

**KASTAMONU VİLAYETİ'NE MUHACİR İSKÂNI
(1850-1900)**

**2024
DOKTORA TEZİ
TARİH**

Selahattin KAYA

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Barış SARIKÖSE**

KASTAMONU VİLAYETİ'NE MUHACİR İSKÂNI (1850-1900)

Selahattin KAYA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Barış SARIKÖSE

T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalında
Doktora Tezi
Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK
Kasım 2024

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI	5
DOĞRULUK BEYANI	6
ÖNSÖZ	7
ÖZ	10
ABSTRACT	11
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	12
ARCHIVE RECORD INFORMATION	13
KISALTMALAR.....	14
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	18
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	18
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	19
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER.....	21
1. KASTAMONU'NUN COĞRAFİ KONUMU-TARİHÇESİ VE OSMANLI DEVLETİ'NE GÖÇ VEREN BÖLGELER	23
1.1. Kastamonu'nun Coğrafi Konumu ve Tarihçesi	23
1.1.1. Kastamonu'nun Coğrafi Konumu.....	23
1.1.2. Türk Hâkimiyeti Öncesinde Kastamonu.....	24
1.1.3. Selçuklu ve Beylikler Döneminde Kastamonu	25
1.1.4. Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Kastamonu.....	28
1.2. Osmanlı Devleti'ne Göç Veren Bölgeler ve Göçlerin Sebepleri	34
1.2.1. Kırım.....	34
1.2.2. Kafkasya	37
1.2.3. Rumeli.....	44

1.2.4. Göçlerin Sebepleri	47
1.2.4.1. Rusya'nın Emperyalist Politikaları ve İstila Ettiği Topraklardaki Halkları Göçe Zorlaması	47
1.2.4.2. İskân, Sürgün ve Katliam Teşebbüsleri	52
1.2.4.3. Ekonomik Baskılar.....	55
1.2.4.4. Sosyo-kültürel ve Dini Baskılar	57
1.3. XVIII. ve XIX. Yüzyıl'da Gerçekleşen Muhacir Göçleri ve Osmanlı Devleti'nin Göçler Karşısındaki Tutumu	60
1.3.1. Kırım Bölgesinden Göçler.....	60
1.3.2. Kafkasya Bölgesinden Göçler	63
1.3.3. Rumeli Bölgesinden Göçler.....	68
1.3.4. Göç Yolları	78
1.3.5. Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Kabul Etmesinin Sebepleri.....	82
1.3.5.1. Siyasi Sebepler.....	82
1.3.5.2. Ekonomik ve Demografik Sebepler	85
1.3.5.3. Sosyo- Kültürel ve Dini Sebepler	89
2. OSMANLI DEVLETİ'NİN XIX. YÜZYILDAKİ İSKÂN SİYASETİ VE KASTAMONU VİLAYETİ'NE MUHACİR İSKÂNİ.....	92
2.1. Muhacirlerin İskân Sürecinde Görevli Kurumlar	100
2.1.1. Muhacirîn Komisyonu	102
2.1.2. İdâre-i Umûmiye-i Muhacirîn Komisyonu.....	105
2.1.3. Umûm Muhacirîn Komisyonu	107
2.1.4. Muhacirîn Komisyon-ı Âlisi.....	107
2.1.5. Muhacirîn-i İslâmiye Komisyonu	108
2.1.6. Muhacirlerin Yerleşim Sürecinde Yayınlanan İskân Talimatnameleri..	110
2.2. Kastamonu Vilayeti'ne Muhacir İskânı (1850-1900)	112
2.2.1. Kastamonu Vilayeti'ne Muhacir İskânının Sebepleri	112
2.2.2. Muhacir İskânı İçin Kastamonu Vilayeti'nde Görevlendirilen Memurlar.....	116
2.2.3. Kastamonu Vilayeti'nde Kurulan Muhacirîn Komisyonları.....	121
2.2.4. Kastamonu Sancağı'na Muhacir İskânı	126
2.2.4.1. Geçici Olarak İskân Edilip Başka Yerlere Sevk Edilen Muhacirler	126

2.2.4.2. Kalıcı Olarak İskân Edilen Muhacirler	132
2.2.5. Bolu Sancağı'na Muhacir İskânı	152
2.2.5.1. 1856-1878 Arası Dönemde Bolu Sancağı'na İskân Edilen Muhacirler	152
2.2.5.2. 93 Harbi'nden Sonra Bolu Sancağı'na İskân Edilen Muhacirler	174
2.2.6. Sinop Sancağı'na Muhacir İskânı.....	189
2.2.6.1. Sinop Sancağı'na 1856-1878 Arasında Sevk ve İskân Edilen Muhacirler	189
2.2.6.2. 93 Harbi'nden Sonra Sinop Sancağı'na Sevk ve İskân Edilen Muhacirler	202
2.2.7. Çankırı Sancağı'na Muhacir İskânı	217
3. MUHACİRLERE YAPILAN YARDIMLAR VE MUHACİRLERLE İLGİLİ SORUNLAR	231
3.1. Muhacirlere Yapılan Yardımlar	231
3.1.1. Nakdi Yardımlar	234
3.1.2. Hane İnşası	241
3.1.3. Arazi Tahsisi ve Zirai Yardımlar	245
3.1.4. Nakliye Masraflarının Karşılansması.....	259
3.1.5. Gıda ve Yakacak Yardımları.....	260
3.1.6. Sağlık, Eğitim ve Kültür Alanında Yardımlar	264
3.2. Muhacirlerin İskânı Sürecinde ve Sonrasında Karşılaşılan Sorunlar...	269
3.2.1. İskân Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar	270
3.2.1.1. Muhacirlerin İskân Yerlerini Beğenmemeleri ve İzinsiz Olarak Yer Değiştirmelerinden Kaynaklı Sorunlar	270
3.2.1.2. Muhacirlerin Toplu İskân ve Akrabalarının Yanına Yerleşme Talepleri	273
3.2.1.3. İskân Sürecinin Uzaması ve Yardımların Ulaştırılmasında Yaşanan Gecikmelerden Kaynaklı Sorunlar	275
3.2.2. İskân Sonrasında Karşılaşılan Sorunlar	279
3.2.2.1. Muhacirler ve Yerli Halk Arasında Yaşanan Arazi Anlaşmazlıkları.....	279
3.2.2.2. Muhacirlerin Sebep Olduğu Adli Sorunlar ve Karıştığı Suçlar	286
3.2.2.3. Muhacirlerin Çevreye Zarar Vermeleri.....	295

SONUÇ	298
KAYNAKÇA.....	303
TABLÖLAR LİSTESİ	331
EKLER	334
ÖZGEÇMİŞ.....	345

TEZ ONAY SAYFASI

Selahattin KAYA tarafından hazırlanan “KASTAMONU VİLAYETİ’NE MUHACİR İSKÂNİ (1850-1900)” başlıklı bu tezin Doktora Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Barış SARIKÖSE

.....

Tez Danışmanı, Tarih Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Tarih Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir. Savunma sınavı tarihi: 14.11.2024

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ahmet EFİLOĞLU(BEÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Barış SARIKÖSE (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Sami AĞAOĞLU (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Didem ÇATALKILIÇ (AMÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Doktora Tezi derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Zeynep ÖZCAN

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Selahattin KAYA

İmza :

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl boyunca siyasi, askeri ve ekonomik problemler yaşarken sosyo-kültürel ve demografik yapısını etkileyen büyük göç hareketleriyle karşılaşmıştır. Avrupa Devletleri ve Rusya karşısında alınan ağır savaş yenilgileri beraberinde büyük toprak kayıplarını getirmiştir. Bu süreç sonunda kaybedilen topraklardan Anadolu'ya doğru göç hareketleri başlamıştır. Göçlerin başlangıcı II. Viyana savaşı yıllarına kadar gitmekle beraber kitlesel olarak büyük göçler XIX. yüzyılda yaşanmıştır. Osmanlı Devleti XVIII. ve XIX. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Rumeli bölgelerinden göçler almıştır. Büyük savaşlar ve toprak kayıplarından sonra yaşanan göçler hem muhacirleri hem de Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir. Ekonomik olarak dar boğazda olmasına rağmen Osmanlı Devleti, muhacirlere kapılarını açarak onları mümkün olan en iyi şekilde topraklarına yerleştirmeye çalışmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren yaklaşık birbuçuk asır devam eden göçler Osmanlı nüfusunu hem artırmış hem de etnik olarak Türk kökenliler lehine nüfusun homojenleşmesini sağlamıştır.

Bu çalışmada Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin sevk, iskân, iâşe, barınma ve toplumsal adaptasyon sürecinde yaşanan gelişmelerin Kastamonu Vilayeti özelinde incelenmesi amaçlanmıştır. Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirler çoğunlukla deniz yoluyla Osmanlı topraklarına göç etmişler, Karadeniz sahilinde bulunan liman kentleri üzerinden ülkeye girmişlerdir. Kastamonu, Karadeniz sahiline yakın bir konumda olmasının yanı sıra muhacirlerin ülkeye giriş yaptığı Sinop ve İnebolu gibi limanlara sahiptir. Muhacirlerin sevk ve iskân sürecinde önemli bir konumda olan Kastamonu Vilayeti'nin çalışma alanı olarak seçilmesinde daha önce bölgenin bütününe kapsayan toplu bir çalışmanın yapılmayışı etkili olmuştur.

Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; çalışma alanı olan Kastamonu ile ilgili giriş mahiyetinde bilgiler verildikten sonra Osmanlı Devleti'ne göç veren bölgeler ve göçlere sebep olan olaylar hakkında bilgiler verilmiştir. Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den gerçekleşen göçler tarihsel süreç içerisinde ele alınmış ayrıca Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabul etmesinin nedenleriyle ilgili

değerlendirmelerde bulunulmuştur. İkinci bölümde; Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda muhacirleri iskân siyaseti ve göç sürecini organize etmek için tesis ettiği kurumlar hakkında bilgiler verilmiştir. Kastamonu Vilayeti'nin muhacir iskânında neden tercih edilen bir bölge olduğu, bölgede hangi iskân memurlarının görev aldığı ve faaliyet gösteren muhacirîn komisyonları hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarında muhacirlerin sevk ve iskân sürecine odaklanılmış ve muhacirlerin iskân edildiği yerleşim birimlerinin tespitine çalışılmıştır. Üçüncü bölümde; muhacirlere Osmanlı Devleti ve yerli halk tarafından yapılan yardımlar, sevk ve iskân sürecinde karşılaşılan sorunlar, iskân sürecinin tamamlanmasından sonra yerli halk ve muhacirler arasında yaşanan olaylar ile muhacirlerin sebep olduğu adli, sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlar değerlendirilmiştir. Araştırmanın sonuç kısmında; Osmanlı Arşivi'nden tespit edilen belgeler çerçevesinde Kastamonu Vilayeti'ne iskân edilen muhacirlerin yerleşme süreci değerlendirilmiştir.

Tez çalışmasının ortaya çıkış sürecinde birçok insanın değerli katkıları bulunmaktadır. Muhacir göçlerini konu alan bir çalışma yapmam için beni teşvik eden, tezin araştırma ve yazma sürecinde her zaman desteğini gördüğüm, bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim kıymetli danışmanım Prof. Dr. Barış SARIKÖSE'ye şükranlarımı sunuyorum. Tez çalışmasına yapıcı fikirleriyle katkıda bulunan tez izleme komitesindeki değerli hocalarım Prof Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU ile Dr. Öğr. Üyesi Sami AĞAOĞLU'na teşekkür ederim. Yaptıkları olumlu yönlendirme ve değerlendirmeler ile tez çalışmasına katkı sağlayan jüri üyeleri kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ahmet EFİLOĞLU ile Dr. Öğr. Üyesi Didem ÇATALKILIÇ'a teşekkür ederim. Araştırma sürecinde bilgilerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Nurgün KOÇ, Doç. Dr. Selma TURHAN SARIKÖSE, Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YAKŞI ve Dr. Öğr. Üyesi Nejla DOĞAN'a da teşekkür ederim. Özellikle muhacir köylerinin isimlerinin teyit edilmesi sürecinde değerli katkılar sağlayan Nejat ÖZSOY beyefendi'ye teşekkür ederim. Çalışma sürecinde her zaman desteğini gördüğüm doktora dönem arkadaşım Hamza YILDIZ'a teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca maddi-manevi her zaman desteklerini gördüğüm ablam Suzan ULUDAĞ ile eşi Murat ULUDAĞ'a, tez yazım sürecinde yeterince vakit ayıramadığım sevgili yeğenim Nisa Nur'a da teşekkürü bir borç biliyorum. Son olarak bu süreçte beni her zaman destekleyen ve almam gereken bazı sorumlulukları alarak doktora eğitimimi

tamamlamama yardımcı olan canım annem Ayşe KAYA'ya teşekkürü bir vefa borcu olarak görüyorum.

ÖZ

Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den Osmanlı Devleti'nin topraklarına yapılan göçleri konu olan genel ölçekli çalışmaların yanı sıra vilayet ve sancaklar özelinde muhacirlerin sevk ve iskân sürecinin ele alındığı çalışmaların sayısında son yıllarda bir artış olduğu görülmektedir. Kastamonu Vilayeti'nin, göç sürecinde muhacirlerin sevk ve iskânında önemi bir role sahip olması ve bölgenin tamamını kapsayan kapsamlı bir çalışmanın eksikliği, bu konuda akademik literatürde önemli bir boşluğa yol açtığı düşünülmektedir. Vilayetin sahip olduğu Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarına muhacirlerin sevk ve iskân süreçleri 1850-1900 yıllarını kapsayacak şekilde detaylı olarak incelenerek bu alandaki eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada Kastamonu Vilayeti'ne muhacirlerin göç ve iskân süreçleri ele alınmıştır. Muhacirlerin nerelerden Kastamonu'ya geldikleri, hane ve nüfus bilgileri, hangi sancak, kaza ve köyde iskân edildikleri, muhacirlere devlet ve yerli halk tarafından yapılan yardımların neler olduğu, sevk ve iskân sürecinde ne gibi sorunlarla karşılaşıldığı ve bunların çözümünde hangi yollara başvurulduğu incelenmiştir. Bunun yanı sıra muhacirlerin iskânlarından sonra yerleştirildikleri bölgelerdeki yerli halk ile ilişkilerinin nasıl olduğu, muhacirlerle-yerli halk arasında yaşanan sorunlar ve bu sorunların çözümünde hangi yollara başvurulduğu, muhacirlerin yaşadıkları sıkıntılardan dolayı karıştıkları adli vakalar arşiv belgeleri çerçevesinde detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl; Osmanlı Devleti; Kastamonu Vilayeti; Bolu; Sinop; Muhacir; Göç

ABSTRACT

Alongside broad-scale studies on migrations from Crimea, the Caucasus, and Rumelia to Ottoman territories, recent years have seen a significant increase in scholarly works specifically focusing on the processes of migrant relocation and settlement at the provincial and district levels. The significant role of Kastamonu Province in the relocation and settlement of migrants during the migration process, coupled with the lack of a comprehensive study covering the entire region, is believed to have contributed to a notable gap in the academic literature on this subject. The processes of migrant relocation and settlement in the districts of Kastamonu, Bolu, Sinop, and Çankırı, within the province, have been comprehensively analyzed, covering the period from 1850 to 1900, with the aim of addressing the existing gap in scholarly research on this subject.

The study investigates the migration and settlement processes of immigrants in Kastamonu Province. It examines the origins of the migrants, their household and demographic data, the specific sancaks, kazas, and villages where they were settled, the types of assistance provided by both the state and local populations, the difficulties encountered during the relocation and settlement processes, and the solutions employed to address these challenges. Furthermore, the study investigates the interactions between the immigrants and the local populations in the regions where they were settled, the conflicts that arose between the two groups, and the measures taken to resolve these issues. Additionally, it offers a detailed analysis of the legal cases involving immigrants, which stemmed from the difficulties they encountered, all examined within the context of archival documents.

Keywords: XIX. Century, Ottoman State, Kastamonu Province, Bolu, Sinop, Immigrant, Migratio

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Kastamonu Vilayeti'ne Muhacir İskânı (1850-1900)
Tezin Yazarı	Selahattin KAYA
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Barış SARIKÖSE
Tezin Derecesi	Doktora
Tezin Tarihi	14/11/2024
Tezin Alanı	Tarih Anabilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	345
Anahtar Kelimeler	XIX. Yüzyıl; Osmanlı Devleti; Kastamonu Vilayeti; Bolu; Sinop; Muhacir; Göç

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Immigrant Settlement in Kastamonu Province (1850-1900)
Author of the Thesis	Selahattin KAYA
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Barış SARIKÖSE
Status of the Thesis	Doctorate
Date of the Thesis	14/11/2024
Field of the Thesis	History
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	345
Keywords	XIX. Century, Ottoman State, Kastamonu Province, Bolu, Sinop, Immigrant, Migration

KISALTMALAR

A.DVN.MHM	: Mühimme Evrakı
A.MKT.DV	: Deavi Evrakı
A.MKT.MHM	: Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.NZD	: Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT.UM	: Umum Vilayat Evrakı
BEO	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası
BEO.AYN.d.	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası Ayniyat Defterleri
BEO.NGG.d.	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası Nezaret Gelen Giden Defterleri
BEO.VGG.d.	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası Vilayet Gelen Giden Defterleri
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BŞS	: Bolu Şer'iyeye Sicili
C.	: Cilt
C.DH	: Cevdet Dahiliye
Çev.	: Çeviren
D.	: Defter
Der.	: Derleyen
DH.MHC	: Dahiliye Muhacirîn Komisyonu
DH. MKT	: Dahiliye Mektûbi Kalemi
DH.MUİ	: Dahiliye Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi
DH. ŞFR	: Dahiliye Şifre Kalemi
DH.UMVM	: Dahiliye Umûr-u Mahalliyye ve Vilâyât Müdürlüğü
Ed.	: Editör

G.	: Görüntü
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HR.İD	: Hariciye Nezareti İrade
HR. MKT	: Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi
HR.TH	: Hariciye Nezareti Tahrirat
H.Ü	: Hacettepe Üniversitesi
HÜTAD	: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
İ.A	: İslâm Ansiklopedisi
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD	: İrade Şûrâ-yı Devlet
KBÜ	: Karabük Üniversitesi
KAREN	: Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
KŞS	: Kastamonu Şer'iyeye Sicili
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
KVG	: Kastamonu Vilayet Gazetesi
KVS	: Kastamonu Vilayet Salnamesi
MAD.d	: Maliye'den Müdevver Defterler
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MF.MKT	: Maârif Nezareti Mektubi Kalemi
ML.EEM	: Maliye Nezareti Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti
ML.MSF.d	..: Maliye Masraf Defterleri
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL	: Meclis-i Vâlâ

N.	: Numara
ODÜ	: Ordu Üniversitesi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
OTDÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SŞS	: Sinop Şer'iyye Sicili
ŞD	: Şûrâ-yı Devlet
TAED	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TESAM Merkezi	: Türkiye Ekonomik, Siyasal ve Stratejik Araştırmalar
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volüme
Yay.	: Yayınlayan
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y.	: Yıl
Y.A.HUS	: Yıldız Hususi Marûzât
Y.A.RES	: Yıldız Resmî Marûzât
Y.E.E	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Marûzât
Y.PRK.A	: Yıldız Sadaret
Y.PRK.ASK	: Yıldız Askeri Marûzât
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Başkitabet Dairesi Marûzât
Y.PRK.DH	: Yıldız Dahiliye Nezareti Marûzât

Y.PRK.KOM : Yıldız Komisyonlar Marûzât

Y.PRK.UM : Yıldız Umûmi

ZKÜ : Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Özellikle Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelerden Anadolu merkezli küçülen topraklara yoğun bir göç hareketi meydana gelmiştir. Kırım, Kafkasya ve Rumeli’den gelen muhacirler Anadolu’da birçok vilayete iskân edilmiştir. Kastamonu Vilayeti Anadolu’da en çok muhacir iskân edilen bölgelerden biridir. Aynı zamanda Kastamonu Vilayeti’nin Karadeniz kıyısında bulunan Sinop, İnebolu, Amasra ve Bartın gibi limanları muhacirlerin Anadolu’ya girişlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. “*Kastamonu Vilayeti’ne Muhacir İskânı (1850-1900)*” başlıklı bu tez çalışmasında Kırım, Kafkasya ve Rumeli’den Kastamonu Vilayeti’ne gelen muhacirlerin sevk ve iskân süreçleri ele alınmıştır. Muhacirlerin sevk ve iskân süreçleri, vilayet dâhilinde nerelere iskân edildikleri, muhacirlere devlet ve yerli halk tarafından ne gibi yardımlar sağlandığı, iskân sürecinde ve sonrasında ne gibi sorunların yaşandığı, muhacirlerin devlet ve yerli halkla ilişkileri ve yaşanan sorunlar ile muhacirlerin sebep olduğu adli vakalar incelenmiştir. Arşiv belgeleri ışığında Kastamonu Vilayeti’ne muhacirlerin sevk ve iskân süreçleri bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu tez çalışması XIX. yüzyılda Osmanlı toplum hayatında önemli etkiler yaratan göç sürecini Kastamonu Vilayeti özelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Anadolu’da muhacirlerin sevk ve iskânında önemli bir konumda olan Kastamonu Vilayeti’ne muhacir iskânını konu alan bütüncül bir çalışmanın daha önce yapılmamış olması bu alanda bir eksikliğe neden olduğu düşünülmüştür. Kastamonu Vilayeti’nde muhacir iskân olunan Kastamonu merkez ile Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarına muhacirlerin göç ve iskân sürecine odaklanılarak bu alandaki eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Göç hadiseleri tarihin her döneminde geniş etkiler bırakan olaylar olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı topraklarına gelen ve sayıları milyonlara ulaşan muhacirler Osmanlı Devleti’ni sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan etkilemiştir. Devletin büyük savaşlar ve toprak kayıplarıyla küçülme sürecine girdiği bir dönemde kaybedilen topraklardan gelen göçler Anadolu’da Türk nüfus yoğunluğunun artmasına

katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra göç sürecinde farklı coğrafya ve kültürlerden gelerek Osmanlı topraklarına yerleşen muhacirler kendi dil, kültür ve geleneklerini yeni geldikleri topraklara taşımışlardır.

Bu çalışmada Anadolu’da önemli sayıda muhacir iskân edilen bölgelerden biri olan Kastamonu Vilayeti çalışma alanı olarak belirlenerek muhacirlerin vilayet dâhiline yerleştirilme sürecine odaklanılmıştır. Osmanlı Arşivi’nden temin edilen konuyla ilgili belgelerden yola çıkılarak muhacirlerin sevk ve iskân süreci incelenmiş bunun yanı sıra muhacirlere yapılan yardımlar, muhacirlerin yeni vatanlarına adaptasyon süreçleri ve karşılaştıkları sorunların çözümüne yönelik olarak devletin aldığı tedbirler değerlendirilmiştir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Tez çalışmasının temel kaynaklarını konuyla ilgili Osmanlı Arşivi’nden tespit edilen belgeler teşkil etmektedir. Bu belgelerin transkripsiyonları yapılmış, belgelerden elde edilen veriler konu içeriklerine göre tasnif edilerek kataloglanmış ve telif eserlerdeki bilgilerle kıyaslanarak çalışmada kullanılmıştır. Çalışmanın dönemi olan 1850-1900 yıllarına ait arşivde bulunan “*Ayniyat Defterleri, Vilayet Gelen-Giden Evrak Defterleri, Nüfus Defterleri ve Masraf Defterleri*” incelenerek konuyla ilgili kayıtlar tespit edilmiştir. Muhacirlerle ilgili belgelerin yoğun olarak bulunduğu arşiv fonları “*Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM), Meclisi Vâlâ (MVL) ve Muhacirîn Komisyonu (DH.MHC)*” olduğu görülmektedir. Diğer arşiv fonlarında da muhacirlerle ilgili belgelere ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra 1850-1900 yılları arasında Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarına ait toplam 315 adet şer’iyye sicili incelenmiş ve içerisinde muhacirlere ait kayıtlar tespit edilerek transkript edilmiştir. Özellikle şer’iyye sicillerinde muhacirlerle ilgili bulunan kayıtlardan yola çıkılarak Kastamonu Vilayeti dâhilinde muhacirlerin yerleştirildiği yerlerin tespitine çalışılmıştır. Takvîm-i Vekâyi, Cerîde-i Havâdis ve Kastamonu Vilayet Gazetesi taranarak muhacirlerle ilgili haberler incelenmiştir. Kastamonu Vilayet Gazetesi’nde muhacirlerin işledikleri suçlara ilişkin birçok haber kaydına rastlanmıştır. Çalışmaya kaynaklık etmesi açısından Kastamonu Vilayet

Salnameleri taranarak içerisinde vilayet hakkında genel bilgiler ile muhacirler hakkında kayıtlar tespit edilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devlet Salnameleri de taranmıştır.

Arşiv belgeleri ve konuya ilişkin diğer birinci el kaynakların incelenmesi tamamlandıktan sonra ikinci el kaynakların taranmasına geçilmiştir. Göçlerle ilgili daha önce yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bu bağlamda; İzzet Aydemir'in, "*Göç Kuzey Kafkasya'luların Göç Tarihi*", Hayati Bice'nin, "*Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*", Süleyman Erkan'ın, "*Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*", Alan Fisher'in, "*Kırım Tatarları*", Ethem Feyzi Gözaydın'ın, "*Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*", Fabio L., Grassi'nin, "*Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*", Bedri Habiçoğlu'nun, "*Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*", Nedim İpek'in, "*İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*", yine aynı yazarın "*Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*", Kemal H. Karpat'ın, "*Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*", yine aynı yazarın "*Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*", Hakan Kırımlı'nın, "*Türkiye'deki Kırım Tatar Nogay Köy Yerleşimleri*", Justin McCharty'nin, "*Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*", Abdullah Saydam'ın, "*Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*" isimli çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklar dışında konuyla ilgili makale ve lisansüstü tezlerde çalışmada kullanılmıştır.

Çalışma alanı olan Kastamonu Vilayeti'ne muhacir iskânını konu alan; İbrahim Bozbıyık tarafından hazırlanan "*Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler*" isimli doktora tezinin yanı sıra, Adem Kara'nın hazırladığı "*Düzce'de Muhacir İskânı ve Karşılaşılan Problemler*", Murat Kasap'ın, "*Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*" isimli kitapları ile İsmail Yaşayanlar'ın, "*Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu ve Düzce'de İskânı (1857-1914)*", Nejat Özsoy'un, "*Çerkes ve Abazaların Düzce'de İskânı ve Kurulan Yeni Yerleşimler*", Hakan Türkkan'ın "*XIX. Yüzyıl Karabük ve Çevresinde Muhacirler Meselesi*", yine aynı yazarın "*Osmanlı Devleti'nde Muhacir Uyuşmazlıkları (XIX. Yüzyıl Bolu Örneği)*", Tolga Akay'ın, "*XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop'un Yeri*", Galip Çağ'ın, "*19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay Göçmenlerinin Anadolu'da İskânı ve Çankırı Örneği*" isimli makaleleri araştırmanın diğer önemli kaynaklarını oluşturmaktadır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tez çalışmasının inceleme alanı XIX. yüzyıl sonlarında Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarından oluşan Kastamonu Vilayeti olarak belirlenmiştir. Göçler konusunda Kastamonu bölgesinin tamamını kapsayan toplu bir çalışmanın daha önce yapılmamış olması konunun ve kapsamının belirlenmesinde etkili olmuştur. Kastamonu, Karadeniz bölgesindeki konumundan dolayı göçler sürecinde muhacirlerin sevk ve iskânında kritik öneme sahip olmuştur. Muhacirlerin Osmanlı topraklarına ayak bastığı önemli limanların bu vilayet sınırları içinde olması muhacirlerin Anadolu'da bulunan iskân sahalarına Kastamonu üzerinden sevk edilmesine yol açmıştır. Muhacirler, Kastamonu üzerinden iskân mntıkalarına sevk edilirken aynı zamanda önemli bir kısmı vilayet dâhilinde bulunan sancak ve kazalarda iskân edilmiştir. Bu çalışmanın araştırma sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Konuyla ilgili Osmanlı Arşivi'nde yapılan taramalar esnasında muhacirlerle ilgili hayli fazla sayıda belgenin olması ve belgelerin birçoğunun özet ve içerik kısmının tutarlı olmaması tarama sürecinde çeşitli sıkıntılara yol açmıştır. Belgelerin içerikleri telif eserlerdeki bilgilerle karşılaştırılarak tespitler olabildiğince objektif hale getirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Arşivi'nde muhacirlerle ilgili belge taramaları esnasında Anadolu'da muhacirlerin iskân edildikleri bölgeleri ve hane sayılarını gösteren çeşitli iskân cetvelleriyle karşılaşmıştır. Kastamonu Vilayeti'nde muhacirlerin iskân edildikleri yerleri gösteren böyle bir cetvelin tanzim edildiği ve vilayet merkezinden İstanbul'a gönderildiğine dair belge kaydına rastlanmış ancak iskân cetvelinin kendisine ulaşılammıştır. Muhacir yerleşimlerini gösteren böyle bir evrakın çalışmada yaratacağı eksiklik göz önüne alınarak tez çalışmasının tarih aralığına giren Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarına ait şer'iyye sicilleri taranarak muhacirlerle ilgili dava kayıtları tespit edilmiştir. Dava kayıtlarında geçen yer isimlerinden yola çıkılarak vilayet genelinde muhacirlerin iskân edildiği yerleşim yerleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Muhacirlerin iskân edildiği köylerin bir kısmının ortadan kalkması, bir kısım köylerin isimlerinin değişmesi ayrıca köy isimlerinin bazılarının yerel lehçe ile telaffuzu bu köylerin isimlerinin doğru olarak okunmasını zorlaştırmıştır.

Şer'iyye sicillerinin okunması esnasında çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Tez çalışmasının kapsadığı tarih aralığında Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı'ya ait çok sayıda defterin bulunması ve bu defterlerin çoğunun daha önce icelenmemiş olması, bazı defterlerin sayfalarının hasar görmüş olması ve yazı tipindeki bozukluklar defterlerin okuma sürecinde karşılaşılan zorlukların başında gelmektedir. Kaynak taramalarında karşılaşılan zorlukların yanında tezin araştırma sürecinin bir kısmının zorlu covid pandemi koşullarına denk gelmesi ve yaşanan odaklanma problemleri tez çalışması sürecinde karşılan diğer zorluklardır.

Bu çalışma 1850-1900 yılları arasını kapsamaktadır. Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den gelen muhacirlerin Kastamonu Vilayeti'ne sevk ve iskân süreci bu süre sınırları içinde değerlendirilmiştir.

1. KASTAMONU’NUN COĞRAFI KONUMU-TARİHÇESİ VE OSMANLI DEVLETİ’NE GÖÇ VEREN BÖLGELER

1.1. Kastamonu’nun Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

1.1.1. Kastamonu’nun Coğrafi Konumu

Kastamonu, Türkiye’nin batısında Karadeniz bölgesinde bulunmaktadır¹. Günümüzde doğuda Sinop ve Çorum, güneyde Çankırı, batıda Bartın ve Karabük illeri ile komşu olan Kastamonu, kuzeyden yaklaşık 170 km boyunca uzanan Karadeniz sahil şeridi ile çevrelenmiştir². Kızılırmak’ın kollarından Gökırmak’a bağlanan “Kastamonu Suyu” veya “Karaçomak” suyu olarak isimlendirilen akarsunun vadisi boyunca uzanan Kastamonu’nun denizden yüksekliği 790 metredir³. Vilayet salnamesinde şehir iki dağ arasında, ortasından nehir geçen, havası ve suyu güzel bir yer olarak tarif edilmektedir⁴. Bölge coğrafi olarak düzlük ve ovalık alanların az olduğu dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Daday ve Taşköprü ilçelerini kapsayan Gökırmak Vadisi Kastamonu’nun en önemli ovasıdır⁵.

Kastamonu, Karadeniz kıyısında konumu itibariyle stratejik öneme haiz bir yerleşim birimidir. İsfendiyar/Küre Dağı ile Ilgaz Dağ silsilesinin arasında bulunan Kastamonu, doğu-batı istikametinde Samsun-İstanbul ile kuzey-güney yönünde İnebolu-Ankara yollarının kesiştiği bir kavşakta yer almaktadır. Bu özelliği ile geçmişten günümüze kadar stratejik önemini korumuştur⁶. Kastamonu günümüzde Abana, Ağlı, Araç, Azdavay, Bozkurt, Cide, Çatalzeytin, Daday, Devrekâni,

¹ Emin Baydil-B. Ünal İbret, “Kastamonu Şehrini Tarihi Gelişimi ve 1924/1925 Şehir Planı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.7, S.1, 1999, s. 4.

² B. Ünal İbret, “Kastamonu’nun Göç Olgusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S. 20, (2010), s. 35.

³ İlhan Şahin, “Kastamonu”, *TDVİA*, C. 24, TDV Yay., İstanbul, 2001, s. 585.

⁴ *Kastamonu Vilâyet Salnâmesi* 1287/1870, s. 111.

⁵ Kemal Kutgün Eyüpçiller, *Bir Kent Tarihi Kastamonu*, Eren Yay., İstanbul, 1999, s. 27.

⁶ Baydil-İbret, “Kastamonu Şehrini”, s. 4.

Doğanyurt, Hanönü, İhsangazi, İnebolu, Küre, Pınarbaşı, Seydiler, Şenpazar, Taşköprü ve Tosya isimli 19 ilçeye sahiptir⁷.

1.1.2. Türk Hâkimiyeti Öncesinde Kastamonu

Arap coğrafyacılarca “*Kastamûnî*”, “*Kastamûnîya*”, Bizans ve Orta çağ kaynaklarında “*Constamnes*”, “*Costamea*”, “*Costamani*”, “*Casstimana*”, “*Castambul*”, “*Castemol*”,⁸ “*Kastamon*”⁹ ve “*Kastamboli*” olarak isimlendirilen Kastamonu, Eski Çağ tarihi boyunca birçok kavim tarafından istilaya uğramıştır. Kastamonu çevresinde hâkimiyet kuran kavimler arkalarında zengin bir kültürel miras bırakmıştır. Kastamonu’nun içinde bulunduğu bölge Eski Çağ’da Paphlagonia/Paflagonya bölgesi olarak isimlendirilmiştir¹⁰. Kentin idari bir birim olarak hangi tarihte kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte şehrin kuruluş tarihinin MÖ 2000’li yıllara kadar indiği tahmin edilmektedir¹¹. Bazı kaynaklarda Kastamonu bölgesi tarihinin Alt Paleolitik-Yontma Taş devrine kadar gittiği kabul edilmekle birlikte¹² bölgenin yazılı tarih dönemi Anadolu’da Hititlerin kuzeyine yerleşen Gaşkalarla başlamaktadır. Anadolu’ya MÖ 1780 tarihinde geldikleri tahmin edilen Gaşkalar’ın bölgedeki hâkimiyeti Hitit Devleti’nin yıkılmasıyla sona ermiştir¹³. Hititler’in Ege Göçleriyle gelen deniz kavimlerinin saldırıları sonucu yıkılmasının ardından Kastamonu bölgesinde Dor’lar hâkimiyet kurmuş, bu dönemden sonra bölge karanlık bir devir yaşamıştır¹⁴. Bölgeye Paflagonya ismiyle anılan bir kavmin gelip yerleşmesinden sonra burası

⁷ T.C Kastamonu Valiliği, <http://www.kastamonu.gov.tr/ilcelerimiz> (Erişim tarihi 08.06.2022).

⁸ Besim Darkot, “Kastamonu”, *İA*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 400.

⁹ Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Yer Adları*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1993, s. 402.

¹⁰ Mustafa Hamdi Sayar, “Eski Çağ’da Kastamonu ve Çevresi”, *Anadolu’nun Fethinden Milli Mücadele’ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu*, *Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu 2018, s. 25.

¹¹ Yalçın Bazna, “Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği (1839-1876)”, (Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Çankırı 2021, s. 6.

¹² Bkz. Şahin, “Kastamonu”, s. 585.

¹³ Fahri Maden, *XVIII. Sonlarında Kastamonu*, Roza Yay., İstanbul 2012, s. 2.

¹⁴ Ahmet Rıfat Güzey, “Kastamonu Şehrine Türk İskânı ve Şehrin Kısa Bir Tarihi Değerlendirmesi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XXXV, (2018), s. 41.

Paphlagonia/Paflagonya olarak isimlendirilmiştir¹⁵. Paflagonyalılar'dan sonra bölge farklı kavimlerin istilasına uğramıştır. MÖ 1555'te Frigyalılar içerisinde Kastamonu'nun yer aldığı sahayı ele geçirmişlerdir. Frigyalılar'dan sonra Kimmerliler bölgeye saldırmışlar ve MÖ 7. yüzyılda bütün Karadeniz sahil şeridini ele geçirmişlerdir¹⁶. Kimmerlerin istilasından sonra MÖ 625'te Lidyalılar sonrasında ise MÖ 546'da İran'dan gelen Persler bölgeye hâkim olmuşlardır¹⁷.

Pers hâkimiyetine girdikten sonra Paflagonya bölgesi 3. satraplığa bağlanmıştır. MÖ 333'e kadar Pers Satraplığı yönetiminde kalan Kastamonu ve çevresi bu tarihte Makedonya Kralı Büyük İskender'in idaresine girmiştir¹⁸. İskender'in MÖ 323'te ölümünden sonra yaşanan iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri esnasında Kastamonu bir ara Pontus Krallığının eline geçmiştir. Romalılar ve Pontus Krallığı arasında yaşanan mücadelelerden sonra bölge MÖ 64'te Roma hâkimiyetine girmiştir¹⁹. Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'in ordularıyla Anadolu'ya girip İstanbul önlerine kadar geldiği dönemde Paflagonya çevresi MS 609'da İranlılar'ın eline geçmiştir²⁰. MS 622'de Bizans İmparatoru Heraklius Paflagonya bölgesini yeniden Bizans yönetimine almış, Anadolu'daki 17 Tem'den biri olan ve merkezi Çankırı ile Kastamonu'yu kapsayan Paflangonya Tem'ine bağlamıştır²¹.

1.1.3. Selçuklu ve Beylikler Döneminde Kastamonu

Kastamonu ve çevresinde 1071 Malazgirt zaferinden sonra Türk iskânı başlamıştır. Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın komutanlarından Kara Tekin, 1084-1085 yılları arasında Bizansın Devleti'nin elinde bulunan Kastamonu, Çankırı ve

¹⁵ Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia (Paflagonya)*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952, s. 9.

¹⁶ Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi XV. Asır Sonlarına Kadar*, İstanbul 1935, s. 23-24.

¹⁷ Maden, *XVIII. Sonlarında Kastamonu*, s. 2.

¹⁸ Murat Karasalihoğlu, "Antikçağ Kaynaklarında ve Sonraki Seyahatnamelerde Kastamonu Kıyıları", *Mediterranean Journal of Humanities*, IV/2, (2014), s. 152.

¹⁹ Şahin, "Kastamonu", s. 585.

²⁰ Ayşe Tosunoğlu, "XVI. Yüzyıl'da Kastamonu Sancağı", (İstanbul Üniversitesi, Yeniçağ Kürsüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1984, s. 5.

²¹ Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolu'nun Fethi*, 1, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, s. 15-16.

Sinop'u ele geçirerek buraların Türklerin hâkimiyetine girmesini sağlamıştır²². 1096 yılına kadar Türklerin yönetiminde olan bölge I. Haçlı Seferi esnasında Selçuklular'ın Anadolu'nun iç bölgelerine çekilme stratejisi izlemesinden dolayı yeniden Bizans hâkimiyetine girmiştir²³. Türkmen grupların Kastamonu ve çevresinde yoğun olarak iskânları Bizans'ın bölgede kalıcı bir hâkimiyet tesis etmesini olanaksız kılmıştır²⁴. Selçuklu ve Bizans devletleri arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olan ve karşılıklı olarak el değiştiren Kastamonu bölgesi, 1132 yılında Bizans'ta ortaya çıkan taht kavgaları esnasında Emir Gazi tarafından ele geçirilerek Danişmend Beyliği'nin sınırları içine girmiştir. Sultan I. Mesut döneminde, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından Danişmendliler'in elinden alınan Kastamonu ve havalisi, 1142 yılında merkeze bağlanmıştır. Sultan II. Kılıçarslan döneminde ülke toprakları oğulları arasında taksim edilmiş ve Kastamonu dâhil olmak üzere Paflagonya bölgesi Ankara Meliki olan Mesud'un yönetimine verilmiştir²⁵.

Sultan Alaeddin Keykubad (1220-1237) döneminde Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uç merkezi olan Kastamonu bölgesine XIII. yüzyılın başlarında Çobanoğulları Beyliği hâkim olmuştur. Selçuklu sultanları bölgenin fethinde²⁶ gösterdikleri başarılarından dolayı Çobanoğlu ailesine Kastamonu ve çevresini iktâ olarak vermişler ve Çobanoğlu Beyi Emir Hüsamettin bu dönemde beylerbeyi olarak Selçuklu Devleti'nin bir uç beyi olmuştur²⁷. Yaklaşık bir asır Çobanoğlu Beyliği'nin idaresinde kalan bu topraklar XIV. yüzyılda Candaroğlu Beyi Süleyman Paşa tarafından ele geçirilmiş ve Kastamonu bu beyliğin merkezi haline getirilmiştir²⁸.

²² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 285; Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi*, s. 69.

²³ Refik Turan, "Kastamonu'nun Türkler Tarafından Fethi ve İskânı", *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, s. 1.

²⁴ Al-Umarî 14. yüzyıl başlarında Denizli bölgesinde 200 bin çadır, Kastamonu ucunda 100 bin çadır, Kütahya'da 30 bin çadır Türkmen nüfusu bulunduğunu belirtmiştir. İncalcık ise Kastamonu'dan Sakarya bölgesine kadar uzanan yerlerdeki yoğun Türkmen nüfusunun Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda doğrudan etkisi olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz. Halil İncalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, C.1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 38; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, Bilge Yay, Ankara 1997, s. 28.

²⁵ Tosunoğlu, "XVI. Yüzyıl'da Kastamonu Sancağı", s. 8.

²⁶ Turan, "Kastamonu'nun Türkler Tarafından Fethi ve İskânı", s. 2.

²⁷ Eyüpgiller, *Bir Kent Tarihi Kastamonu*, s. 41.

²⁸ Şahin, "Kastamonu", s. 585.

XIV. yüzyılın sonlarına kadar Kastamonu merkezli güçlü bir yönetim kuran Candaroğlu Beyliği taht kavgaları neticesinde bu dönemde ikiye ayrılmıştır. Candaroğlu Beyliği'nin başında bulunan Kötürüm Bayezid'in oğlu İskender'i kendine veliaht olarak tayin etmek istemesi ve bu durumun diğer oğlu Süleyman tarafından kabul görmemesi üzerine Süleyman önce kardeşini öldürmüş sonra Osmanlı Devleti'nden yardım isteyerek babasına isyan etmiştir²⁹. Osmanlı kuvvetlerinin yardımıyla Süleyman'ın Kastamonu'yu ele geçirmesi üzerine Kötürüm Bayezid, Sinop taraflarına çekilmiş böylece Candaroğlu Beyliği Kastamonu ve Sinop şubesi olarak ikiye ayrılmıştır³⁰. Kötürüm Bayezid tarafından bir ara geri alınan Kastamonu, Osmanlı Devleti'nin desteğiyle oğlu Süleyman Bey tarafından 1384 yılında yeniden ele geçirilmiştir³¹. Candaroğulları'nın Kastamonu kolu Yıldırım Bayezid (1389-1403) tarafından 1391 yılında Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir³². Yıldırım Bayezid beyliğin Sinop kolunun başında bulunan İsfendiyar Bey'i kendisine tabi kalması şartıyla beyliğinin başında kalmasına müsaade etmiştir³³.

Fatih Sultan Mehmet (1444-1446/1451-1481), İstanbul'u fethettikten sonra Anadolu'da siyasi birliği sağlamak ve Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirerek burada hâkimiyet tesis etmek amacıyla 1461'de Kastamonu bölgesi topraklarının tamamını ele geçirerek Candaroğlu Beyliği'ne son vermiş ve Kastamonu bu tarihten itibaren kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir³⁴.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1969, s. 125-126.

³⁰ Yaşar Yücel, "Kastamonu'nun İlk Fethine Kadar Osmanlı-Candar Münasebetleri (1361-1392)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, (1963), s. 135-136.

³¹ Yaşar Yücel, "Candaroğulları", *TDVİA*, C.7, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 147.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, TTK, Ankara 1988, s. 84.

³³ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 1*, (Yalınlaştıran İsmet Parmaksızoglu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979, s. 208; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 128.

³⁴ Cevdet Yakupoğlu, "Çobanoğulları ve Candaroğulları Zamanında Kastamonu" *Anadolu'nun Fethinden Milli Mücadele'ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu*, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu, Kastamonu, 2018, s. 68; Şahin, "Kastamonu", s. 586.

1.1.4. Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Kastamonu

Kastamonu, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra Anadolu Eyaletine bağlanarak bir sancak merkezine dönüştürülmüştür. Anadolu Selçuklu döneminde uç merkezi olarak önemli bir idari yapıya sahip olan Kastamonu, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girdikten sonra da bu özelliğini devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin taşra idaresinde şehzade sancağı olarak kullanılmış, Fatih Sultan Mehmet'in küçük oğlu Şehzade Cem, 1469'dan itibaren Kastamonu'da altı yıl sancakbeyi olarak görev yapmıştır³⁵. Kastamonu'da görev yapan diğer bir Osmanlı şehzadesi de Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) oğlu Şehzade Mahmut³⁶ olup onun Kastamonu'da ne zaman bu vazifeyi yürüttüğü ile ilgili net bir bilgi olmasa da Manisa Sancağı'na tayin edildiği 1505 tarihinden önceki bir dönemde bu vazifeyi yürüttüğü anlaşılmaktadır³⁷. Şehzade Mahmut'un Manisa sancakbeyliğine getirilmesinden sonra oğlu Şehzade Orhan, Kastamonu sancakbeyi tayin edilmiş ve 1512 tarihine kadar bu vazifede kalmıştır³⁸. Türklerin hâkimiyetine girdikten sonra Çobanoğlu ve Candaroğlu Beyliği döneminde gelişme gösteren Kastamonu, Osmanlı döneminde de gelişmeye devam etmiştir. XIV. yüzyılda Kastamonu'yu ziyaret eden İbn Battûta, Kastamonu şehrini Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olarak tarif etmiş ve bu şehirde her şeyin çok ucuz olduğuna vurgu yapmıştır³⁹. Kastamonu'yu “*Türkmenlerin Kaidesi*” olarak tanımlayan Kâtip Çelebi ise Cihannüma isimli eserinde Kastamonu'nun coğrafi

³⁵ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C. 3, s. 100-101; Cevdet Küçük, “Osmanlı Yönetiminde Kastamonu ve Osmanlı Millet Sistemi”, *Anadolu'nun Fethinden Milli Mücadele'ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu 2018, s. 122.

³⁶ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C. 4, s. 112.

³⁷ Ahmet Kankal, “Osmanlı Döneminde Kastamonu'nun Sosyo-Kültürel Yapısı”, *Anadolu'nun Fethinden Milli Mücadele'ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu, 2018, s.138; Yakupoğlu, “Çobanoğulları ve Candaroğulları”, s.69.

³⁸ Bazna, “Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği”, s. 26.

³⁹ Bu şehir (Kastamonu) Anadolu'nun en güzel, en büyük beldelerindendir. Bu şehirde kırk gün kaldık. Yaşamak için her kolaylık var. Eşya fiyatları çok ucuz. İki dirhem vererek iri bir koyun satın alınabiliyor, yine aynı parayla bize yetecek kadar ekmek bulabiliyorduk. Kış mevsiminin en soğuk günlerini geçirdiğimiz halde bir yük odun tek dirheme alınabiliyordu. Bugüne kadar dolaştığım bunca ülkeler arasında bu şehir kadar ucuzunu görmedim. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, (Çev., A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yay, İstanbul 2000, s. 439.

konumu ve çevresinde bulunan şehir, kasaba ve köyler ile cami, mescit vb. sahip olduğu yapılar hakkında bilgiler vermiştir⁴⁰.

Kastamonu 1487’de yapılan ilk tahrirden sonra Anadolu Eyaletinin sancaklarından biri haline getirilmiştir. Sonraki süreçte 1513, 1530 ve 1582 yıllarında Kastamonu’da tahrirler yapılmıştır. Kastamonu Sancağı’nın 1487’de 10 nahiyeden oluştuğu görülmektedir⁴¹. 1513, 1530 ve 1582 yıllarında yapılan tahrirlerde ise Kastamonu Sancağı kaza olarak idari birimlere ayrılarak tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Kastamonu, 1513 ve 1522 tahrirlerinde 12⁴², 1530’da 11⁴³ ve 1582’de ise 13 kazadan oluşan bir sancaktır.⁴⁴.

XVII. yüzyıla kadar Osmanlı taşra teşkilatında sancak olarak kalan Kastamonu’nun zaman içerisinde idari yapılanmasında bazı değişiklikler yapılmıştır. XVII. yüzyılda bazı dönemlerde arpalık olarak yüksek rütbeli devlet adamlarına tahsis edilen Kastamonu toprakları yüzyılın sonuna doğru malikâne sistemi kapsamına alınmış ve mukâtaa olarak peşin para karşılığında ihale edilmiştir⁴⁵. XIX. yüzyılda Sultan II. Mahmut (1808-1839) döneminde 1836’da redif askeri sisteminin kurulmasından sonra oluşturulan yeni müşirlik sisteminde Kastamonu, Çankırı, Çorum, Viranşehir ve Ankara sancaklarıyla beraber Ankara Müşirliği’ne bağlanmıştır⁴⁶. Kastamonu, Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra 1842’de yapılan

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, (Haz. Bülent Özükan), Boyut Yay., İstanbul 2008, s. 648.

⁴¹ Kastamonu sancağının 10 nahiyeden oluştuğu görülmekle birlikte bazı nahiyelerde birden fazla yerleşim yerinin ismi geçmektedir. Kastamonu (Kuzyaka), Göl, Devrekâni (Sâhil, Ginoli, Küre ve İnebolu), Sinop, Boyâbâd, Durağan (Boyovası kazası), Taşköprü, Araç, Daday (Eflani, Azdavay, Ayafeni) ve Hoşalay nahiyelerinden müteşekkildi. Bkz. Ahmet Kankal, *Türkmen’in Kaidesi Kastamonu (XV. ve XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Zafer Matbaası, Ankara 2004, s. 38.

⁴² Kastamonu sancağı; Kastamonu, Sinop, Boyabâd, Durağan, Taşköprü, Küre ve Ayandon, Daday, Araç, Hoşalay, Göl, Yörük ve Ayandon kazalarından müteşekkildi. Bkz. Kankal, *Türkmen’in Kaidesi Kastamonu*, s. 39.

⁴³ Yörük kazası 1530 tahririnde Kastamonu sancağının kazaları arasında geçmemektedir.

⁴⁴Bu kazalar; Kastamonu, Araç, Daday, Küre-i Hadid, Devrekâni, Küre-i Ma’mûre, Göl, Hoşalay, Boyâbâd, Taşköprü, Sinop, Ayandon ve Durağan kazalarıdır. Bkz. Kankal, *Türkmen’in Kaidesi Kastamonu*, s. 38-41; Bazna, “Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği”, s.22; BOA, 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyeti Anadolu Defteri (937/1530) Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livâları*, II, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1994, s. 56-61.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Bazna, “Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği”, s. 30-40.

⁴⁶ Tefik Evci, “Osmanlı Taşra İdaresinde Reform: Kastamonu Örneğinde Eyaletten Vilayete Geçiş ve Vilayet Umûm Meclisleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 2, (2021), s. 926.

değişiklikle Bolu, Viranşehir ve Kocaeli sancaklarıyla birlikte Bolu Müşirliği ismiyle kurulan yeni eyalete dâhil edilmiştir⁴⁷. Bolu Müşirliği'ne bağlı bir sancak olan Kastamonu 1846 yılında ülke idari sisteminde yapılan değişiklik ile eyalet haline getirilmiştir⁴⁸. Kastamonu Eyaleti bu dönemde Bolu, Viranşehir, Sinop ve Kocaeli sancaklarından oluşmuş ve bu idari yapısını 1856 yılına kadar muhafaza etmiştir⁴⁹. 1856'da Kocaeli Sancağı eyalet sınırlarından ayrılmış, Kastamonu Eyaleti Bolu, Viranşehir ve Sinop sancakları olarak yapılandırılmıştır⁵⁰. 1867 tarihinde uygulamaya konulan vilayet nizamnamesiyle Osmanlı taşra teşkilatında eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiş, Kastamonu bu tarihten sonra vilayet statüsünü almıştır⁵¹. 1866-1868 yılları arasında bir dönem Ereğli⁵² Kastamonu'ya bağlı sancaklar arasında zikredilse de 1868'den itibaren Kastamonu Vilayeti, Kastamonu, Bolu, Çankırı ve Sinop sancaklarından oluşmuştur⁵³. 1869 tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesine göre Kastamonu Vilayeti'nin merkez kazası, Taşköprü, İnebolu, Küre-i Nühas, Tosya, İskilip, Kargı, Zağferanbolu, Araç ve Daday olmak üzere dokuz kaza olarak

⁴⁷ Recep Karacakaya-İsmail Yücedağ-Nazım Yılmaz, *Arşiv Belgelerinde Karabük*, Karabük Valiliği Kültür Yay, İstanbul, 2013, s. 26.

⁴⁸ Şahin, "Kastamonu", s. 588.

⁴⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1263/1847, s. 84, 1264/1848, s. 114, 1265/1849, s. 76-77, 1266/1850, s. 43, 1267/1851, s. 68, 1852 tarihli devlet salnamesinde Kastamonu Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Kocaeli bu tarihte İzmit sancağı olarak yazılmıştır. Bkz. 1268/1852, s. 70, 1269/1853, s. 72, 1270/1854, s. 79, 1271/1855, s. 68.

⁵⁰ Kastamonu bu tarihte Bolu, Viranşehir ve Sinop sancaklarından oluşurken Kocaeli Kastamonu eyaletine bağlı sancaklar arasında zikredilmemektedir. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1272/1856, s.67, 1273/1857, s. 68, 1274/1858, s. 74, 1275/1859, s. 72, 1276/1860, s. 72, 1277/1861, s. 77, 1279/1862, s. 150-151, 1280/1863, s. 72, 1281/1864, s.70, 1282/1865, s. 69.

⁵¹ Kastamonu Vilayeti bu dönemde merkez Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarından oluşmuştur. Bkz. BOA, İ.MMS, 133/5692, 28 Muharrem 1284/1 Haziran 1867; Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, (2011), s. 35.

⁵² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1283/1866, s. 75, 1284/1867, s. 92.

⁵³ 1868 tarihinde itibaren Kastamonu Eyaleti'ni oluşturan sancaklar arasında Viranşehir Sancağı zikredilmemekle birlikte bu tarihte Çankırı Kastamonu'ya bağlanmıştır. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1285/1868, s. 103, 1286/1869, s. 136-137, 1287/1870, s. 152, 1288/1871, s. 166, 1289/1872, s. 250, 1290/1873, s. 250, 1291/1874, s. 251-252, 1292/1875, s. 249-250, 1293/1876, s. 249, 1294/1877, s. 471-472, 1295/1878, s. 230-233, 1296/1879, s. 168-169, 1297/1880, s. 226-228, 1298/1881, s. 80-81, 1299/1882, s. 74-75, 1300/1883, s. 294-296, 1301/1884, s. 510-513, 1302/1885, s. 522-524, 1303/1886, s. 444-445, 1304/1887, s. 407-408, 1305/1888, s. 526-534, 1306/1889, s. 486-497, 1307/1890, s. 592-603, 1308/1891, s. 584-593, 1309/1892, s. 620-631, 1311/1893, s. 656-667, 1312/1894, s. 674-685, 1313/1895, s. 704-715, 1314/1896, s. 716-726, 1315/1897, s. 444-450, 1316/1898, s. 526-532, 1317/1899, s. 504-511, 1318/1900, s. 550-557, 1319/1901, s. 600-607, 1320/1902, s. 620-627, 1321/1903, s. 672-679, 1322/1904, s. 686-693, 1323/1905, s. 758-765, 1324/1906, s. 822-829, 1325/1907, s. 818-825, 1326/1908, s. 822-829.

teşkilatlanmıştır⁵⁴. 1871 tarihine gelindiğinde Kastamonu Sancağı'nın kazaları arasında Kargı ve Küre kazasının ismi geçmemekle birlikte Cide kazası bu dönemde merkez sancağa bağlı kazalar arasında zikredilmiştir⁵⁵. 1910 yılında Bolu müstakil bir liva statüsüne getirilerek Kastamonu Vilayeti, Çankırı ve Sinop livalarına ayrılmış ve bu yapısını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar korumuştur⁵⁶.

Tablo 1: 1871 Kastamonu vilayet salmanesine göre kastamonu vilayeti⁵⁷.

	Kazalar	Nahiyeler
Kastamonu Sancağı	Kastamonu	Akkaya, Kuzyaka, Devrekânî
	Taşköprü	Göl ma'a Sorgun
	Daday	Gökçeagaç
	Cide	Azdavay
	Araç	Fakaz
	İnebolu	Afşar, İğdir
	Tosya	Küre, Evreniye
	İskilip	Kargı
	Safranbolu	Aktaş, Eflani, Ulus
Bolu Sancağı	Bolu	Gökçesu
	Göynük	Mudurnu, Mihalgazi
	Düzce	Akçaşehir
	Ereğli	Devrek
	Bartın	Çarşamba, Amasra
	Gerede	Mengen
	Sinop	Gerze

⁵⁴ *Kastamonu Vilayet Salnâmesi (KVS)*, 1286/1869, s. 81-111; 1870 tarihli vilayet salnamesinde de nüfus sayısı aynı yazılmıştır. Bkz. 1287/1870, s. 123.

⁵⁵ KVS, 1288/1871, s. 147; Tunay Karakök, "H.1288 (M. 1871) Tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesine Göre Kastamonu Vilayeti", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 11, (2010), s. 271.

⁵⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1326/1910, s. 692-698, 1327/1911, s. 720-727, 1328/1912, s. 732-739, 1333-1334/1918, s. 666-673.

⁵⁷ KVS, 1288/1871, s. 100-147; Karakök, "H.1288 (M. 1871) Tarihli", s. 271.

Sinop Sancağı	Boyabat	Durağan
	İstefan (Ayancık)	Çiğli
	Çankırı	Koçhisar, Tuht
Çankırı Sancağı	Çerkeş	Karacaviran, Bayındır
	Kalecik	Şabanözü, İnallu Ballu

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Kastamonu ve çevresinde yapılan ilk tahrirde Kastamonu'nun nüfusu merkez mahalleler ve köylerle birlikte 1487'de 3.875 hanede 19.375 kişiden oluşmaktaydı⁵⁸. Kankal; Kastamonu'nun merkez nüfusunu nefer olarak 1487'de 1.327, 1530'da 1.390, 1582'de ise 3.205 nefer olarak vermektedir. Nefer sayısını esas alarak yaptığı nüfus hesaplamasında Kankal, Kastamonu merkez nüfusunu XV. yüzyılın sonunda 5.676 kişi olarak hesaplarken bu sayı XVI. yüzyılın sonlarında 10.000 kişiye ulaşmıştır⁵⁹. Şahin ise Kastamonu şehir nüfusunu 1487'de 5.300, 1530'da 5.500, 1582'de ise 9.500 olarak vermiştir⁶⁰. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Kastamonu bağlı sancaklarla beraber 32 kazaya sahipken merkez sancak 12 kaza ve 25.000 dolaylarında nüfusa sahipti. Nüfusun %97'si Müslüman, % 3'ü ise Gayrimüslimlerden oluşmaktaydı⁶¹. XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kastamonu Sancağı'nın nüfusu 127.313 kişiye ulaşmıştır.⁶² 1814'te Kastamonu'yu ziyaret eden Avrupalı seyyah John Macdonald Kinneir, Kastamonu'yu çukur bir yerde kurulmuş ve ortasında bulunan dik bir yamaç ile tepede kaya üzerinde harap bir kalesi, ahşap ve taştan inşa edilen evlere sahip bir şehir olarak tasvir etmektedir. Macdonald da tıpkı İbn Battûta gibi şehirde her şeyin bol olduğunu ve şehirde baskın bir Müslüman-Türk nüfusun varlığına dikkat çekerek Kastamonu

⁵⁸ Zübeyde Güneş, "1487 (H.892) Tahririne Göre Kastamonu Kazası", (Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993, s. 41.

⁵⁹ Kankal, "Osmanlı Döneminde Kastamonu'nun", s. 55-59.

⁶⁰ Şahin, "Kastamonu", s. 586.

⁶¹ XVIII. yüzyılda Kastamonu sancağı merkez kazası dahil olmak üzere Göl, Devrekâni, Küre, Ayandon (Cide), Hoşalay (Şenpazar), Sinop, Boyabat, Taşköprü, Durağan, Araç ve Daday olmak üzere 12 kazadan oluşmaktaydı. Bkz. Ahmet Rıfat Güzey, "XVII. Yüzyıl Sonu ve XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu", *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, s. 122-123.

⁶² Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında Kastamonu Sancağı", *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, s. 3; Yücel Özkaya, "XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 707.

merkez nüfusunun bu dönemde 12.000 dolaylarında olduğundan bahsetmektedir⁶³. Askeri amaçlar için erkek nüfusun belirlenmesi amacıyla 1831’de yapılan nüfus sayımında ise Kastamonu Sancağı’nın nüfusu merkezde 14.861 kişi, sancağın tamamında ise 126.497 kişi olarak tespit edilmiştir⁶⁴. XIX. yüzyıla gelindiğinde Kastamonu Vilayeti’nin bağlı sancaklarla birlikte toplam nüfusu 1870’te 393.632⁶⁵, 1876’da 406.978⁶⁶, 1889’da 919.703⁶⁷, 1899’da ise 973.208 kişidir.⁶⁸

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Kırım, Kafkasya ve Rumeli bölgesinden Anadolu coğrafyasına başlayan ve zaman zaman kitlesel hareketlere dönüşerek yaklaşık bir asır boyunca devam eden muhacir göçlerinden Anadolu’da en çok etkilenen vilayetlerden biri de Kastamonu’ydu. Karadeniz’e kıyısı bulunması, Trabzon, Samsun ve Sinop gibi muhacirlerin geliş noktası olan liman şehirlerine yakınlığından dolayı Kastamonu, muhacir iskân edilen önemli bölgelerden biri olmuştur. Kastamonu Vilayeti’nin nüfusu gelen muhacirlerle artış göstermiş ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru vilayetin nüfusu bir milyona yaklaşmıştır⁶⁹.

⁶³ Nurettin Gemici, “Seyyahlar Gözüyle Kastamonu”, *Milli Kültürümüzün Mayası Halk Kültürü Ahîlik ve Kastamonu Panel ve Sempozyum Bildirileri*, Kastamonu 23-24 Mayıs 2019, s. 144.

⁶⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s. 180-185; Burhan Şahin, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Kastamonu Nüfusu”, *Akademik Bakış*, S.7, (2009), s. 5.

⁶⁵ KVS, 1287/1870, s. 123.

⁶⁶ KVS, 1306/1876, s. 149.

⁶⁷ Kastamonu vilayetinin 1889 tarihinde kadın-erkek toplam nüfusu 919.703 kişidir. KVS, 1306/1893, s. 537.

⁶⁸ KVS, 1317/1899, s. 345.

⁶⁹ Kastamonu Vilayet salnameleri incelendiğinde vilayetin nüfusunun yıllar içerisindeki değişimini izlemek mümkündür. 1871 tarihli vilayet salnamesine göre Kastamonu’nun nüfusu 385.000, 1874’te 415.000 civarındadır. 1889 tarihli vilayet salnamesi incelendiğinde erkek ve kadın nüfusun ayrı ayrı yazıldığı bu dönemde Kastamonu Vilayeti’nin toplam nüfusu 920.000 kişiyken bu sayı 1893’te 990.000 kişiye ulaşmıştır. Bkz. KVS, 1288/1871, s. 146-151, KVS, 1289/1872, s. 144-149, KVS, 1290/1873, s. 158-159, KVS, 1291/1874, s. 163-165, KVS, 1292/1875, s. 175-177, KVS, 1293/1876, s. 147-149, KVS, 1294/1877, s. 167-169, KVS, 1295/1878, s. 119-121, KVS, 1296/1879, s. 126-128, KVS, 1306/1889, s. 537, KVS, 1311/1893, s. 289; Ali Güner, “Anadolu ve Rumeli’nin Nüfus Durumu ve Göçler”, (Ankara Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1996, s. 82-83.

1.2. Osmanlı Devleti'ne Göç Veren Bölgeler ve Göçlerin Sebepleri

1.2.1. Kırım

Kırım, batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak Denizi tarafından çevrelenmiş 9 km genişliğe ve 20 km uzunluğa sahip berzahla karaya bağlanan bir yarımadadır⁷⁰. Orkapı (Perekop) ile Doğu Avrupa'ya bağlı olan Kırım, sahip olduğu jeopolitik konumu ile Sibiry'a'nın Karadeniz'e açılan kapısı olmasının yanı sıra Kafkasya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir konumdadır⁷¹. Kırım topraklarında görülen ilk Türk kavimleri “*Kimmer, İskit ve Hunlar*” olup sonraki süreçte Hazarlar ve Kıpçaklar da Kırım'da Türk kültürünün yerleşmesinde etkili olmuştur⁷². Tarih boyunca “*İskit, Kimmer, Sarmat, Alan, Got, Milet, Roma ve Bizanslıların*” hâkimiyet kurduğu Kırım coğrafyasında 13. yüzyıldan itibaren önce Moğollar sonrasında ise Altınordu Devleti hüküm sürmüştür⁷³. Berke Han ve Özbek Han döneminde en güçlü devirlerini yaşayan Altınordu Devleti taht kavgaları neticesinde 16. yüzyılın başlarında yıkılınca toprakları üzerinde “*Kırım*”⁷⁴, “*Kazan*”⁷⁵, “*Astarhan*”⁷⁶, “*Sibir*”⁷⁷ ve “*Nogay*”⁷⁸ hanlıkları kurulmuştur⁷⁹.

⁷⁰ Komisyon, “Kırım”, *TDVİA*, C.25, TDV Yay., Ankara 2022, s. 447.

⁷¹ İsmail Görgen, “Kırım'ın Jeopolitik Önemi ve Kırım Türkleri”, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(1), (2022), s. 283.

⁷² Komisyon, “Kırım”, s. 447-448; İbrahim Tellioglu, “Kırım'daki Türk Varlığının Tarihi Gelişimi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, N: 51, (2016), s. 3-6.

⁷³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972, s. 120-122; Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı”, *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 480-481; Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, *TDVİA*, C.2, TDV Yay., İstanbul 1989, s. 538-540; Ömer Bıyık, “Osmanlı Yönetiminde Kırım”, (Ege Üniversitesi SBE, Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 2007, s. 1.

⁷⁴ Halil İnalıcık, “Kırım Hanlığı”, *TDVİA*, C.25, TDV Yay., Ankara 2022, s. 449-457.

⁷⁵ İsmail Türkoğlu, “Kazan Hanlığı”, *TDVİA*, C.25, TDV Yay., Ankara 2022, s.136-138.

⁷⁶ Mehmet Saray, “Astarhan Hanlığı”, *TDVİA*, C.3, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 505.

⁷⁷ İlyas Kemaloğlu, “Sibir Hanlığı”, *TDVİA*, Ek-2, TDV Yay., Ankara 2019, s. 505-506.

⁷⁸ Mehmet Alpargu, “Nogaylar”, *TDVİA*, C. 33, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 202/204.

⁷⁹ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yay, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976, s. 157-158.

Kırım Hanlığı bu yeni kurulan hanlıklar arasında en güçlüsü olup kendilerini Altınordu Devleti'nin varisleri olarak görmüşlerdir⁸⁰. Osmanlı Devleti'nin Kırım ile ilişkileri Fatih Sultan Mehmet döneminde Karadeniz hâkimiyeti için gerçekleştirilen fetih hareketleri esnasında Karadeniz'de bulunun Ceneviz kolonilerinin 1475'te ele geçirilmesiyle başlamıştır⁸¹. Kırım'da meydana gelen taht mücadelelerinde Mengli Giray'ı destekleyen Osmanlı Devleti onun han olmasını sağlayarak Kırım'ı Osmanlı himayesine bağlı bir hanlık statüsüne getirmiştir⁸². Cengiz soyundan gelenlerin yönetici olarak tayin edildiği Kırım'da hanlar kendi adlarına para bastırıp hutbede önce padişahın ismini sonra kendi isimlerini okutabileceklerdi⁸³. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Rusya ile olan münasebetlerinde tampon bir devlet olan Kırım Hanlığı XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı himayesindeki statüsünü korumuştur⁸⁴.

Rusya, Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra bu devletin baskısından kurtularak Çar III. İvan ve IV. İvan dönemlerinde birliklerini temin ile 1552'de Kazan ve 1556'da ise Astarhan Hanlığını ele geçirerek hem Kırım hem de Kafkasya ile temasa geçmeyi başarmıştır⁸⁵. Coğrafi ve stratejik açıdan önemli bir mevkide yer alan Kırım toprakları sıcak denizlere inmek ve Kafkas topraklarına sokulmak için fırsat kollayan Rusya için ele geçirilmesi gereken bir hedef haline gelmiştir⁸⁶. Çar I.

⁸⁰ Cevdet Paşa, Kırım hanlarının kendilerine bir asalet atfetmek ve soylarını Cengiz Han'a dayandırmak için isimlerinin önüne Giray lakabını eklediklerini belirtmektedir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307, s. 4-5; Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011, s. 2; İsmail Aydıngül, "Kırım Tatarları", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı XI*, S. 81, (2015), s. 352.

⁸¹ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Hâkimiyetinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, Ankara 1989, s. 14-20; Halil İncalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, C. 12, S. 46, (1948), s. 353; Akif Emiroğlu, "Political Relations Between Ottoman Empire and the Crimean Khanate in Ottoman Archives", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 61, (2017), s. 360.

⁸² Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, (Çev. Eşref B. Özbilen), Selenge Yay., İstanbul 2009, s. 21-22; Halil İncalcık, *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi*, TTK, Ankara 1944, s. 204-206; Joseph Von Hammer, *Kırım Hanlığı Tarihi*, (Çev. Seyfi Say), İnsan Yay., İstanbul 2013, s. 33-34; Halil İncalcık, *Devleti Aliyye "Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2009, s. 175.

⁸³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, TTK, Ankara 1998, s. 59; Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Kafkasya*, Gelişim Matbaası, Ankara 1992, s. 1.

⁸⁴ Halil İncalcık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 49-50.

⁸⁵ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 311.

⁸⁶ Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s. 26.

Petro'dan itibaren gücünü önemli ölçüde geliştiren Rusya, Çariçe II. Katerina döneminde hem Kırım hem de Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit haline gelmiştir⁸⁷. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında ağır bir yenilgi alması sonucu imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla (1774) Rusya, Kırım Hanlığı ile Kuban, Bucak, Yedisan, Canboyluk ve Yedickül Tatarlarının Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız olmalarını sağlamış bunun yanı sıra Yenikale, Kerç ve Azak gibi kaleleri de ele geçirmiştir⁸⁸.

Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'ne sadece hilafet bağıyla şeklen bağlı olacak olan Kırım'da hanlar kendi içlerinde yapılacak olan seçim ile belirlenecek ve hiçbir devletin hükmü ya da baskısı altında olmadan müstakil olarak hüküm süreceklerdi. Kısa zamanda Osmanlı ve Rus taraftarları olarak ikiye bölünen Kırım'da, Osmanlı Devleti tarafından desteklenen Devlet Giray'ın han olması karşısında Rusların desteklediği Şahin Giray'ın 1776'da hanlığa getirilmesi çift başlı bir yönetime neden olarak karışıklıklara yol açmıştır⁸⁹. Rusya, Kırım topraklarında ortaya çıkacak karışıklıklardan faydalanarak ileride burayı ilhak etmeyi amaçlamıştır⁹⁰. Nitekim Şahin Giray'ın yönetiminden memnun olmayan Kırım halkının sık sık isyan ederek Rus yönetimine karşı tepki göstermesine rağmen Rusya, onu destekleyerek Kırım Hanı olmasını sağlamış ayrıca 1779'da Osmanlı Devleti ile Aynalıkavak Tenkihnamesi'ni imzalayarak Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığını ve Şahin Giray'ın hanlığını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir⁹¹. Ancak Kırım'daki sorunların devam etmesi ve Kırım halkının Şahin Giray'ı han olarak kabul etmemesi karşısında Rusya,

⁸⁷ V.D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, (Çev., Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2016, s. 406-411; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK., Ankara 2014, s. 77-78.

⁸⁸ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, TTK, Ankara 2006, s. 112-113; Kemal Beydilli, *Küçük Kaynarca Antlaşması*, TDVİ, C. 26, TDV Yay., Ankara 2002, s. 524-527; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1979, s. 35; İlyas Topsakal, "Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, (2016), s. 40-41.

⁸⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Başından Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 55.

⁹⁰ Ahmet Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Ağı*, Dergâh Yay., İstanbul 2014, s. 100.

⁹¹ Osman Köse, "Osmanlı Devleti Tarafından Kırım ile İlgili Rusya'ya Verilen Resmi Belge "Sened" (1784), *History Studies*, Vol 2, (2010), s. 355; Osman Köse, "XVIII. Osmanlı-Rus Münasebetleri," *Osmanlı*, C. 1, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 545; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.6, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 152-153.

General Potyemkin idaresindeki bir orduyla Kırım topraklarını işgal ederek 21 Temmuz 1783'te Kırım'ı ilhak etmiştir⁹². Kırım topraklarının Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı olarak Rusya tarafından ilhak edilmesini sert bir şekilde protesto etmek isteyen ve Rusya ile savaş dâhil her türlü ihtimali değerlendiren Osmanlı Devleti bu dönemde İngiltere ve Fransa'dan yeterli destek alamadığından Kırım'ın ilhakına sessiz kalmak zorunda kalmıştır⁹³. Osmanlı Devleti'nin ilhak karşısında sessiz kalması ve Avrupa kamuoyundan yeterince tepki gelmemesi karşısında Ruslar, Kırım topraklarının Rusya'ya ilhakının resmî bir senet verilerek tanınması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamıştır⁹⁴. Rusya tarafından gelen bu baskı karşısında Osmanlı Devleti, 9 Ocak 1784 tarihinde Rusya'nın isteklerini kabul eden bir senet vererek Kırım, Taman ve Kuban bölgelerinin artık Rus toprağı olduğunu tasdik etmiştir⁹⁵.

1.2.2. Kafkasya

Doğu'da Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyden Maniç ve Kuma Nehirleri ile Rus steplerinden ayrılan, güneyden Anadolu ve İran tarafından çevrelenmiş dağlık bölge Kafkasya coğrafyası olarak isimlendirilmektedir⁹⁶. Dağlık ve engebeli bir coğrafyaya sahip olan Kafkasya'nın en önemli geçitleri Daryal ve Derbent'tir⁹⁷. Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılan Kafkasya'da dağların Kuzey yakasında kalan bölge Kuzey Kafkasya ya da Kafkasönü olarak isimlendirilirken Güney kısmında kalan yerler ise “Güney Kafkasya, Kafkasardı,

⁹² Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 61-64; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 2, (Haz. Şevki Nezihi Aykut), TTK, Ankara 2018, s. 251-255; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 159-160.

⁹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK, Ankara 1998, s. 468-469.

⁹⁴ Cevdet Paşa, Tezâkir 1-12, (Yay. Cavid Baysun), TTK, Ankara 1953, s. 92-93.

⁹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, s. 492-494; Köse, “Osmanlı Devleti Tarafından Kırım”, s. 355-358.

⁹⁶ Mustafa Budak, “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)”, *Osmanlı*, C. 1, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 594.

⁹⁷ Oktay Özgül-Nezahat Ceylan, “Eski Çağlarda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XIII, (2017), s. 35-38; Davut Dursun, “Kafkasya”, *TDVİA*, C. 24, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 157; Saleh Muhammedoğlu Aliev, “Derbend”, *TDVİA*, C. 9, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 164.

Mâverâ-i Kafkas ya da *Transkafkasya*” olarak isimlendirilmektedir⁹⁸. Coğrafi olarak yaşam koşullarının zor olduğu yüksek dağ ve gür ormanlara sahip olan Kafkasya burada yaşayan insanlara doğal bir savunma kolaylığı sağlamasının yanı sıra insan hareketliliğini sınırladığından dış dünyaya kapalı, etnik ve kültürel açıdan birbirinden farklı toplumların burada yaşam sürmesine zemin hazırlamıştır⁹⁹. Tarih boyunca “*Mısır, Med, Alan, İskit, Grek, Roma, İran, Arap, Moğol, Türk ve Slavlar’ın*” hâkimiyet kurduğu Kafkasya’da her toplum farklı bir kültürel miras bırakmıştır¹⁰⁰. Buna karşın Baddeley, Kafkasya’nın gerçek sakinlerinin yukarıda sayılanlardan hiçbirisi ilişkisi bulunmayan, Asya ve Avrupa arasındaki geniş düzlüklerde yaşayan nesli tükenmiş bir ırka mensup olduğunu belirtmektedir¹⁰¹.

Kafkasya ve Transkafkasya olarak ikili bir tasnife tabi tutulan Kafkasya coğrafyası birbirinden farklı etnik ve kültürel özellikler taşıyan “*Dağıstan, Çerkezistan, Abaza, Kabartay ve Azerbaycan*” bölgelerine ayrılmış ve burada yaşayan halklar Kafkasya¹⁰², Hint-Avrupa ve Türkler olarak üç farklı etnik kategoride gruplandırılmıştır. Kafkasyalı halklar grubunda; “*Çerkesler/Adigeler*¹⁰³, *Nohçiler, Avarlar, Laklar/Gazi-Kumuklar, Lezgiler, Agullar, Çakurlar ve Gürcüler*” yer alırken¹⁰⁴, Hint-Avrupa sınıfında ise; “*Osetler, Farslar, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Svanitler, Ruslar ve Alanlar*” bulunmaktadır. Türk grubunu ise; “*Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karaçay Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler*” oluşturmaktadır¹⁰⁵. Kültürel ve etnik çeşitlilikten dolayı farklı dillerin lehçeleriyle

⁹⁸ Hasan Oktay-Ufuk Cerrah, *Uluslararası Politikada Kafkasya*, Hitabevi Yay., Ankara 2018, s. 27-28.

⁹⁹ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012, s. 77; Hakkı Yapıcı, “Kafkasya’nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi”, *International Social Sciences Studies Journal*, C. 8, S. 96, (2022), s. 863.

¹⁰⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara, 1997, s. 16.

¹⁰¹ John F. Baddeley, *Ruslar’ın Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Çev., Sedat Özden), Kayıhan Yay., İstanbul 1989, s. 23.

¹⁰² Berje, Kafkas kavimlerini yedi ana kola ayırmıştır; Bunlar, Kartvel, Abhaz, Çerkes, Oset, Ubih, Lezgi ve Çeçenlerdir. Bkz. Adolf Berje, *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, (Çev. Murat Papşu), Chiviyazıları Yay., İstanbul 2010, s. 25.

¹⁰³ Kabardeyler, Besleneyler, Kemirguveyleyler, Şapsığlar, Janeler, Natukhaçlar, Ubuhlar, Abzahlar, Bjeduğlar, Hatıkoylar, Makhoşlar olarak kabilelere ayrılmaktadır. Bkz. Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Nart Yay., İstanbul 1993, s. 26-32.

¹⁰⁴ Ayrıca bkz. Yohann F. Blaramberg, *Kafkasya Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tarihi*, (Çev. Habibe Eren), Kafdav Yay., Ankara 2017, s. 34.

¹⁰⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 17-18, Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 6-9.

konusulduğu Kafkasya zengin bir dil çeşitliliğine sahip olup batılılar burayı “*Cebel-i Lisan*”, Arap seyyahlar ise Diller Dağı anlamına “*Cebel-i El sine*” olarak isimlendirmiştir¹⁰⁶. Kafkasya’da konuşulan diller üç büyük dil ailesi grubuna ait olup bunlar; Kafkas (İber-Kafkas), Hint-Avrupa ve Altay dil grubudur¹⁰⁷. İnanç yönünden bakıldığında ise Kafkasya’da Müslümanlık¹⁰⁸, Hristiyanlık¹⁰⁹, Yahudilik, Budistlik ve Pagan dinlerin varlığına rastlanmaktadır¹¹⁰.

Kafkasya, sahip olduğu stratejik konumu itibariyle tarih boyunca birçok medeniyetin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. İlkçağlarda “*Romalılar, Persler, İskitler*”, Orta Çağ’da “*Bizans, Sasani ve Hazarlar*”, Kafkasya topraklarına hâkim olmaya çalışırken bu mücadeleye sonraki süreçte “*Selçuklular, Moğollar, Altınordu, İran, Osmanlı ve Rus*” devletleride dâhil olmuştur¹¹¹. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya bölgesine ilgisi XV. yüzyılda başlamış ve Fatih Sultan Mehmet döneminde Karadeniz’in bir Türk gölü haline getirilmesi için girişilen fetih hareketleri döneminde 1451’de Abhazya ve 1454’te ise Sohum ele geçirilmiştir. 1475’te Kırım Hanlığı’nın Osmanlı tabiiyetine girmesiyle birlikte Kuzey Kafkasya’da Terek ve Kuban Nehirleri arasında bulunan ve Kırım Hanlığı’na tabi olan Çerkes, Nogay ve Dağıstan toplulukları Osmanlı himayesine girmiştir¹¹². 1479’da Anapa, Taman ve Kuba iskeleleri Osmanlılar tarafından fethedilerek kaza statüsüne alınmış ve Kefe

¹⁰⁶ Reyhan Turğut, “Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)”, (Karabük Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2019, s. 35-36.

¹⁰⁷ Dursun, “Kafkasya”, s. 158.

¹⁰⁸ Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslâmiyetin Kuzey Kafkasya’ya Girişi*, İz Yay., İstanbul 2012, s. 141-145.

¹⁰⁹ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 22-23; Ufuk Tavkul, “Kafkasya’da Hristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları* (128), (2000), s. 101-102.

¹¹⁰ Ayşenur Bilge Zafer, ”Migrations From Caucasia to Anatolia and Caucasian Immigrants” *U.U International Journal of Social Inquiry*, Vol. 10/1, (2017), s. 169; Marry L. Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslarda Din*, (Çev. Ahmet E. Uysal), ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Gurubu Yay, Ankara 1984, s. 1.

¹¹¹ Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya*, Serander Yay., Trabzon 2019, s. 14.

¹¹² Rıza Karagöz, “Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, *Akademik Açı*, S. 2, (1997), s. 158.

sancakbeyliğine bağlanmıştır¹¹³. Kafkasya coğrafyasında Osmanlılar tarafından fethedilen yerler Kırım Hanlığı'nın hâkimiyet alanına bırakılmıştır¹¹⁴.

Kafkasya toprakları XV. ve XIX. yüzyıllar arasında üç büyük gücün egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. XVI. ve XVIII. yüzyılda Osmanlı-İran, XVIII. ve XIX. yüzyılda ise Osmanlı-Rus devletleri Kafkasya'da hâkimiyet kurmak için mücadele etmişlerdir. Özellikle Rusya'nın Altınordu Devleti'nin baskısından kurtularak Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirip Kırım ve Kafkasya coğrafyasına sokulması Osmanlı ve İran dışında yeni bir güç unsurunun bölgede ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır¹¹⁵. Sıcak denizlere ulaşarak bir dünya gücü olmak isteyen Rusya, Çar I. Petro'dan itibaren Kafkasya bölgesine sokulmak için faaliyetlere başlamış¹¹⁶, Çariçe II. Katerina döneminde ise büyük ordular ile Kafkasya coğrafyasını ele geçirmeye çalışmıştır¹¹⁷.

Kırım'ın 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilmesinden sonra Osmanlı topraklarının kuzey yönünden gelecek tehditlere daha açık hale gelmesi ve Rusya'nın Kafkasya coğrafyasını ele geçirmek için faaliyetlere girişmesi karşısında Osmanlı Devleti, Kafkasya politikasında ciddi değişiklikler yaparak bölge ile daha yakından ilgilenme ihtiyacı hissetmiştir¹¹⁸. Ferah Ali Paşa'yı 1781 yılında Soğucak muhafızı tayin ederek bölgeye gönderen Osmanlı Devleti, Çerkesler özelinde Kafkasya halklarını devlete bağlamanın yollarını aramıştır¹¹⁹. Ali Paşa'nın aslen Gürcü ve

¹¹³ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, s. 68-69.

¹¹⁴ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, C. 2, Berikan Yay., Ankara 2011, s. 609.

¹¹⁵ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 273; Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, (Çev. Akın Kösetorunu), OTDÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Yay, Ankara 1985, s. 3-4.

¹¹⁶ Ercüment Kuran, "Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti (1856-1878)", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 147.

¹¹⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987, s. 252-254; Pşimaho Kosok, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Savaşı Tarihinden Yapraklar*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960, s. 21-25; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 363.

¹¹⁸ Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 14-16.; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "Çarlık Rusya'nın Kafkas Hattı'nı İnşası ve Kuzey Kafkasya'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi", *Belleken*, C. 86, S. 306, (2002), s. 728-729.

¹¹⁹ Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 2, (2009), s. 99-102.

Sohumlu olması, Kafkasya halklarını yakından tanınması ve Çerkeslerle evlilik yoluyla akrabalık bağları kurması bölgede Osmanlı hakimiyetini sağlamlaştırmış, Çerkesler başta olmak üzere Kafkasyalılar arasında İslâmiyetin yayılmasını sağlayarak bu halkları Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmıştır¹²⁰. Bunun yanı sıra Karadeniz sahilinde bulunan ve Çerkes topraklarına yakın olan Soğucak, Gelencik ve Anapa gibi liman şehirlerini ihya ederek Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırdığı gibi özellikle Anapa'nın Kafkasya ile ilişkilerde bir merkeze dönüşmesini sağlamıştır¹²¹. Ferah Ali Paşa'nın 1785'te vefat etmesi ve kendisinden sonra buraya tayin edilenlerin Kafkasya'nın Osmanlı Devleti açısından ihtiva ettiği önemi kavrayamamaları yüzünden Ali Paşa döneminde başlatılan Kafkasya açılım politikası neticeye ulaştırılamamıştır¹²².

II. Katerina döneminden itibaren büyük ordular ile Kafkasya topraklarına saldıran Rusların istilacı politikalarına karşı Kafkasya'da sistematik anlamda ilk direniş hareketi 1785'te Şeyh Mansur'un liderliği altında başlamıştır¹²³. Müridizm¹²⁴ hareketi etrafında Kafkasyalıları Ruslar'a karşı özgürlük mücadelesine davet eden Mansur kendisinden sonra başlayacak olan imamlar döneminin önünü açmıştır¹²⁵. Gazi Muhammed ve Hamzat'ın¹²⁶ liderliğinde devam eden özgürlük mücadelesi 1834'te imamlığa seçilen Şeyh Şamil'in¹²⁷ liderliğinde daha da güçlenmiştir¹²⁸. Rus Çarı I.

¹²⁰ İzzet Aydemir, *Göç Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988, s. 16-17; Yusuf Yıldız, "15-19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Çerkezistan'daki İslamı Yayma Siyasetine Kısa Bir Bakış", *KAREN Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/13, (2017), s. 278-281; Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 55; Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, s. 21-22.

¹²¹ Cengiz Fedakâr, "Anapa", *TDVİA*, C. Ek-1, TDV Yay., Ankara 2020, s. 92-94; Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 404.

¹²² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 37.

¹²³ Abdullah Temizkan, "Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur", *Sûfi Araştırmaları*, C. 4, S. 8, (2013), s. 7-12.

¹²⁴ Süleyman Uludağ, "Müridizm", *TDVİA*, C.32, TDV Yay., İstanbul 2006, s. 50-52.

¹²⁵ Mustafa Aydın, "Şeyh Mansur", *TDVİA*, C.36, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 60-62.

¹²⁶ İmam Gazi Muhammed ve İmam Hamzat dönemi hakkında geniş bilgi için Bkz. Muhammed Tâhir el-Karahî, *Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şamil'in Gazavatı "İmamın Kılıcının Savaşlarda Parlaması"*, (Çev. Tâhirü'l-Mevlevî), (Haz. Ensar Köse), Büyüyenay Yay., İstanbul 2016, s. 73-106; Baddeley, *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 228-284; Cafer Barlas, *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yay., İstanbul 2014, s. 73-115.

¹²⁷ Tarık Mümtaz Göktepe, *Dağıstan Aslanı İmam Şamil*, Sebil Yay., İstanbul 1994, s. 27-30.

Nikola'nın 1837'de yaptığı Kafkasya ziyareti esnasında Tiflis'te kendisiyle görüşme talebini kesin bir dille reddeden Şeyh Şamil uzun yıllar Kafkasya'da Ruslara karşı mücadele etmiştir¹²⁹.

Kafkasya'nın geleceği açısından 1853-1856 yılları arasında meydana gelen Kırım Savaşı önemli sonuçlar doğurmuştur. Savaş esnasında Kafkasya'nın Rus tehdidinden kurtarılması için müsait bir ortam oluşsa da hem müttefikler ve Osmanlı Devleti arasında fikir ayrılıklarının olması hem de Şeyh Şamil ve müttefiklerin Kafkasya bölgesinde icra edilecek harekât planları noktasında görüş farklılıklarının olması gibi nedenlerden dolayı bölgeye etkili bir sefer icra edilememiştir. Özellikle İngiltere'nin Kafkasya'nın tamamından ziyade Çerkeslerin meskûn olduğu topraklara ilgi göstermesi ve Kafkasya'yı Rus tahakkümünden kalıcı olarak kurtaracak askeri bir harekâtın yapılabilirliğine inanmaması müttefiklerin Kafkasya topraklarına çıkarma yapmasını engellemiştir¹³⁰.

Kırım Savaşı'nın 1856 Paris Barış Antlaşması'yla sona ermesinden sonra Rusya'nın Kafkasya topraklarına yönelik 1852 yılından itibaren durdurduğu askeri harekâtları bütün şiddetiyle yeniden başlamıştır. Kırım Savaşı esnasında Kafkasya bölgesinde herhangi bir savaş meydana gelmemesine rağmen Ruslar yaklaşık 200 bin kişilik askeri bir kuvveti burada tutmaya mecbur kalmıştır. Kafkasya'nın bir savaş durumunda Rusya için daima bir tehdit unsuru olarak kalacağı düşüncesi Çar II. Alexander'ı Kırım Savaşı'ndan sonra bütün kuvvetlerini Kafkasya'ya sevk ederek burayı kesin olarak ele geçirmeye sevk etmiştir¹³¹. Prens Baryatinski emrine verilen kalabalık Rus ordusuyla Kafkasya'ya gönderilmiştir¹³². Askeri kuvvetlerini beş ayrı ordu şeklinde teşkilatlandıran Baryatinski bu ordularla dört bir yandan Kafkasya'ya hücum ile burayı ele geçirmeye çalışmıştır¹³³. 1857 tarihinden itibaren Kafkasya'ya

¹²⁸ Barlas, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, s. 125-126.

¹²⁹ Naz Penah-Elchin Shakirov, "Kafkasya Özgürlük Mücadeleleri ve Müridizm", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, (2019), s. 418; Fikret Işıltan, "Şeyh Şamil", *İA*, C. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 469; Bi, *Kafkas Tarihi*, s. 759-760.

¹³⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 58; Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 20-21; Çelik, *İngiliz Belgelerinde Kafkasya*, s. 12-13.

¹³¹ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 49-50.

¹³² Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 5, (1990), s. 254.

¹³³ Baddeley, *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, s. 429-431.

büyük kuvvetler ile saldırı hazırlığında olan Ruslar, önce bütün ağırlığıyla Doğu Kafkasya ve Şeyh Şamil kuvvetleri üzerine yüklenecek bu sırada Batı Kafkasya’da abluka altına alınacaktı. Doğu Kafkasya, Rus kontrolüne alındıktan sonra Ruslar bütün güçleriyle Batı’ya taarruz ederek burayı ele geçireceklerdi. Şeyh Şamil üzerine büyük kuvvetler ile saldıran Ruslar üç orduluk bir kuvvetle kuşattıkları Dağıstan ve Çeçenistan bölgesini ancak iki yıllık bir mücadele sonunda 1859 yılında ele geçirebilmişlerdir¹³⁴.

Çeçenistan’ın işgalinden sonra Dağıstan üzerine saldırıya geçen Ruslar burada bulunan kaleleri sırayla ele geçirerek Şeyh Şamil’in bulunduğu Gunip Kalesi’ni 40 bin kişilik bir orduyla kuşatmıştır¹³⁵. Şeyh Şamil yanında bulunan askerlerin sayısının 100’e kadar inmesi üzerine 6 Eylül 1859’da Ruslara teslim olmuş ve Doğu Kafkasya’daki özgürlük mücadelesi bu dönemde son bulmuştur¹³⁶. 1859’da Doğu Kafkasya’da Şeyh Şamil’in teslim olmasıyla son bulan özgürlük mücadelesinin ardından Ruslar burada bulunan kuvvetlerini Batı Kafkasya bölgesine sevk ederek Kafkasya’da kendisine karşı mücadele eden son bölgeyi de kontrol altına alarak bu coğrafyayı tamamen ele geçirmeyi amaçlamıştır¹³⁷. Rusların 300 bin kişilik bir kuvvetle Batı Kafkasya’ya saldırmaya hazırlandığı sırada burada bulunan müdafilerin sayısı 60-65 bin civarında olup aralarında herhangi bir birlik tesis edilememiştir. Kafkasyalılar arasında bu dönemde Ruslara karşı bir iş birliği sağlanamaması, en kalabalık Çerkes halklarından olan Kabardey ve Besleneyle’ın tarafsız kalması, maneviyat bozukluğu, Rus propagandaları, silah ve mühimmat sıkıntısı gibi sebeplerden dolayı Batı Kafkasya’da Ruslara karşı teşkilatlı bir direniş hareketi organize edilememiştir¹³⁸. Batı Kafkasya’da yaşayanlar tüm yoksunluklarına rağmen Ruslara karşı duydukları derin nefretinde etkisiyle bir süre daha mücadeleye devam etmişlerdir. Ancak 21 Mayıs 1864’te Pşeh Havzası’nda Abaza, Ubih ve Şapsığların

¹³⁴ 23 Haziran 1857 tarihli ve 845 sayılı *Cerîde-i Havâdis* Gazetesi’nin haberinde bu dönemde Şeyh Şamil üzerine 30 bin Rus askerinin daha sevk edildiği belirtilmektedir. Bkz. *Cerîde-i Havâdis*, S. 845, 1 Zilkade 1273/23 Haziran 1857.

¹³⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 61; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 512.

¹³⁶ Barlas, *Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, s. 287-292.

¹³⁷ Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 27.

¹³⁸ Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, s. 58; Hakan Altın, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)”, *BELGİ*, S. 14, (2017), s. 584.

Ruslara karşı yapılan savaşı kaybetmesi ve devamında diğer küçük direniş unsurlarının Ruslar tarafından yok edilmesiyle Kafkasya özgürlük mücadelesi son bulmuş ve bu kadim coğrafya tamamen Rus kontrolüne girmiştir¹³⁹.

1.2.3. Rumeli

İsmi batıdan doğuya doğru uzanan ve Bulgaristan'ı ikiye bölen dağ silsilesinden alan bölge Rumeli coğrafyası olarak isimlendirilmektedir¹⁴⁰. Rumeli, doğudan Karadeniz ve Adalar Denizi, güneyden Akdeniz, batıdan ise Adriyatik Denizi ile çevrili bir yarımadadır¹⁴¹. Orta Çağ Avrupa kaynaklarında “*Romania*”¹⁴², Arap kaynaklarında “*Bilâd âl-Rûm*” olarak isimlendirilen bu topraklar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçtikten sonra “*Rum-İli/Rumeli*” olarak isimlendirilmiş ve zaman içerisinde Rumeli olarak coğrafi bir bölge ismine dönüşmüştür¹⁴³. Rumeli bölgesinde görülen ilk Türk kavmi MS 4. yüzyılda bölgeye gelen Hun Türkleri olup ardından Avarlar, Bulgarlar, Kumanlar ve Peçenekler de bu bölgeye gelip yerleşmişlerdir¹⁴⁴.

Uzun yıllar Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü Rumeli coğrafyasına Anadolu'dan gelerek yerleşen ilk Türk nüfusun varlığına 1262'de Selçuklu Devleti'nden Bizans'a sığınan II. İzzettin Keykavus (ö. 1279) ve maiyetine İmparator Mikail Palaiologos tarafından Dobruca bölgesinden yer tahsis edilmesiyle rastlanmaktadır. İzzettin Keykavus ile birlikte Anadolu'da kendisine bağlı göçebe bir Türk grubunun bu dönemde buraya gelerek yerleştiği bilinmektedir¹⁴⁵. Rumeli bölgesine Anadolu'dan ilk Türk akınları Karesi Beyliği kurulduktan sonra başlamış ve

¹³⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 61-62; Ömer Karataş, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (2012), s. 355-356.

¹⁴⁰ Kemal H. Karpat, “Balkanlar”, *TDVİA*, C. 5, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 25.

¹⁴¹ P.L. İnciciyan-H.D. Andreasyan, “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, İstanbul 1974, s. 13-14.

¹⁴² Besim Darkot, “Balkan”, *İA*, C. 2, , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 280-281.

¹⁴³ Halil İnalıcık, “Rumeli”, *İA*, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 766.

¹⁴⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, “Türk-Hunların Balkanlardaki Faaliyetleri”, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar I*, (Ed. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Slobodan Ilıc, Danko Leovac), Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay, 2020, s. 302-303; Nejat Göyünç, “Türkler ve Balkan Milletleri Arasında Kültürel İlişkiler-Sorunlar”, *Belleten*, C. 61, S. 230, (1997), s. 121.

¹⁴⁵ Halil İnalıcık, “Rumeli”, *TDVİA*, C. 35, TDV Yay., İstanbul 2008, s. 232.

sonraki süreçte 1329-1344 yıllarında İzmir'den Aydınolu Umur Bey komutasında donanma ile yapılan seferler ile yoğunluk kazanmıştır¹⁴⁶. Trakya sahasına geçerek bölgeye akınlar yapan Umur Bey'e karşı 1344 tarihinde Bizans destekli bir haçlı donanması kurularak Türk donanması bu dönemde imha edilmiştir. Umur Bey'in Rumeli topraklarına doğru gerçekleştirdiği ilk akın hareketleri daha sonra Osmanlılar tarafından gerçekleştirilecek olan fetih hareketlerinin temelini oluşturmuştur¹⁴⁷.

Osmanlı Devleti, Orhan Gazi (1324-1362) döneminde Rumeli yönünde genişlemek için faaliyetlerde bulunmuştur. Bizans İmparatorluğu'nda meydana gelen taht kavgalarına müdahil olarak tahtta hak iddia eden Kantakuzen'i destekleyen Osmanlı Devleti karşılığında Rumeli bölgesinde Çimpe Kalesi'ni elde etmiştir. Çimpe Kalesi elde edildikten sonra burası bir üs hüviyetine dönüştürülerek sonraki süreçte Rumeli topraklarında genişleme çalışmalarına hız verilmiştir¹⁴⁸. Rumeli topraklarında Osmanlı fütuhatı hızlı bir genişleme göstermiştir. Bu hızlı ilerlemenin başlıca sebepleri arasında o dönemde Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zayıf durumun yanı sıra Rumeli topraklarında kendisine karşı gelebilecek güçlü bir devletin bulunmaması ve Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği topraklardaki insanlara karşı hoşgörü politikası uygulaması başlıca amiller olarak ön plana çıkmaktadır. Zira 1789 Fransız İhtilali'nden sonra tüm dünyada yayılan milliyetçilik cereyanlarının XIX. yüzyılda Rumeli topraklarına sirayet etmesine kadar bölgede devlete karşı ciddi bir sorun yaşanmaması bunun en büyük kanıtıdır¹⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca siyasi, askeri ve ekonomik anlamda zayıflamaya başlaması ve devam eden kesintisiz savaşlar süreci devletin bu dönemde güç kaybetmesine neden olduğu gibi büyük toprak kayıplarını beraberinde getirmiştir. Özellikle Avusturya ve Rusya ile yapılan yıpratıcı savaşlar Rumeli coğrafyasında devlet otoritesinin sarsılmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin her anlamda güçten düşüp zayıflamaya başladığı bu dönemde Rumeli

¹⁴⁶ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-Tam Türklük Bilgisi*, S. 3, (2005), s. 22.

¹⁴⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 50.

¹⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, s. 155-158.

¹⁴⁹ İbrahim Sezgin, "Osmanlıların Rumeliye Geçisi ve İlk Fetihler", *Osmanlı*, C. 1, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 215.

topraklarında yaşayan ve millet sistemi¹⁵⁰ içerisinde devlete bağlı olan gayrimüslim unsurların içerisinde ortaya çıkan Avrupa ile bütünleşmiş aydın zümreler¹⁵¹ bu toplumlarda milli bilinci oluşmasına ve devlete olan bağlılıklarının zayıflamasına neden olmuştur¹⁵². 1789 Fransız İhtilali'nden sonra bütün dünyaya yayılan milliyetçilik düşüncelerinin Osmanlı himayesinde yaşayan Hristiyan azınlıkların arasında yayılması ve başta Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin Rumeli topraklarında bulunan azınlıkları bağımsızlık yönünde teşvik etmesi XIX. yüzyıl boyunca Rumeli'de bir dizi savaş ve bağımsızlık yönünde isyan hareketlerinin görülmesine yol açmıştır. Özellikle Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Ortodoks halkların hamiliği sıfatıyla Rumeli coğrafyasına nüfuz ederek bu coğrafyayı Kırım ve Kafkasya gibi kendi etki alanına dâhil etme girişimleri Rumeli coğrafyasında bir kargaşa ortamının doğmasına neden olmuştur. Ruslar, Balkanların güneyinde Yunanlılar, kuzeybatısında ise Karadağlılar ve Sırlar aracılığıyla etki alanları oluşturmaya ve bu halkları Osmanlı Devleti'ne karşı himaye ederek bölgede karışıklıklar çıkarmayı amaçlamıştır¹⁵³. Rusya'nın Rumeli topraklarında uygulamaya koyduğu Panslavist uygulamaların yanı sıra Avrupalı devletlerinin 1856 Paris Barış Antlaşması'ndan sonra imparatorluğun içerisinde bulunan Hristiyan azınlıkların maddi ve manevi haklarını müdafaa etmeleri zaman içerisinde bu azınlık grupların bağımsızlık amaçlı isyan hareketlerine neden olmuştur¹⁵⁴.

Rumeli bölgesinde Osmanlı Devleti'ne karşı ilk isyan hareketi 1804'te Sırbistan'da ortaya çıkmıştır¹⁵⁵. Meselenin ilk zamanlar ortaya çıkış sebebi otorite boşluğundan istifade eden Yeniçeri dayılarının halka zulüm etmesi olarak görülsede isyan hareketi kısa süre sonra milli ve bağımsız bir Sırp Devleti kurmayı hedefleyen

¹⁵⁰ İlber Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", *TDVİA*, C. 30, TDV Yay., Ankara 2020, s. 66-70.

¹⁵¹ Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yay., İstanbul 2006, s. 80-81; Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, (2000), s. 269.

¹⁵² Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), İmge Kitapevi, Ankara 2006, s. 15-16.

¹⁵³ Hayri Çapraz, "I. Aleksandr Dönemi Rusya'nın Balkan Politikası", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 28, (2015), s. 47-50.

¹⁵⁴ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s. 64.

¹⁵⁵ İsyanın başlangıcıyla ilgili daha detaylı bilgi için. Bkz. Selim Aslantaş, *Osmanlı'da Sırp İsyanları 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, Kitap Yay., İstanbul 2007, s. 66-76.

bir harekete dönüşmüştür. Rusya'nın el altından Sırları özgürlük yönünde isyana teşvik etmesi ve Osmanlı Devleti'yle imzaladığı 1812 Bükreş Antlaşması'na Sırlar lehine bir madde koydurması sonraki süreçte Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir Sırp Prenslığı'nin kurulmasına yol açmıştır¹⁵⁶. Sırp isyanının Sırbistan'a özerklik verilmesiyle neticelenmesinden sonra Osmanlı Devleti'ni Rumeli'de asıl uğraştıracak isyan hareketi 1821 tarihinde Yunanistan'da başlamıştır. Bu isyan sonucunda ilk kez Osmanlı azınlıklarından bir grup bağımsızlığını kazanarak Rumeli coğrafyasında bulunan diğer milletler için bir model teşkil etmiş ve Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecini başlatmıştır¹⁵⁷.

Osmanlı Devleti XVIII. ve XIX. yüzyılda girdiği savaşlarda birtakım toprak kayıpları yaşamış fakat XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yaşadığı toprak kayıpları farklı bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde sınırları içerisinde kendi tebaası olan Hristiyan azınlıkların isyanı neticesinde Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ XIX. yüzyılda, Bulgaristan ve Arnavutluk ise XX. yüzyılın başlarından bağımsızlıklarını kazanarak Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır¹⁵⁸. Osmanlı Devleti XIX. ve XX. yüzyıl boyunca Rumeli coğrafyasında milliyetçi azınlık isyanları ile mücadele ederken diğer taraftan da Rusya'nın emperyalist politikalarından dolayı bu devlet ile bir dizi savaşa girmiştir. Bu savaşlar sonunda Rumeli topraklarının büyük bir kısmı elden çıkmıştır.

1.2.4. Göçlerin Sebepleri

1.2.4.1. Rusya'nın Emperyalist Politikaları ve İstila Ettiği Topraklardaki Halkları Göçe Zorlaması

Kırım, Kafkasya ve Rumeli topraklarından gerçekleşen muhacir göçlerinin mahiyeti incelendiğinde bu göçlerin temel sebebinin başta Rusya olmak üzere Osmanlı

¹⁵⁶ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995, s. 130-135; Selim Aslantaş, "Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804)", *H.Ü Türiyat Araştırmaları*, S. 3, (2005), s. 136-142.

¹⁵⁷ Justin McCharty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), TTK, Ankara 2014, s. 13.

¹⁵⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 1997, s. 165.

Devleti'ne komşu olan millet ve devletlerin takip ettiği bağımsızlık ve emperyalist yaklaşımlı politikalar sonucunda meydana gelen olayların sebep olduğu görülmektedir¹⁵⁹. Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik olarak zafiyet göstermeye başlaması sonucunda savaşlarda alınan yenilgiler ve toprak kayıpları neticesinde XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyıl başlarında münferit göç hadiseleri meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'ni asıl uğraştıracak kitlesel göç hareketleri ise XVIII. yüzyılın sonundan itibaren başlamış ve XIX. yüzyıl boyunca bütün ağırlığıyla devam etmiştir¹⁶⁰.

Rusya'nın büyük bir devlet olarak ortaya çıkması ve Osmanlı topraklarına yönelik takip ettiği yayılmacı politikalar iki devlet arasında XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca savaşlara neden olmuş ve bu savaşlar neticesinde yaşanan toprak kayıpları beraberinde kaybedilen topraklardan göçlerin yaşanmasına neden olmuştur. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlar sırasında ve sonrasında güvenmediği, kendisi için sürekli bir sorun kaynağı teşkil edeceğini düşündüğü Müslüman-Türk unsurları baskı, şiddet ve zorunlu techir kararlarıyla göçe zorlamıştır¹⁶¹. Ele geçirdiği topraklarda kalıcı bir hâkimiyet tesis etme amacıyla olan Rusya, Kırım ve Kafkasya topraklarında kendisi için sorun teşkil etmeyecek, Osmanlı Devleti ve halifesiyle dini bağı en aza indirgenmiş Hristiyan ağırlıklı bir nüfus yaratma yönünde politikalar takip etmiştir. Bölge nüfusunu kendi lehine homojenleştirme faaliyetlerinde bulunan Rusya'nın yerli halkı göçe zorlayan politikaları Osmanlı Devleti'ne göçlerin yaşanmasına neden olmuştur¹⁶².

Rusya, Kırım ve Kafkasya coğrafyasında ele geçirdiği topraklarda yaşayan yerli halkı düşman ve yabancı unsurlar olarak nitelemiş ve mümkün olan en kısa sürede bu halklardan kurtulacak politikalar izlemiş bu durum ise kitlesel göçleri ortaya

¹⁵⁹ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara 1999, s. 1.

¹⁶⁰ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yay., İstanbul 2001, s. 31-33.

¹⁶¹ Nejla Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskâm*, Yeditepe Yay, İstanbul 2021, s. 99.

¹⁶² Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 3, (2011), s. 20; Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, (2007), s. 407.

çıkarmıştır¹⁶³. Osmanlı topraklarına yönelen ilk kitlesel göç hareketi 1783'te Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesinden sonra başlamıştır. Kırım toprakları Rusya tarafından kalıcı olarak ele geçirilmeden önce Rusya, Kazan, Güney Volga, Kuzey Kafkasya ve Don bölgesinde yaşayan Türk, Tatar ve Moğol unsurları ıslahat projesi ismini verdiği bir politika ile zorunlu göçe tabi tutmuş ve Kazan'dan Azak'a kadar uzanan bölgede yaşayan Türklerin çoğu Osmanlı topraklarına göç etmiştir¹⁶⁴. Rusya, Kırım topraklarını ele geçirdikten sonra burada bulunan halkı sıkıştırarak yurtlarından kaçırmak, gitmeyip kalanlar arasına Rus unsurları yerleştirerek hem Rus nüfusunu artırmayı hem de bölgede bulunan yerli halkı Ruslaştırmayı hedeflemiştir¹⁶⁵. Rusların Kırım halkı üzerinde uygulamaya koyduğu baskı ve yıldırma politikalarına sosyo-kültürel, ekonomik ve dini baskılar da eklenince Kırım'dan 1772 tarihinde başlayan göçler XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir¹⁶⁶.

Kırım'dan yapılan göçler 1853-1856 yılları arasında yapılan Kırım Savaşı'ndan sonra kitlesel bir hale gelmiştir. Kırım coğrafyasının savaş sahası olması ve Rusların savaş boyunca Tatarların Osmanlı Devleti ile müttefiklere destek olabileceği fikrine kapılması¹⁶⁷ savaş sonrasında Tatarların istenmeyen unsur olarak ilan edilmesine neden olmuş ve 1859'da Rus Çarı Alexander Kırım Tatarlarının göç ettirilmesini emretmiştir¹⁶⁸. Kırım ve Nogay Tatarlarının toplu olarak Rus topraklarının kuzey kesimlerine göç ettirileceği yönünde bilinçli olarak yayılan dedikodular sonucu on binlerce Kırım ve Nogay Tatarı Osmanlı topraklarına göç etmiştir¹⁶⁹. Rusya, Kırım

¹⁶³ Georgy Chochiev, "1867 Abhaz Göçüne Dair Birkaç Rus, Osmanlı ve İngiliz Belgesi", *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, (2015), s. 105; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 63.

¹⁶⁴ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s. 31.

¹⁶⁵ Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 68-69.

¹⁶⁶ Hulusi Üstün, "Savaş, Sürgün ve Soykırım Kavramları Bağlamında Kafkas Rus Savaşlarının Değerlendirilmesi", *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi*, Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 132.

¹⁶⁷ Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, (Çev. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 140.

¹⁶⁸ Rus Çarı Alexander Kırım Savaşı sırasında müttefikler ile işbirliği yaptığından şüphelendiği Kırım Tatarlarının göç ettirilmesini emretmiş ve düşüncelerini şu sözlerle özetlemiştir. "Tatarların gizli veya aşikâr göçlerine muhalefet etmek uygun değildir. Aksine bu gönüllü göç, bölgeyi bu istenmeyen halktan kurtarmak için hayırlı bir hareket olarak kabul edilmelidir."Bkz. Fisher, *Kırım Tatarları*, s. 129.

¹⁶⁹ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 18-19.

Savaşı'ndan sonra adadaki yerli halkın göçünü desteklemekle birlikte nüfusun üçte ikisinin göç etmesi karşısında göçleri sınırlandırıcı bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Göç etmek isteyenlere çeşitli bürokratik ve finansal güçlükler çıkaran Rus hükümetinin önlemlerine karşı Kırım'dan göçler yasal olmayan yollarla devam etmiştir¹⁷⁰.

Rusya, Kırım topraklarında uyguladığı baskı ve göçe zorlama politikasının bir benzerini hatta daha şiddetlisini Kafkasya'da uygulamaya koymuştur. Uzun savaş yıllarından sonra ele geçirdiği Kafkasya coğrafyasında tam anlamıyla hâkimiyet kurmak isteyen Rusya, bölgede bulunan ve kendisi ile uzun yıllar mücadele eden Kafkasya halklarına karşı farklı yaklaşımlar takip etmiştir. Dağıstanlılar, Çeçenler ve kıyı bölgelerinde bulunan Abhazları itaat altına almakla yetinen Ruslar, dağlık kesimde yaşayan ve sürekli bir tehdit unsuru olarak gördüğü Çerkesler ve Abazalara karşı tam tersi bir politika izleyerek onları Kuban Nehri'nin sağ tarafındaki ovada iskâna ya da Osmanlı topraklarına göçe zorlamıştır¹⁷¹. Çar Naibi olarak Kafkasya'da bulunan Grandük Mişel 1864'te yayınladığı fermanla “*bir ay zarfında, Kafkasya terkedilmediği takdirde, bütün sekene harp esiri olarak Rusya'nın muhtelif muntıkalarına sürülecektir*” diyerek Batı Kafkasya ve Kuban muntıkasında bulunan Kafkasyalıları bu dönemde zorunlu olarak göç ettirmiştir¹⁷². Ruslar için 1856'dan itibaren bir devlet politikası haline getirilen zorunlu göç baskısı karşısında Kırım ve Kafkasya coğrafyasından 1783'te başlayan göç dalgaları 1856'dan sonra kitlesel bir mahiyet kazanarak 1860-1864 yılları arasında yüzbinlerce insanın kısa bir sürede yer değiştirmek zorunda kaldığı tarihi bir olaya dönüşmüştür¹⁷³. Kısa vadede binlerce insanı yerlerinden hareketle göç etmeye zorlayan Ruslar ilk etapta Kırım ve Kafkasya'nın topyekûn bir halde boşalmasını olumlu bir gelişme olarak görse de uzun vadede toprakların hızla boşalması ele geçirilen bölgelerin ıssızlaşmasına ve ekonomik

¹⁷⁰ James H. Meyer, “Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 39, (2007), s. 16.

¹⁷¹ Bedri Habiçoğlu, “Göçün (veya Sürgünün) Nedenleri”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay, Ankara 2001, s. 120; Musa Şaşmaz, “Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, *OTAM*, S. 9, (1998), s. 342.

¹⁷² Nedim İpek, “Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, (1991), s. 100; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 524.

¹⁷³ Murathan Keha, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 57, (2013), s. 94.

faaliyetlerin durmasına neden olmuştur. Kırım'da uyguladıkları zorunlu göç politikasının faydalı ve zararlı yanlarını müşahade eden Ruslar, Kafkasya topraklarında bölgesel olarak tamamen boşaltmadan ziyade yaşlı, kadın, çocuk ve iş göremeyecek kadar hasta olanları ilk etapta göçe zorlarken ekonomik faaliyetleri sürdürebilecek genç ve dinamik nüfusu esir olarak geride bırakmışlardır¹⁷⁴.

Kırım ve Kafkasya bölgesinden Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde en büyük etken Rusya'nın zorunlu göçe dayalı etnik, dini, sosyo-kültürel ve ekonomik olarak uyguladığı baskıcı politikalarıken bu durum Rumeli topraklarından yapılan göçlerde farklı bir yapıya bürünmüştür. Rumeli'de farklı din, dil ve etnik kökenden Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında bulunan milletler XIX. yüzyıldan itibaren milliyetçilik cereyanlarının etkisiyle bağımsızlık yönünde faaliyetlere girişmişlerdir. Bunun yanı sıra Rusya'nın, Rumeli coğrafyasında uygulamaya koyduğu Panslavist politikalar neticesinde Rumeli toprakları XIX. yüzyıl boyunca bir dizi savaş ve bağımsızlıkla neticelenen isyanlara sahne olmuştur. Rumeli'deki ilk milliyetçi ayaklanma 1804'te Sırp isyanıyla başlamış ve 1821 yılında patlak veren Rum isyanıyla devam etmiştir¹⁷⁵. Sırp, Rum ve Bulgarların isyanları neticesinde Rumeli coğrafyasındaki Müslüman-Türk ahali katledilerek toprakları ellerinden alınmıştır¹⁷⁶.

Rumeli topraklarından asıl büyük göç hareketi tarihimize 93 Muhacereti olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'dan sonra Rumeli topraklarını ele geçirmek ve Şark Meselesi olarak nitelediği Osmanlı topraklarının paylaşımı meselesini kendi menfaatlerine uygun olarak neticelendirmek için 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir¹⁷⁷. Sonuçları açısından Türkler için tam bir yıkım şeklini alan 93 Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti hem Rumeli hem de Kafkasya'dan yeni göç dalgaları ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya'nın ele geçirdiği topraklarda tek bir millet, tek bir devlet ve Panslavist yapıda Ortodoks bir tebaa yaratma girişimleri Rumeli bölgesinde bulunan

¹⁷⁴ “Ruslar bu dönemde binlerce Abaza'yı kovmakla beraber önemli bir miktarını da geride bıraktılar. Kırım Tatarları ve Çerkeslerden edindikleri tecrübelerden, topyekûn bir boşaltmanın bölge ekonomisine zararlı etkiler yaptığını görüyorlardı”. Bkz. McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 39.

¹⁷⁵ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 9-10.

¹⁷⁶ Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 32.

¹⁷⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 5-10.

ve nüfusun önemli bir kısmını teşkil eden Müslüman-Türk unsurların göçe zorlanması sonucunu doğurmuştur¹⁷⁸.

1.2.4.2. İskân, Sürgün ve Katliam Teşebbüsleri

Siyasi ve askeri yöntemler kullanılarak ele geçirilen toprak parçalarında kalıcı olarak hâkimiyet kurmanın en temel uygulamalarından birini demografik yöntemler oluşturmaktadır. Her devlet ele geçirdiği topraklarda kendi yönetim sistemini uygulayabileceği nüfusa ihtiyaç duymakta ve bu yönde nüfus politikaları takip etmektedir¹⁷⁹. Rusya, Kırım ve Kafkasya'da ele geçirdiği toprak parçalarını kalıcı olarak kendi bünyesine katmak ve daha kolay hazmederek idare etmek için bu topraklar üzerinde bulunan yerli halkları ilk etapta göçe zorlamış ve nüfusu kendi lehine değiştirecek iskân faaliyetlerinde bulunmuştur. Rusya, 16. yüzyılın başından itibaren ele geçirdiği her bölgede yerleşimini sağlamlaştırmak için Slav ırkını mecburi ya da gönüllü olarak bu bölgelerde iskân etmiş ve bu politikayı 1770 yılından sonra işgal ettiği Kırım ve Kafkasya topraklarında Rus ya da Rus olmayan Hristiyan unsurları yerleştirerek tatbik etmiştir¹⁸⁰. Rusya bu iskân politikasını başarıya ulaştırmak ve yerleştireceği Hristiyan nüfusa yer açmak için ele geçirdiği topraklardaki halkları göçe zorlamış, göç etmeyip direnenleri ise sürgün, katliam ve asimilasyon yöntemleri ile sindirmeye çalışmıştır. Zorla göç ettirmenin yanı sıra sürgün yoluna da sıklıkla başvuran Ruslar, Kırım Savaşı yıllarında, Kırım Yarımadası'nda bulunan halkı Kerson, Poltova, Orlov ve Kursk gibi uzak vilayetlere sürgün etmiş, sürgünden kurtulmak isteyen halk ise çareyi Osmanlı topraklarına göç etmekte bulmuştur¹⁸¹. Sürgün ve zorla göç ettirme politikasının kısa vadede çok

¹⁷⁸ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yay., Trabzon 2006, s. 49.

¹⁷⁹ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı İstilasında Uyguladığı Demografik Yöntemler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 93.

¹⁸⁰ Osman Köse, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870)", *1864 Kafkas Techiri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 118.

¹⁸¹ Kemal Yakut, "Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu'na Göçleri (1783-1922)", *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, (Der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2015, s. 124; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 71; Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 80.

faydalı olduğunu gören Ruslar bu metotları Kafkasya topraklarını ele geçirdikten sonra da sıklıkla uygulamışlardır. Batı Kafkasya Ordusu Komutanı General Fadeyev 20 Eylül 1860 tarihli raporunda; “*Çerkes topraklarının Kazaklar, özellikle Hristiyan bir topluluk aracılığıyla sömürgeleştirilmesini, Çerkeslerin kovalanarak kıyılara doğru sıkıştırılmasını içeren bir metod uygulanmasını*” tavsiye etmiştir¹⁸².

Rusya, Kafkasya’yı 1864 yılında tamamen ele geçirdikten sonra Kırım topraklarında görülen sürgün ve zorunlu göç politikasının daha şiddetlisini burada uygulamıştır. Kafkasya halklarına, Osmanlı topraklarına göç etme veya Rusya’nın daha iç bölgelerine sürülerek Rus tebaası olarak kalmaları yönünde seçenekler sunulmuştur¹⁸³. Kafkasya savaşları devam ederken Ruslar, Kuban ve Terek nehirlerinin kuzey kesimlerinde ele geçirdiği yerlerdeki binlerce Nogay ve Kalmuk ailesini Çerkes ve Dağıstanlılar ile iş birliği yapma ihtimallerine karşı Volga’nın ötesine sürgün etmiştir¹⁸⁴. Yine 1862’de Çerkezistan bölgesinde bulunan köylere karşı askeri harekâtlar yürüten Ruslar kendi hâkimiyetlerini kabul eden Çerkesleri kuzey yönündeki topraklara sürgün ettiği gibi karşı çıkanları ise Karadeniz sahillerine kadar sürerek kendilerini Osmanlı topraklarına götürecek olan gemileri beklemeye zorlamıştır¹⁸⁵.

Rusya, Kırım ve Kafkasya’da ele geçirdiği topraklardaki halkları zorunlu göç ve sürgün gibi yöntemler ile yerlerinden ayrılmaya zorlarken aynı zamanda gitmekte direnenlere karşı sert politikalar takip ederek katliamlara girişmekten çekinmemiştir. Baskı ve zulüm altında sindirmeye çalıştığı halklardan kendisine karşı gelen en ufak tepkilere bile sert karşılıklar veren Rusya direnç gösteren unsurları Sibirya’ya sürmüş hatta çoğu zaman yargılamadan binlerce insanı katletmiştir¹⁸⁶. Rusya’nın Kırım ve Kafkasya’da uyguladığı mezalimin bir benzeri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Rumeli’de bulunan Müslüman-Türk ahaliye karşı uygulanmış ve buradaki ahali göçe zorlanmıştır. Rusya ilk etapta Rumeli’de ele geçirdiği yerlerdeki halkları Kırım

¹⁸² Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, (Çev. Birgül Göker Perdisa), Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2017, s. 68.

¹⁸³ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 37.

¹⁸⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 72.

¹⁸⁵ Stephen D. Shenfield, “Çerkesler-Unutulmuş Bir Soykırım mı?”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 125.

¹⁸⁶ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 35-36.

ve Kafkasya’da olduğu gibi Rus topraklarına sürgün etmeyi düşünmüş ancak daha sonra sürgün politikasından vazgeçerek genel bir imha politikası uygulamaya başlamıştır¹⁸⁷. Osmanlı-Rus savaşları esnasında Rusya tarafından ele geçirilen yerlerde bulunan Müslümanların ellerindeki silahlar toplanarak Hristiyan unsurlar silahlandırmış, savunmasız duruma düşen Müslüman-Türk ahali Rus ordusu ve silahlandırılan Hristiyanlar tarafından katledilmiştir¹⁸⁸. Rumeli’de bulunan Müslüman-Türk ahaliye karşı Rus ordusu, Kazak süvarileri ve Ruslar tarafından silahlandırılmış Bulgar çetelerinin¹⁸⁹ saldırıları sonucunda Rumeli’de Tuna Vilayeti’nin batı ve merkez bölgelerindeki yaklaşık bir milyonu aşkın Türk nüfus göç etmek zorunda kalmıştır¹⁹⁰.

Rusya, Kırım, Kafkasya ve Rumeli topraklarından zorla göç ettirdiği ahalden boşalan topraklara Rus ve Hristiyan kökenli göçmenleri iskân ederek ele geçirdiği yerlerde Hristiyan nüfusu artırmayı ve göç etmemekte direnerek yurtlarında kalan yerli ahaliyi de asimile etmeyi hedeflemiştir. Kırım, Ruslar tarafından istila edildikten hemen sonra bölgede bulunan topraklara el konularak yerli halk göçe zorlanmış ve boşalan topraklara ise Rus köylülerinin yanı sıra Korsika, Cenova, Almanya ve Livorno gibi farklı ülkelerden gelen Hristiyan göçmenler yerleştirilmiştir¹⁹¹. Kırım topraklarında Ruslar tarafından yürütülen iskân siyasetinin bir benzeri Kafkasya’da uygulanmıştır. Rusya, Kafkasya savaşları boyunca ele geçirdiği topraklara iç bölgelerden getirdiği Rus göçmenler ve Kazaklar ile birlikte Bulgar, Rum ve Alman kökenli unsurları iskân etmiştir¹⁹². Rusya, kendi topraklarından ve muhtelif milletlerden Hristiyan kökenli unsurları Kırım ve Kafkasya topraklarında iskâna teşvik ederken aynı zamanda Osmanlı topraklarında bulunan Rum ve Ermenileri bu topraklara göç etmeleri konusunda tahrik etmiştir. Nitekim Rusya’nın faaliyetleri sonucu 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra imzalanan Edirne Antlaşması’nın

¹⁸⁷ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 14; Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete*, s. 34.

¹⁸⁸ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 49-50.

¹⁸⁹ Faruk Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890), *Osmanlı Araştırmaları*, S. I, (1980), s. 140-142.

¹⁹⁰ Bayram Kodaman-Nedim İpek, “Balkanlar, Girit ve Kafkaslar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912), *ERDEM*, C. 12, S. 35, (2000), s. 383.

¹⁹¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 66.

¹⁹² İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 37.

13. maddesine dayanarak Ruslar, Doğu Anadolu’da Erzurum ve civarından 42.000 Rum¹⁹³ ile 100.000’den fazla Ermeni nüfusun yeni Rus topraklarına göç etmesini sağlamıştır¹⁹⁴. Müslüman-Türk unsurlardan boşaltılan topraklara Hristiyan nüfusu iskân siyaseti Rumeli topraklarında benzer bir şekilde uygulanmıştır. Bulgar çetelerinin saldırıları sonucu boşalan topraklara güneyden getirilen Hristiyan unsurlar iskân edilmiştir¹⁹⁵.

1.2.4.3. Ekonomik Baskılar

Zorunlu tehcir, sürgün ve katliam benzeri göçe zorlayıcı uygulamaların yanı sıra XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin önemli sebeplerinden birini de göç eden insanlara yapılan ekonomik baskılar oluşturmaktadır. Rusya, Kırım ve Kafkasya topraklarını tam anlamıyla kolonileştirmek için ele geçirdiği bölgelerdeki devlet, vakıf ve özel mülkiyet dâhilinde olan toprak parçalarının tamamına el koyarak hazine malı saymış, çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla geçinen insanların ekonomik geçim kaynakları ellerinden alınmıştır. Rusya tarafından ilhak edildikten sonra Kırım’da sistemli bir müsadere uygulaması takip eden Rus hükümeti buradaki toprakların büyük çoğunluğuna el koyarak çeşitli sebeplerle Rus devlet hazinesine ya da Rus asilzade ve destekçilerine dağıtmıştır¹⁹⁶. Toprakları elinden alınan yerli ahali genellikle verimsiz ve yaşam koşullarının zor olduğu dağlık arazilere sürülmüş burada bile rahat bırakılmayarak göç etmeye zorlanmıştır. Kırım topraklarında uygulanan müsadere uygulaması Kafkasya coğrafyasında da yaygın bir şekilde tatbik edilmiştir.

¹⁹³ Eyyub Şimşek, “18. Yüzyılın Sonunda Rusya’nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya’ya Göçü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 31, S.2, (2016), s. 545.

¹⁹⁴ “Doğu Anadolu’dan göçürülen Ermeni nüfusun 100 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Sadece Erzurum’da yaşayan 4.230 hane, yaklaşık 21.150 kişi Osmanlı resmi kayıtlarına göre göçürülmüştür.” Bkz. Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, Ankara, 1988, s. 407; “Besim Özcan Erzurum’dan Rusya’ya göçürülen nüfusu 4.730 hane de 23.650 kişi olarak vermektedir.” Bkz. Besim Özcan “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 46, (2011), s. 198; Mustafa Tanrıverdi, “Rusya İmparatorluğunun Kafkasya’da Ermenileri İskân Politikası ve Türklerin Göçü”, *Yeni Türkiye*, C. 2, S. 61, (2014), s. 939-940; Türkan Arık, “Çarlık Rusya’nın Göç Siyaseti Kapsamında Ermenilerin Nahçıvan Bölgesine Yerleştirilmesi”, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.1, S. 1, (2021), s. 3; Saydam, *Doğu Anadolu’dan göç ettirilen Ermenilerin sayısını 24 bin hane 120 bin nüfus olarak vermektedir*. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 79.

¹⁹⁵ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, s. 142.

¹⁹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 65; Fisher, *Kırım Tatarları*, s. 124.

Kafkasya savaşları boyunca başarı gösteren Rus ve Kazak subay, asker ve memurlara dağıtılmak üzere Kafkasya toprakları müsadere edilmiş ve ahalisi sürgün edilmiştir¹⁹⁷. Rusya'nın ele geçirdiğı topraklardaki yerli ahalinin mülklerine karşı yürüttüğü toprak müsaderelerinin yanı sıra uyguladığı diğerk bir ekonomik baskı aracı ise ağır vergilerdir¹⁹⁸. Toprakları ellerinden alınan halklar “yasak” olarak isimlendirilen ve miktarı Ruslar tarafından belirlenen yeni bir vergiyi ödemeye mecbur tutulmuşlardır¹⁹⁹. Yasak vergisi sadece ailede vergi mükellefi olan bir kişi için değıl ailenin tüm üyelerinin ödemesi gereken zorunlu bir vergi türü olarak toplanmıştır. Hasta, çocuk, ihtiyar gibi mazeretleri dikkate almayan Rus memurları aile bireylerinin tamamından bu vergiyi tahsil eder, hatta ölen şahısların vergileri bile uzun yıllar geride kalan aile efradından alınırdı. Bu ağır ekonomik koşullar altında yaşamayacağını anlayarak göç etmek isteyenlerden ise bu vergi on yıllık peşin olarak talep edilmiştir²⁰⁰.

Kırım ve Kafkasya halkları ağır ekonomik baskılar altında ezilirken aynı zamanda topraklarını gasp eden yeni efendileri için angarya olarak tabir edilen ve karşılığında herhangi bir ücret almadıkları işlerde çalışmaya zorlanmışlardır²⁰¹. Sürekli olarak yeni konulan ilave vergileri ödemeye mecbur tutulan halk aynı zamanda “devletlik hizmetler” olarak adlandırılan ve Rus hükümeti tarafından belirlenen istihkâm, kale, tabya ve yol yapımı gibi işlerde çalıştırılmışlardır. Rus hükümeti bu işlerde çalıştırmak için ele geçirdiğı yerlerdeki halkları zorunlu çalışma sistemine tabi tutmuş, çalışmak istemeyen ya da sorun çıkaranları ise sürgün etme yoluna başvurmuştur²⁰². Rumeli'deki Müslüman-Türk ahaliye karşı yapılan ekonomik baskılar ise daha çok gasp ve yağma hareketleri şeklinde olmuştur. Savaş esnasında ve

¹⁹⁷ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yay, Trabzon 1996, s. 34-35.

¹⁹⁸ Zafer, “Migrations From Caucasia to Anatolia”, s. 175.

¹⁹⁹ Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları”, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 387.

²⁰⁰ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 34.

²⁰¹ Erdal Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Berikan Yay., Ankara 2017, s. 33-34; McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 18; Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 83.

²⁰² İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 34.

sonrasında Türklere ait bütün hayvan, tahıl, ot ve saman stoklarına Ruslar tarafından el konulmuş, büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri gasp edilmiştir²⁰³. Rus askerleri, Kazaklar ve silahlı Bulgar çetelerinin baskınları sonucu bölgede bulunan Müslüman unsurların dükkân ve evleri yağma edilmiş para, altın vb. değerli eşyalarına el konulmuştur²⁰⁴.

1.2.4.4. Sosyo-kültürel ve Dini Baskılar

Kırım, Kafkasya ve Rumeli topraklarından gerçekleşen muhacir göçlerinin diğer bir önemli sebebi kaybedilen topraklardaki halklara yapılan sosyo-kültürel ve dini baskılardır. Özellikle Rusya'nın Kırım ve Kafkasya topraklarındaki halklar üzerinde uyguladığı Ruslaştırma politikası zaman içinde menfi tesirler yaratarak Osmanlı topraklarına yapılan göçleri teşvik edici bir mahiyet kazanmıştır. Medeniyet götürme kisvesi altında Rus kültürünü ve Hristiyanlığı yeni ele geçirdiği topraklardaki halklara benimseterek onları Ruslaştırmayı ve Hristiyanlaştırmayı hedefleyen Çarlık hükümeti öncelikli olarak ele geçirdiği bölgelerdeki camileri kiliseye çevirmiş,²⁰⁵ yeni kilise ve manastırlar inşa etmiş, din adamlarını ise çeşitli yollarla baskı altına alarak pasifize etmiş ya da sürgüne göndermiştir²⁰⁶. Eğitim çağındaki çocukları din eğitimi için Ortodoks mezhebine uygun olarak eğitim veren okullarda okumaya zorlayan Ruslar, yetişkin Müslümanları baskı yoluyla din değiştirmeye zorlamış hatta bu amaçla “*Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti*” isimli bir teşkilat kurulmuştur²⁰⁷. Müslüman nüfusu Ruslaştırmak için eğitim sistemine müdahale eden Ruslar, Kırım ve Kafkasya’da kendi dillerinde eğitim-öğretim faaliyetleri yürüten okulları kapatmış, eğitim almak isteyenleri ise Rusça eğitim veren okullarda öğrenim görmeye mecbur ederek asimile etmeyi amaçlamıştır²⁰⁸. Ele geçirilen topraklardaki

²⁰³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 19-20.

²⁰⁴ Eskizağra'daki 11 günlük Rus işgali sırasında şehirdeki Rus ve Bulgar çeteler tarafından yapılan katliamlar için. Bkz. Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, Ankara 1968, s. 216-222; İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 20.

²⁰⁵ Kırım'daki camilerin sayısı 1805 yılında 1556 iken bu sayı 1914 yılında 729'a düşmüştür. Bkz. Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 27.

²⁰⁶ Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 69.

²⁰⁷ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 33.

²⁰⁸ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 26.

yerli ahalinin isimleri Rusça isimlerle değiştirilmiş, yeni doğan ve nüfusa kaydedilen bebeklere ise ailesinin istekleri dikkate alınmayarak Rusça isimler verilmiştir²⁰⁹. Bunun yanı sıra Kırım topraklarındaki Türk-İslâm varlığını tamamen ortadan kaldırarak yok etmek isteyen Rusya, Kırım’da bulunan birçok şehrin isimlerini Yunanca kökenli isimler ile değiştirerek bölgenin kadim coğrafi işaret tanımlamalarını yok ederek Kırım’ı tam anlamıyla bir Rus vilayeti haline getirmeyi amaçlamıştır²¹⁰.

Rus kökenli olmayan halkların kültür, yazı, edebiyat ve diğer faaliyetleri engellenerek kültürel manada gelişimleri zayıflatılmış ve dil anlamında yozlaşarak asimile olmaları hedeflenmiştir²¹¹. Rusya’nın XIX. yüzyıl boyunca uyguladığı bu sosyo-kültürel ve dini baskılar Kırım ve Kafkasya’da Hristiyanlığı kabul eden insanların sayısında artışa neden olmuş bu ise dindar olanlar arasında kâfir devlette yaşamının uygun olmadığı anlayışını ön plana çıkartarak göçlere sebep olmuştur²¹². Kırım ve Kafkasya halkları üzerinde uygulanan bu sosyo-kültürel ve dini baskıların hemen hemen benzerleri Rumeli’de bulunan Müslüman-Türk ahaliye karşıda uygulanmıştır. Rumeli topraklarında kaybedilen yerlerde bulunan cami ve türbeler yıkılmış, çoğunluğu kilise ve ahıra dönüştürülmüştür. Müslüman ahali Hristiyanlar gibi giyinmeye zorlanarak isimleri Hristiyan isimleriyle değiştirilmiştir. Rus ordusu ve Bulgar çeteleri çoğunlukla ele geçirilen yerlerdeki ahalinin evlerini yağma ile katliamlara girişirken aynı zamanda Müslüman olan genç kızlar tecavüze uğrayarak katledilmiş ya da Rus topraklarına sürgün edilmiştir²¹³.

Kırım, Kafkasya ve Rumeli coğrafyasından yaşanan göçlerin diğer bir sebebi de bu topraklarda kalan Müslüman-Türk ahaliye dayatılan zorunlu askerlik uygulaması

²⁰⁹ Ruslar, Rus olmayan ahalinin isimlerini Hristiyan ya da Müslüman ayrımı yapmaksızın Vartan-Vartaonof, Tarkan-Tarkanof ve Yusuf-Yusuvof şeklinde değiştirmişlerdir. Bkz. İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 32.

²¹⁰ Kırım’da uzun yüzyıllara dayanan Türk-İslâm izlerinin sistematik bir şekilde silinmesine girişildi. Birçok yerin adı bilhassa Yunanca kökten isimlerle değiştirildi. Meselâ Akmesicid “Simferopol”, Gözleve “Yevpatoriya”, Kefe “Feodasiya” olurken eski Kırım Tatar köyü Akyar’ın üzerine kurulan deniz üssü de “Sivastopol” olarak isimlendirildi. Ülkenin bulunduğu eyaletin adı da Antikçağ’lardaki Taur veya Tavr halkına izâfeten “Tavrida” olarak değiştirildi. Bkz. Hakan Kırımlı, Kırım “Rus İdaresi Dönemi”, *TDVİA*, C. 25, TDV Yay., Ankara 2022, s. 457.

²¹¹ Mustafa Tanrıverdi, “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları), *YAKANÜVİS Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, (2017), s. 550-551.

²¹² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 70.

²¹³ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 21.

olmuştur. Rusya'nın Kırım coğrafyasında 1874'te çıkardığı yeni bir kanunla zorunlu askerlik sistemini ihdas etmesi ve zorla Rus ordusuna aldığı Kırımlı askerleri Rusya'nın iç bölgelerine göndermeye başlaması Kırım halkı arasında büyük tepki ile karşılanmıştır²¹⁴. Bunun yanı sıra Kırım ve Kafkasya ahalisinden orduya alınacakların 25 yıl süreli olarak askere alınıp Osmanlı Halifesine karşı savaşta kullanacağı söylentisi menfi bir etki yaratmış, bu durum yeni göçlerin yaşanmasına neden olmuştur²¹⁵. Hristiyan bir devletin ordusunda askerlik yapmak istemeyen Kırım ahalisi mal ve mülklerini en kısa sürede satarak çareyi Osmanlı topraklarına göç etmekte bulmuştur²¹⁶. Kırım halkına getirilen zorunlu askerlik uygulamasının bir benzeri Rumeli topraklarında Bulgarlar tarafından Türk ahali üzerinde tatbik edilmiştir. Bulgaristan, 1880'de çıkardığı yeni bir kararname ile din ve millet farkı gözetmeksizin Bulgar toprakları üzerinde yaşayan 1859 doğumlu tüm erkeklerin zorunlu askerlik ödeviyle yükümlü olduğunu beyan etmiştir. Müslüman-Türk ahalinin ilk defa olmak üzere Bulgar ordusunda askere alınacak olması ve askere gitmek istemeyenlerin Bulgar zaptiyeleri tarafından zorla askere alınmaya çalışılması tedirginliğe sebep olmuş, bunun sonucunda Bulgar ordusunda askerlik yapmak istemeyen halk Osmanlı topraklarına göç etmiştir²¹⁷.

²¹⁴ Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 90-91.

²¹⁵ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, TDV Yay., Ankara 1991, s. 48; Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XVIII, (2014), s. 423.

²¹⁶ Mehmet Yılmaz, "Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşimleri 1854-1914", (Selçuk Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1996, s.71; Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'da Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, (2006), s. 471.

²¹⁷ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, C. 3, s. 326-328; Yılmaz, "Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşimleri", s. 71-72.

1.3. XVIII. ve XIX. Yüzyıl'da Gerçekleşen Muhacir Göçleri ve Osmanlı Devleti'nin Göçler Karşısındaki Tutumu

1.3.1. Kırım Bölgesinden Göçler

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda karşılaştığı ilk kitlesel göç hareketi Kırım topraklarından gerçekleşmiştir²¹⁸. Kırım'ın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla bağımsız bir hanlık statüsüne getirilmesi ve ardından 1783'te Rusya tarafından ilhak edilmesinden sonra başlayan göçler sürecinde²¹⁹ sayıları tam olarak bilinmese de yaklaşık 100 bin Kırım Tatarı Osmanlı topraklarına göç etmiştir²²⁰. Karpat; 1783-84 yılları arasında göç eden Kırımlıların sayısının 80.000 kişi olduğunu belirtirken ilk muhacirler Rumeli'de Besarabya ve Dobruca bölgeleri ile Anadolu'nun muhtelif mıntıkalarına iskân edilmiştir²²¹. Rusya'nın Kırım topraklarını ilhak etmesinden sonra Kırım'dan Osman topraklarına yönelik ilk kitlesel göç dalgası 1792-1793 yılları arasında meydana gelmiştir²²². Rusya tarafından istenmeyen unsurlar olarak görülen Kırım Tatarları topraklarından göç etmeye zorlanırken ilk etapta Kırım'ın kıyı bölgelerinde yaşayan halk göçe zorlanmış ve 1800'e gelindiğinde 500.000 kişi Kırım'dan göç etmiştir²²³. Kırım'dan Osmanlı topraklarına yönelik göçler 1810, 1812, 1816, 1822 ve 1827²²⁴ yıllarında münferit göç hadiseleri şeklinde devam ederek 1853-1856 Kırım Savaşı ve sonrasında kitlesel bir hale dönüşmüştür²²⁵.

²¹⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yay., İstanbul, 2013, s. 94.

²¹⁹ Alan W. Fisher, "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 35, (1987), s. 356.

²²⁰ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 17.

²²¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 108.

²²² Hakan Kırımlı, "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2005, s. 149.

²²³ Bahattin Ayhan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkan-Kafkas Göçleri ve Mübadiller*, Dorlion Yay., Ankara 2020, s. 73-74; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 64-65; Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 71.

²²⁴ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876), *Osmanlı*, C.4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 677.

²²⁵ Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar Nogay Köy Yerleşimleri*, s. 11.

Kırım'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde ilk etapta zorunlu bir tehcir uygulamasından ziyade sosyo-kültürel, dini ve ekonomik baskılar Kırım halkını göç etmeye sevk ederken bu durum 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra değişmiştir. Rusya savaş boyunca ve sonrasında kendisi için sürekli bir tehdit unsuru olarak görmeye başladığı Kırım halkını zorunlu göçe tabi tutacak politikalar takip ederek topraklarından sürmeye başlamış bu durum göç olayının kitlesel bir boyut kazanmasına neden olmuştur²²⁶. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı esnasında Türk ordusuna yardımcı olanların istedikleri takdirde Silistre Eyaleti'ne yerleştirileceği yönündeki beyanatlarının Kırım halkı arasında yayılması göçü tetikleyen diğer bir unsur olmuştur²²⁷. Kırım'dan Osmanlı ve müttefik kuvvetlerin çekilmesinden sonra Rusya'nın baskı ve zulmünden korkan Gözleve, Sivastapol ve Kerç bölgelerinde yaşayan ahali göç etmek için Osmanlı Devleti'ne başvurmuş ve Dobruca bölgesinde kendilerine yer tahsisi talebinde bulunmuştur²²⁸. Ordu birlikleri ile bu dönemde göç eden Kırımlıların miktarı dokuz bin kişi olup savaş sürecinde ve sonrasında göç edenlerin toplamı ise 30-40 bin kişi civarındadır²²⁹. 1860 yılına gelindiğinde Kırım'dan 100.000 civarında vergilendirilebilir nüfus ve 50.000 kadar Nogay Tatarı Osmanlı topraklarına göç etmiştir²³⁰.

Kırım Savaşı'ndan sonra 1860-1862 yılları arasında göç etmeye zorlanan Kırım ve Nogay Tatarlarının sayısı 200.000'e çıkmış ve bu sayı 1864'e kadar daha da yoğunluk kazanarak kitlesel bir mahiyet kazanmıştır²³¹. 1860'tan sonra²³² Kırım'dan

²²⁶ Mara Kozelsky, "Casualties of Conflict: Crimean Tatars During the Crimean War", *Slavic Review*, Vol. 67, (2008), s. 866; Fisher, "Emigration of Muslims", s. 359.

²²⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 81.

²²⁸ BOA, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, Ankara 2006, s. 285-290.

²²⁹ Mark Pinson, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire 1854-1862", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, (1972), s. 44; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 81-82.

²³⁰ Figen Taşkın, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'ne Yönelik Göç Dalgası ve Devletin Göçmenlere Yönelik Çalışmaları", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006-Bildiriler, İstanbul 2007, s. 237.

²³¹ Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 108.

²³² Fisher; 1860'ın sonlarında göç eden Tatarların sayısının 100.000 kadar olduğunu belirtirken 1850 yılında 275.000 kişi olan Kırım nüfusunun 1860 tarihine gelindiğinde 194.000'e düştüğünü ve Kırım'da kalan Tatarların sayısının 100.000'in altında olduğunu belirtmiştir. Bkz. Fisher, *Kırım Tatarları*, s. 129.

yoğunlaşan göçler sürecinde yalnızca 1860-1862 yılları arasında resmî pasaportları ile göç eden Kırımlıların sayısı Rus kaynaklarında 227.361 kişi olarak verilmiştir²³³. Kırım Savaşı'nın bitiminden hemen sonra göç edenlerin sayısı da bu rakama dâhil edildiğinde 1860-1864 yılları arasında göç edenlerin sayısı 400 bin kişiye yakındır²³⁴. Kırım bölgesinden Osmanlı topraklarına göç eden muhacirler ilk etapta çoğunlukla Rumeli'de Dobruca ve çevresinde bulunan boş ve geniş araziler üzerinde toplu olarak iskân edilmiştir²³⁵. Ancak Rumeli bölgesinde iskâna müsait arazilerin zaman içerisinde azalmasından dolayı 1859 tarihinden sonra Anadolu'da bulunan vilayet ve sancakların yanı sıra Suriye²³⁶ ile Irak²³⁷ bölgelerine muhacirlerin sevk ve iskânı hız kazanmıştır²³⁸.

Kırım topraklarından yapılan göçler 1860-1864 yılları arasında kitlesel bir harekete dönüştükten sonra göçlerin seyrinde bir azalma görülse de göçler 1783-1922 tarihleri arasında farklı yoğunluklarda devam etmiştir. 1864'ten sonra münferit sayılarda göç olaylarının yaşandığı Kırım topraklarından 1870 yılından sonra yeni bir göç dalgası başlamıştır. Kırım Tatarlarının Rus ordusunda askerlikle yükümlü kılınması bu göçün temel sebebi olarak görülmüş ve askerlik yapmak istemeyen Müslüman Tatarlar çareyi Osmanlı topraklarına göç etmekte bulmuştur. 1874, 1890 ve 1902²³⁹ tarihlerinde farklı yoğunluklarla devam eden Kırımlıların göç süreci İkinci

²³³ Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 84.

²³⁴ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 56.

²³⁵ Temmuz 1864'e kadar tüm Rumeli'de 40.000 aile, 1864 yılında tüm Rumeli'de 70.000 aile bulunup Sırbistan ve Bulgaristan ile Tuna boyunca yerleştirilmiş olanların sayısı 150-200.000 kişi civarındadır. 1860'ların ilk yarısında Bulgaristan Vilayeti'ne 40.000'den fazla aile ve 250.000 nüfus göç etmiştir. Vidin ve Niş paşalıklarına 1864 Temmuz'una kadar 50.000 Tatar ve Çerkes aile göç etmiştir. Dobruca'nın 1867'de nüfusu 179.000 kişi olup bunların 124.000'ini Tatar ve Çerkes muhacirlerinden oluşmaktaydı. Bkz. Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", *Çerkesleri Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay, Ankara 2001, s. 57; Margarita Dobrova, "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)", *OTAM*, S. 33, (2013), s. 6-24.

²³⁶ Oktay Kızılkaya-Tolga Akay, "Kafkasya Muhacirlerinin Suriye Vilayetine İskânı ve Karşılaşılan Zorluklar", *Turkish Studies*, Vol. 8/2, (2013), s. 140.

²³⁷ Nurgün Koç, "Kuzey Kafkasya'dan Ortadoğu Çöllerine Irak Çerkesleri: Ruslar'ın Kuzey Kafkasyalıları'a Uyguladığı Sürgün/Soykırım'dan Bir Kesit", *Journal of Social Sciences and Humanities*, C. 6, S. 1, (2022), s. 4-10.

²³⁸ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, C. IV, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 595.

²³⁹ Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 44.

Dünya Savaşı yıllarına kadar sürmüştür. 1944 yılında isyan ettikleri gerekçesiyle 300.000 Kırım Tatarı Stalin tarafından Sibirya bölgesine sürgüne gönderilmiştir²⁴⁰. Stanford J. Shaw; Kırım'dan Osmanlı topraklarına göç edenlerin sayısının 1856-1876 tarihleri arasında 1.400.000²⁴¹ kişi olduğundan bahsederken Karpat'a göre 1783-1922 yılları arasında göç eden Tatarların toplam sayısı 1.800.000 kişi civarındadır²⁴².

1.3.2. Kafkasya Bölgesinden Göçler

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda karşı karşıya kaldığı diğer bir kitlesel göç hareketi Kafkasya'dan gerçekleşmiştir. Rusya'nın uzun yıllar ele geçirmeye çalıştığı Kafkasya topraklarındaki mücadele 1859 yılında Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla Doğu Kafkasya'da son bulurken Batı Kafkasya'da ise 1864 yılına kadar devam etmiştir²⁴³. 1864'te Batı Kafkasya'da kontrolü sağlayan Rusya, Kafkasya topraklarını tam anlamıyla ele geçirmek için uzun süre kendisine karşı direniş gösteren unsurlardan kurtulmayı amaçlamış ve Kafkas halklarını zorunlu göçe tabi tutarak acımasızca topraklarından sürmüştür²⁴⁴. Kırım Savaşı'nın bitiminden sonra Osman Devlet'i Kırım göçleriyle karşı karşıya kaldığı dönemde 1859 yılında Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla Kafkasya bölgesinden kitlesel muhacir göçleri meydana gelmiş ve bu süreç Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir²⁴⁵.

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yönelik 1850'li yılının başlarında aile bazında münferit olarak gerçekleşen göç hareketleri 1860 tarihinden sonra kitlesel bir

²⁴⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 108.

²⁴¹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yay., İstanbul 2010, s. 152.

²⁴² Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 108; İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 150; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 44; Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, s. 56; Saydam'a göre Kırım ve Kafkasya bölgesinden 1856-1876 döneminde göç eden Kırım ve Kafkas muhacirlerinin sayısı 1.200.000 kişidir. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 91.

²⁴³ Abdullah Saydam, "Kafkas Muhacirleri (1860-1870)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 9; Paul B. Henze, "Tarihte Çerkesler", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 158.

²⁴⁴ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 37.

²⁴⁵ Süleyman Erkan, "Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay, Ankara 2001, s. 161-162; Fisher, "Emigration of Muslims", s. 361.

harekete dönüşerek 1860-1865 yılları arasında çok sayıda insanın yer değiştirdiği tarihi ve trajik bir olaya dönüşmüştür²⁴⁶. Şeyh Şamil'in 1859'da teslim olmasından sonra daha büyük sayıda muhacir gruplarının Osmanlı topraklarına göç etmeye karar verdiği görülmektedir²⁴⁷. 1859 yılında Rusya tarafından Osmanlı yetkilileriyle kurulan temasta Çerkeslerden bir grubun Osmanlı topraklarına göç etmek arzusunda olduğu ve bunların sayısının tahminen 40-50.000 civarında olacağı bildirilmiştir²⁴⁸. Bu durum karşısında topraklarına göç etmek isteyen insanları düşman Rusya'nın eline bırakmak istemeyen Osmanlı yönetimi, göç edecek muhacirlerin sayısının fazla olmadığını göz önüne alarak bu talebi kabul etmiştir²⁴⁹. Kafkasya'dan gelmesi beklenen nüfusun Kırım'dan göç edenler kadar yoğunluk göstermeyeceğini düşünen Osmanlı Devleti'nin beklentisinin aksine Kafkasya bölgesinden göçler kısa zamanda kitlesel bir harekete dönüşmüştür. 1859'dan itibaren göçlerin yoğunluğu artmış ve 1861 tarihine kadar gelen Kafkasya muhacirlerinin sayısı 150.000'i bulmuştur²⁵⁰. 1858, 1859 ve 1862 yıllarında Osmanlı topraklarına göç eden Çerkeslerin sayısı Rus kaynaklarına göre 80.000 kişi²⁵¹ olup bu sayı 1864 yılına gelindiğinde 400.000 kişiye ulaşmıştır²⁵². Batı Kafkasya'da Çerkes direnişi kırıldıktan sonra Ekim 1863 ile Mayıs 1864 tarihleri arasında göç eden Kafkasyalıların sayısı 300.000 civarındadır²⁵³. Osmanlı Devleti'nin kayıtlarına göre 1854-1864 yılları arasında Kırım ve Çerkes topraklarından 311.333 nüfus göç ederken 1864'te Kafkasya topraklarının tamamen Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonraki süreçte Ağustos ayına kadar 283.000 kişi daha gelmiş ve göç edenlerin sayısı 595.000'e çıkmıştır²⁵⁴. 1865 yılı içerisinde ise 87.000 kişi daha

²⁴⁶ Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 45.

²⁴⁷ Walter Richmond, "Çerkeslerin Yenilgisi ve Sürgünü", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 165.

²⁴⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 110.

²⁴⁹ Cahit Aslan, "1864 Trajedisi", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 97-98.

²⁵⁰ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 75.

²⁵¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 110.

²⁵² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 88.

²⁵³ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 78; Ahmet Akter, "Kafkas Göçleri ve Kafkas Göçmenlerinin Türkiye'deki Nüfus Dağılımı", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s. 46.

²⁵⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, S. 760, 5 Rebiülahir 1281/3 Ağustos 1864; İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 40; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 91.

Osmanlı topraklarına göç etmiştir²⁵⁵. Rusya'nın Kafkasya genel valiliğinin kayıtları 1863-1864 arası dönemde Batı Kafkasya'dan Türk topraklarına göç eden Kafkasyalıların sayısını 312.000 kişi olarak göstermektedir. Kuban bölgesinden ise 1858-1864 yılları arasında göç edenlerin sayısı 398.000 kişidir²⁵⁶.

Kafkasya'dan gerçekleşen göçler 1860-1864 tarihleri arasında büyük bir yoğunluk göstermiş ve 700.000'e yakın Kırım-Kafkasya muhaciri bu kısa süre içerisinde Osmanlı topraklarına göç etmiştir²⁵⁷. 1865'ten sonra göçlerin seyrinde bir azalma olsa da devam eden süreçte göç bir süreklilik göstererek irili ufaklı muhacir grupları gelmeye devam etmiştir²⁵⁸. Mesela 1865'te 3.000 hane Çeçen, 1867'de 4.000 hane Abhaz ve 1873'te ise 3.500 hane Çerkes muhaciri daha Osmanlı topraklarına göç etmiştir²⁵⁹. Kırım Tatarları gibi Kafkasya muhacirleri de Rumeli, Anadolu ve Arap vilayetlerinde iskân edilmişlerdir. 1858 tarihinden sonra göç eden Çerkesler, Rumeli'de Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk sınırları boyunca yerleştirilmişlerdir²⁶⁰. Rumeli topraklarında iskân edilen Tatar ve Çerkes muhacirler Rumeli'deki Müslüman nüfusun oranını 1860 yılından sonra önemli ölçüde artırmıştır²⁶¹. 1876 yılına gelindiğinde 600.000 Kafkasya muhaciri imparatorluğun Rumeli topraklarında iskân edilmiştir²⁶².

Kafkasya bölgesinden bir diğer önemli göç dalgası ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Savaş sürecinde Osmanlı Devleti ile iş birliği

²⁵⁵ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 40.

²⁵⁶ Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (Çev. Ludmilla Denisenko), Belge Yay., İstanbul 2004, s. 54.

²⁵⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 91.

²⁵⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 89.

²⁵⁹ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 80.

²⁶⁰ Çerkesler Rumeli'de Lom, Dobruca, Harsova, Silistre, Zıstovi, Niğbolu, Rusçuk, Plevne, Filibe, Samakov, Sofya, İştıp, Üsküp, Piriştine, Şumnu ve Niş gibi merkezler ile güneyde Selanik, Larissa ve Serez çevresine yerleştirilmişlerdir. Bkz. Mesut Erşan, "Balkanlar'da Kafkas Göçmenleri", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri 1-5 Kasım 2006*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2011, s. 394.

²⁶¹ Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 113.

²⁶² Halil İnalcık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Eren Yay., İstanbul 2004, s. 917-918.

halinde olan başta Çerkesler olmak üzere Kafkasyalılar²⁶³ Ruslara karşı isyan bayrağı açmaktan geri durmamıştır. Savaşın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmasından sonra karşı karşıya kaldıkları Rus baskısı karşısında Kafkasyalılar yeniden kitleler halinde göç etmeye başlamışlardır.²⁶⁴ Kafkasya'dan bu dönemde gelenlerin büyük çoğunluğunu Sohum'dan çekilen Osmanlı ordusu ile birlikte göç edenler oluşturmuştur²⁶⁵. Kafkasya'dan²⁶⁶ ve Osmanlı Devleti'nin doğu toprakları olan Kars, Ardahan ve Batum'dan 1877-1881 yılları arasında göç edenlerin sayısı 140.000 kişinin üzerindedir²⁶⁷. İpek; 1877-1900 yılları arasında Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinden göç edenlerin sayısını 300.000 kişi olarak vermektedir.²⁶⁸

Kafkasya'dan gerçekleşen göçler 1859-1862, 1863-1864, 1865²⁶⁹ ve 1877-1878 tarihlerinde kitlesel mahiyette gerçekleştikten sonra hızını kaybederek yavaşlama evresine girse de Rusya'nın devam eden baskıları sonucu 1881-1914 yılları arasında Kazan ve Ural bölgesi dâhil olmak üzere 500.000'e yakın nüfus daha Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç etmiştir²⁷⁰. Kısa sürede bir ülkeden başka bir ülkeye bu kadar büyük nüfus kitlesinin göç etmesi elbette beraberinde Osmanlı topraklarına ne kadar muhacir geldi sorusunu akla getirmektedir. Bu hususta Osmanlı kayıtları bize bir fikir vermekle birlikte kesin bir kanaate varılmasını imkânsız kılmaktadır. Göçlerin

²⁶³ “93 Harbi'nde Kafkas coğrafyasında yaşayan Çerkesler, Çeçenler, Abazalar, Dağıstanlılar ve Acara çevresinde bulunan Müslüman Gürcüler savaşta aktif olarak Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir.” Bkz. Hakkı Yapıcı, “93 Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Neticeleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, (2012), s. 185.

²⁶⁴ İpek, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 113; Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 50.

²⁶⁵ Bu dönemde sayıları 10.000 ile 30.000 arasında değişen Abhaz savaş esnasında Osman ordusuyla birlikte hareket ettiği için göç ederek Trabzon, Samsun ve Sinop iskelelerine çıkmıştır. Bkz. Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 83-84.

²⁶⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Abhazya'dan 100.000 Abhaz göç etmiştir. Bkz. Aydemir, *Göç Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi*, s. 114.

²⁶⁷ Safarov Rafik Firuzoğlu, “Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 693.

²⁶⁸ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 40.

²⁶⁹ Fethi Güngör, “Kafkasya'da Soykırım ve Sürgün -Kısa Bir Sosyolojik Tahlil”, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi*, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 18.

²⁷⁰ Hakan Asan, “Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (1856-1914)”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı-IV*, S. 74, (2015), s. 623; Arzu Kılınç Ocaklı, “XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 896-906.

yoğunlaştığı dönemlerde gelen muhacirlerin sayıları dönemlere göre farklılık göstermekle birlikte tam anlamıyla net sayıların kaydedilemediği anlaşılmaktadır²⁷¹.

Kafkasya bölgesinden gelen muhacir sayılarıyla ilgili Türk, Rus ve Avrupa kaynaklarında farklı sayılar zikredilmekte ve 600.000²⁷² ile 2.000.000 arasında bir nüfusun göç ettiği düşünülmektedir²⁷³. Dündar ve Karpat'a göre Kafkasya'dan 1859-1879 tarihleri arasında 2.000.000 kişi göç etmiş ancak bunların 1.500.000'u Osmanlı topraklarına ulaşmıştır²⁷⁴. Saydam; 1856-1876 yılları arasında göç eden Kırım ve Kafkasyalıların sayısını 1.000.000 ile 1.200.000 arasında vermektedir²⁷⁵. McCharty; Rusya'nın ele geçirdiği topraklardan 1.200.000 Kafkasyalının göçe zorlandığını ve bunlardan 800.000 kadarının Osmanlı topraklarına sağ salım ulaştığını belirtmektedir²⁷⁶. Bice; 1860'lı yıllarda Kafkasya'dan başlayan göçlerde 700.000 ile 1.000.000 arası bir nüfusun Osmanlı topraklarında iskân edildiğini belirtirken²⁷⁷, Habiçoğlu'na göre 1855-1907 tarihleri arasında gelen Kafkasya kökenli muhacir sayısı 600.000 civarındadır²⁷⁸. Aydemir ise Kafkasya'dan göç edenlerin sayısının 1.500.000 kişi olduğundan bahsetmektedir²⁷⁹. Rus kaynaklarında ise Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasyalıların sayısı hakkında 500.000 ile 1.000.000 arası rakamlar verilmektedir²⁸⁰.

²⁷¹ Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirlerin kesin miktarını belirlemek imkânsız görünmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde gelen toplam nüfus ile ilgili resmî bir kayıt yoktur. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gelen nüfus ile ilgili istatistik 30 yıl sonra İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Komisyonu tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Hakan Asan, "Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır Havalisine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği", (Erciyes Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2016, s. 30.

²⁷² Kafkasya'dan göç eden muhacir sayısı ile ilgili 600.000 ile 1.000.000 arası rakamlar ifade edilmektedir. Bkz. Nuri Akbayer, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1242.

²⁷³ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 40; Donald Quartaert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berktaş), İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 178-180.

²⁷⁴ Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, s. 56; Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 112; Tekeli, *Göç ve Ötesi*, s. 151.

²⁷⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 91.

²⁷⁶ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 40.

²⁷⁷ Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 51.

²⁷⁸ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 73.

²⁷⁹ Aydemir, *Göç Kuzey Kafkasya'lının Göç Tarihi*, s. 109.

²⁸⁰ Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 56.

Tablo 2: Anadolu, rumeli ve orta doğu vilayetlerinde iskân edilen kırım-kafkas muhacirlerinin hane ve nüfus sayılarını gösteren 19 şubat 1862 tarihli cetvel²⁸¹.

İskân Edildikleri Bölge	Hane	Nüfus
Tuna sahili	34.344	142.852
Rumeli bölgesi		
Edirne eyaleti	2.445	10.289
Selanik eyaleti	768	4.421
Anadolu bölgesi		
Hüdavendigar eyaleti	2.882	15.173
Aydın eyaleti	1.079	4.837
Ankara eyaleti	1.282	9.342
Kastamonu eyaleti	798	4.375
Konya eyaleti	3.520	17.173
Sivas eyaleti	2.411	20.731
Erzurum eyaleti	1.062	3.975
Trabzon eyaleti	7	58
Adana eyaleti	1.769	19.918
Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaleti	-	741
Şam-ı Şerif eyaleti	10	33
Halep eyaleti	232	1.493
Toplam	52.609	255.411

1.3.3. Rumeli Bölgesinden Göçler

Rumeli'den ilk göç hadiseleri XVII. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan toprak kayıpları ile başlamış, XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca devam ederek 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra kitlesel bir hale dönüşmüştür. Rumeli'den yapılan göçlerin tarihi seyri incelendiğinde göçlerin üç dönem içerisinde yoğunluk gösterdiği görülmektedir. İlk dönem göçler XVII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar devam etmiştir. İkinci dönem göçler 93 Harbi'nden sonra gerçekleşen kitlesel göçlerdir. Rumeli'den gerçekleşen son büyük göç dalgası ise 1912-1913 Balkan Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir²⁸².

²⁸¹ BOA, İ.DH, 486/32799.

²⁸² Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 655-656.

XIX. yüzyılda Rumeli'den Osmanlı topraklarına büyük göç hareketlerinin meydana gelmesindeki temel etkenler Hristiyan azınlıkların bölgede ortaya çıkardığı bağımsızlık amaçlı isyan hareketleri ve Rusya'nın uyguladığı Panslavist²⁸³ politikalarıdır²⁸⁴. Milliyetçi ve emperyalist yaklaşımlar XIX. yüzyıl boyunca Rumeli topraklarında bir kargaşa ve savaş ortamının yaşanmasına neden olurken bölgede bulunan Müslüman-Türk unsurların varlığı yeni kurulacak milli devletler için bir engel olarak görülerek göçe zorlama ya da tamamen imha etme stratejileriyle büyük oranda ortadan kaldırılmıştır. Rumeli topraklarından göçlerin meydana gelmesine yol açan olaylar silsilesi 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı ile başlamış daha sonraki süreçte 1821 Yunan isyanı, 1828-1829, 1877-1878 Osmanlı-Rus ve 1912-1913 Balkan Savaşları ile devam etmiştir²⁸⁵.

Rumeli'de büyük çapta ortaya çıkan ilk isyan hareketi 1804'te Sırbistan'da görülmüştür²⁸⁶. Sırp isyanı esnasında saldırıya uğrayan Müslüman Türkler bu dönemde katliamlardan kurtulmak için Bosna-Hersek ve Rumeli'nin diğer bölgelerine göç etmişlerdir²⁸⁷. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rus ordularının Tuna'ya geçerek Şumnu'ya kadar ilerlemesi bölgede yaşayan Türkler ve Müslümanlar arasında bir panik ortamına neden olarak onların güneye doğru göç etmesine neden olmuş²⁸⁸, 200.000'e yakın nüfus Rumeli topraklarında muhacir durumuna düşmüştür²⁸⁹. 1821 Yunan isyanı²⁹⁰ esnasında 1821-1833 yılları arasında Türklerin bir kısmı katledilirken diğer bir kısmı da topraklarından göç etmeye zorlanmıştır. 1821 tarihinde 938.765 kişi

²⁸³ Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, S. 69, (2005), s. 913. Panslavizm hakkında ayrıca bkz. Hans Kohen, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Çev. Ağah Oktay Güner), İlgı Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.

²⁸⁴ Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s.110.

²⁸⁵ Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı Rus-Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, İstanbul 1993, s. 21-22.; McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 21.

²⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz. Selim Aslantaş, *Osmanlı'da Sırp İsyanları 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, Kitap Yay., İstanbul 2007; Selim Aslantaş, "Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804)", *H.Ü Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, S. 3, (2005), s. 115-145.

²⁸⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 2.

²⁸⁸ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s. 33.

²⁸⁹ Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 32.

²⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Hasan Demirhan, *Büyük Güçlerin Gölgesinde Yunan İsyanı*, İdil Yay., 2016.

olan (50.000²⁹¹-100.000 arası Müslüman) Yunanistan'ın genel nüfusu 1838'de 752.077'ye gerilemiştir²⁹². Rumeli'de diğer bir büyük göç hadisesi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Savaş esnasında Ruslar ilk kez Rumeli'nin büyük bir kısmını işgal ederek Edirne önlerine kadar gelmiştir. Rusların ileri harekâtlarından tedirgin olan bölge halkı bu dönemde Rumeli'nin işgal edilmeyen bölgelerine ve Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır²⁹³.

Rumeli'den Anadolu topraklarına yönelik kitlesel göçlerin gerçekleştiği dönem tarihimize “93 Harbi” olarak geçen ve son asır Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir²⁹⁴. Savaşın görünürdeki sebebi 1875'te Hersek'te çıkan isyan hareketi olmakla beraber gerçekte XIX. yüzyıl boyunca Rusya'nın Rumeli topraklarında uygulamaya koyduğu Panslavist politikaların bir neticesidir. Rusya'nın takip ettiği politikalar sonucunda Rumeli topraklarındaki Osmanlı hâkimiyeti Bosna ve Hersek eyaletleriyle, Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan ve Trakya bölgeleriyle sınırlandırılmıştır. Bu dönemde Yunanistan bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış, Eflak ve Boğdan beylikleri 1861'de milli bir birlik kurarak Romanya Devleti'nin temellerini atmıştır. Sırbistan'a 1830'da muhtariyet tanınarak Sırbistan'da bulunan bazı kalelerden Osmanlı kuvvetleri çekilmiştir²⁹⁵. Rusya uzun yıllardır Panslavist politikalar ile kendi hâkimiyeti altına almaya çalıştığı Rumeli topraklarını ele geçirmek için harekete geçerek Slavların haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir²⁹⁶.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında Rumeli topraklarından Anadolu'ya gerçekleşen göçler iç ve dış etkenler nedeniyle gerçekleşen göçler olarak iki gruba ayrılmaktadır. İç etkenler nedeniyle gerçekleşen göç hadiseleri Rusya'nın

²⁹¹ Salâhi R. Sonyel, “Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?”, *Belleten*, C. 62, S. 233, (1998), s. 111.

²⁹² İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 80.

²⁹³ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 3.

²⁹⁴ Yılmaz Öztuna, *Resimlerle 93 Harbi 1877-78 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yay., 1969, s. 1.

²⁹⁵ Yuluğ Tekin Kurat, “1877-1878 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri”, *Belleten*, C. XXVI, (1962), s. 567-568.

²⁹⁶ Nedim İpek, “93 Muhacereti”, *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 662.

savaş esnasında işgal edebileceği kritik öneme sahip bölgelerin boşaltılması sonucunda meydana gelen göç hareketleridir²⁹⁷. Savaşın başlamasından hemen sonra Rusya'nın Dobruca bölgesine saldırma ihtimaline karşılık bu dönemde Köstence demiryolu hattına kadar olan bölgede bulunan halkın tahliyesi emredilmiş ve Tulça ile çevresinde bulunan 70.000 nüfus Edirne'ye doğru göç etmeye başlamıştır²⁹⁸. Dış etkenlerle gerçekleşen göçler ise Rusya'nın istila ettiği topraklardaki halkları göç etmeye zorlamasıyla gerçekleşen göçlerdir. Rusya'nın 1877'de Tuna Nehri'ni geçerek ileri harekâta başlaması üzerine daha önce Kırım ve Kafkasya'dan gelen Tatar, Nogay ve Çerkes muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği Tuna kıyıları ve Dobruca bölgesi Rus işgaline uğramıştır. Rus orduları ve Ruslar tarafından silahlandırılmış Bulgar komitacıların Müslüman Türk ahaliye karşı katliam hareketleri bölgede bulunan halk arasında paniğe yol açarak onların Edirne ve İstanbul'a doğru topluca göç etmelerine neden olmuştur²⁹⁹. Kara yoluyla göç edenlerin sayısı 1878 tarihinde 300.000 kişiye ulaşırken bunların 180.000 kadarı İstanbul'a yığılmıştır³⁰⁰.

²⁹⁷ Osmanlı hükümeti kuzey cephesinin kilit bölgelerinde yaşayan vatandaşlarına savaş bölgelerini terk edip istilacı Rus ordusunun işine yarayacak her türlü yiyecek ve hayvan yemi bulunan depoları yakması talimatını vermiştir. Bkz. McCharty *Ölüm ve Sürgün*, s. 87.

²⁹⁸ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", s. 137-139; Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, s. 109.

²⁹⁹ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 77-82.

³⁰⁰ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 81-83.

Tablo 3: 1877-1891 yılları arasında İstanbul'a gelen muhacirlerin sayısını yıllara göre gösteren cetvel³⁰¹.

Tarih	Nüfus
13 Kasım 1877-29 Kasım 1878	178.389*
30 Kasım 1878-11 Mart 1880	100.000*
1880	20.763
1881	13.898
1882	23.098
1883	33.941
1884	13.748
1885	13.522
1886	13.365
1887	12.084
1888	10.107
1889	11.753
1890	28.451
13 Mart 1891-19 Aralık 1891	22.220
Toplam	495.339

Savaş Rusya'nın kesin üstünlüğü ile devam ederken Rus ordularının hızlı ilerleyişi karşısında Osmanlı Devleti mütareke talebinde bulunmuş ve 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne Mütarekesi imzalanarak ateşkes yapılmıştır. Rus orduları bu dönemde Yeşilköy önlerine kadar gelmiş ve barış görüşmeleri burada gerçekleştirilmiştir³⁰². Rumeli'de Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları Osmanlı Devleti tarafından tanınacak ayrıca Babıâli'ye vergi vermekle mükellef bir Bulgar Prenslığı kurulacaktı³⁰³. Bu şartlar altında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 3 Mart 1878 tarihinde

³⁰¹ BOA, Y.A.HUS, 255/64; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 173.

* Defter kaydı tutularak sayıları bilinen.

* Defter kaydı olmadığından takribi olarak yazılan.

³⁰² Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *TDVİA*, C. 9, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 498-499.

³⁰³ Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *TDVİA*, C. 4, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 225.

imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla bitmiştir. Antlaşma imzalandığı sırada Rumeli'de göç etmek için bekleyen muhacirler birkaç bölgede toplanmışlardı. Şumnu ve Varna'da 230.000, Burgaz'da 20.000, Rodop Dağları'nda 100.000, Gümülcine'de 50.000 ve İstanbul'da ise 200.000 muhacir toplanmıştır³⁰⁴.

Tablo 4: Rumeli muhacirlerinin iskân mahallerini ve nüfuslarını gösteren 27 Kasım 1878 tarihli cetvel³⁰⁵.

İskân Bölgesi	İskân Edilecek Nüfus
İstanbul	110.000
Selanik vilayeti	130.000
Kosova vilayeti	90.000
Gümilcine ve çevresinde	40.000
Tekfurdağı/Tekirdağ	10.000
Yanya vilayeti	10.000
Aydın vilayeti	44.181
Hüdavendigâr vilayeti	68.513
Adana vilayeti	16.351
Suriye vilayeti	34.434
Halep vilayeti	15.586
Kastamonu vilayeti	25.000
Canik livası ve Trabzon vilayeti	15.000
Amasya livası ve Sivas vilayeti	15.000
Ankara vilayeti	15.000
Konya vilayeti	15.000
Diyarbakir vilayeti	5.000
Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti	5.000
.....mutasarrıflığında	20.000
.....kazalarında	5.000
Toplam	694.067

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Rumeli coğrafyasının nüfusunda önemli değişiklikleri ortaya çıkaracak göç hareketlerine neden olmuştur. Savaş esnasında ve

³⁰⁴ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 88-89; Nedim İpek, "Balkanlar, Savaş ve Göç", *Balkanlar ve Göç*, (Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe), Bursa 2013, s. 196.

³⁰⁵ BOA, Y.PRK.KOM, 1/52.

sonrasında gerçekleşen göçler neticesinde Rumeli’de bulunan Müslüman Türk unsurların bölge nüfusu içerisindeki oranı azalma gösterirken yeni kurulan Sırp, Bulgar³⁰⁶ ve Romen devletlerinin nüfusu bu süreçte homojenleşmiştir. Savaş öncesinde Tuna Vilayeti ve Şarki Rumeli topraklarında 1.500.000’a yakın Müslüman nüfus yaşarken bu durum savaştan sonra hemen hemen yarıya yakın bir azalma göstermiştir³⁰⁷. Savaş boyunca 500.000’e yakın bir nüfus katliam, açlık ve hastalık gibi sebeplerle hayatını kaybetmiştir³⁰⁸. Savaş esnasında Ruslar’ın Edirne’yi işgalinden kısa bir süre sonra göçler çığ gibi büyümüş ve 15 Ocak 1878’den sonra Osmanlı topraklarına büyük sayıda muhacir grupları göç etmiştir. Osmanlı Arşivi’nde bulunan 27 Kasım 1878 tarihli bir belgeye göre Osmanlı topraklarına göç eden Rumeli muhacirlerinin sayısı 1878 yılının sonlarına doğru 694.067’ye ulaşmıştır³⁰⁹. İstanbul’a gelen muhacir sayısı günde ortalama 10.000 kişi civarında olup 15-24 Ocak tarihleri arasında 80.000 muhacirin daha gelmesiyle İstanbul’daki muhacirlerin sayısı 150.000’e ulaşmıştır³¹⁰. İstanbul’a doğru gerçekleşen göç akını durmaksızın devam ederek muhacirlerin sayısı ay sonunda 200.000’e çıkmıştır. 1878 yılının Eylül ve Ekim ayları içerisinde İstanbul’da bulunan muhacirlerin sayısı sevk ve iskân işlemlerinin de etkisiyle 70.000’e kadar düşmüşse de Varna ve Batum taraflarından gerçekleşen yeni göç dalgalarıyla bu sayı yeniden 120.000’e yükselmiştir³¹¹.

Osmanlı Devleti süreklilik arz eden göç olayı karşısında başkent İstanbul’da biriken muhacirleri biran önce Anadolu’da bulunan uygun iskân mahallerine göndererek iskân etmeyi düşünmüş böylece İstanbul’da oluşan muhacir yoğunluğunu engellemeye çalışmıştır. Muhacirler kara, deniz ve demiryolu vasıtasıyla Anadolu ve Suriye’de bulunan iskân mntıkalarına sevk edilmiştir. Osmanlı Arşivi’nde bulunan 31 Ağustos 1879 tarihli bir iskân cetvelinde, Anadolu ve Suriye iskân sahalarına

³⁰⁶ 1877 ve 1879 tarihleri arasında üç yıldan kısa bir süre içerisinde bir milyon Bulgar Müslümanı evlerinden atılmıştı. Bunların çoğu zaten daha önce Rusya’daki evlerinden atıldıklarında buraya sığınmış olan Çerkes ve Tatarlardı. Bkz. McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 108.

³⁰⁷ Aşkın Koyuncu, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu”, *Avrasya Etüdleri*, C. 44, S. 2, (2013), s. 199-203.

³⁰⁸ Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete*, s. 186.

³⁰⁹ BOA, Y.PRK.KOM, 1/52.

³¹⁰ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 56.

³¹¹ Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, s. 153-154.

yerleştirilen muhacirlerin sayısının 274.875 kişi olduğu gör÷lmektedir³¹². Rumeli muhacirlerinin iskân işlemleri süreç içerisinde hızla devam etmiş ve 1 Mayıs 1893 tarihli diğer bir belgeye göre Rumeli’den göç eden 667.764 muhacirin iskânı Osmanlı Devleti tarafından yapılırken 49.803 nüfus muhacir ise bu dönemde iskân edilmeyi beklemekteydi³¹³.

Tablo 5: Rumeli muhacirlerinin nüfus ve iskân mahallerini gösteren 31 Ağustos 1879 tarihli cetvel³¹⁴.

Gönderildikleri Yer	Nüfus
Konya	13.040
Suriye	26.713
Ankara	25.563
Hüdavendigâr	54.898
Halep	15.709
Kastamonu	34.875
İzmit	9.081
Aydın	45.981
Canik	1.363
Adana	17.549
Sivas	9.745
Biga	7.000
Selanik	13.358
Toplam	274.875

³¹² BOA, Y.A.HUS, 162/43.

³¹³ BOA, A.MKT.MHM, 503/1.

³¹⁴ BOA, A.MKT.MHM, 503/1.

Tablo 6: Rumeli muhacirlerinin hane ve nüfus bilgilerini gösteren 1 Mayıs 1893 tarihli iskân cetveli³¹⁵.

Sevk olunan		İskân edilen		İskân edilmeyi bekleyen		Vilayet ve liva
Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	
41.739	171.057	41.318	169.283	421	1.874	Hüdavendigâr
-	-	27.882	110.997	200	-	Edirne
-	2.816	-	2.542	-	274	Beyrut
-	12.463	385	11.908	-	555	Konya
-	450	-	450	-	-	Diyarbakır
-	8.178	-	2.346	-	5.832	İşkodra
2.104	-	2.064	6.464	40	-	Adana
10.074	35.260	10.041	35.189	32	71	Trabzon
-	809	-	809	-	-	Mamûratü'l-aziz
-	20.735	-	20.735	-	-	Ankara
-	3.210	-	1651	-	1.659	Manastır
-	10.859	-	10.789	-	70	Suriye
-	1.556	-	1.556	-	-	Halep
6.975	24.136	4.920	6.462	2.055	7.674	Selanik
4.852	34.660	2.720	19.572	2.132	15.088	Erzurum
-	29.074	-	28.815	-	259	Kastamonu
-	52.958	-	51.932	-	1.026	Aydın
-	58.150	-	57.259	-	891	Sivas
-	63.336	-	58.535	-	4.801	Kosova
-	1.557	-	1.557	-	-	Çatalca
-	46.463	-	46.463	-	-	İzmid
7.676	32.169	5.465	22.440	2.211	9.729	Biga
73.420	609.896	94.795	667.764	7.091	49.803	Toplam

³¹⁵ BOA, A.MKT.MHM, 503/1; BOA, Y.A.HUS, 277/136.

Rumeli'den Anadolu topraklarına doğru gerçekleşen göçler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında kitlesel mahiyette devam ettikten sonra 1883'ten sonra hızını kaybetmeye başlamış ancak göç sonraki yıllarda büyüklü küçüklü gruplar halinde devam etmiştir. 93 Harbi Rumeli'de meskûn olan 1.5000.000 Türkü topraklarından göç etmeye zorlarken Tuna ve Edirne vilayetlerinde yaşayan yaklaşık 500.000 kadar nüfus ise savaş esnasında ya da göç yollarında hayatını kaybetmiş 1.000.000 nüfus ise sağ salim imparatorluğun elde kalan topraklarına sığınmıştır³¹⁶. Rumeli topraklarından gerçekleşen göçler yoğunlukla bu dönemde elden çıkan Romanya, Bulgaristan ve Bosna topraklarından gerçekleşmiştir. 93 Harbi'nin bitiminden sonra Romanya ve Bulgaristan topraklarından 1.500.000 kişi Anadolu topraklarına göç etmiştir. Avusturya'nın işgaline uğrayan Bosna topraklarından yalnızca 1882-1900 yılları arasında 120.000'den fazla Müslüman Boşnak Osmanlı topraklarına göç etmiştir³¹⁷.

Rumeli topraklarından gerçekleşen göçler daha öncede belirtildiği gibi 1877-1883 tarihleri arasında kitlesel anlamda gerçekleştikten sonra yavaşlama evresine girmiş ancak göç süreci 1900'lü yıllara hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllara kadar devam etmiştir. 1877-1884 yılları arasında 812.193 nüfus Rumeli'den Anadolu'ya göç ederken bu sayıya 1884-1897 yılları içerisindeki dönemde göç eden 202.822 kişi daha eklendiğinde göç edenlerin sayısı 1878-1897 tarihleri arasında bir milyon kişiyi geçmiştir³¹⁸. Diğer bir değerlendirmeye göre Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan 1876-1896 yılları arasında 198.544 hane 845.681 nüfus Osmanlı topraklarına göç ederken bu rakam sadece resmî kayıtlara yansımıştır³¹⁹.

Rumeli topraklarından göçler 1908-1909 yılları arasında yeniden bir artış ivmesi kazanarak 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında kitlesel bir harekete dönüşmüştür. Balkan Savaşları esnasında Makedonya ve Trakya toprakları kaybedilmiş ve bu bölgelerden yeniden kitlesel göçler meydana gelmiştir³²⁰. Balkan

³¹⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 40.

³¹⁷ Kodaman-İpek, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler", s. 380.

³¹⁸ Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", *Tarih Dergisi*, S. 32, (1979), s. 416-417.

³¹⁹ Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı*, C.4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 547.

³²⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 118-119.

Savaşları sonrası Rumeli’de elden çıkan topraklardan ne kadar muhacir geldiğiyle ilgili arşiv kayıtlarında ve dönemin kaynaklarında net sayılar bulunmamakla birlikte en az 200.000 ile 1.000.000 arası bir nüfusun bu dönemde Rumeli topraklarından göç ettiği düşünülmektedir³²¹.

1.3.4. Göç Yolları

Kırım, Kafkasya ve Rumeli’den gerçekleşen göçler sürecinde üzerinde durulması gereken önemli bir husus ise muhacirlerin göç ederken kullandıkları ulaşım vasıtaları ve göç güzergâhlarıdır. Özellikle kısa zaman aralıklarında büyük nüfus kitlelerinin yer değiştirmesi ve bu yer değiştirme sürecinin organizasyonu Osmanlı topraklarına gerçekleşen kitlesel göç hareketlerinde kullanılan seyahat yollarının önemini artırmıştır. Kırım ve Kafkasya’dan gerçekleşen göçlerde muhacirler genel olarak deniz yolunu kullanırken zaman zaman kara yolu da göç sürecinde tercih edilmiştir. Rumeli bölgesinden gerçekleşen göçlerde ise kara ve deniz yolunun yanı sıra demiryolunun da muhacirler tarafından kullanıldığı görülmektedir.

Kırım ve Kafkasya’dan göç ederken genellikle deniz yolunu kullanan muhacirlerin başlıca yola çıkış noktası olan limanlar; Kerç, Taman, Anapa, Novorossiski, Tuapse, Soçi, Sohum, Batum, Poti, Gelencik ve Soğucak limanlarıydı³²². Bu limanlardan kalabalık gruplar halinde Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilen vapurlar³²³ ve kendileri tarafından temin edilen gemi, kayık, sandal vb. bulabildikleri her türlü ulaşım aracına binen muhacirler başta İstanbul olmak üzere Rumeli bölgesinde Varna ve Köstence, Karadeniz sahil şeridinde ise Trabzon³²⁴, Samsun³²⁵,

³²¹ Ahmet Halaçoğlu, “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 672; Tevfik Bıykoğlu; Balkan Savaşları esnasında 440.000 civarında Türk’ün Makedonya ve Trakya’dan Anadolu’ya göç ettiğini belirtmektedir. Bkz. Tevfik Bıykoğlu, *Trakya’da Milli Mücadele I*, TTK, Ankara 1987, s. 92-93; Bilal Şimşir; Balkan Savaşları esnasında Rumeli coğrafyasının tamamından bir milyon kadar muhacirin göçe zorlandığını ve bunların 200.000 kadarının savaş esnasında hayatını kaybettiğini belirtmektedir. Bkz. Bilal Şimşir, “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, *Bulgaristan’da Türk Varlığı: Bildiriler 7 Haziran 1985*, s. 53.

³²² Aydemir, *Göç Kuzey Kafkasya’lıların Göç Tarihi*, s. 95.

³²³ BOA, A.MKT.NZD, 299/35; BOA, A.MKT.MHM, 312/32; BOA, A.MKT.MHM, 317/43.

³²⁴ BOA, A.MKT.UM, 515/52; BOA, A.MKT.UM, 522/18; BOA, A.MKT.UM, 542/32.

³²⁵ BOA, DH.MKT, 1459/13; BOA, A.MKT.NZD, 408/13.

Sinop³²⁶, Batum, Akçakoca, Akçabat, Giresun, Fatsa, İnebolu³²⁷, Çatalzeytin³²⁸, Bartın³²⁹, Ereğli³³⁰, Ayancık ve Şile³³¹ kıyılarında bulunan iskelelerden Osmanlı topraklarına ayak basmışlardır³³². Muhacirler İstanbul ve Karadeniz sahilinde bulunan liman şehirlerine ulaştıktan sonra bir süre buralarda geçici olarak bekletilmiş iskân edilecekleri yerler belli olduktan sonra süratle iskân sahalarına nakledilmişlerdir³³³. Rumeli taraflarında iskân olunacak muhacirler, Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilen vapur ve gemilerle Varna, Köstence, Bergos ve Lom gibi Rumeli mıntıkasında bulunan limanlara sevk edilmiştir³³⁴. Anadolu'da iskânları kararlaştırılanlar ise iskân mahallerine yakın olan Trabzon, Samsun, Sinop³³⁵ ve İnebolu gibi liman şehirlerine ulaşmışlar ve buradan Anadolu'da bulunan boş arazilere nakledilmişlerdir³³⁶.

Kafkasya'dan gelen muhacirlerin çoğunluğu deniz yoluyla göç etmeyi tercih ederken bir kısmı da kara yoluyla Osmanlı topraklarına ulaşmaya çalışmıştır. Kara yolunu tercih eden muhacirlerin çoğunluğu aylarca süren uzun bir yolculuk ile yanlarında hayvan sürüleri ve eşyalarıyla gelmeyi tercih etmişlerdir. Kara yoluyla gelenler Kars, Ardahan, Batum ve Artvin üzerinden Osmanlı topraklarına giriş

³²⁶ BOA, A.MKT.NZD, 297/26; BOA, A.MKT.NZD, 302/9; BOA, A.MKT.MHM, 174/22.

³²⁷ BOA, A.MKT.MHM, 307/46; BOA, Y.PRK.ASK, 11/25; BOA, HR.İD, 12/18; BOA, DH.ŞFR, 72/89.

³²⁸ BOA, DH.MKT, 2328/9; BOA, DH. MKT, 763/55.

³²⁹ BOA, BEO. VGG.d 931, G:8 N:3.

³³⁰ BOA, DH.MKT, 1322/80.

³³¹ BOA, ŞD, 695/26; BOA, DH.MKT, 1431/53.

³³² Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 76-77; Aydemir, *Göç Kuzey Kafkasya'lının Göç Tarihi*, s. 95.

³³³ BOA, A.MKT.MHM, 202/17.

³³⁴ BOA, İ.DH, 524/36153; BOA, A.MKT.MHM, 299/3; BOA, A.MKT.UM, 792/32; BOA, İ.DH, 524/36153.

³³⁵ BOA, A.MKT.NZD, 302/9; Kastamonu ve Sinop bölgesinde biriken muhacirlerin Anadolu'da bulunan iskân mntıklarına sevk işlemlerinden memnuniyet duyulduğuna dair. Bkz. BOA, A.MKT.UM, 502/70.

³³⁶ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânlarında Karadeniz Limanlarının Önemi ve Göçmenlerin Yaşadıkları Sıkıntılar" *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 12, (2015), s. 265; İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 41.

yapmışlardır³³⁷. Bu noktalardan gelen muhacirlerin ilk toplanma yeri Erzurum Vilayeti olmuş sonraki süreçte muhacirler buradan daha iç bölgeler olan Bayburt, Sivas, Elazığ, Diyarbakır ve Hakkâri yörelerinde bulunan iskân sahalarına sevk edilmiştir³³⁸.

Rumeli'den göç hareketleri başladığında muhacirler kara, deniz ve demiryolu üzerinden bulabildikleri her türlü vasıta ile Osmanlı topraklarına doğru göç etmeye başlamışlardır. Rumeli'den deniz yoluyla göç etmeyi tercih edenlerin başlıca toplanma noktaları Tuna bölgesinde Vidin, Tulça, Kalas ile Karadeniz kıyısında Köstence, Varna, Burgas, Ahyolu ve Batı Trakya'da bulunan Dedeağaç, Karaağaç, Kavala ve Selanik gibi liman şehirleriydi³³⁹. Bâbıâli bu dönemde Rumeli'de liman şehirlerine yığılan muhacirleri Anadolu'ya sevk etmek için Şirket-i Hayriye³⁴⁰, İdare-i Mahsûsa³⁴¹ ve Tersâne-i Âmire'ye³⁴² ait gemileri kullanmış, bu gemilerin yetersiz kaldığı durumlarda ise yabancı şirketlerden gemi kiralama yoluna giderek muhacirlerin sevkine başlamıştır³⁴³. Rumeli'den gemiler ile sevk edilen muhacirler başta İstanbul olmak üzere Ege ve Akdeniz'de; İzmir, Antalya, Mersin, İskenderun, Marmara'da; Tekirdağ, Gelibolu, Bandırma, Gemlik ve Mudanya, Karadeniz'de; Samsun ve Sinop iskelelerine sevk edilmiştir³⁴⁴. 1878'den itibaren Karadeniz sahilindeki Samsun ve Sinop limanlarının muhacirler ile dolmasından dolayı Akçaşehir, Amasra, Bartın, Ereğli, İnebolu ve Ünye gibi diğer iskelelere muhacir çıkarılmıştır³⁴⁵.

Rumeli'den göç eden muhacirlerin kullandığı diğer bir ulaşım aracı demiryolu olmuştur. Rumeli topraklarının Rus orduları karşısında hızla kaybedilmesi üzerine bu dönemde korku ve paniğe kapılan halk kitleleri halinde tren istasyonlarının bulunduğu

³³⁷ Jülide Akyüz Orat-Mustafa Tanrıverdi, "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *1864 Kafkas Techiri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoglu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 220-232; Asan, "Kırım ve Kafkasya'dan", s. 69.

³³⁸ Nurhan Aydın-Handan Kaya, "Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkez Göçleri", *Tarih ve Günce*, S. 9, (2021), s. 232; Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 78.

³³⁹ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", s. 146.

³⁴⁰ BOA, DH.MKT, 1322/103; BOA, DH.MKT, 1318/49.

³⁴¹ BOA, İ.DH, 889/70771; BOA, ŞD, 317/44; BOA, DH.MKT, 1799/19; BOA, BEO, 1190/89198.

³⁴² BOA, DH.MKT, 1782/67.

³⁴³ BOA, ŞD, 305/1; BOA, İ.DH, 769/62639; BOA, HR.MKT, 536/46; BOA, Y.PRK.ASK, 15/63.

³⁴⁴ Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 167.

³⁴⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 38.

şehirlere akın etmiştir. Bu dönemde Filibe ve Tatarpazarı şehirleri arasındaki tren istasyonları göç etmek için yollara dökülen muhacirlerin toplanma merkezlerine dönüşmüştür³⁴⁶. Demiryolu istasyonlarına toplanan binlerce muhacir bulabildikleri ilk trene binerek göç etmeye çalışmış bu ise izdiham ve kargaşaya neden olmuştur. Askeri amaçlarla gönderilen ve Osmanlı ordusunun ikmali için görevlendirilen trenlere bu dönemde muhacirler tarafından el konulması üzerine Osmanlı Devleti bu trenlerin muhacir sevkinde kullanılmasına izin vermek zorunda kalmıştır³⁴⁷. Rumeli muhacirlerinin naklinde Sofya-Tatarpazarcığı-Filibe-Edirne demiryolu hattı ana güzergâh olarak kullanılmıştır. Bu hat üzerinden trenlerle nakledilen muhacirler için toplanma merkezi Edirne olarak belirlenmiş oradan İstanbul'a sevk işlemleri yapılmıştır³⁴⁸.

Rumeli topraklarından kara yoluyla göç etmeyi tercih eden muhacirler ise Kafkasya muhacirleri gibi eşya ve hayvan sürüleriyle göç yollarına düşmüşlerdir. Rumeli topraklarının Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Osmanlı Devleti'nin riskli bölgeleri tahliye etme stratejisi kısa zamanda muhacirlerin kağı arabaları ve hayvan sürüleriyle yollara düşmesine neden olmuştur. Kara yolundan göç edenlerin Rumeli'deki başlıca toplanma merkezleri Şumnu, Varna ve Vidin sancakları olmuştur. Buralarda toplanan muhacirlerden hayvan sürüsü ve eşyası olmayanlar deniz yoluyla sevk edilmeye çalışılırken diğerleri kara yoluyla sevk edilmiştir³⁴⁹. Kara yoluyla göç süreci iyi bir planlama dâhilinde yapılamadığından göç yollarına düşen muhacirler seyahat esnasında soğuk hava, açlık, salgın hastalıklar ve terör saldırıları yüzünden çoğunlukla hayatlarını kaybetmişlerdir³⁵⁰. Varış noktaları olan şehirlerde yoğunluktan dolayı iskân imkânı olmayan muhacirler hızlı şekilde yeniden farklı noktalara sevk edilmiştir. Varna'da biriken 25.000'den fazla muhacir burada iskâna müsait alanların olmamasından dolayı bu dönemde Kırklareli ve Çorlu taraflarına gönderilmişlerdir³⁵¹.

³⁴⁶ Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete*, s. 162.

³⁴⁷ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler" s. 148-149.

³⁴⁸ İpek *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 34-35.

³⁴⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 33-34.

³⁵⁰ Ömer Turan, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaş'ında Bulgaristan'dan Türk Göçü", *Balkanlar ve Göç*, (Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe), Bursa 2013, s. 164.

³⁵¹ Hüseyin Vehbi İmamoğlu, "93 Harbinden Sonra Balkanlardan Anadolu'ya Göçler", *Geçmişten Günümüze Göç, I*, (Ed. Osman Köse), Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun 2017, s. 143-144.

93 Harbi esnasında Rumeli topraklarının içerisinde güvenli bölgelerde iskâna tabi tutulan muhacirler savaş boyunca Rumeli'nin tamamının Ruslar tarafından ele geçirilmesi sonucunda Edirne ve İstanbul'a doğru göç yollarına düşmüştür. Gelen muhacirlerin bir kısmı Edirne ve İstanbul arasındaki boş arazilerde³⁵² iskân edilirken çoğunluğu ise Anadolu ve Suriye'de bulunan iskân sahalarına yönlendirilmiştir.

1.3.5. Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Kabul Etmesinin Sebepleri

1.3.5.1. Siyasi Sebepler

Osmanlı topraklarına gerçekleşen muhacir göçleri incelendiğinde bu göçlerin büyük çoğunluğunun siyasi meseleler sonucu gerçekleşen savaşlar neticesinde olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıldan itibaren siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda zafiyet göstermeye başlaması Avrupa devletleri ve Rusya karşısında güç kaybetmesine neden olmuştur³⁵³. Bozulan güç dengeleri emperyalist devletlerin saldırgan politikaları ile birleşince Osmanlı Devleti XVII. ve XIX. yüzyıllar boyunca Viyana önlerinden İstanbul önlerine kadar süren uzun bir savaş dönemiyle karşı karşıya kalmıştır. Avrupa devletleri ve Rusya ile süregelen uzun savaşlar sonucunda alınan mağlubiyetler devletin güç kaybetmesine neden olurken bu durum toprak kayıplarını beraberinde getirmiştir. Kaybedilen her toprak parçası beraberinde kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman Türk unsurların göçe zorlanması sonucunu doğurmuştur.³⁵⁴ McCharty; "*Osmanlılar, imparatorluklarını yeterince koruyabilmiş olsalardı, Müslümanların ölümü ve göçü kesinlikle vuku bulmazdı*" derken göçlere sebep olan olayların siyasi ve askeri sebeplerden dolayı kaybedilen toprak parçaları olduğunu belirtmiştir³⁵⁵. Avrupa devletleri ve Rusya, kendilerine terk edilen topraklarda yaşayan Türk-İslâm unsurlarını mecburi göç politikaları ile topraklarından

³⁵² BOA, İ.DH, 841/67594.

³⁵³ Yusuf Halaçoğlu, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 887-888.

³⁵⁴ Başak Kale, "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, (Der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2015, s. 156-158.

³⁵⁵ McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 5-6.

sürmesi sonucunda Osmanlı Devleti topraklarına göç etmek isteyen insanlara kapılarını açmak zorunda kalmıştır³⁵⁶.

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda karşı karşıya kaldığı ilk büyük göç dalgası Rusya karşısında alınan siyasi ve askeri başarısızlıklar nedeniyle Kırım bölgesinden gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti, topraklarına göç edenleri Rumeli ve Anadolu coğrafyasında iskâna tabi tutmuştur. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda topraklarına kabul etmek zorunda kaldığı diğer bir kitlesel göç dalgası ise Kafkasya'dan gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti tarihinde hiçbir vakit Kafkasya'da tam anlamıyla siyasi ve askeri bir hâkimiyet kurmasına rağmen Rusya tarafından işgal edilen Kafkasya'dan gelen muhacirleri kabul etmiştir³⁵⁷. XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca aralıksız devam eden Osmanlı-Rus savaşlarında Kafkasyalıların Osmanlı Devleti'ni desteklemesi sonraki süreçte onların Rus baskılarına maruz kalmasına neden olmuştur. Rusya 1864'te Kafkasya'yı tamamen ele geçirdikten sonra kendisine karşı uzun süre mücadele eden Kafkasya halklarını Osmanlı topraklarına göç ettirmeye ya da Rusya'nın daha iç bölgelerine sürgün etmeye çalışmıştır³⁵⁸.

Kafkasya'dan göç etmeye zorlanan en büyük etnik grup uzun süre Ruslara karşı Osmanlı Devleti ile iş birliği yapan ve direniş gösteren Çerkesler olmuştur³⁵⁹. Çerkesler, Osmanlılar ile yakın ilişkilerinden dolayı her zaman sorun çıkarmaya yönelik bir tehdit unsuru görülerek göç etmeye zorlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı bürokrasisindeki Çerkes kökenli yöneticiler kendi soydaşlarını Osmanlı topraklarına göç etmeye teşvik etmişlerdir.³⁶⁰ Gelecek muhacirlerin Rumeli ve Anadolu topraklarının stratejik mevkiilerine iskân edilerek hem nüfusun artırılması hem de Osmanlı ordusu için yeni bir askeri güç kaynağı olacağı düşüncesi Osmanlı Devleti'nin gelecek muhacirleri kabul etmesi sonucunu doğurmuştur³⁶¹. Kafkasya'dan göç eden muhacirlerin çoğu ilk etapta Hristiyan azınlıklar karşısında Müslüman-Türk

³⁵⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 95; Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s. 37-38.

³⁵⁷ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 99.

³⁵⁸ Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 9-11.

³⁵⁹ Osmanlı topraklarına göç eden Çerkeslerin sayısının bir milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Ayhan Kaya, "Türkiye'de Çerkesler", *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, (Der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2015, s. 141.

³⁶⁰ Aydemir, *Göç Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi*, s. 97.

³⁶¹ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 104.

nüfusun oranını artırmak ve bölgede Rusya'ya karşı yeni bir askeri hat oluşturmak gayesiyle Rumeli topraklarında iskân edilmiştir³⁶². Rumeli'nin yanı sıra Kafkasya muhacirleri, Anadolu ve Orta Doğu'nun stratejik bölgelerine dağıtılarak hem bu bölgelerde güvenliğin sağlanması hem de sorun çıkaran Kürt aşiretler ve konargöçerlere karşı bir denge unsuru olmaları amacıyla yerleştirilmişlerdir³⁶³.

Rumeli topraklarından gerçekleşen göçlerin temelinde ise Rusya'nın uyguladığı Panslavist politikalar ile 1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik cereyanları etkili olmuştur.³⁶⁴ Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda Rumeli'de ortaya çıkan bağımsızlık amaçlı isyan hareketleri ile uğraşırken aynı zamanda bu isyanların önüne geçmek ve devleti yeniden güçlendirmek için ıslahat hareketlerine girişmiştir. 1839'da Tanzimat Fermanı ile başlayan batılılaşma ve ıslahatlar dönemi 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile devam etmiş ve 1876'da Kânûn-ı Esâsi'nin ilan edilmesiyle son aşamasına geçmiştir³⁶⁵. Bu dönemde devleti güçlendirmek amacıyla girişilen ıslahat hareketlerinin diğer bir amacı bağımsızlık amacıyla isyan eden etnik Hristiyan grupları teskin etmek olmuştur.³⁶⁶ Ancak Rusya'nın ve diğer Avrupalı devletlerin Rumeli topraklarındaki emperyalist politikaları ve Hristiyan azınlıkları bağımsızlık yönünde isyana teşvik etmesi zaman içerisinde Sırp, Yunan, Romen ve Bulgar topraklarında milli devletlerin kurulması sonucunu doğurmuş ve bu toprak parçaları Osmanlı Devleti'nden koparılmıştır.³⁶⁷ Bağımsızlığını kazanan yeni milli devletlerin kurulduğu topraklardaki Müslüman Türk ahali yurtlarında baskı ve zulüm altında kalarak Osmanlı topraklarının daha güvenli bölgelerine göç etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda Rumeli'de yaşadığı büyük toprak ve nüfus kayıplarından dolayı devletin devamlılığını sağlayacak unsurların Müslüman-Türk

³⁶² Vahit Cemil Urhan, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865), *Belleten*, C. 85, S. 304, (2021), s. 999.

³⁶³ Hakan Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914), *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, (2016), s. 46-54.

³⁶⁴ Yelda Tutar Serter, "Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri", *The Journal of Turk-Islam Word Social Studies*, S. 20, 2019, s. 338.

³⁶⁵ Mahir Aydın, "Doksanüç Savaşı Sonrası Balkanlar", *Balkanlar ve Göç*, (Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe), Bursa 2013, s. 129.

³⁶⁶ Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, C. 28, (1964), s. 620-621.

³⁶⁷ Salahi Sonyel, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Osmanlı*, C. 2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 143-144; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 165.

nüfus olduğunun farkına varmış ve Panislamist bir politika takip ederek Halifenin topraklarına göç etmek isteyen her Müslümana kapılarını açmıştır³⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin takip ettiği açık kapı politikası sonucu Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den göç edenler 1862-1882 tarihleri arasında Osmanlı nüfusu içerisindeki Müslümanların oranını % 40 oranında artırırken³⁶⁹ sınırların daralmasına paralel olarak Hristiyan nüfusun oranında ise ciddi bir azalma meydana gelmiştir³⁷⁰.

1.3.5.2. Ekonomik ve Demografik Sebepler

Osmanlı Devleti kitlesel göç hareketleri ile karşı karşıya kaldığı süreçte siyasi ve askeri başarısızlıkların yanı sıra ekonomik olarak sıkıntılı bir süreçten geçmekteydi. Devlet kurumlarındaki bozulma mali alanda da kendini hissettirmekteydi. Devletin ekonomisinin temeli büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanan tımar sistemi oluşturmaktaydı³⁷¹. Tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar ve para birimindeki hızlı değer kaybı beraberinde ekonomik bir buhranın yaşanmasına ve vergilerin ağırlaşmasına neden olmuştur³⁷². Osmanlı ekonomisindeki bu kriz Anadolu'da Celali İsyanları olarak isimlendirilen bir iç kargaşa dönemi ile birleşince oluşan güvensizlik ve kargaşa ortamında ahali ekip biçmekle yükümlü olduğu tarım arazilerini terk etmiştir³⁷³. Devlet gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan tarımsal üretimin sekteye uğrayarak tarıma elverişli arazilerin ekilip biçilememesi ve modern tarım sistemlerinde üretim yapılamaması Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki yaratırken XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan

³⁶⁸ Selim Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991, s. 442.

³⁶⁹ Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 176.

³⁷⁰ Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 2, (2007), s. 155.

³⁷¹ Halil İnalcık, "Tımar", *TDVİA*, C. 41, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 168-173.

³⁷² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi 1453/1559*, C. 2, Tekin Yay., Ankara 1979, s. 459.

³⁷³ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Cem Yay., İstanbul 1995, s. 446; Mücteba İlgürel, "Celâli İsyanları", *TDVİA*, C. 7, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 253.

savaşlar devlet bütçesi üzerinde ağır bir yük oluşturmuştur³⁷⁴. Kaybedilen savaşlar beraberinde toprak ve vergilendirilebilir nüfus kaybına yol açtığından devlet gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti aralıksız süren savaşları kendi ekonomik koşullarında finanse edemediğinden ilk dış borç Kırım Savaşı yıllarında alınmış ve sonraki yıllarda çoğunlukla askeri amaçlarla kullanılmak üzere dış borçlanmaya gidilmiştir³⁷⁵.

Osmanlı ekonomisinin böyle bir görünüm arz ettiği sıralarda devlet kitlesel göçlerle karşı karşıya kalmıştır. Devletin bu ağır ekonomik koşullar içerisinde muhacirlere kucak açmasının başlıca sebebi insani kaygılar olsa da gelecek muhacirlerden beklenen bazı ekonomik kazanımların olduğu görülmektedir³⁷⁶. Karpat; “Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılın başında bir nüfus kıtlığı sorunu ile karşı karşıya kaldığını, verimli ve geniş tarımsal arazileri ekip biçecek nüfusa ihtiyaç duyduğundan bahsetmektedir”³⁷⁷. Süregelen uzun ve aralıksız savaşlar önemli bir nüfus kaybına neden olurken kaybedilen nüfusun telafisi mümkün olmamıştır. XIX. yüzyılda görülen salgın hastalıklar ve savaşlar Osmanlı nüfusundaki artış eğilimi 1860’lı yıllara kadar geciktirmiştir³⁷⁸. Osmanlı Devleti kaybettiği nüfus ve iş gücü açığını topraklarına gelecek muhacirlerle telafi etmeyi amaçlamış ve kendi topraklarına göç yanlısı bir politika takip etmiştir³⁷⁹. XIX. yüzyılda devlet bir yandan tarımsal üretim gelirlerini artırmaya çalışırken diğer taraftan topraklarına göç eden kalabalık muhacir kitlelerini elde bulunan boş araziler üzerine yerleştirmeye çalışmış bu durum ise Osmanlı kentlerinin sosyo-ekonomik yapısını etkileyecek değişimlere yol açmıştır³⁸⁰.

³⁷⁴ Mustafa Cüneyt Uzun-Bilge Afşar, “Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, (2019), s. 76.

³⁷⁵ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, “Düÿûn-u Umûmiyye”, *TDVİA*, C. 10, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 58-59.

³⁷⁶ Saydam, “Kafkas Muhacirleri”, s. 15-17.

³⁷⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 104; Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 69-77.

³⁷⁸ Erdinç Tokgöz, “19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi”, *H.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, (2000), s. 367; İnalçık-Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 916.

³⁷⁹ Ali Rıza Gökbunar, “19. ve 20. Yüzyıllarda Yaşanan Göçlerin Türk Maliye Tarihi Açısından Analizi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/3, (2004), s. 232.

³⁸⁰ Kaya Göktepe, “Türkiye Trakya’ında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, (2014), s. 109.

Osmanlı Devleti topraklarına göç edenleri boş ve atıl durumdaki geniş miri araziler üzerinde iskân ederek hem bu toprakların imara açılması hem de ekonomik olarak yeni vergilendirilebilir nüfus oluşturmayı amaçlamıştır. İlk etapta iskânları yapılan muhacirlere tarım aletleriyle hayvanlar temin eden devlet, muhacirleri bir an önce üretici konuma geçirerek kendi iâşelerini sağlamalarını ve ülke ekonomisine katkı sağlamalarını planlamaktaydı³⁸¹. Bu amaçla ilk zamanlar gelen muhacirlere yeni vatanlarına uyum sağlamaları ve düzen oluşturmaları için belirli süre vergilerden muafiyet tanınarak kolaylık sağlanmıştır³⁸². Anadolu topraklarına göç eden muhacirlerin çoğu tarım ve hayvancılıkla uğraşan kalifiye iş gücü özelliğine sahip nitelikli nüfustur³⁸³. Özellikle Kırım ve Rumeli topraklarından göç eden muhacirler tarım alanında yeni teknik ve bilgi birikimlerini beraberlerinde getirerek tarımsal üretimin artmasında etkili olmuşlardır³⁸⁴. Muhacirlerin tarımsal ekonomiye katılımı ile birlikte Osmanlı ekonomisinde hayvancılık ikinci plana gerilemiştir³⁸⁵. Kafkasya'dan gelen muhacirler ise çoğunlukla Rusya'ya karşı uzun yıllar mücadele etmelerinin bir sonucu olarak tarım yerine askerlikle uğraştıklarından talep etmeleri durumunda orduda ve iç güvenlik kuvvetlerinde istihdam edilmişlerdir³⁸⁶.

Osmanlı Devleti ekonomik olarak dar boğazda olduğu halde topraklarına göç eden ve sayıları milyonlara ulaşan muhacirlere kapılarını açmış ve onlara tüm imkânlarıyla yardım ederek iskân etmeye çalışmıştır. Muhacirlerin iskân sürecinde kısa ve orta vadede büyük miktarda paralar harcayan Osmanlı Devleti, uzun vadede topraklarına iskân ettiği muhacirlerden ekonomik fayda gözetmekteydi³⁸⁷. Yeni vergi

³⁸¹ Kırım'dan göç edecek muhacirler hakkında icra olunacak muameleye dair talimat. Bkz. BOA, İ.DH, 343/22622; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 119-120.

³⁸² İskân edilen muhacirler 10 yıl süreyle her türlü vergiden ve 25 yıl süreyle de askerlikten muaf tutulmuştur. Ayrıca ekip biçtikleri araziden de üç yıl süreyle öşür alınmıyordu. Bkz. Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 130.

³⁸³ Hacı Murat Arabacı, “1783'ten II. Dünya Savaşına Kadar Kırım'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler (Sebepleri ve Sonuçları), *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007, s. 238.

³⁸⁴ Fuat Dündar, *Hicret Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 2021, s. 193.

³⁸⁵ Gülfettin Çelik, “Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, (1999/1), s. 55; Kocacık, “Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler”, s.183.

³⁸⁶ Mehmet Beşikçi, “Başıbozuk Savaşçıdan “Makbul” Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, (2015), s.92-94; Berber, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler”, s. 24.

³⁸⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 96-97.

gelirleri ve boş toprakların üretime kazandırılması hedefi devletin muhacirlerden beklediği faydaların başında gelmektedir. Ayrıca Kırım ve Rumeli topraklarından göç eden muhacirlerin bazılarının varlıklı olmaları ve göç ederken yanlarında belirli bir sermaye ile gelmeleri Osmanlı ekonomisine sermaye girmesine ve yeni bir girişimci Müslüman sınıfın ticaret hayatında ortaya çıkmasına neden olmuştur³⁸⁸. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan muhacirlerin çoğu kırsal alanlarda bulunan tarım arazileri üzerinde iskân edilirken yanlarında belirli bir sermaye ile gelen ve herhangi bir zanaat koluna mensup olan ya da ilmiye sınıfından ulema³⁸⁹ statüsüne sahip olan muhacirler ise şehirlerde iskân edilerek dükkân açmalarına, ticari faaliyetlere girişmelerine ve ilmiye sistemine dâhil olmalarına yardımcı olunmuştur³⁹⁰. Osmanlı Devleti topraklarına iskân ettiği muhacirleri mümkün olan en kısa zamanda ekonomik sistem içerisinde üretici konuma geçirerek devlet ekonomisine katkı sunmalarını hedeflemiş ve bu yönde politikalar takip etmiştir³⁹¹. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da nüfus yoğunluğunun artması ve ekilebilir boş arazilerin üretime açılmasının etkisiyle Osmanlı ekonomisinde gözle görülür bir canlanma ortaya çıkarken tarımsal üretimden elde edilen gelirlerde hatırı sayılır bir artış yaşanmıştır³⁹².

Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabul etmesinin diğer bir önemli sebebi de gelecek olanlarla Osmanlı nüfusunun artacağı düşüncesi idi³⁹³. Güçlü ve kalabalık bir nüfusun devletin devamlılığı için hayati öneme sahip olduğu düşüncesinde olan devlet adamları XIX. yüzyılda Osmanlı nüfusunu artırma yönünde politikalar takip etmiştir. Osmanlı topraklarına kitlesel göçler başlamadan önce Bâbiâlî 9 Mart 1857'de yayınladığı bir kararname ile Osmanlı topraklarına yapılacak göçlerin serbest bırakıldığını ve gelen göçmenlere çeşitli kolaylıklar sağlanarak verimli arazilerde iskân

³⁸⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 120.

³⁸⁹ Ahmet Yüksel-Zafer Karademir, "Ulemâ, Göç ve Devlet: Kırım Harbi'nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemânın İskânına Dair Bazı Bilgiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, (2012), s. 175.

³⁹⁰ BOA, İ.MVL, 541-24269; BOA, Y.PRK.KOM, 1/26.

³⁹¹ BOA, İ.MMS, 133/5690.

³⁹² Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", s.183.

³⁹³ Kemal Yakut, "Yeni Türk Kimliğinin Oluşmasında Göç ve İskânın Etkisi", *TESAM Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Boyutları ile Göç)*, (Ed. Yıldırım Deniz-Fatih Bilgin), Bursa 2017, s. 206; Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler", s. 22.

edileceğini belirtmiştir³⁹⁴. Padişaha bağlılık yemini ederek Osmanlı vatandaşı olan ve kanunlara riayet eden herkese göç izni verildiği belirtilerek bu husus Avrupa'nın büyük gazetelerinde yayınlanmıştır³⁹⁵. Osmanlı Devleti tarafından yayınlanan bu göç kararnamesi Avrupa'da hayli ilgi görmüş ve çeşitli ülkelerden pek çok nüfus Osmanlı topraklarına göç etmiştir³⁹⁶.

XIX. yüzyılda Osmanlı nüfusunu asıl derinden etkileyecek göç hareketleri Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den gerçekleşmiştir. Bu bölgelerden göç edenlerin sayısı tam olarak bilinemesi de 1876-1914 tarihleri arasında 6.5 milyona yakın bir nüfus Osmanlı topraklarına göç etmiştir³⁹⁷. Göç eden nüfusun bir kısmı Rumeli gibi imparatorluğun hâkimiyetindeyken elden çıkan topraklardan gelen muhacirler olduğundan yeni bir nüfus kazanımından ziyade var olan nüfusun yer değiştirmesi hareketidir³⁹⁸. Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da istila ettiği topraklardan gelen dört milyona yakın muhacir ise Osmanlı Devleti'nin nüfus yoğunluğunun artmasına doğrudan etki etmiştir. Osmanlı nüfusu 1875'te 19.8 milyonken muhacir göçlerinin etkisiyle 20 yıl içerisinde %40 oranında artarak 1895'e gelindiğinde 27.2 milyona yükselmiştir. Göçler Anadolu nüfusunun tam anlamıyla Türkleşmesini ve Müslümanlaşmasını da sağlamıştır³⁹⁹.

1.3.5.3. Sosyo- Kültürel ve Dini Sebepler

Osmanlı Devleti'nin topraklarına yönelen göçleri kabul etmesinin önemli bir sebebi göç veren bölgeler ile olan yakın sosyo-kültürel ve dini bağlarıdır. Rusya'nın ve Hristiyan devletlerin istila ettiği topraklarda göçe zorladığı insanların çoğunun Müslüman olması Osmanlı Devleti'nin kapılarını muhacirlere açmasına neden

³⁹⁴ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Topraklarına Avrupa'dan Muhacir İskânı", *İlmi Araştırmalar*, S.3, (1996), s. 55.

³⁹⁵ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 153.

³⁹⁶ Gülsoy, "Osmanlı Topraklarına Avrupa'dan Muhacir İskânı", s. 58-63.

³⁹⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitapevi, Ankara 2002, s. 121-142.

³⁹⁸ İnalçık-Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 916.

³⁹⁹ Ayhan Kaya, *Türkiye'de Çerkesler Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay, İstanbul 2011, s. 14; İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 346-347.

olmuştur. Osmanlı padişahı aynı zamanda Halife sıfatıyla tüm dünya Müslümanlarının lideri konumunda olduğundan Müslüman toplulukları kâfir devletlerin kahr ve zulmü altında bırakmanın Hilafetin şanına yakışmayacağını düşünen Osmanlı yönetimi topraklarına yönelen İslâm unsurlarının göç taleplerine kayıtsız kalmamıştır⁴⁰⁰. Göç etmek isteyenler vatanlarını istila eden ve bir zamanlar efendisi oldukları Hristiyan milletlerin yönetimi altında yaşamak istemediklerinden inanç ve ibadetlerini rahatça yaşayabilecekleri Halifenin topraklarına doğru göç yollarına düşmüşlerdir⁴⁰¹. Özellikle Kırım ve Kafkasya'dan gerçekleşen göçlerde din faktörü ön planda olup kâfir devlette yaşamaktansa ölmeyi tercih eden çoğu insan Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamıştır. Bu bölgelerden göçler başladığında Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve devlet adamları göç edenleri soydaş, akraba ve din kardeşleri olarak gördüğünden göç isteklerini olumlu karşılamıştır⁴⁰². Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabul etmesinin diğer bir önemli sebebi ise istilaya uğrayan topraklardaki Müslüman halklara karşı yapılan asimilasyon ve Hristiyanlaştırma politikalarıydı. Özellikle Rusya tarafından uygulanan bu politikalar Osmanlı yönetimini bu dönemde endişelendirmiş ve Müslümanların istila edilen vatanları yerine kendi yönetimi altında yaşamaları zorunlu bir tercih olarak görülmüştür⁴⁰³. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde takip edilen Panislamist politikalar muhacirlerin kabul edilmesinde etkili olan diğer bir unsurdur. Rusya'nın uyguladığı Panslavist politikalar karşısında Panislamist bir politika takip eden Sultan II. Abdülhamid bir İslâm birliği oluşturmaya çalışmış ve Müslümanları hilafet merkezi etrafında toplayarak devletin varlığı ve devamını sağlamayı düşünmüştür⁴⁰⁴. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda topraklarına yönelen göçleri kabul ederek Müslüman nüfusunu artırmaya çalışmıştır⁴⁰⁵.

⁴⁰⁰ BOA, İ.MMS, 27/1189; Raşit Gündoğdu, "Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri", 8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2005, s. 123-124; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 94.

⁴⁰¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2017, s. 189; Yılmaz Altuğ, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler", *Belleten*, C. 55, S. 212, (1991), s. 109.

⁴⁰² Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 103.

⁴⁰³ DüNDAR, *Hicret Dîn ü Devlet*, s. 197.

⁴⁰⁴ "İmparatorluğumuzun dâhilindeki boş araziye iskân etmek için münasip şekilde muhaceret tertibine ihtiyaç var. Fakat Yahudi muhaceretini münasip telakki edemeyiz. Yabancı dinden olanları kıymık gibi kendi etimize kendimiz soktuğumuz devirler geçti. Devletimizin hudutları dâhilinde ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul edebiliriz. Türk unsurunu kuvvetlendirmeye dikkat etmeliyiz. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Müslüman halkın çoğalıp artanını muntazaman buraya getirip yerleştirmeliyiz. Muhaceret yalnız milli kudreti artırmakla

Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabul etmesindeki diğer bir etken ise göç veren bölgeler ile olan yakın sosyo-kültürel ve akrabalık bağlarıdır. Göçlerin yoğunlaştığı dönemlerde Osmanlı yönetiminde olan padişahların çoğunun annesinin Kafkasya kökenli olması Osmanlı padişahlarının topraklarına göç etmek isteyen Kırım ve Kafkasya muhacirlerine sempati ile yaklaşmasına neden olmuştur⁴⁰⁶. Devlet yönetiminde üst kademelerde bulunan Kafkasya kökenli devlet adamları hem vatandaşlarını Osmanlı topraklarına göç etmeleri konusunda teşvik etmiş hem de devletin muhacir politikasının belirlenmesinde etkili olmuşlardır⁴⁰⁷. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin göç veren bölgeler ile olan yakın tarihi, sosyal ve kültürel bağları devletin muhacirlere kucak açmasında etkili olan diğer unsurlardır.

kalmayacak aynı zamanda imparatorluğumuzun iktisadi kudretini de fazlalaştıracaktır. Rumeli'nde bilhassa Anadolu'da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve her şeyden evvel de içimizdeki Kürtleri yoğurup kendimize maletmek şarttır". Bkz. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yay., İstanbul 1975, s. 73.

⁴⁰⁵ Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 62-63.

⁴⁰⁶ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 68.

⁴⁰⁷ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 103.

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN XIX. YÜZYILDAKİ İSKÂN SİYASETİ VE KASTAMONU VİLAYETİ'NE MUHACİR İSKÂNI

Osmanlı tarihinin kuruluşundan yıkılış sürecine kadarki önemli meselelerinin başında iskân⁴⁰⁸ konusu gelmektedir. Osmanlı Devleti tarih boyunca kesintisiz nüfus hareketlerinin meydana geldiği bir coğrafyada kurulduğundan tarihi süreç içerisinde sıklıkla göç ve iskân olayları ile karşılaşmış, farklı zaman dilimlerinde farklı politikalar takip etmiştir. Devletin içerisinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve içtimaî durumlar iskân politikasının belirlenmesinde etkili olmuştur⁴⁰⁹. Devlet güçlü olduğu ve fetih hareketlerinin devam ettiği zamanlarda merkezi topraklar olarak görülen Anadolu'dan başta Rumeli olmak üzere yeni fethedilen topraklara doğru dışa dönük bir iskân siyaseti takip etmiştir⁴¹⁰. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişleme devirlerinde dışa dönük olarak uyguladığı iskân siyaseti XVII. yüzyıldan itibaren devletin siyasi, askeri ve ekonomik anlamda güç kaybetmeye başlaması ve imparatorluk topraklarındaki büyüme sürecinin durması sonucu değişime uğramıştır⁴¹¹. XVII. yüzyılda başlayan ve XIX. yüzyıl boyunca yaşanan savaşlar neticesinde kaybedilen topraklarda yaşayan nüfusun elde kalan topraklara doğru geri göç etmeye başlaması devletin içe dönük bir iskân siyaseti takip etmesine neden olmuştur⁴¹².

Osmanlı Devleti, Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den karşı karşıya kaldığı kitlesel göçler karşısında yeni bir iskân siyaseti belirleyerek oluşturduğu kurumlar vasıtasıyla daha sistemli bir iskân politikası izlemek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin muhacirleri iskân ederken izlediği politikanın şekillenmesinde bazı siyasi, askeri, ekonomik ve sosyo-kültürel etkenler belirleyici olmuştur. Göçler başladığında öncelikle olaya önce insani duygular ile yaklaşan Osmanlı Devleti, topraklarına gelecek muhacirlerden çeşitli faydalar sağlayacağını düşünerek göçleri teşvik edici bir

⁴⁰⁸ Yunus Koç, "İskân", *TDVİA*, Ek-1.Cilt, TDV Yay., Ankara 2020, s. 649-650.

⁴⁰⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı*, C.4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 581.

⁴¹⁰ Kemal Çiçek-Abdullah Saydam, "Osmanlı Devletinde Nüfus Hareketleri ve Yerleşme", *Yeni Türkiye: Habitat Özel Sayısı* 8, (1996), s. 105.

⁴¹¹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 2020, s. 52; Tekeli, *Göç ve Ötesi*, s. 146.

⁴¹² Saydam-Çiçek, "Osmanlı Devletinde Nüfus Hareketleri", s. 105-106.

tavır takınmıştır⁴¹³. Osmanlı topraklarına gerçekleşen ilk kitlesel göç dalgası 1783'te Rusya tarafından ilhak edilen Kırım topraklarından gerçekleşmiştir. Bu dönemde göç eden Kırım muhacirleri çoğunlukla stratejik nedenlerden dolayı eskiden beri Tatar yerleşimcilerin yoğun olarak yaşadığı Rumeli'de Dobruca ve çevresinde bulunan boş araziler üzerinde toplu şekilde iskân edilmiştir⁴¹⁴. Osmanlı Devleti Kırım'dan göç eden muhacirleri iskân etmekle uğraşırken karşı karşıya kaldığı diğer bir göç dalgası Kafkasya topraklarından gerçekleşmiştir. Kafkasya'dan göç eden muhacirler de ilk etapta çoğunlukla Kırım muhacirleri gibi Rumeli topraklarında bulunan boş araziler üzerinde toplu şekilde iskân edilmiştir⁴¹⁵. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlar Rumeli bölgesine yoğun şekilde muhacir iskân etmesinin başlıca sebepleri iskâna müsait boş arazilerin olması ve bölgedeki Müslüman Türk nüfusun varlığını artırarak savaşı muhacir topluluklar vasıtasıyla emperyalist Rusya'ya karşı yeni bir askeri hat oluşturma gayesi olmuştur⁴¹⁶.

Rumeli'deki iskâna müsait boş arazilerin yaşanan kitlesel göçler karşısında yetersiz kalması bir süre sonra Anadolu ve Arap topraklarına muhacir sevkiyatının hız kazanmasına neden olmuştur⁴¹⁷. Osmanlı Devleti göçlerin kitlesel boyutlara ulaşmadığı dönemlerde gelen muhacirleri elde bulunan boş araziler üzerinde kolay bir şekilde iskân ederken göçlerin hızlandığı 1860-1864 ve 1877-1878 yılları arasında gelen muhacirlerin iskânına uygun arazi bulmakta zorlandığı görülmektedir. Devlet arazi sıkıntısını çözmek için muhacir iskânına uygun arazilerin tespit edilmesi maksadıyla araştırma komisyonları oluşturarak⁴¹⁸ zaman zaman Rumeli, Anadolu ve

⁴¹³ Saydam, "Kafkas Muhacirleri", s. 16.

⁴¹⁴ Kırım'dan Rumeli'ye hicret edecekler hakkında icra olunacak muameleye dair Silistre Valisi'ne verilen talimatname nüshası. Bkz. BOA, İ.DH, 343/22622; Mehmet Ali Ekrem, "Kırım ve Nogay Türklerinin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Ankara 1976, s. 1605; Abdullah Saydam, "Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, (1992), s. 205-207.

⁴¹⁵ Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım", s. 469.

⁴¹⁶ Kemal H. Karpat, "Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay., Ankara 2001, s. 85. Pinson, "Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", s. 64.

⁴¹⁷ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", s. 595.

⁴¹⁸ BOA, Y.PRK.KOM, 6/164.

Arap topraklarında tahkikatlar yapmış⁴¹⁹ ayrıca vilayet ve sancaklar dâhilinde ne kadar iskâna müsait arazinin olduğu ve bunların tespiti hakkında sık sık merkezden emirler göndermiştir⁴²⁰. İskâna uygun arazilerin kimseye verilmemesi yönünde emirler yayınlayan devlet ayrıca arazi sıkıntısını çözmek için miri araziler yanında hazine, vakıf ve çiftlik arazileri üzerine muhacir grupları yerleştirmiştir⁴²¹.

Osmanlı Devleti, Rumeli bölgesine iskân ettiği muhacirleri Hıristiyan nüfus karşısında Müslüman-Türk unsurların varlığını güçlendirmek için toplu olarak iskân ederken Anadolu'ya iskân ettiği muhacirleri ise çoğunlukla küçük gruplar halinde iskâna tabi tutmuştur. Anadolu'da muhacirlerin dağınık olarak iskân edilmesinin başlıca sebepleri toplu olarak iskâna uygun arazilerin yeterince bulunmayışı ve güvenlik endişeleri olmuştur. Göç eden muhacirleri toplu olarak iskân etmenin ortaya çıkarabileceği sorunlardan endişe eden⁴²² Osmanlı yönetimi, muhacirlerin toplu iskân talepleri karşısında onları dağınık bir şekilde iskân ederken reislerini ise çoğunlukla şehir ve kasabalara yerleştirmiştir⁴²³. Ayrıca güvenlik endişelerinden dolayı muhacirlerin ellerindeki silahların toplatılmasına karar verilmiş, muhacir iskân edilen vilayetlere bu yönde emirler gönderilmiştir⁴²⁴.

Kafkasya'dan gelen muhacirleri genel olarak dağıtarak iskân etmeyi tercih eden Osmanlı yöneticileri Kırım muhacirlerini Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'da da toplu olarak iskân etmiştir. Kırım muhacirlerinin Türkçe bilmeleri ve Osmanlı kültürüne yakınlıkları onların uyum sürecini hızlandırdığından toplu olarak iskân edilmelerinde bir mahzur görülmemiştir⁴²⁵. Anadolu'da genel olarak muhacirlerin dağınık olarak yerleştirilmesi prensibi bazı durumlarda esnetilmiş akraba olan ve farklı

⁴¹⁹ BOA, Y.A.HUS, 255/64; BOA, Y.PRK.BŞK, 36/72; BOA, DH.MKT, 322/63; BOA, BEO, 564/42241; BOA, DH.MKT, 388/62; BOA, A.MKT.MHM, 503/11; BOA, DH.MKT, 2076/66; BOA, DH.MKT, 2076/73; BOA, DH.MKT, 2196/45; BOA, Y.A.RES, 111/8; BOA, Y.A.RES, 112/35.

⁴²⁰ BOA, MVL, 934/4; BOA, DH.MHC, 4/43; BOA, Y.PRK.UM, 30/27; BOA, BEO, 495/37078; BOA, Y.A.HUS, 309/45; BOA, BEO, 568/42547; BOA, DH.MKT, 490/14; BOA, BEO, 629/47148.

⁴²¹ Muhacir iskânı son buluncaya kadar kimseye arazi verilmemesi hakkında. Bkz. BOA, A.MKT.NZD, 420/52; BOA, A.MKT.NZD, 441/68; BOA, A.MKT.MHM, 239/80; BOA, A.MKT.NZD, 420/52; BOA, MVL 634/42.

⁴²² BOA, A.MKT.MHM, 245/43; BOA, A.MKT.UM, 460/32.

⁴²³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 135-136; Karpas, *Etnik Yapılanma ve Göç*, s. 103.

⁴²⁴ BOA, A.MKT.UM, 511/7; BOA, A.MKT.UM, 518/3; BOA, A.MKT.NZD, 382/36.

⁴²⁵ Dündar, *Hicret Din ü Devlet*, s. 237.

yerlere dağılmış olan muhacirlerin yeniden bir araya getirilerek topluca iskânına çalışılmıştır⁴²⁶.

Osmanlı Devleti muhacirleri iskân ederken iki farklı yaklaşım ile iskân sürecini yönettiği görülmektedir. İlk yöntem göç eden muhacirlerin mevcut köy ve kasabalara üçer beşer hane olarak taksim edilip iskân edilmesi⁴²⁷. Buradaki amaç hem muhacirlerin yerli halk ile uyum sürecini hızlandırmak hem de iskân sürecine yerli halkın desteğini sağlayarak yerleştirme aşamasının daha hızlı ve kolay ilerlemesini sağlamaktır. Zira köy ve kasabalara müteferrikan⁴²⁸ ve muhteliten⁴²⁹ yani birbirinden ayrı karışık olarak iskân edilen muhacirlere yerli halk tarafından yapılan yardımlar sayesinde hem devletin ekonomik anlamda sırtlanmak zorunda kaldığı yük azalıyor hem de muhacirlerin en az mağduriyetle iskân edilmeleri sağlanıyordu.

Muhacirlerin iskân sürecinde izlenen bir diğer yol ise Anadolu'da bulunan vilayet ve sancaklar dâhilinde muhacirler için mahalle ve köy gibi yeni yerleşim yerleri kurulmasıdır⁴³⁰. Muhacirler için belirlenen sulak ve verimli araziler üzerine devlet ve yerli halkın yardımlarıyla haneler inşa edilerek muhacirler iskâna tabi tutulmuştur⁴³¹. Muhacirlerin çoğunu kırsal alanlarda bulunan boş araziler üzerine iskân eden Osmanlı yönetimi zanaat ve ilim ehli olan muhacirleri ise isteklerine göre şehirlerde iskân etmiştir⁴³². Muhacir iskânına uygun olan arazilerin azalmasından dolayı bataklık ve ormanlık arazilerin ıslah edilerek yerleşime açılması temin edilmiş ve muhacirler bu

⁴²⁶ BOA, Y.PRK.KOM, 3/70.

⁴²⁷ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", s. 595.

⁴²⁸ Osmanlı Arşivi'nde muhacirlerin müteferrikan (karışık) iskân edilmesi hususunda birçok kayıt bulunmaktadır. Bkz. BOA, A.MKT.UM, 417/58; BOA, A.MKT.UM, 469/63; BOA, A.MKT.UM, 791/66; BOA, A.MKT.MHM, 327/15; BOA, ŞD, 2429/47; BOA, BEO, 316/23660.

⁴²⁹ BOA, A.MKT.NZD, 324/95; BOA, A.MKT.MHM, 201/102; BOA, A.MKT.MHM, 207/22.

⁴³⁰ Muhacirler için kurulan köylere Osmaniye ve Sultaniye gibi isimler verildi. Ayrıca Osmanlı padişahlarına izafeten Mahmudiye, Hamidiye, Aziziye, Reşadiye gibi isimler de sıklıkla kullanılmıştır. Muhacirlerin rahat ve huzurlu bir yaşam sürmeleri için kurulan bazı köyler Refahiye ve Kemaliye olarak da isimlendirilmiştir. Bkz. Asan, "Kırım ve Kafkasya'dan", s. 33; Muhacirler için kurulan yerleşim yerlerinin isimlendirilmesi hakkında Osmanlı Arşivi'nde bulunan belge örnekleri. Bkz. BOA, Y.PRK.UM, 10/31; BOA, İ.ŞD, 115/6923; BOA, ŞD, 2584/7; BOA, DH.MKT, 1929/35; BOA, DH. MKT, 1915/42.

⁴³¹ BOA, Y.PRK.KOM, 1/26.

⁴³² BOA, Y.PRK.DH, 2/93.

bölgelere yerleştirilmiştir⁴³³. Ancak zaman içerisinde muhacir iskânından dolayı ormanlık arazilerin zarar görmeye başlaması üzerine devlet orman bölgelerine muhacir iskânını yasaklamaya başlamıştır⁴³⁴.

Muhacirlerin iskân sürecinde devletin en önemli önceliği topraklarına göç edenleri bir an önce iskân ederek üretici konuma getirmek ve kendi hayatlarını idame ettirmelerini sağlamaktır. Bu sayede muhacirlerin ekonomik anlamda devlete olan yükleri ortadan kalkacak hem de üretici duruma geçtikten sonra ülke ekonomisine katkıları temin edilecekti⁴³⁵. Bu amaçlarla devlet göç edenleri hızlı bir şekilde elde bulunan boş topraklar üzerinde iskân etmeye çalışırken aynı zamanda ziraat yapımları için arazi⁴³⁶, tarım aletleri, tohumluk zahire ve hayvan temin ederek mümkün olan en kısa sürede üretim sürecine başlamalarını hedeflemiştir.⁴³⁷ Devlet iskân sürecinde gönderdiği emirlerde muhacirlerin ziraat mevsimi geçmeden tez elden iskân edilmelerini ve üretici konuma geçmeleri hususunda sık sık emirler yayınlamak zorunda kalmıştır. Yayımlanan iskân talimatnamelerinde muhacirlerin iskân edilerek haneleri inşa edilip ziraat aletleri temin edilene kadar yerli ahalinin arazilerinde ortakçılık ve amelelik gibi işlerde istihdam edilmeleri gerektiğini belirtmiştir⁴³⁸. Devlet, muhacirlere iskân süreci tamamlanıp kendi kendilerine yeter bir duruma gelinceye kadar yiyecek, giyecek, barınma ve diğer temel yaşam maddeleri konusunda destek verirken yerli ahalinin de bölgelerine iskân edilen muhacirlere destek olmaları hususunda teşvikte bulunmuştur⁴³⁹.

⁴³³ BOA, A.MKT.MHM, 279/63; BOA, Y.PRK.DH, 9/22; BOA, Y.A.RES, 108/87.

⁴³⁴ Kastamonu ve diğer vilayetlerde bulunan ormanların tahribinin önlenmesi için ormanlık bölgelerin içine veya çevresine muhacir yerleştirilmesinin yasaklanması hakkında. Bkz. BOA, DH.MKT, 2587/22; Yasak hakkında ayrıca. Bkz. BOA, DH.MKT, 2592/87.

⁴³⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 169-174.

⁴³⁶ BOA, Y.PRK.KOM, 2/13.

⁴³⁷ İsmail Yaşayanlar, “Kafkas Göçmenlerinin Anadolu’da İskânları ve Osmanlı Devleti’nin Göçmenlere Yönelik Sosyal ve Ekonomik Politikaları”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı IV*, S. 74, (2015), s. 675.

⁴³⁸ BOA, Y.PRK.DH, 2/93.

⁴³⁹ Osmanlı Devleti muhacirlere yardım edenlerin isimlerini Takvîm-i Vekâyî ve Cerîde-i Havâdis gazetelerinde diğer halkı teşvik için yayınlamış ayrıca muhacirler için yardım toplanması hususunda emirler de göndermiştir. Bkz. BOA, A.MKT.UM, 392/60; BOA, A.MKT.UM, 394/27; BOA, A.MKT.NZD, 304/53; BOA, A.MKT.MHM, 202/24.

Osmanlı Devleti muhacirleri iskân ederken kendi belirlediği politikalar ile iskân sürecini yönetirken aynı zamanda muhacirlerin istekleri doğrultusunda hareket etmeye çalışmıştır. Muhacirler mümkün olduğunca uygun ve verimli araziler üzerine yerleştirilmeye çalışılmış, muhacir iskânı düşünülen topraklar hakkında muhacir gruplarının önde gelenleri ile fikir alışverişinde bulunulmuştur. İskân edilmeden önce yerleştirilecekleri toprakları görmeleri sağlanan muhacir temsilcilerinin olumlu görüşleri karşısında devlet belirlenen topraklara onları iskân ederken aksi durumlarda yeni iskân sahaları aranmıştır⁴⁴⁰. Göçlerin kitlesel boyutlara ulaştığı ve muhacirlerin iskân edileceği uygun arazilerin azaldığı dönemlerde ise muhacirler elde bulunan topraklar üzerine doğrudan iskân edilmişlerdir. Bu durum zaman zaman muhacirlerin yerleştirildikleri toprakların koşullarına uyum sağlayamamalarına ve çoğunlukla hastalanarak hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Böyle durumlarda muhacirler uyum sağlayamadıkları topraklardan tekrardan göç etmek istemiş ve yeni bir bölgede iskânları hususunda yetkili mercilere başvuruda bulunmuşlardır⁴⁴¹. Osmanlı yönetimi gelen bu talepleri mümkün olduğunca olumlu görmüş ve onları uygun topraklarda iskân etmeye çalışmıştır⁴⁴².

Göçler karşısında ilk başlarda olumlu bir tavır takınarak topraklarına göç etmek isteyenlere kucak açan Osmanlı Devleti, göç hareketlerinin kitlesel boyutlara ulaşmadığı dönemlerde gelen muhacirlere karşı oldukça cömert davranmıştır⁴⁴³. Ancak göç hareketlerinin zaman içerisinde kitlesel boyutlara ulaşması ve beklentinin çok üzerinde muhacirin gelmesi Osmanlı Devleti'ni ekonomik olarak zor durumda bırakırken topraklarına yönelen göç hareketlerini sınırlandırıcı tedbirler almak zorunda bırakmıştır. Özellikle göçlerin yoğunlaştığı 1862-1864 tarihinden itibaren gelen muhacirleri sevk ve iskân etmekte zorlanan Osmanlı Devleti gelecek muhacirlerle ilgili yeni düzenlemeler yapmıştır. Yıllık olarak sadece 5.000 muhacir göçünün kabul edilmesi kararlaştırılmış ayrıca Rus memurlarından göç izni alan muhacir gruplarının

⁴⁴⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 124.

⁴⁴¹ Kastamonu vilayeti dâhilinde Bartın kazasında iskân edilen Zıstovi muhacirlerinin buranın havasına alışamadıklarından bahisle diğer bir vilayette iskân olunmaları yönünde talepleri. Bkz. DH. MHC, 25/107.

⁴⁴² Muhacirlerin bu yöndeki talepleri hakkında. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 221/68; BOA, A.MKT.UM, 504/65; BOA, A.MKT.NZD, 391/60; BOA, HR.İD, 16/12.

⁴⁴³ Saydam, *Kafkas Muhacirleri*, s. 30.

aynı izinleri Osmanlı konsolosluklarından alma şartı getirilmiştir⁴⁴⁴. Göç etmeye karar verenlerin bulundukları mahaldeki resmi kurumlar ile temasa geçerek kış gelmeden önce nüfus bilgilerini vermeleri ve iskân olunacakları mahallerin belirlenmesinden sonra yola çıkmaları istenmiştir⁴⁴⁵. Ayrıca akrabaları daha önce Osmanlı topraklarına göç edenlere öncelik verileceği ifade edilerek bu muhacirlerin peyderpey kabul edileceği belirtilmiştir⁴⁴⁶. Ancak alınan bu sınırlayıcı tedbirlerin tam olarak uygulanamaması ve Osmanlı Devleti'nin göçleri engelleyici net bir tavır ortaya koyamaması göç hareketlerinin artarak devam etmesi sonucunu doğurmuştur.

Osmanlı Devleti topraklarına göç eden kalabalık muhacir nüfusu mümkün olan en kısa süre içerisinde iskân ederek yerleşimlerini sağlamaya çalışırken zaman zaman iskân politikasına dış müdahaleler ile karşı karşıya kalmıştır. İskân süreci devam ederken Rusya ve İngiltere muhacirlerin iskân edilecekleri yerler hususunda fikirlerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalışmıştır. Özellikle Rusya kendi sınır bölgeleri yakınına iskâna karşı çıkmış ve muhacirlerin sınırlarından uzak olan Osmanlı topraklarının daha iç bölgelerine hatta Suriye taraflarına yerleştirilmeleri hususunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmıştır⁴⁴⁷. Rusya'nın kendi sınırları yakınına muhacir iskânına karşı çıkmasının başlıca sebepleri sınır bölgelerinde muhacir iskânıyla kendisine karşı yeni bir tampon bölge oluşturulacağı endişesi ve topraklarına geri dönmek isteyenleri engelleme düşüncesidir⁴⁴⁸. Rusya tarafından gelen bu baskı karşısında Osmanlı Devleti yeni bir anlaşmazlık çıkmasını istemediğinden bu dönemde Rus isteklerini dikkate alarak iskâna uygun araziler olmasına rağmen muhacirleri Rus sınırından daha uzaktaki iç bölgelere yerleştirmek zorunda kalmıştır⁴⁴⁹.

⁴⁴⁴ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 106.

⁴⁴⁵ BOA, HR.İD, 11/27.

⁴⁴⁶ BOA, A.MKT.MHM, 455/52.

⁴⁴⁷ Fethi Güngör, "Kafkasya'da Bitmeyen Soykırım ve Sürgün, Soykırımlarla Dolu Bir İnsalık Tarihi", *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2005, s. 143; Asan, Kırım ve Kafkasya'dan, s. 49-50.

⁴⁴⁸ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 92-93.

⁴⁴⁹ Süleyman Erkan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri" *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 621.

Rusya'nın yanı sıra iskân sürecine müdahil olan diğer bir devlet ise İngiltere'dir. İngiltere, Rumeli bölgesinde yoğun olarak gerçekleşen muhacir iskânına Hristiyan nüfusun çıkarları açısından sıcak bakmazken Osmanlı topraklarına gelenlerin Karadeniz sahil şeridi boyunca ve Rus sınırına yakın olan doğu topraklarında tampon bölge oluşturacak şekilde iskân edilmesi hususunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmıştır. İngiltere'nin bu yönde bir iskân politikası tavsiye etmesinin başlıca sebebi Rus yayılması karşısında yeni tampon bölgeler oluşturmak ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlama alma düşüncesi olmuştur⁴⁵⁰. Ancak sonraki süreçte doğu bölgelerindeki Ermeni unsurların çıkarlarını düşünen İngiltere'de tıpkı Rusya gibi doğu vilayetlerine muhacir iskânına karşı çıkmıştır⁴⁵¹.

Osmanlı Devleti'nin muhacirleri yerleştirirken izlediği iskân siyasetinin temel amaçları zor şartlar altında vatanlarından göç etmeye zorlanan insanları yeni vatan olarak gördükleri topraklarda bir an önce iskân ederek sükûnete kavuşturmak olmuştur. Göç edenleri elde bulunan kısıtlı imkânlar çerçevesinde iskân etmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin iskân sürecinde zaman zaman sıkıntılar çektiği görülmektedir. Özellikle göçlerin kitlesel boyutlara ulaştığı dönemlerde gelenlerin çok fakir ve perişan bir halde olması⁴⁵² devletin muhacirlere çok daha fazla yardımda bulunması sonucunu doğurmuş bu ise zaten ekonomik olarak zor durumda olan Osmanlı Devleti'ni daha sıkıntılı bir sürecin içine sokmuştur. Genellikle kış aylarında gerçekleşen kitlesel göçler sürecinde birçok muhacirin soğuk hava, salgın hastalıklar, açlık gibi olumsuz etkenlerden dolayı ölmesi ve kötü hava koşulları iskân sürecinin aksamasına neden olmuştur. Bütün bu olumsuzlukların yanına ekonomik sıkıntılar ve iskân memurlarının suistimalleri eklenince muhacirlerin iskân sürecinde çeşitli sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur⁴⁵³. Özellikle Kafkasya bölgesinden kitlesel olarak gerçekleşen

⁴⁵⁰ Hakan Asan, "Güç ve Güvenlik Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti", *TESAM Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Boyutları ile Göç)*, (Ed. Yıldırım Deniz-Fatih Bilgin), Bursa 2017, s. 233.

⁴⁵¹ Julide Akyüz Orat-Nebahat Oran Aslan-Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi, 2011 Kars, s. 123.

⁴⁵² Rumeli muhacirlerinin sefalet ve perişanlıklarına dair Saffet Paşa'nın tezkiresi. Bkz. BOA, Y.E.E, 44/124.

⁴⁵³ İskân memurlarının iskân sürecindeki suistimalleri ve sebep olduğu olumsuzluklar hakkında tutulan rapor örnekleri hakkında. Bkz. BOA, İ.MVL, 505/22848; Raporun detayları hakkında. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 139-147; BOA, Y.MTV, 63/108; Rapor müsveddesi için. Bkz. BOA, HSD.AFT, 3/76.

göçler sürecinde Karadeniz sahil şeridinin her iki yakasına yığılan muhacirlerin beslenme, barınma, sevk ve iskân sürecinde ekonomik sıkıntılar yüzünden büyük aksamalar meydana gelmiş ve birçok muhacir bu dönemde hayatını kaybetmiştir⁴⁵⁴.

Osmanlı Devleti zor şartlara rağmen muhacir meselesinin üstesinden gelmeyi başarak topraklarına göç eden büyük nüfus kitlelerinin yerleşmelerini sağlamıştır. Kırım ve Kafkasya'dan göç edenler Rumeli bölgesinde Tuna ve çevresindeki bölgeler ile Edirne ve Selanik eyaletlerine, Anadolu'da ise Hüdavendigâr, Aydın, Ankara, Kastamonu, Konya, Sivas, Erzurum, Trabzon, Adana, Cezayir, Şam ve Halep eyaletlerindeki boş araziler üzerine iskân edilmiştir⁴⁵⁵. Rumeli topraklarından göç eden muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği bölgeler ise Rumeli'de; Yanya, Selanik, Kosova ve İşkodra, Anadolu'da⁴⁵⁶; Edirne, Aydın, Bursa, İzmit, Kastamonu, Biga, Trabzon, Ankara, Adana, Konya, Sivas, Trablusgarp, Suriye ve Filistin bölgeleri olmuştur⁴⁵⁷.

2.1. Muhacirlerin İskân Sürecinde Görevli Kurumlar

Osmanlı Devleti topraklarına yönelik dış kaynaklı göç hareketleri ile XVIII. yüzyıl sonlarında karşılaşmış ve XIX. yüzyılda göçler yoğunluk kazanmıştır⁴⁵⁸. Osmanlı Devleti'nin göç sorunuyla karşı karşıya kalmasının tarihsel arka planında uzun bir zaman süreci olmasına rağmen göç meseleleriyle ilgili sistemli bir teşkilatın kurulması XIX. yüzyılın ortalarına tekabül etmektedir. Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları sonucunda meydana gelen ve sayıları henüz kitlesel boyutlara ulaşmayan ilk göç hareketleri karşısında nasıl bir politika takip ettiği ve iskân sürecinin nasıl

⁴⁵⁴ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 64, (2009), s. 72-76.

⁴⁵⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 131.

⁴⁵⁶ "Muhacirin Komisyonu evrakları arasında bulunan 3 Şubat 1890 tarihli bir pusulada Anadolu'da muhacir bulunan vilayetler Hüdavendigâr, Van, Kastamonu, Konya, Bitlis, Aydın, Trabzon, Sivas, Ankara, Adana, Diyarbakır, Erzurum, Ma'mûretü'l-azîz, İzmit sancağı ve Biga sancağı olarak belirtilmiştir". BOA, DH. MHC, 10/86.

⁴⁵⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 174-214.

⁴⁵⁸ Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti Uygulamaları*, Ozan Yay., İstanbul 2006, s. 47.

yürütüldüğü ile ilgili yeterince bilgi bulunmamaktadır⁴⁵⁹. Sultan III. Selim (1789-1807) ve Sultan II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde meydana gelen göçler sırasında henüz teşkilatlı bir yapıya sahip olmayan Osmanlı Devleti mevcut kurumlar ve merkezden gönderdiği emirler doğrultusunda göç sürecini yönetmiştir⁴⁶⁰. Tanzimat dönemine kadar gerçekleşen münferit göç hadiseleri karşısında merkezden gönderilen emir ve talimatnameler ile göç meselesinin üstesinden gelinmeye çalışılmış ancak göçlerin kitlesel boyutlara ulaşması üzerine daha sistemli bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur⁴⁶¹.

Osmanlı topraklarına yönelik göç hareketlerinin 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra giderek artması karşısında Osmanlı yönetimi muhacir işleriyle ilgilenilmesi görevini İstanbul'da Ticaret Nezareti'ne vermiştir. Göç edenlerin iskân süreciyle ilgili bir talimatname hazırlanmış⁴⁶² ve Osmanlı vilayetlerine yerleştirilecek muhacirlerin iskân görevi bu nezaretin sorumluluğuna verilmiştir⁴⁶³. Başkent İstanbul'a yığılan muhacirlerin sevk, iskân, iâşe ve barınma gibi meseleleriyle ilgilenilmesi sorumluluğu Ticaret Nezareti ile birlikte Zaptiye Müşirliği'ne ve Şehremaneti'ne verilmiştir. Taşradaki muhacir meseleleriyle ilgilenilmesi görevi vali, kaymakam ve mutasarrıf gibi mahalli yöneticilere verilmiştir⁴⁶⁴. Bu kurumlar ve yöneticiler kendi görev alanlarına giren muhacir meseleleri ile verilen talimatlar doğrultusunda meşgul olmuştur⁴⁶⁵. Göçlerin 1859'dan sonra kısa zamanda çığ gibi büyümesi ve başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarının diğer bölgelerine muhacir akınının yaşanması karşısında Ticaret Nezareti, Şehremaneti ve taşra yöneticileri sınırlı kadroları ve yetersiz bütçeleri ile göç meselelerinin üstesinden gelmede başarısız

⁴⁵⁹ Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s. 39.

⁴⁶⁰ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK, Ankara 1995, s. 105; Zehra Aslan, "Genel Hatlarıyla 19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve İskân", *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum*, (Ed. Zehra Aslan), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2022, s. 2.

⁴⁶¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 101-102.

⁴⁶² Kırım'dan Rumeli'ye hicret edecekler hakkında icra olunacak muameleye dair Silistre Valisi'ne verilen talimatname nüshası. Bkz. BOA, İ.DH, 343/22622.

⁴⁶³ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", s. 588.

⁴⁶⁴ Ahmet Efilöğlu, "24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu'na Göre Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 9, (2011), s. 112.

⁴⁶⁵ Abdullah Saydam, "Muhacir", *TDVİA*, C. Ek-2, TDV Yay., Ankara 2019, s. 286.

olmuştur⁴⁶⁶. Osmanlı Devleti, beklentisinin çok üzerinde bir nüfusun topraklarına göç etmesi karşısında muhacir meseleleriyle ilgilenecek yeni ve daha teşkilatlı bir kuruma ihtiyaç duymuştur. Sadrazam Ali Paşa, Meclisi Vâlâ'da yapılan görüşmelerde muhacir meselesiyle ilgili daha sistemli bir organizasyona duyulan ihtiyacı belirtmesi üzerine Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) onayıyla 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirîn Komisyonu isimli yeni bir teşkilatın kurulmasına karar verilmiştir⁴⁶⁷.

2.1.1. Muhacirîn Komisyonu

Kurulan ilk Muhacirîn Komisyonu'nun başkanlığına Çerkes kökenli Hafız Paşa getirilmiş ve diğer kurumlarda görevli bazı kimseler bu komisyonun üyeliğine getirilerek teşkilatlanması hızla tamamlanmaya çalışılmıştır⁴⁶⁸. Komisyonun işlerini yürütmesi için yeterince kâtip ve memur teşkilat bünyesine dâhil edilirken⁴⁶⁹ Hamidiye Vakıf Dairesi geçici hizmet binası olarak tahsis edilmiş⁴⁷⁰ ancak sonraki süreçte komisyon Hayyamiye Kışlası'ndaki başka bir daireye taşınmıştır⁴⁷¹. Muhacir meseleleri ile ilgilenmek için kurulan komisyonun başlıca görevleri muhacirler hakkında verilen emirleri yerine getirmek, iskân sürecinin organizasyonunu yürütmek ve muhacirlerin iaşelerini sağlamak olarak belirlenmiştir⁴⁷². Muhacir komisyonunun işleri hızlı şekilde yürütmesi için çeşitli tedbirler alan⁴⁷³ Osmanlı yönetimi gerçekleşen kitlesel göçler karşısında Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak kurulan ve henüz deneme

⁴⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD, 300/88.

⁴⁶⁷ BOA, İ.MMS, 16/696.

⁴⁶⁸ Hafız Paşa komisyon başkanlığına getirilirken üyeliklere ise Ticaret Muavini Remzi Efendi, Şura-yı Askeri azalarından Refik Bey, ulemadan Gürcü İsmail Efendi ile Hacı Pir Efendi tayin edilmiş ayrıca Şehremaneti'nden Asım Bey de komisyonda görevlendirilmiştir. Bkz. BOA, A.MKT.NZD, 300/88; Muhacir Komisyonundaki görevliler hakkında detaylı bilgi için. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 106-107.

⁴⁶⁹ BOA, A.MKT.NZD, 300/79; BOA, A.MKT.NZD, 301/55; BOA, A.MKT.MHM, 198/46; BOA, A.MKT.MHM, 198/53; BOA, A.MKT.NZD, 332/43.

⁴⁷⁰ BOA, A.MKT.NZD, 300/98.

⁴⁷¹ BOA, A.MKT.NZD, 301/36.

⁴⁷² Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK, Ankara 2018, s. 78.

⁴⁷³ Muhacirler ile ilgili komisyona gönderilecek evraklardan telgraf ücreti alınmamasına dair. Bkz. BOA, A.MKT.NZD, 302/3; Komisyonun kırtasiye ihtiyaçlarının karşılanması hakkında. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 176/9.

aşamasında olan komisyonun gerekliliğine inanarak faaliyetlerine devam etmesine karar vermiş ve Muhacirîn Komisyonu 1861 yılında bağımsız bir kurum statüsüne getirilmiştir⁴⁷⁴.

Muhacirîn Komisyonu İstanbul'da teşkilatlanmasını tamandıktan sonra muhacir işlerini yürütmek için 1860 tarihinden sonra vilayetler dâhilinde iskân memurları görevlendirilmiş ayrıca Samsun ve Trabzon gibi önemli merkezlerde muhacir komisyonları kurulmuştur⁴⁷⁵. Göçlerin kısa zamanda kitlesel boyutlarda gerçekleşmesi ve Muhacirîn Komisyonu'nun iskân sürecinde zaman zaman yetersiz kalması muhacirleri yerleştirme sürecinin aksamasına neden olmuştur. Komisyon reisi Hafız Paşa, iskân sürecinde sıkıntılar yaşanan İç Anadolu bölgesine bizzat kendi giderek yaşanan sorunları gidermeye gayret göstermiştir⁴⁷⁶. Hafız Paşa'nın iskân sürecini organize etmek üzere Anadolu bölgesine görevlendirilmesi üzerine komisyon başkanlığına geçici olarak eski Trablusgarp Valisi İzzet Paşa görevlendirilmiştir⁴⁷⁷. 1861'den sonra komisyon Anadolu'daki iskân sürecini daha hızlı şekilde yürütmek için iskân memuru gönderilecek olan bölgelerin sınırlarını daraltarak daha fazla iskân memuru görevlendirme yoluna gitmiştir⁴⁷⁸.

Muhacirîn Komisyonu reisliğine Hafız Paşa'nın başka bir göreve⁴⁷⁹ tayin edilmesinden sonra 1862 yılında Vecihi Paşa tayin edilirken başkâtipliğe ise Yaver Efendi getirilmiştir⁴⁸⁰. 1863 yılı içerisinde Kafkasya bölgesinden gerçekleşen göçlerin kitlesel bir mahiyet kazanması ile birlikte Anadolu'ya yeni iskân memurları görevlendirilmiştir⁴⁸¹. Özellikle Karadeniz sahil şeridindeki limanlara yığılan muhacir gruplarını Anadolu ve Rumeli'deki iskân mntıkalarına sevk etmek üzere komisyon

⁴⁷⁴ BOA, A.MKT.NZD, 323/57; Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 79. Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", s. 589.

⁴⁷⁵ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 108-111.

⁴⁷⁶ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 81.

⁴⁷⁷ BOA, A.MKT.NZD, 354/52; BOA, A.MKT.NZD, 354/71.

⁴⁷⁸ Memurların isimleri ve görev yerleri hakkında detaylı bilgi için. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 110.

⁴⁷⁹ Hafız Paşa bu dönemde Şeyhü'l-Haremlik vazifesine tayin edilmiştir. Bkz. BOA, İ.DH, 500/33971; BOA, A.MKT.NZD, 465/25.

⁴⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM, 254/9.

⁴⁸¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 110.

başkâtibi Yaver Efendi bu dönemde Trabzon'a görevlendirilmiştir⁴⁸². Kafkasya bölgesinden gerçekleşen göçlerin arkası kesilmeyerek 1863-1864 yılları arasında kitlesel bir harekete dönüşmesi üzerine gelen muhacirlerin sevk ve iskân sürecinin daha hızlı yürütülmesi için Anadolu yedi farklı iskân bölgesine ayrılarak komisyon tarafından yeni iskân memurları tayin edilmiştir⁴⁸³. Vecihi Paşa'nın Muhacirîn Komisyonu'ndaki görevi 1864 yılı içerisinde son bularak yerine Niş Valisi Osman Paşa getirilirken Vecihi Paşa eski komisyon reisi Hafız Paşa'nın yerine Şeyhü'l-Haremlik vazifesine tayin edilmiştir⁴⁸⁴.

Kırım ve Kafkasya'dan 1860-1864 tarihleri arasında kitlesel manada gerçekleşen göç hareketlerinin 1865 yılı sonlarına doğru azalması ve daha önce gelen muhacirlerin büyük çoğunluğunun iskân sürecinin tamamlanması üzerine Muhacirîn Komisyonu'na bağlı olarak vilayet ve sancaklarda bulunan sevk ve iskân memurlarının görevlerine son verilmiştir⁴⁸⁵. Göç hadisesinin büyük ölçüde bittiğini ve Muhacirîn Komisyonu'nun görevini tamamladığı düşünen Osmanlı Devleti, komisyonun geniş kadrosunu tasfiye ederek hem 35.000 kuruş maaş bütçesinden tasarruf etmek hem de komisyona tahsis edilen kışlayı askeri amaçlarla kullanmak için komisyonun kapatılmasına karar vermiştir⁴⁸⁶. Muhacirîn Komisyonu 27 Kasım 1865 tarihinde kapatılarak icra ettiği görevler farklı kurumların sorumluluğuna verilmiştir. Muhacirler ile ilgili hukuki konular Adliye Nezareti'ne, iskân ile ilgili hususlar ve muhacirlerin iâşesi görevi Zaptiye Nezareti'ne verilirken taşrada iskân edilen muhacirlerin sorunlarıyla ilgili hususlarda Meclis-i Vâlâ'nın sorumluluğuna verilmiştir⁴⁸⁷.

Muhacirîn Komisyonu Osmanlı topraklarına yönelik kitlesel göçlerin yaşandığı yıllarda muhacirlerin iskân, iâşe, eğitim ve sağlık hizmetlerinin karşılanması yönünden önemli hizmetler ifa etmiştir⁴⁸⁸. Muhacirîn Komisyonu kapatıldıktan sonra zaman

⁴⁸² Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 97.

⁴⁸³ İskân bölgeleri ve tayin edilen memurlar ile ilgili detaylı bilgi için. Bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 112.

⁴⁸⁴ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 83.

⁴⁸⁵ Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 236.

⁴⁸⁶ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", 590.

⁴⁸⁷ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 98-99.

⁴⁸⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 114.

zaman münferit göç hadiselerinin yaşanması ve gelenlerin işlemlerini yürütecek bir organizasyona ihtiyaç duyulması bu alanda bir boşluğun yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında Meclis-i Vâlâ bünyesinde eskisi kadar geniş kadrolu olmayan yeni bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir⁴⁸⁹. Muhacirlerin işlemlerini yürütmek için dört kâtip ve bir tercümandan oluşturulan bu yeni komisyon 1875 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Komisyon Reisi Muammer Paşa'nın 1875'te vefat etmesi ve gelen muhacirlerin sayısının azalması üzerine komisyon Zaptiye Nezareti'ne bağlanmıştır⁴⁹⁰.

2.1.2. İdâre-i Umûmiye-i Muhacirîn Komisyonu

Osmanlı Devleti topraklarına yönelen göç hareketlerinin büyük ölçüde bittiğini ve gelen muhacirlerin sevk ve iskân işlemlerinin tamamlandığını düşünerek 9 Mart 1875 yılında Muhacirîn Komisyonu'nu yeniden lağv etmiş ve kadrosunda küçülmeye giderek önce Zaptiye Nezareti'ne bağlı bir daire haline getirmiş daha sonra 1 Mayıs 1877'de bu dairede tasfiye edilerek muhacir meseleleri yeniden Şehremaneti'nin sorumluluğuna verilmiştir⁴⁹¹. Ancak tarihimize 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında ağır bir yenilgiye uğraması ve Rumeli'de yaşadığı büyük toprak kayıpları Rumeli ve Kafkasya'dan yeni kitlesel göç hareketlerinin yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarına yönelen kitlesel göçlerin yeniden başlaması üzerine 1875 yılında kapattığı Muhacirîn Komisyonu'nu yeniden ihya ederek teşkilatlandırmak zorunda kalmıştır⁴⁹². İdâre-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu olarak isimlendirilen ve 13 Ağustos 1877 tarihli resmî bir irade ile kurulan komisyonun başkanlığına Sadık Paşa getirilmiştir⁴⁹³. Komisyon kendi içerisinde “İdâre-i Umûr-ı Hesabiyye ve İdâre-i Umûr-ı İskâniyye” olarak iki alt şubeye ayrılmış ayrıca her vilayette komisyonun

⁴⁸⁹ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 99.

⁴⁹⁰ Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası”, s. 590.

⁴⁹¹ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 109.

⁴⁹² Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 236.

⁴⁹³ BOA, İ.DH, 754/615522.

teşkilatlanması sağlanarak göç edenlerin meseleleriyle ilgilenmesi kararlaştırılmıştır⁴⁹⁴. Yeni kurulan bu komisyonun görevi; talimatlara uygun olarak muhacirlerin her türlü işleri ile meşgul olmak, muhacir işleriyle vazifeli kurumlar ile koordineli olmak, muhacirlerle ilgili hususları tespit etmek ve gerekli tedbirleri almak, komisyonun alt şubeleri ile vilayetlerde kurulan muhacir komisyonlarından gelen soru ve talepleri değerlendirerek sevk ve iskân sürecini yönetmek olarak belirlenmiştir⁴⁹⁵. Cuma günleri hariç haftanın her günü toplanmasına karar verilen komisyonun görev ve sorumluluklarını belirten 1878 tarihli bir nizamname yayınlanarak muhacirlerle ilgili meselelerin hızla çözüme kavuşturulması hedeflenmiştir⁴⁹⁶.

Komisyon ülke genelindeki muhacirlerin işlerinden sorumlu olarak göreve başlamış ve daha önceki komisyonlardan farklı olarak muhacir sevk edilen tüm vilayetler dâhilinde taşra komisyonları şeklinde teşkilatlanmıştır⁴⁹⁷. Vilayetler bünyesinde iskân memurlarının başkanlığında oluşturulan komisyonlar idare, temyiz ve belediye meclis üyelerinden birer ve vilayetlerin önde gelen isimlerinden üçer kişi olarak toplam yedi üyeden oluşturulmuş ayrıca muhacir sevk edilen sancak ve kaza merkezlerinde komisyonun şubeleri açılmıştır⁴⁹⁸. Muhacir Komisyonu kurulmayan yerlerde ise idare meclisleri ve belediyelerce komisyon adına faaliyetlerin yürütüldüğü görülmektedir⁴⁹⁹. İstanbul’da ise Şehremaneti’ne bağlı belediye daireleri bünyesinde komisyonun şubeleri açılarak muhacir meseleleri çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır⁵⁰⁰. 25 Ocak 1878’de bu komisyona bağlı olarak “*Sevk-i Muhacirîn Komisyonu*” isimli yeni bir teşkilat daha kurularak Rumeli’den ve Kafkasya’dan göç eden muhacirlerin sevk ve iskân işlemleri tamamlanmaya çalışılmıştır⁵⁰¹.

⁴⁹⁴ Kocacık, “Balkanlardan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, s. 159.

⁴⁹⁵ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 69.

⁴⁹⁶ Komisyon nizamnamesinin tam metni için. Bkz. Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s. 96-113.

⁴⁹⁷ Taşbaş *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 241.

⁴⁹⁸ BOA, İ.MMS, 59/2786; Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, s. 590.

⁴⁹⁹ BOA, DH.MKT, 1749/57.

⁵⁰⁰ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 72.

⁵⁰¹ Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, s. 110.

Rumeli'den kitlesel göçlerin yaşandığı yıllarda ihtiyaç dâhilinde kurulan komisyon 1881 yılında başkanlığına Yusuf Rıza Paşa'nın geçmesiyle birlikte muhacir meseleleriyle ilgili çalışmalarını aralıksız sürdürmüştür⁵⁰². İlk kurulan Muhacirîn Komisyonu'nda olduğu gibi bu komisyonda göçleri azalması ve gelen muhacirlerden çoğunun iskân işlemlerinin tamamlanmasından sonra 1893 yılında kaldırılarak Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir daire haline getirilmiştir⁵⁰³.

2.1.3. Umûm Muhacirîn Komisyonu

Osmanlı topraklarına kitlesel göçlerin yaşandığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Sultan II. Abdülhamid başkanlığında Yıldız Sarayı'nda kurulmuş bir komisyondur⁵⁰⁴. Padişahın bizzat başkanlık ettiği bu komisyon diğer muhacir komisyonlarından farklı olarak daha çok bir üst kurul niteliğindedir. Komisyon padişah başkanlığında kurulduğundan ve sahip olduğu yetkiler bakımından Umûm Muhacirîn Komisyonu olarak isimlendirilmiştir⁵⁰⁵. Komisyonun bir nizamnamesi olmamakla birlikte görevi muhacirlerle ilgili bütün meselelerin çözüme kavuşturulması ve emirlerin uygulanmasını takip etmektir. İdare-i Umûmiye-i Muhacirîn Komisyonu'ndan ayrı olarak Padişah başkanlığında böyle bir komisyonun kurulması Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçlerin boyutlarını ve devletin meseleye yaklaşımını göstermesi açısından önem taşımaktadır. 1877-1878 yılları arasında faaliyet gösteren komisyon Nisan 1878'de kapatılmış komisyonda görev alan üyeler Sultan II. Abdülhamid tarafından taltif edilmiştir⁵⁰⁶.

2.1.4. Muhacirîn Komisyon-ı Âlisi

Rumeli bölgesinden Osmanlı topraklarına yönelik göç hareketlerinin 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan sonra yeniden başlaması üzerine muhacir işleriyle

⁵⁰² Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", s. 590.

⁵⁰³ BOA, DH. MKT, 2063/38; BOA, İ.DH, 1314/58; BOA, A.MKT.MHM, 503/7; BOA, Y.RES, 72/12; Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 128-129.

⁵⁰⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 73.

⁵⁰⁵ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 102.

⁵⁰⁶ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 118; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 73.

ilgilenecek yeni bir komisyona ihtiyaç duyulmuştur. Göç eden muhacirlere arazi temin etmek ve iskân faaliyetlerini yürütmek için 27 Kasım 1897 tarihli bir nizamname ile Sultan II. Abdülhamid başkanlığında Muhacirîn Komisyonu Âlisi isimli yeni bir komisyon kurulmuştur⁵⁰⁷. Fahri başkanlığını Padişahın yaptığı komisyona Tophane Müşiri Zeki Paşa reis tayin edilmiştir⁵⁰⁸. Komisyon, meydana gelen göçler son bulana kadar haftada üç gün toplanacak ve muhacirlerin sevk, iskân ve iaşelerinden sorumlu olacaktı. Ayrıca komisyon tarafından Anadolu mıntıkasında tahkikatlar yapılarak muhacir iskânına uygun arazilerin tespiti sağlanacaktı⁵⁰⁹. Göçlerin bitimine kadar görev icra etmesi için kurulan Muhacirîn Komisyonu Âlisi'nin faaliyetlerini ne zaman sonlandırdığıyla ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak komisyondaki bazı üyelerin sonradan kurulacak olan Muhacirîn-i İslâmiye Komisyonu'nda görevlendirilmesi komisyonun muhtemelen 1898 yılı içerisinde kapatıldığını düşündürmektedir⁵¹⁰.

2.1.5. Muhacirîn-i İslâmiye Komisyonu

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarına yönelen göçler incelendiğinde göçe zorlanan kitlelerin büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur⁵¹¹. Osmanlı Devleti başlangıçta elden çıkan topraklardan göç etmek isteyen unsurları Müslim ya da Gayrimüslim olduğuna bakmaksızın topraklarına kabul ederek yerleştirmeye çalışırken bu politikasının zaman içerisinde değişime uğradığı görülmektedir. XIX. yüzyıl boyunca Hristiyan azınlıkların bağımsızlık amaçlı isyanları ve başta Rusya olmak üzere Hristiyan Avrupa devletleri ile süre gelen uzun savaşlar devleti büyük toprak kayıplarına uğratmış bu durum devletin göçleri kabul etme kriterlerinde değişikliğe neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin devamını sağlayacak temel unsurun güçlü ve kalabalık bir Müslüman nüfus olduğunu düşünen devlet adamları göç hareketlerinde

⁵⁰⁷ BOA, Y.RES. 90/5; Nizamnamenin diğer bir nüshası. Bkz. BOA, Y.PRK.A, 3/27.

⁵⁰⁸ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 132.

⁵⁰⁹ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", s. 161-162.

⁵¹⁰ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 137.

⁵¹¹ Kemal H. Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 48, (1987), s. 25.

Müslüman unsurlara öncelik tanıyan politikalara ağırlık vermişlerdir⁵¹². Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde 1880 tarihinden sonra devletin göç politikasında Müslüman unsurlar lehine ideolojik bir dönüşüm gerçekleşmiştir⁵¹³.

Osmanlı Devleti topraklarına göç eden Müslüman unsurların sevk ve iskânlarını sağlamak ve onları yerleştirmek için uygun araziler temin etmek maksadıyla Muhacirîn-i İslâmiye Komisyonu isimli yeni bir teşkilat meydana getirmiştir. Padişah başkanlığında dört azadan teşkil olunan bu komisyon önceki komisyonlar gibi haftada üç gün toplanacaktı⁵¹⁴. Komisyonun teşkiline 1899 yılı içerisinde karar verilirken⁵¹⁵ 29 Mart 1899⁵¹⁶ ve 22 Aralık 1905 tarihinde komisyonun görev ve yetkileri ile ilgili 18 maddeden oluşan iki nizamname yayımlanmıştır⁵¹⁷. Komisyonun başlıca görevleri Osmanlı topraklarına göç eden Müslüman muhacirlerin iskânı için tahkikatlar yaparak uygun araziler bulmak, muhacirleri iskân ederek refahlarını temin etmek, muhacirlerin göç ettikleri mntikalardan iskân edilecekleri bölgeye kadar nakil ücretlerini karşılamak, muhacirlerin sevk ve iskân sürecinde detaylı kayıtlarını tutmaktır⁵¹⁸. Muhacirîn-i İslamiye Komisyonu önceki komisyonlar gibi göç süreci son bulana kadar faaliyetlerine devam etmiştir. 1899 tarihinden itibaren faaliyet gösteren komisyon süreç içerisinde göçlerin azalmasından dolayı 1908⁵¹⁹ veya 1909 yılında kaldırılmıştır⁵²⁰.

⁵¹² Osmanlı topraklarına yapılacak muhacir göçlerinde Müslüman olanlara izin verilmesi Müslüman olmayanların göç taleplerinin kabul edilmemesi hakkında. Bkz. BOA. MV, 99/78.

⁵¹³ Karpas, *Etnik Yapılanma ve Göç*, s. 337-338.

⁵¹⁴ Komisyon üyeleri Rıza Paşa, Osman Paşa, Behçet Bey ve Vahid beylerdi. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1317/1899, Matbaa-i Amire, 1315, s. 125; DH. MKT, 2212/90.

⁵¹⁵ Muhacir-i İslâmiye için arazi-i münasibe tedariki ve bunların hüsn-i iskânları için padişah başkanlığında bir komisyon-u âli teşkili ve birinci azalığına sabık Selanik Valisi Rıza Paşa'nın tayini hakkında. Bkz. BOA, Y.A.RES, 98/29.

⁵¹⁶ Devlet Arşivleri'nde 1899 yılı içerisinde komisyon hakkında yayımlanan iki farklı nizamname kaydına ulaşılmıştır. Bkz. BOA, İ.HUS, 73/120; BOA, DH.MKT, 2200/87; Nizamnamenin tüm vilayetlere gönderilmesi hakkında. Bkz. BOA, DH.MKT, 2191/22.

⁵¹⁷ Nizamnamenin detayları için. Bkz. Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 259-264.

⁵¹⁸ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 137-138.

⁵¹⁹ Erdal Taşbaş komisyonun 1908 yılının ortalarında kaldırıldığını belirtmektedir. Bkz. Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 258-259.

⁵²⁰ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", s. 592; Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları*, s. 151.

2.1.6. Muhacirlerin Yerleşim Sürecinde Yayınlanan İskân Talimatnameleri

Osmanlı Devleti muhacirlerin iskân süreci ile ilgili komisyonlar kurarken buna paralel olarak ülke genelinde muhacir iskânında takip edilecek usuller hakkında genel ve özel iskân talimatnameleri yayınlamıştır. Genel iskân talimatnameleri merkezde muhacir işleriyle ilgilenen kurum ve yetkililer tarafından hazırlanarak muhacirlerin iskân sürecinde izlenecek yöntem hakkında detaylı bilgiler veren genelgeler olup tüm ülkede bulunan vilayetlere gönderilmiştir⁵²¹. Özel iskân talimatnameleri ise bir bölgeye muhacir iskânı için hususi olarak tayin edilen iskân memurlarına verilen talimatnameler olup içeriği genel iskân talimatnameleri ile benzer olan iskân genelgeleridir.

Osmanlı Devleti göçlerin yoğunlaştığı farklı zaman dilimlerinde iskân talimatnameleri yayımlandığı görülmektedir. Muhacir iskânı hakkında yayınlanan ilk kapsamlı talimatname Kırım'dan göç edenlerin yerleştirme sürecinde uygulanacak usul ve esasları belirleyen 3 Mayıs 1856 tarihli talimatnamedir⁵²². Ferman şeklinde hazırlanarak Kırım ve Kafkasya'dan göç edenlerin Osmanlı topraklarına ilk giriş yeri olan Silistre Eyaleti'ne gönderilen talimatnamede muhacirlerin iskân sürecinde ve sonrasında izlenecek yol hakkında bilgiler bulunmaktadır⁵²³. Muhacir iskânıyla ilgili ülke genelinde uygulamaya konulan ilk talimatname ise 8 Temmuz 1856'da yayınlanmıştır⁵²⁴. Bu tarihten sonra ihtiyaç halinde iskân talimatnamesi yayınlanmaya devam edilmiş ve 1861 yılı içerisinde Konya bölgesinde muhacir iskânına nezaret eden Vehbi Paşa'ya özel bir talimatname verilmiştir⁵²⁵. Kırım ve Kafkasya'dan 1860-1864 yılları arasında yoğun olarak gerçekleşen göç hareketlerinin ardından 1865 yılında muhacir bulunan eyalet ve sancaklarda bulunan yöneticilere yeni bir talimatname daha gönderilmiştir⁵²⁶. Göç hareketlerinin 1865 tarihinden sonra yavaşlaması ile birlikte

⁵²¹ Muhacirin Komisyonunun layihasının çoğaltılarak sancak ve kazalara gönderilmesi hakkında. Bkz. BOA, A.MKT.UM, 537/72.

⁵²² BOA, İ.DH, 343/22622.

⁵²³ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", s. 158.

⁵²⁴ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 112-113.

⁵²⁵ BOA, İ.MMS, 22/962.

⁵²⁶ BOA, İ.MVL, 541/24269.

muhacirlerle ilgili yeni iskân talimatnameleri yayınlanmamakla birlikte önceden çıkarılan talimatnameler ihtiyaç halinde yeniden kullanılmıştır⁵²⁷.

Göçlerin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşması ve yeni muhacir komisyonlarının teşkil edilmesiyle birlikte yeni iskân talimatnamelerinin yayınlandığı görülmektedir⁵²⁸. 1 Ağustos 1878 tarihinde “*Dersaadet Muhacirîn İdaresi Hakkında Talimat*” ve bu talimata ek olarak muhacirlerle ilgili yeni bir iskân talimatnamesi daha yayınlanmıştır. Bu talimatname önceden yayınlanmış olanlardan daha ayrıntılı olup bu hususta çıkarılan son genel talimatname özelliği taşımaktadır⁵²⁹. Ülke genelinde muhacirlerin sevk ve iskân işlemleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler içeren talimatname iskân sürecinde yaşanan karışıklıklara son vermek amacıyla çıkarılmıştır⁵³⁰. 1878 yılında çıkarılan iskân talimatnamesinden sonra genel manada başka bir düzenleme yapılmamış ancak zaman zaman iskân memurlarına verilen hususi talimatnamelerin yanı sıra 1878 tarihli talimatname yeniden revize edilerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Rumeli'den, İstanbul'a ve Anadolu'nun farklı yerlerine göç eden muhacirlerin sevk ve iskân sürecini yönetmek için özel memuriyetle görevlendirilen Ali Kemal Paşa'ya 1882 yılında hususi bir talimatname verilmiştir⁵³¹. Bunun yanı sıra 1878 tarihli iskân talimatnamesi 6 Eylül 1888⁵³² ve 22 Ocak 1909⁵³³ tarihlerinde yeniden yayınlanarak Anadolu'da bulunan vilayet yöneticilerine ve iskân memurlarına gönderilmiştir. 1878 talimatnamesi 1913 yılında yayınlanan “İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi” ortaya çıkana kadar muhacir meselelerinde kullanılmaya devam edilmiştir⁵³⁴.

⁵²⁷ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 115.

⁵²⁸ BOA, Y.PRK.KOM, 1/26.

⁵²⁹ BOA, İ.MMS, 59/2786.

⁵³⁰ Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 245-247.

⁵³¹ BOA, Y.PRK.KOM, 3/70.

⁵³² BOA, Y.PRK.DH, 2/93.

⁵³³ BOA, Y.PRK.KOM, 16/55.

⁵³⁴ Yılmaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası”, s. 594.

2.2. Kastamonu Vilayeti'ne Muhacir İskânı (1850-1900)

2.2.1. Kastamonu Vilayeti'ne Muhacir İskânının Sebepleri

Kırım, Kafkasya ve Rumeli bölgelerinden gerçekleşen göçler sürecinde muhacirlerin Osmanlı toprakları içerisinde iskân edildiği önemli yerlerden birisi Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarından oluşan Kastamonu Vilayeti olmuştur. Kastamonu Vilayeti'nin muhacir iskân edilen bölgeler içerisinde yer almasının başlıca sebepleri bulunduğu coğrafi konum ve muhacir iskânına uygun boş arazilere sahip olmasıdır. Özellikle Kırım ve Kafkasya'dan yaşanan göçler sürecinde muhacirlerin göç ederken çoğunlukla deniz yolunu tercih etmesi ve varış noktalarının Karadeniz sahil şeridinde bulunan liman kentleri olması bölgede bulunan şehirlerin önemini artırmıştır⁵³⁵. Karadeniz sahilinde bulunan Trabzon, Samsun ve Sinop gibi liman şehirleri Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin yoğun olarak ülkeye giriş yaptığı noktalar olurken bölgede bulunan irili ufaklı bütün iskele ve liman kentlerine muhacirlerin geldiği görülmektedir⁵³⁶.

Kastamonu, Karadeniz sahil şeridine yakın bir konumda bulunması ve muhacirlerin varış noktaları arasında yer alan Sinop, İnebolu, Çatalzeytin ve Amasra gibi liman şehirlerine sahip olması nedeniyle muhacirlerin sevk ve iskânında önemli bir konuma sahip olmuştur⁵³⁷. Deniz yoluyla Kırım ve Kafkasya'da bulunan limanlardan gemi ve kayıklarla göç yollarına düşen muhacirler Kastamonu'da bulunan liman şehirlerine ulaştıktan sonra bir süre burada ikamete tabi tutulmuş ve iskân edilecekleri yerlerin belli olmasından sonra başka bölgelere sevk edilmiştir⁵³⁸. Osmanlı Devleti, topraklarına göç eden muhacirleri öncelikli olarak varış noktaları olan bölgelere yakın olan yerlerde iskân etmeye çalışmış ancak iskâna müsait arazilerin zaman içerisinde azalmasından dolayı muhacirler Anadolu, Rumeli ve Arap

⁵³⁵ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 76-77.

⁵³⁶ Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 188-189; Akter, "Kafkas Göçleri", s. 46.

⁵³⁷ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 161.

⁵³⁸ Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarisında", s. 265.

topraklarının muhtelif yerlerine dağıtılarak iskân edilmiştir⁵³⁹. Kastamonu hem muhacirlerin daimi iskân bölgesi olarak hem de iskân edilmek üzere farklı bölgelere sevk edilmesi sürecinde önemli bir merkez görevi görmüştür⁵⁴⁰.

Kastamonu Vilayeti'ne muhacir iskân edilmesinin diğer bir önemli sebebi de bu vilayette muhacir iskân edilebilecek boş arazilerin bulunmasıdır. Osmanlı topraklarına göçler başlamadan önce 1843 tarihinde Kastamonu merkez sancağı dâhilinde bulunan boş arazilerin çokluğundan dolayı kıptiler ve konargöçer aşiret gruplarının buraya yerleştirildiği görülmektedir. İskilip, Osmancık ve Tosya kazalarında bulunan boş araziler üzerine Badıllı, Bezikli, Cihanbeyli, Çakallı, Rışvanlı Şeyhbızınlı ve Terkanlı aşiretleri iskân edilmiştir.

⁵³⁹ Anadolu'da iskân edilecek muhacirler varış noktaları olan iskelelere yakın olan Canik, Bolu, Kastamonu ve Sinop taraflarında iskân edilmeleri hakkında. Bkz. BOA, İ.MMS, 27/1189.

⁵⁴⁰ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 132.

Tablo 7: Kastamonu merkez sancağına 1843 yılında iskân edilen aşiretler ve nüfus durumları⁵⁴¹.

İsim	Hane	Nüfus
Badıllı Aşireti	8	21
Şeyhbızınlı Aşireti	6	15
İskilip'te iskân olunan Poşayan* grubu	12	40
Hasan Diki köyünde iskân olunan Dedesli Aşireti*	30	66
İskilip'te bulunan Badıllı Aşireti	8	25
Ayancık kazasında bulunan Çakallı Aşireti	5	21
İskilip kazasında bulunan Cihanbeyli Aşireti	75	206
Tosya kazasında bulunan Bezikli (Bazıklı) Aşireti	20	59
Tosya civarında bulunan Rişvan Aşireti	36	100
Terkanlu (Terkenlü) Aşireti	3	4
Saz kazasında bulunan Rişvanlı Aşireti	24	73
Saz kazasında bulunan Kıpti nüfus	3	9
Saz kazasında bulunan Bezikli (Bazıklı) Aşireti	4	8
Toplam*	234	647

⁵⁴¹ BOA, MAD.d, 20518.

* Poşalar Çingenelerin bir alt grubu olarak tanımlanmaktadır. Poşayan terimi Poşa'nın çoğuludur ve bu ismi onlara Ermeniler vermiştir. Kastamonu sancağının Boyabat kazası Poşa nüfusunun yoğun olduğu bir bölgedir. Ayrıca Sinop, Karasu, Taşköprü ve Araç Poşaların yerleşim yerleri arasındadır. Bkz. Emine Dinçer, "19. Yüzyılda Bafra'da Poşayan Taifesi", *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*, C. 2, (Ed. Osman Köse), Berikan Yay, Ankara 2023, s. 137-139.

* Kaynaklarda konar-göçer Türkmen yörükânı taifesinden olarak ifade edilen bu Türk aşireti "Dedesi, Dedeslü, Dedesli ve Dede Sülü" şeklinde isimlendirilmiştir. Bkz. Abdullah Gündoğdu, "Çorum'da Bir Türk Aşireti: Dedesli", *OTAM*, S. 3, (1992), s. 212.

* Kastamonu merkez sancağına iskân edilen Kıpti ve Çingene gruplar ile Kürt Aşiretlerin hane ve nüfus durumlarını gösteren Osmanlı Arşivi'ndeki defter incelendiğinde verilen hane ve nüfus sayıları arasında tutarsızlıklar olduğu görülmektedir. Defter içerisinde Terkanlu Aşireti'nin nüfusu üç hane dört nüfus olarak verilirken defterin son kısmında verilen toplu sayılarda Terkanlu Aşiretinin nüfusu 27 hane 81 nüfus olarak verilmiştir. Yine Çakallı Aşireti'nin nüfusu defterde ilk olarak beş hane de 21 nüfus olarak gösterilirken defterin son kısmında beş hane 11 nüfus olarak verilmiştir. Defterin sayfaları incelendiğinde yukarıdaki tabloda verilen hane ve nüfus sayılarının aksine defterin son kısmında verilen sayılar incelendiğinde Kastamonu merkez sancağına yerleştirilen kıpti, çingene ve kürt aşiret gruplarının sayısının 207 hane 641 nüfus olduğu görülmektedir.

Kastamonu’da bulunan boş araziler üzerine göçebe aşiretleri iskân etmeye çalışan devlet bir taraftan da zaman içerisinde harap olmuş, arazisi boş ve atıl durumda olan kaza ve köyleri yeniden imar ederek yerleşime açmaya çalışmıştır. 1845 tarihli bir belgede Kastamonu Sancağı kazalarından Devrekâni kazasına tabi Yukarı Belovacık, Aşağı Belovacık, Aktaş ve Budaklar isimli dört köyün harap ve boş olduğu belirtilerek bu bölgenin yeniden imar ve ihyası için buralara nüfus iskân edilerek yeni bir divan teşkil edilmesi düşünülmüştür⁵⁴². Bölgeye sonraki süreçte onar haneden oluşan iki yeni köy teşkil edilerek 25 kişi iskân edilmiş⁵⁴³ ve Belovacık isimli yeni bir divan kurulmuştur⁵⁴⁴. Belovacık divanı olarak teşkil edilen bu yeni yerleşim yerine sonraki süreçte muhacirler iskân edilmiştir⁵⁴⁵.

Göçler başladıktan sonra Kastamonu’da bulunan boş araziler üzerine muhacirlerin yerleştirildiği ve iskâna müsait arazilerin zaman içerisinde hızla azaldığı görülmektedir⁵⁴⁶. 93 Harbi sürecinde 1877-1891 tarihleri arasında Rumeli ve Kafkasya’dan göç eden 40 binden fazla muhacir iskân için Kastamonu Vilayeti’ne sevk edilmiş ve vilayet dâhilinde bulunan 46.696 dönüm arazi muhacir iskânı için kullanılmıştır⁵⁴⁷. Kastamonu Vilayeti genelinde muhacir iskân edilen yerler incelendiğinde Bolu ve Sinop sancaklarına daha yoğun şekilde muhacir iskân edildiği görülmektedir. Bolu sahip olduğu boş ve düz arazilerin yanı sıra iklim şartlarından dolayı özellikle Kafkasya’dan göç eden muhacirlerin tercih ettiği bir bölge olarak ön plana çıkmıştır. Sinop ise Karadeniz sahilinde muhacirlerin ülkeye giriş yaptığı önemli liman kentlerinden biri olmasından dolayı hem sevk hem de daimi iskân bölgesi olarak tercih edilen bir bölgedir. Kastamonu’nun merkez sancağı ile Çankırı Sancağı’na da muhacir grupları iskân edilmiş ancak Bolu ve Sinop sancakları kadar yoğunluk göstermemiştir⁵⁴⁸.

⁵⁴² BOA, C.DH, 251/12537.

⁵⁴³ BOA, C.DH, 182/9074.

⁵⁴⁴ BOA, C.DH, 39/1941; BOA, C.DH, 255/12744.

⁵⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM, 323/19; BOA, Y.EE, 94/28.

⁵⁴⁶ 1864 yılı içerisinde Kastamonu merkez sancağında muhacir iskânına uygun boş arazinin bulunmadığı. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 308/92.

⁵⁴⁷ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 201.

⁵⁴⁸ Kafkasya’dan göç ederek Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerine yerleştirilen muhacirlerin toplam sayıları ile ilgili yapılan bir çalışmada Bolu’ya 32.000, Sinop’a 10.000 ve Kastamonu’ya ise 5.000

2.2.2. Muhacir İskânı İçin Kastamonu Vilayeti'nde Görevlendirilen Memurlar

Osmanlı Devleti, topraklarına yönelik gerçekleşen göçlerin kitlesel boyutlara ulaşmasından sonra muhacirlerin sevk ve iskân işlemlerinin daha planlı ve hızlı bir şekilde yürütülmesi amacıyla 1860 yılında Muhacirîn Komisyonu isimli yeni bir teşkilat meydana getirmiştir. Ülke genelinde muhacirlerle ilgili bütün meselelerin sorumluluğunu üstlenen bu yeni komisyon Anadolu ve Rumeli bölgesine iskân memurları tayin ederek göç sürecini yönetmeye çalışmıştır. Kırım ve Kafkasya bölgesinden gerçekleşen göç hareketlerinin 1860 tarihinden sonra yoğunluk kazanması üzerine 1861 yılı içerisinde iskân memurları tayin edilerek görev bölgelerine gönderilmiştir. Bu dönemde Sinop Sancağı muhacirlerin ülkeye girişinde ilk durak noktalarından biri olmasından dolayı muhacirîn iskân memuru görevlendirilen bölgeler içerisinde yer almış ve Kaymakam Edhem Bey, Sinop iskân memuru olarak bölgeye görevlendirilmiştir⁵⁴⁹. Görevlendirilen ilk iskân memurlarının görev süreleri ve faaliyetleri hakkında net bilgiler bulunmamakla birlikte görev süreleri çok uzun sürmemiştir⁵⁵⁰. 1862 yılı içerisinde Sinop bölgesinde muhacir işlerinin yoğunluğunun hâlâ devam ettiği görülmektedir. Misafir olarak Canik, Amasya ve Sinop bölgelerinde bulunan muhacirleri bir an önce sevk ve iskân etmek isteyen Osmanlı yönetimi daha sonra bölgeye gelmesi beklenen muhacir sayısını göz önüne alarak mevcut muhacirlerin Sivas Uzunyayla ile Harput, Diyarbakır ve Urfa taraflarına sevk edilmesi için Mirliya Ömer Paşa'yı iskân-ı muhacirin memuriyetiyle bölgeye görevlendirmiştir⁵⁵¹.

Kırım ve Kafkasya bölgesinden gerçekleşen göçlerin 1864 yılı içerisinde kitlesel bir mahiyet kazanmasından sonra Muhacirîn Komisyonu Anadolu'yu sekiz iskân bölgesine ayırarak yeni iskân memurları tayin etmiştir. Muhacir yoğunluğunun yaşandığı yerlerden biri olan Kastamonu Vilayeti Kocaeli, Kastamonu ve Bolu sancaklarından oluşan bir iskân bölgesi olarak sınıflandırılmış ve Meclis-i Vâlâ

muhacirin yerleştirildiği belirtilmektedir. Bkz. Salih Polatkan, "Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Yapılan Göçler", *Kuzey Kafkasya*, S. 66-67, (1987), s. 8-9.

⁵⁴⁹ BOA, BEONGG, 761, s. 14.

⁵⁵⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 109-110.

⁵⁵¹ BOA, A.MKT.UM, 566/68.

mazbata ve evrak odası görevlilerinden Hasan Bey 3.000 kuruş maaş ve 2.000 kuruş harcırahla bölgeye iskân memuru olarak tayin edilmiştir⁵⁵². 1864 yılı içerisinde bölgeye görevlendirilen diğer bir iskân memuru ise Ankara İskân-ı Muhacirîn Memuru Muhtar Efendi olmuştur. Ankara'ya 1864 yılı içerisinde beklenenin çok üzerinde muhacir sevk edilmesi ve iskân için yeterli arazi bulmakta güçlük çekilmesinden dolayı Kastamonu dâhilinde müteferrik⁵⁵³ olarak 400 hane iskânına uygun arazinin bulunması üzerine Ankara tarafına sevk edilmesi planlanan muhacir gruplarının Kastamonu bölgesine sevk edilmesine karar verilmiştir. Kastamonu'ya sevk edilecek muhacirlerin iskân işlemlerini yürütmek için Ankara'daki görevine ilave olarak Kastamonu iskân memurluğu uhdesine verilen Muhtar Efendi bölgede görevlendirilmiştir⁵⁵⁴. Kastamonu'daki muhacirlerin iskân edilmesi noktasında olumlu işler yapan Muhtar Efendi bu dönemde ayrıca hizmetlerinden dolayı taltif edilmiştir⁵⁵⁵.

Kırım ve Kafkasya'dan göçlerin 1865 yılından sonra yavaşlaması ile birlikte ilk kurulan Muhacirîn Komisyonu'nun ve Anadolu'da bulunan iskân memurlarının görevleri büyük ölçüde bitmiştir. 1865'ten sonra zaman içerisinde küçük gruplar halinde göçler gerçekleşse de gelen muhacirlerin sayıları eskisi kadar kalabalık olmadığından iskân memurlarına ihtiyaç duyulmadan kolay bir şekilde iskân edilmeleri sağlanmıştır. Osmanlı topraklarına yönelen göçlerin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yeniden kitlesel bir hâl almasıyla birlikte yeni muhacirîn komisyonlarına ve iskân-ı muhacirîn memurlarına ihtiyaç duyulmuştur. Kafkasya ve Rumeli'den gelen kalabalık muhacir gruplarını hızlı bir şekilde sevk ve iskân etmek isteyen Osmanlı Devleti yeni iskân memurları tayin ederek süreci yönetmeye çalışmıştır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1 Ağustos 1878 tarihli bir belgede Anadolu'da 12 bölgeye yeni iskân-ı muhacirîn memurlarının tayin edildiği görülmektedir. Kastamonu bölgesine 5.000 kuruş maaşla eski Kırşehir Mutasarrıfı Abdullah Efendi tayin edilirken yanına 1.250 kuruş maaşla bir kâtip verilmiştir⁵⁵⁶. Abdullah Efendi'nin

⁵⁵² BOA, İ.MVL, 505/22848; Oğuz Polatel, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler ve Göçmenlerin İskânı", (AÜSBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 56.

⁵⁵³ Muhacirlerin ayrı ve dağınık olarak iskân edilmeleri için kullanılan bir terim.

⁵⁵⁴ BOA, MVL, 689/94.

⁵⁵⁵ BOA, BEOVGG, 150, s. 93.

⁵⁵⁶ BOA, İ.MMS, 63/2971.

görevi Kastamonu Vilayeti'ne iskânı düşünülen 2.000 hane 10.000 nüfus muhacirin iskân sürecine refakat etmek olarak belirlenmiştir⁵⁵⁷. Abdullah Efendi'nin 1878 yılı içerisinde başlayan görevi yaklaşık olarak bir yıl kadar sürmüş ve 1879 yılında son bulmuştur⁵⁵⁸.

Tablo 8: Muhacirlerin 1878'de vilayetlere iskânı için tayin olunan memurlar⁵⁵⁹.

Görev Yeri	Memur	Maaş/Kuruş	Katip Maaşı/ Kuruş
Aydın vilayeti	Eski Filibe mutasarrıf muavini Nafiz Bey	4.000	1.250
Suriye vilayeti	Kudüs Tamirat Müdürlüğü'nden ayrılma Ziya Bey	6.000	1.750
Adana vilayeti	Menteşe Mutasarrıflığı'ndan ayrılma Tayyar Paşa	6.000	1.750
Kastamonu vilayeti	Kırşehir Mutasarrıflığı'ndan ayrılma Abdullah Efendi	5.000	1.250
Ankara vilayeti	Edirne Merkez Mutasarrıflığı'ndan ayrılma Neşet Bey	5.000	1.500
İzmid sancağı	Girid Mutasarrıflığı'ndan ayrılma Kapıcıbaşı Cabi? Bey	3.000	1.000
Hüdavendigâr vilayeti	Eski Aydın Mektupçusu Halim Bey	4.000	1.250
Halep vilayeti	İane-i Muhacirîn Encümeni azasından Sadi Efendi	6.000	1.750
Sivas vilayeti	Eski Kasaba Kaymakamı Tevfik Bey	6.000	1.500
Konya vilayeti	İşkodra Vali Muavinliği'nden ayrılma Zahir? Bey	5.000	1.500
Canik sancağı	Livane Kaymakamlığı'ndan ayrılma Mustafa Asım Efendi	4.000	1.000
Biga sancağı	Kastamonu Tahrir-i Emlâk Mümeyyizliği'nden ayrılma Vehbi Efendi	3.000	1.000

⁵⁵⁷ BOA, İ.MMS, 59/2786.

⁵⁵⁸ BOA, DH.MKT, 1325/67; BOA, DH. MKT, 1326/66.

⁵⁵⁹ BOA, İ.MMS, 59/2786.

Tablo 9: 1878’de iskân memurlarının yerleştirmekle görevli olduğu muhacir sayısı⁵⁶⁰.

İskân edilecekleri yer	Hane	Nüfus
Halep ve Zor sancağına-Çerkes, Tatar ve Nogay muhacirleri	10.000	50.000
Şam	5.000	25.000
Adana	5.000	25.000
Konya	2.000	10.000
Kastamonu	2.000	10.000
Sivas içlerine yerleştirilmek üzere Samsun’a	1.000	5.000
Kıbrıs	2.000	10.000
Ankara	1.000	5.0000
İskenderun yoluyla Diyarbakır’a	1.000	5.000
Cezayir	100	500
Amasya’ya gönderilmek üzere Samsun İskelesine	900	4.500
Toplam	30.000	150.000

Kastamonu bölgesine 1878 yılı içerisinde ikinci bir iskân memurunun kısa süreliğine tayin edildiği görülmektedir. 20 Ağustos 1878 tarihli belgede Kastamonu Mutasarrıflığı’na tayin edilen Tevfik Paşa’nın Ereğli, Bartın ve İnebolu gibi muhacirlerin geliş noktası olan bölgelerde dört gün süreyle dolaştığı ve muhacirlerin iskân süreci hakkında teftişlerde bulunduğu anlaşılmaktadır⁵⁶¹. 1878 yılının Ekim ayı içerisinde Ali Kemal Paşa bir süre iskân memuru olarak Kastamonu bölgesinde görev yapmıştır⁵⁶². Muhacirîn Komisyonu ihtiyaç dâhilinde farklı zaman dilimlerinde Anadolu’da muhacir bulunan vilayetlere iskân memurları tayin etmeye devam ederken aynı zamanda muhacirlerin iskân sürecini hızlandıracak tedbirlerde almıştır. 10 Aralık 1878 tarihli belgede iskân memurlarının yanına merkezden kâtip olarak verilen kimselerin genellikle yetersiz ve işinin ehli olmadığı anlaşıldığından memurların yanına verilecek kâtiplerin vilayetlerden iş bilir kimselerden tayin edilmesi

⁵⁶⁰ BOA, İ.MMS, 59/2786.

⁵⁶¹ BOA, ŞD, 267/3.

⁵⁶² BOA, DH.MKT, 1324/77.

istenmiştir⁵⁶³. 1879 yılı içerisinde Anadolu bölgesine gönderilen muhacirlerin durumlarını görmek için geniş çaplı bir tahkikatın yapıldığı görülmektedir. Anadolu dört iskân bölgesine ayrılarak merkezden sivil ve askeri sınıftan memurların gönderilmesine karar verilmiştir. Trabzon, Hüdavendigâr, Sivas ve Adana bölgeleri olarak belirlenen tahkikat bölgelerinden Hüdavendigâr Vilayeti dâhilinde araştırma yapılacak yerler İzmit, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Karesi sancakları ile Kastamonu ve Ankara vilayetlerinin muhacir bulunan kazaları olarak belirlenmiş ve Saib Efendi bölgede araştırma yapmakla görevlendirilmiştir⁵⁶⁴.

Kastamonu bölgesine 1879 tarihinden sonra uzun süre yeni bir iskân memurunun tayin edilmediği görülmektedir. Bu durumun sebebi olarak muhacir göçlerinin yavaşlaması ve gelen muhacirlerin büyük kısmının iskân edilmesinin etkili olduğu söylenebilir. XX. yüzyıl başlarında Kastamonu'ya özellikle Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra muhacir gelmeye devam etmiştir. Bu süreçte devlet Kastamonu'ya muhacir iskânıyla ilgilenmek üzere memurlar atamaya devam etmiştir. Arşiv kayıtlarında Kastamonu bölgesinde 1916 yılı içerisinde Mazhar Bey isimli bir iskân memurunun görev yaptığı ancak bir süre sonra görevden alınarak yerine İzmir istinaf azalarından Zeki Bey'in tayin edildiği görülmektedir⁵⁶⁵. Mazhar Bey'in görevden alınmasında hakkında görevi kötüye kullanma, Rum ve Ermeni ailelere karşı zorluk çıkarma ve emval-i metruke mallarını gasp ettiği yönünde dedikoduların etkili olduğu düşünülebilir⁵⁶⁶. Kastamonu muhacirin memurluğundan alındıktan bir süre sonra Mazhar Bey Trabzon'a gönderilmiştir⁵⁶⁷. Bu kayıttan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar Kastamonu çevresine muhacir iskânı ile uğraştığı anlaşılmaktadır.

⁵⁶³ BOA, DH.MKT, 1325/56.

⁵⁶⁴ BOA, İ.MMS, 38/1590; Polatel, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler", s. 62-63.

⁵⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, 611/2.

⁵⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, 610/65.

⁵⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, 618/60.

2.2.3. Kastamonu Vilayeti'nde Kurulan Muhacirîn Komisyonları

Osmanlı Devleti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra uğradığı büyük toprak kayıpları neticesinde Rumeli ve Kafkasya'dan yeni kitlesel göç dalgalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Göçlerin yeniden başlaması üzerine 1875 tarihinde kadrosunda küçülmeye gidilerek Zaptiye Nezareti'ne bağlı bir daire haline getirilen Muhacirîn Komisyonu'nu 1878'de yeniden canlandıran Osman yönetimi gelen muhacirleri sevk ve iskân etmeye çalışmıştır. Önceki kurulan komisyondan farklı olarak taşrada bulunan vilayet, sancak ve kazalar dâhilinde şubeleri kurulan yeni komisyonunun ülke genelinde muhacir bulunan bütün yerlerde teşkilatlanması sağlanmıştır. Kastamonu Vilayeti, Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde hem sevk hem de iskân bağlamında önemli bir konumda olduğundan muhacir komisyonunun şubeleri vilayet genelindeki idari birimlerde teşkilatlanmıştır. Vilayet genelinde kurulan komisyonlar “*Muhacir Komisyonu, Muhacirîn İskân Komisyonu, Muhacirîn İlane Komisyonu, Muhacirîn İskân Şubesi*” olarak farklı birim ve isimlendirmelere tabi tutulmuştur.

Tablo 10: Kastamonu Vilayeti dâhilinde kurulan muhacirîn komisyonları.

1879	
Kastamonu Muhacirîn Komisyonu ⁵⁶⁸	Safranbolu Muhacirîn Komisyonu ⁵⁶⁹
Reis: Abdullah Efendi	Reis Hacı Ali Rıza Efendi
Defteri Hakani Memuru Medhet Efendi (üye)	Fehamed Efendi (üye)
Müftizade Hacı Abidin Efendi (üye)	Ali Çavuş (üye)
Şeyhzade Hasip Efendi (üye)	İsmail Efendi (kâtip)
Beledi azasından Evliya Efendi (üye)	
Hacı Bendus Ağa (üye)	
Komisyon kâtibi Mustafa Naili Efendi.	
Bolu Muhacirîn İskân Komisyonu ⁵⁷⁰	Bolu Muhacirîn İlane Komisyonu ⁵⁷¹

⁵⁶⁸ KVS, 1296/1879, s. 40.

⁵⁶⁹ KVS, 1296/1879, s. 57.

⁵⁷⁰ KVS, 1296/1879, s. 86.

⁵⁷¹ KVS, 1296/1879, s. 87.

Reis Mehmet Efendi	Reis Mehmed Efendi
Hacı Mustafa Efendi (üye)	Hacı Mustafa Efendi (üye)
Şükrü Bey (üye)	Şükrü Bey (üye)
Hacı Emin Ağa (üye)	Hacı Emin Ağa (üye)
Nazif Ağa (üye)	Nazif Ağa (üye)
Hafız Durmuş Efendi (üye)	Hafız Durmuş Efendi (üye)
Ereğli Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁷²	Gerede Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁷³
Reis Hacı İsmail Kapudan	Reis Hacı Mustafa Ağa
Hacı Hüseyin Ağa (üye)	Seyyid Ahmet Efendi (üye)
Ahmet Ağa (üye)	Hacı Mehmet Ali Ağa (üye)
Ali Rıza Efendi (üye)	Mehmed Ali Ağa (üye)
Hasan Ağa (üye)	Hacı Ahmet Bey (üye)
Süleyman Ağa (üye)	Eşref Efendi (kâtip)
Mehmed Âfi Efendi (kâtip)	
Bartın Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁷⁴	
Reis Ahmed Hamdi Efendi	
Ahmed Efendi (üye)	
Hacı Ahmed Ağa (üye)	
Hasan Tahsin Efendi (üye)	
Davud Ağa (üye)	
Hüseyin Efendi (kâtip)	
1880	
Kastamonu Muhacirîn Komisyonu ⁵⁷⁵	Bolu Muhacirîn İskân Şubesi ⁵⁷⁶
Reis Nakibü'l-eşraf es-Seyyid İbrahim Zühdü Efendi	Reis Hacı Arif Efendi

⁵⁷² KVS, 1296/1879, s. 91.

⁵⁷³ KVS, 1296/1879, s. 98.

⁵⁷⁴ KVS, 1296/1879, s. 100.

⁵⁷⁵ KVS, 1297/1880, s. 65.

⁵⁷⁶ KVS, 1297/1880, s. 119.

(müderris)	Hacı Osman Ağa (üye)
es-Seyyid Ahmet Hilmi Efendi (üye)	Hacı Şerif Efendi (üye)
Müftizade el-Hac Zeynelabidin Efendi (üye)	Nazif Ağa (üye)
Şeyh es-Seyyid Hasip Efendi (üye)	Abdullah Bey (üye)
Ali Osman Ağa (üye)	Mehmed Bey (üye)
es-Seyyid Abdülkadir Efendi (üye)	Hacı Emin Efendi (üye)
el-Hac Abdülcemil Efendi (üye)	
Komisyon kâtibi Nuri Efendi	

Ereğli Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁷⁷	Çankırı Sancağı Kalecik Kazası Muhacir Komisyonu ⁵⁷⁸
Reis Hacı İsmail Kapudan	Reis Hüseyin Ağa
Hacı Hüseyin Ağa (üye)	İbrahim Ağa (üye)
Ahmed Ağa (üye)	Mehmed Efendi (üye)
Ali Rıza Efendi (üye)	Bekir Efendi (kâtip)
Arif Efendi (kâtip)	

Sinop Muhacirîn Komisyonu ⁵⁷⁹
Reis-i evvel Ahmed Fuad Efendi
Reis-i sani İbrahim Nüzhet Efendi
Ali Bey (üye)
Osman Ağa (üye)
Ali Efendi (üye)
Mehmed Ağa (üye)
Hüsnü Ağa (üye)
Ahmed Hulusi Efendi (üye)
Hasan Hurufi Efendi (kâtip)

⁵⁷⁷ KVS, 1297/1880, s. 132.

⁵⁷⁸ KVS, 1297/1880, s. 156.

⁵⁷⁹ KVS, 1297/1880, s. 164.

Kastamonu Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸⁰	İnebolu Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸¹
Reis Defteri Hakani Memuru Medhet Efendi	Reis Ali Efendi
es-Seyyid Ahmet Hilmi Efendi (üye)	İspirzade Mehmet Ağa (üye)
Müftizade el-Hac Zeynelabidin Efendi (üye)	İbrahim Yazıcı (üye)
es-Seyyid Abdülkadir Efendi (üye)	Hilmi Efendi (kâtip)
el-Hac Abdülcemil Efendi (üye)	
Murat Efendi (kâtip)	
Araç Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸²	Bolu Sancağı Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸³
Reis Bekir Ağa	Reis Hacı Osman Efendi
Hasan Ağa (üye)	Mehmed Bey (üye)
Hacı Mustafa Ağa (üye)	Hüsnü Bey (üye)
Mehmed Efendi (kâtip)	Hacı Emin Ağa (üye)
	Mustafa Ağa (üye)
	Edhem Efendi (kâtip)
Bartın Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸⁴	Sinop Sancağı Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸⁵
Reis Ahmed Hilmi Efendi	Reis-i sani İbrahim Nezhet Efendi
Hacı Mehmed Efendi (üye)	Abdi Efendi (üye)
Ahmed Ağa (üye)	Nikol Efendi (üye)
Ligor Efendi	Ali Bey (üye)
	Ali Efendi (üye)
	Ahmed Hulusi Efendi (üye)
	Veli Ağa (üye)

⁵⁸⁰ KVS, 1298/1881, .s. 65.

⁵⁸¹ KVS, 1298/1881, .s. 86.

⁵⁸² KVS, 1298/1881, .s. 114.

⁵⁸³ KVS, 1298/1881, .s. 123.

⁵⁸⁴ KVS, 1298/1881, .s. 142.

⁵⁸⁵ KVS, 1298/1881, .s. 175.

Osman Remzi Efendi (üye)	
Hacı Hüseyin Ağa	
Sami Efend (kâtip)	
İstefan Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸⁶	
Reis Hüseyin Vasfi Efendi (müderris)	
Emin Ağa (üye)	
Hüseyin Bey (üye)	
İbrahim Bey (üye)	
Kadri Efendi (üye)	
Yakup Efendi (üye)	
Hüseyin Efendi (kâtip)	
1882	
Kastamonu-Daday Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸⁷	Bolu Muhacirîn İskân Şubesi ⁵⁸⁸
Reis Hüsamettin Efendi	Reis Hacı Osman Efendi
Yusuf Efendi (üye)	Hüseyin Bey (üye)
Sadık Ağa (üye)	Mustafa Ağa (üye)
Mehmed Efendi (üye)	Hacı Emin Ağa (üye)
1896	
Düzce Kazası Muhacirîn Komisyonu ⁵⁸⁹	
Reis Hamdi Efendi	
Ahmet Efendi(aza)	
Ali Osman Efendi (aza)	
İbrahim Efendi (nüfus memuru)	
Ferhat Efendi (kâtip)	

⁵⁸⁶ KVS, 1298/1881, .s. 188.

⁵⁸⁷ KVS, 1299/1882, s. 121.

⁵⁸⁸ KVS, 1299/1882, s. 132.

⁵⁸⁹ KVS, 1314/1896, s. 195.

Göçlerin yoğun olarak gerçekleştiği yıllarda Kastamonu Vilayeti'nde teşkilatlanmış ve hizmet veren muhacir komisyonlarının üyelerinin zaman zaman gösterdikleri üstün hizmetlerden dolayı terakki ve taltif edilmeleri hakkında merkeze yazılar gönderildiği görülmektedir. Örneğin Kastamonu Muhacirîn Komisyonu'na fahri olarak başkanlık etmesinin yanı sıra başkitabet görevinde üstün hizmetleri görülen Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı İbrahim Zühdü Efendi'nin taltif edilmesi için Kastamonu Vilayeti'nden merkeze talepte bulunulmuştur⁵⁹⁰. Aynı şekilde Kastamonu Muhacirîn Komisyonu'nda yararlı hizmetleri görülen reis Zeynelabidin Rauf ile azalardan Mehmet Mazhar Efendi ve Hüseyin Efendi de rütbe ve nişan ile taltif edilmiştir⁵⁹¹.

2.2.4. Kastamonu Sancağı'na Muhacir İskânı

2.2.4.1. Geçici Olarak İskân Edilip Başka Yerlere Sevk Edilen Muhacirler

Kastamonu, Karadeniz bölgesinde bulunduğu konum itibarıyla göç eden muhacirlerin ilk uğrak noktası olan önemli limanlara sahip bir bölgedir⁵⁹². Kırım ve Kafkasya'dan deniz yoluyla göç edenlerin sevk ve iskân sürecinde önemli bir kavşakta olan Kastamonu daimi iskân bölgesi olmasının yanı sıra muhacirlerin geçici barınma ve başka iskân sahalarına sevkleri esnasında önemli bir konuma sahip olmuştur⁵⁹³. 1859'da Kırım'ın Kerç İskelesi'nden Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen 451 nüfus Nogay Tatar muhacirin seyahat ettiği gemi hava muhalefeti nedeniyle Kastamonu Sancağı'nın Hoşalay kazası civarındaki Mesed İskelesi'nde karaya yanaşmak istemiş ancak fırtınadan dolayı gemi hasar alarak batmıştır. Kaza sonucu 174 muhacir hayatını kaybetmiş, 277 muhacir ise kurtarılarak İnebolu'da geçici olarak ikamete tabi tutulmuştur. Burada ahali tarafından kendilerine yapılan yardımlar ve yol

⁵⁹⁰ BOA, DH.MKT, 1399/77; BOA, DH. MKT, 1364/26.

⁵⁹¹ BOA, İ.DH, 873/69729.

⁵⁹² Gözleve'den Kastamonu'nun İnebolu Limanı'na gelen muhacirlerin yol ücretlerinin ödenmesi. Bkz. BOA, İ.DH, 354/23387.

⁵⁹³ BOA, A.MKT.MHM, 307/46.

ücretlerinin karşılanmasından sonra Tatar muhacirler Şirketi Hayriye vapuruyla İstanbul'a sevk edilmiştir⁵⁹⁴.

Kastamonu Sancağı'na iskân edilmek üzere gönderilen muhacirlerin bir kısmı kendilerine gösterilen iskân sahalarını beğenmeyerek başka mevkilerde iskânlarını talep etmeleri daimi olarak iskân edilmelerini engelleyerek onların geçici olarak Kastamonu'da kalmalarına ve sonraki süreçte başka bölgelere sevk edilmelerine yol açmıştır. 1861'de Kastamonu'ya iskân için gönderilen muhacirler iskân edilecekleri yerleri beğenmeyerek Sivas taraflarına gitmek istemişlerdir⁵⁹⁵. Kastamonu'da iskân edilmek üzere gönderilen 214 hane 1.482 nüfus Çerkes muhacirlerinin ilk etapta kaza ve köylere misafir olarak yerleştirilmesi sonraki süreçte ise Taşköprü, Gökçeada ve Köni(Küre) kazalarında bulunan boş araziler üzerinde karışık olarak iskân edilmeleri düşünülmüştür. Ancak muhacirler karışık olarak iskânı kabul etmedikleri gibi toplu olarak bir yerde iskân edilmelerini, cami ve medrese yapılarak diğer ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini belirtmişlerdir. Bölgede 200 hane iskânına uygun arazinin bulunmaması ve muhacirlerin Sivas taraflarında bulunan akrabalarının yanına sevk edilmeleri yönündeki talepleri onların iskân sürecinin gecikmesine yol açmıştır⁵⁹⁶. Muhacirleri kimin burada iskân etmemek üzere tahrik ettiğiyle ilgili yapılan tahkikat sonucu gelen muhacirlerden yalnızca 24 hanenin Taşköprü ve Köni kazalarında iskâna rıza gösterdiği anlaşılmış geri kalan nüfusun ise iskâna rıza göstermediği, onları tahrik edenlerin ise reisleri olduğu tespit edilmiştir. Muhacir reislerinin iskân edilecekleri araziye verimli görmemelerinden dolayı muhacirleri Sivas taraflarında iskân etmek için kışkırttığı anlaşılmıştır⁵⁹⁷.

Kastamonu Mutasarrıflığı ve Muhacirîn Komisyonu arasında yapılan görüşmelerden sonra Kastamonu'da iskânı kabul etmeyen Çerkes muhacirlerinin ziraat mevsimi geçmeden Sivas Uzunyayla'da bulunan akrabalarının yanına sevk edilmesine karar verilmiş ve bu husus Sivas Mutasarrıfı Ahmet Paşa'ya bildirilmiştir⁵⁹⁸. Çerkes

⁵⁹⁴ BOA, A.MKT.UM, 373/39; BOA, İ.DH, 445/29415; BOA, A.MKT.NZD, 294/3; BOA, A.MKT. MHM, 169/88; BOA, MVL, 837/110.

⁵⁹⁵ BOA, A.MKT.UM, 470/63.

⁵⁹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 760/71.

⁵⁹⁷ BOA, A.MKT.UM, 479/71.

⁵⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM, 219/53; BOA, A.MKT.NZD, 360/52.

muhacirlerinin yanı sıra bu dönemde Nogay muhacirlerinden 12-13 nüfus da benzer sebeplerden dolayı Kastamonu’da iskâna rıza göstermemiştir. Onlar da Çerkes muhacirleri gibi kendilerine yapılan tüm telkinlere rağmen başka bir bölgeye sevkleri hususunda ısrarcı olmuştur⁵⁹⁹.

Kastamonu’ya 1861 yılı içerisinde iskân olunmak üzere sevk olunan Nogay Canboyluk muhacirlerinden ve Hoca Mehmet Efendi takımından 10 hane muhacirin Kastamonu’da kendilerine yevmiye verilmemesi yüzünden sefil olduklarından bahisle Kırşehir tarafında Malya Çölü ve Çiçek Dağı’nda bulunan akrabalarının yanına iskân talebinde bulunmuşlardır⁶⁰⁰. Aynı yıl içerisinde Canboyluk Nogaylarından olan ve iskân için Viranşehir’e⁶⁰¹ gönderilmiş olan 35 hane muhacir kendilerine yevmiye verilmediğinden dolayı perişan olduklarını belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra muhacirler sancak dâhilinde iskânlarına elverişli mahâl bulunmadığını gerekçe göstererek akrabalarının bulunduğu Konya’nın Paşa Dağı bölgesi ile Kırşehir taraflarında bulunan Malya Çölü ve Kızılırmak civarında iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır⁶⁰². Kendilerine yapılan tekliflere kulak asmayan muhacirler bir süre sonra Konya’ya firar etmiştir⁶⁰³.

Muhacirlerin iskân edildikleri yerlerden başka yerlere sevk taleplerinin olması ve çoğu zaman izinsiz olarak yer değiştirmeleri karşısında merkezden Viranşehir Kaymamı Emin Ağa’ya gönderilen emirde men-i mürur⁶⁰⁴ yasaklarının muhacirler için geçerli olduğu belirtilerek muhacirlerin izinsiz olarak yer değiştirmesinin engellenmesi istenmiştir.⁶⁰⁵ 1861 yılı içerisinde Sivas taraflarında iskân etmek için Trabzon, Kastamonu, Kütahya, Denizli, Samsun ve Amasya taraflarından 660 hane Kabardey,

⁵⁹⁹ BOA, A.MKT.UM, 479/71.

⁶⁰⁰ BOA, A.MKT.UM, 480/73.

⁶⁰¹ Safranbolu.

⁶⁰² BOA, A.MKT.DV, 190/86.

⁶⁰³ BOA, A.MKT.UM, 483/29; BOA, A.MKT.MHM, 229/71; BOA, A.MKT.NZD, 375/49; BOA, A.MKT.NZD, 376/91.

⁶⁰⁴ Osmanlı topraklarında seyahat etmek isteyen yerli ve yabancı herkes seyahat için bir izin tezkiresi almak mecburiyetindeydi. XVI. yüzyılda “yol hükmü” denilen bu belge XIX. yüzyılda “mürur tezkiresi” olarak anılmıştır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Mürur Tezkiresi”, *TDVİA*, C. 32, TDV Yay., İstanbul 2006, s. 60-61.

⁶⁰⁵ BOA, A.MKT.UM, 515/11.

Dağıstan ve Nogay muhaciri bu bölgeye sevk edilmiştir⁶⁰⁶. Kastamonu ve Sinop taraflarından Anadolu'nun diğer iskân sahalarına yapılan muhacir sevklerinin sorunsuz şekilde ilerlediği ve buralarda yapılan çalışmalardan memnuniyet duyulduğu merkezi yönetim tarafından Kastamonu Mutasarrıfı Ramiz Paşa'ya bildirilmiştir⁶⁰⁷.

Kastamonu Sancağı'nda iskân edilen muhacirlerin zaman içerisinde kendilerine verilen arazilerin verimsizliğini bahane ederek akrabalarının bulunduğu şehirlere iskân taleplerinin devam ettiği görülmektedir. 1861'de Kastamonu'da iskân ettirilen muhacirlerin Kırşehir'e nakil talebinde bulunmaları üzerine yapılan incelemede neden Kırşehir'e gitmek istedikleri hususunun sorulması üzerine muhacirler, Kastamonu arazisinin ziraat ve geçimlerine yetecek derecede verimli olmadığından bahisle nakil talebinde bulunmuşlardır. Muhacirlerin ısrarcı tavırları karşısında redif topçu binbaşı Ömer Efendi'ye hususi talimat verilerek muhacirler Kırşehir tarafına sevk edilmiştir⁶⁰⁸. Kastamonu'ya Çerkes muhacirleriyle birlikte iskân için sevk edilen Dağıstan muhacirlerinden 36 nüfusluk bir grup Sivas'a sevk edilmelerini kabul etmeyerek İstanbul'a gitme talebinde bulunmuş ve oradan memleketlerine dönme niyetinde oldukları anlaşılmıştır⁶⁰⁹. Bunun üzerine muhacirlerin bu niyetlerini engellemek isteyen Osmanlı yönetimi onları iskân için Sivas tarafına sevk etmiştir⁶¹⁰. Kastamonu ve Sinop taraflarında biriken muhacirlerin sevkine devam edilmiş ve 31 hanelik yeni bir grup daha Konya bölgesine gönderilmiştir⁶¹¹. Kastamonu'ya iskân için gönderilen Aman Apay grubunun kendi talepleri doğrultusunda farklı bir bölgede iskân edilmeleri için bu dönemde sevkleri yapılmıştır⁶¹². Aynı yıl içerisinde Kastamonu'ya iskân edilmek üzere sevk edilen ve Tosya'da geçici olarak iskân edilen 13 hane Nogay muhacirinin Konya'da Malya Çölü ve Çiçek Dağı'nda ikamet eden akrabalarının yanına sevk talepleri üzerine burada biriken yevmiyeleri kendilerine verilerek Konya

⁶⁰⁶ BOA, A.MKT.UM, 483/1.

⁶⁰⁷ BOA, A.MKT.UM, 502/70.

⁶⁰⁸ BOA, A.MKT.UM, 508/4.

⁶⁰⁹ BOA, A.MKT.MHM, 226/3.

⁶¹⁰ BOA, A.MKT.NZD, 363/98; BOA, A.MKT.MHM, 231/57; BOA, A.MKT.MHM, 233/15.

⁶¹¹ BOA, A.MKT.NZD, 368/31; BOA, A.MKT.MHM, 235/63.

⁶¹² BOA, A.MKT.MHM, 217/24.

tarafına sevk edilmişlerdir⁶¹³. Kastamonu bölgesinde muhacirlerin sevk işlemleri devam ederken zaman zaman yararlılıkları görülen kimselerin bu hususta taltif edildiği görülmektedir⁶¹⁴. Kastamonu’da bulunan muhacirlerin iskân için Sivas taraflarına sevkleri esnasında yararlı hizmetleri görülen Çerkes muhacirlerinden Mirza Bey beşinci rütbeden Mecidi Nişanı ile taltif edilmiştir⁶¹⁵.

Kastamonu Sancağı’nda geçici olarak iskân edilen muhacirlerin başka bölgelere iskân talepleri nedeniyle sevk işlemlerinin 1864 yılı boyunca devam ettiği görülmektedir. İstanbul’da Fındıklı Semti’nde oturan Nefise Hanım ile Hasan Ağa, İnebolu’da iskân edilen kardeşleri Hasan’ı yanlarına almak için talepte bulunmuştur. Yapılan inceleme sonucu Hasan’ın henüz daimi olarak iskân edilmediği göz önüne alınarak yol masrafını kendi cebinden karşılaması kaydıyla İstanbul’a sevkine izin verilmiştir⁶¹⁶. İnebolu kazasında geçici olarak iskâna tabi tutulan 24 hane Çerkes muhaciri burada hanelerinin hala inşa edilmediğini, bu yüzden sefalet içine düştüklerinden bahisle Rusçuk’ta bulunan akrabalarının yanına sevkleri hususunda başvuruda bulunmuşlardır⁶¹⁷. Ancak kış mevsiminin geldiği ve Rusçuk’a seyahatlerinin bu mevsimde zor olacağı göz önüne alınarak muhacirlerin kış mevsimi geçene kadar İnebolu’da geçici olarak yerleşmelerinin, bahar geldiğinde ise Köstence’ye sevk edilmeleri düşünülmüştür, Ancak sonraki süreçte yapılan tahkikatta muhacirlerin İnebolu kazasında değil Sinop’un Ayandon kazasında iskân edildikleri anlaşılmıştır. Muhacirlerin topluca iskânına karşı çıkan Zekeriya’nın muhacirleri Rumeli’de iskân için tahrik etmesi üzerine hapse atılmasına ve bir kefil bulana kadar tutuklu kalmasına karar verilmiştir⁶¹⁸. Kastamonu’da iskân edilen muhacirlerin zaman zaman vilayetin diğer sancaklarına iskân taleplerinin olduğu, uygun görülenlerin sevklerinin yapıldığı görülmektedir. Çerkes muhacirlerinden olup Kastamonu’da

⁶¹³ BOA, A.MKT.MHM, 225/33.

⁶¹⁴ BOA,İ.DH, 476/31952.

⁶¹⁵ BOA, A.DVN.MHM, 33/89; BOA, A.MKT.MHM, 227/57; *Takvîm-i Vekâyi*, S. 619.

⁶¹⁶ BOA, A.MKT.UM, 798/38; BOA, A.MKT.MHM, 313/38.

⁶¹⁷ BOA, BEOVGG.d, 154. G: 113.

⁶¹⁸ BOA, MVL, 707/58; BOA, BEOVGG.d, 150. G: 71.

bulunan Sehven Bey'in ailesiyle beraber Sinop'a iskânları yönünde taleplerinin olduğu ve sevklerinin yapıldığı görülmektedir⁶¹⁹.

Osmanlı Devleti muhacirlerin iskân olundukları mahallerden başka yerlere gitmelerine geçerli bir sebep olmaksızın izin vermemiş ve bu yönde emirler yayınlamıştır⁶²⁰. Ancak muhacirlerin yayınlanan emirlere rağmen çeşitli sebeplerden dolayı başka yerlere iskân edilmelerinde ısrarcı olmaları hatta çoğu zaman izinsiz firar etmeleri iskân sürecinde ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. 1866 tarihli bir belgede Kastamonu'nun Saz kazasında iskân ettirilen iki hane 13 nüfus muhacirin başka bir bölgede iskân edilmek arzusunda olduğu ancak iskân kanunları gereği böyle bir durumun mümkün olmaması üzerine bu husus hakkında ne yapılması gerektiği Kastamonu Sancağı'ndan merkeze sorulmuştur. Kastamonu'da yapılan tahkikat sonucunda bu muhacirlerin 20 hane 130 nüfus olarak Samsun'dan Kastamonu'ya gönderildiği ancak grubun 18 hanesinin iskân için İzmit'e sevk edildiği ve iki hanenin Kastamonu'da kaldığı anlaşılmıştır. Kastamonu'da kalan muhacirlerin akrabalarının bulunduğu yere iskân talebinde bulundukları anlaşıldığından gönderilen cevapta muhacirlerin akrabalarının yanına gönderilmelerinde bir mahzur olmadığı belirtilmiştir⁶²¹.

Muhacirlerin izinsiz olarak yer değiştirmesi hakkında bilgi veren 1867 tarihli bir belgede Çerkes muhacirlerinden ve Hacı Hüseyin Efendi takımından 37 hane 182 nüfusun ilk olarak Kastamonu Sancağı'nın Belovacık kazasında iskân edildiği ancak iki sene önce bu muhacirlerin izinsiz olarak bulundukları yeri terk ederek Sinop Sancağı'nın İstefan kazasına yerleştiği anlaşılmıştır. Durumun anlaşılması üzerine Kastamonu'ya geri iadeleri talep edilse de muhacirleri geri göndermek mümkün olmamıştır. Sinop'ta kendilerine hane inşa etmeleri için para ve ziraate başlayana kadar yevmiye yardımı yapıldığından muhacirlerin burada iskânlarına izin verildiği anlaşılmaktadır⁶²².

⁶¹⁹ BOA, BEOVGG.d, 154, G: 110.

⁶²⁰ BOA, DH.MKT, 1605/100;BOA, A.MKT.MHM, 234/82;BOA, A.MKT.UM, 556/19.

⁶²¹ BOA, MVL, 720/81; Polatel, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler", s. 162-163.

⁶²² BOA, MVL, 738/68.

93 Harbi'nden sonra Osmanlı topraklarına başlayan kitlesel göçler döneminde Kastamonu bölgesinde biriken muhacirlerin hem kara hem de deniz yoluyla sevklerine devam edilmiştir. 1882 yılında Batum'dan göç etmek isteyen 608 nüfus muhaciri alarak hareket eden Asir isimli vapur Karadeniz sahil şeridinde bulunan Trabzon, Ünye, Samsun, Sinop ve İnebolu'da sevk edilmeyi bekleyen muhacirlerin bulunduğu liman şehirlerine uğrayarak buradan 281 kişiyi daha alarak İstanbul'a hareket etmiştir⁶²³. 1900 tarihli diğer bir belgede önce Çatalzeytin'e gelen ardından İnebolu İskelesi'nde karaya çıkan 12 nüfus muhacirin İstanbul'a sevk yapılmıştır⁶²⁴. Yine 1903 yılı içerisinde Çatalzeytin yoluyla İnebolu'ya gelen Batum muhacirlerinden beş hane İstanbul'a gönderilmiştir⁶²⁵.

2.2.4.2. Kalıcı Olarak İskân Edilen Muhacirler

Osmanlı Devleti, 1859 yılından itibaren Anadolu bölgesine büyük muhacir grupları sevk etmeye başlamıştır⁶²⁶. Kastamonu Vilayeti'nin de içerisinde bulunduğu Anadolu vilayet ve sancaklarına gönderilen emirde iskân olunmak üzere gönderilecek muhacirlerin yerleşimlerinin sağlanarak ziraate alıştırılması ve açıkta nüfus bırakılmamasına dikkat edilmesi istenmiştir⁶²⁷. 1860 yılında Canboyluk Nogaylarından Hoca Can Mehmet, Abdülmelik, İman İkas, Abdülvehhab ve Beybay efendi takımlarından 200 hane 883 nüfus Kastamonu Sancağı'nda iskân etmek istediklerini belirtmişlerdir. İskân talimatları gereği sancak dâhilindeki kaza ve köylerde karışık olarak iskânları düşünülen muhacirlerin fakir olanlarına para ve yiyecek yardımı sağlanarak iskânlarının temin edilmesine karar verilmiştir⁶²⁸.

Kırım'ın Gözleve İskelesi'nden Rumeli taraflarına göç etmek için 1860 yılında yola çıkan Kırım muhacirlerinin Beygazi takımından 209 nüfus yolculuk esnasında hava muhalefetinden dolayı Sinop bölgesinde karaya çıkmak zorunda kalmıştır. Sinop

⁶²³ BOA, Y.PRK.ASK, 11/25.

⁶²⁴ BOA, DH. MKT, 2328/9.

⁶²⁵ BOA, DH.MKT, 763/55.

⁶²⁶ Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", s. 595.

⁶²⁷ BOA, A.MKT.MHM, 215/15.

⁶²⁸ BOA, A.MKT.NZD, 328/33.

Kaymakamı tarafından merkeze gönderilen yazıda, Rumeli bölgesine göç etmek için yola çıkan bu muhacirlerin tekrar Rumeli taraflarına gitmeleri zor olacağından reisleri Abdülbadi, Azmi ve Kandi isimli kimselerin Kastamonu’da iskân etmeyi kabul ettiği belirtilmiştir. Kastamonu’da Taşköprü ve Boyabat kazalarına henüz muhacir gönderilmediğinden bu muhacirlerin kış gelmeden önce bu kazalarda karışık olarak iskânları yönünde emir verilmiştir⁶²⁹.

Kastamonu’ya 1860 yılı boyunca muhacirlerin gelmeye devam ettiği görülmektedir. Gelen muhacirlerin iskân süreci kış mevsimine tesadüf ettiğinden muhacirlerin önce bir yerde toplanmalarının sağlanması ardından kış mevsimi geçene kadar sancak dâhilindeki kasaba ve köylere misafir olarak yerleştirilerek ahali tarafından kendilerine yardım edilmesi, bahar mevsimi geldiğinde ise kalıcı olarak iskânlarının yapılmasına karar verilmiştir⁶³⁰. Osmanlı Devleti, muhacir gönderilen bölgelere gönderdiği emirlerde muhacirlerin tez elden iskân edilerek sefalet düşürülmemeleri hakkında dikkatli olunması gerektiğini belirtmiştir. Ancak gösterilen tüm çabalara rağmen zaman zaman olumsuz durumların yaşanılması kaçınılmaz olmuştur. 1861 yılında Çerkes muhacirlerinden Musa, Madi ve Adil Bey isimli kimselerin verdiği arzuhalde, 20 hane olan aileleriyle birlikte iskân edilmek üzere Kastamonu’ya gönderildiklerini ancak henüz iskânları yapılmadığından sefalet içine düştüklerini belirterek bir an önce iskânlarının yapılması yönünde talepte bulunmuşlardır⁶³¹.

Kastamonu Sancağı’na Kırım ve Kafkasya’dan gelen muhacirlerin iskân süreci devam ederken bir diğer taraftan sancak dâhilinde nerelere ne kadar muhacir iskân edilebileceğiyle ilgili tahkikatların yapıldığı görülmektedir. Kastamonu’dan Muhacirîn Komisyonu’na gönderilen 1861 tarihli bir evrakta Kastamonu’ya gelen muhacirlerin büyük çoğunluğunun bahar mevsimi gelene kadar Cide, Hoşalay ve İnebolu kazalarında bulunan köylere ikişer hane şeklinde misafir olarak yerleştirildiği ve gelecek baharda iskânlarının yapılacağı belirtilmiştir. Muhacirlerin iskân edileceği arazilerin belirlenmesi için Devrekâni kazasının Belovacık bölgesi ile Küre-i Nühas ve

⁶²⁹ BOA, A.MKT.NZD, 329/63.

⁶³⁰ BOA, A.MKT.MHM, 202/17; BOA, A.MKT.MHM, 255/36; BOA, A.MKT.MHM, 212/5; Hakan Türkkân, “XIX. Yüzyıl Karabük ve Çevresinde Muhacirler Meselesi”, *History Studies*, 11(6), (2019), s. 2093.

⁶³¹ BOA, A.MKT.MHM, 217/18.

Daday kazalarında Kastamonu meclis azalarından Hacı Mustafa Bey ile redif askeri binbaşı Mehmet Ali Ağa tarafından 10-15 gün süreyle tahkikat yapıldığı görülmektedir. Yapılan inceleme sonucu Belovacık'ta 4.100 dönüm arazi üzerinde 200 haneye yakın muhacir iskânına uygun arazinin olduğu tespit edilmiştir. Belovacık civarına yoğun olarak Çerkes muhacirleri iskân edildiğinden buraya yine Çerkeslerin yerleştirilmesi uygun görülürken Daday ve Taşköprü kazalarında belirlenen arazilere Nogay muhacirlerinin iskânına karar verilmiştir⁶³².

Çerkes ve Nogay muhacirlerinin Kastamonu'ya sevk ve iskânları devam ederken muhacirlerin kimi zaman burada iskân edilmeyi kabul etmemeleri iskân sürecinde sorunlara neden olmuştur⁶³³. Çerkes ve Nogay muhacirlerinden bir kısmının Kastamonu'da iskânı kabul etmemesi karşısında ne yapılması gerektiği merkeze sorulmuş alınan cevapta iskân edilmeyi kabul etmeyip başka mahallere gitmek isteyenlere engel olunmaması, iskânı kabul edenlerin ise en iyi şekilde iskânlarının yapılması gerektiği belirtilmiştir⁶³⁴. 1861 tarihli bir belgede Kastamonu Sancağı'nda yürütülen iskân faaliyetlerinden memnuniyet duyulduğu ayrıca muhacirler için toplanılan yardımların takdire şayan olduğu Kastamonu Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir⁶³⁵.

Çerkes muhacirlerinden dokuz hane 30 nüfus muhacir 1862 yılında Taşköprü kazasının Mahreoluğu bölgesine yerleştirilerek haneleri Taşköprü ahalisi tarafından inşa edilmiş ve kendilerine ziraat hayvanı ve tarım aletleri temin etmek maksadıyla Cide, Hoşalay ve Gökçe ağaç kazaları ile Kastamonu merkezde bulunan ahaliden 15 bin kuruş para toplanarak iskânları temin edilmiştir⁶³⁶. Taşköprü ve diğer kaza ahalileri tarafından muhacirlere yapılan bu yardımlardan memnuniyet duyulduğu⁶³⁷ belirtilerek diğerlerine örnek olması amacıyla bu hadisenin Cerîde-i Havâdis'te ilan edilmesine karar verilmiştir⁶³⁸. Kastamonu bölgesinde devam eden iskân faaliyetleri sonucunda

⁶³² BOA, A.MKT.NZD, 344/95.

⁶³³ BOA, A.MKT.MHM, 224/75.

⁶³⁴ BOA, A.MKT.UM, 483/65.

⁶³⁵ BOA, A.MKT.NZD, 369/75; BOA, A.MKT.UM, 504/98.

⁶³⁶ BOA, A.MKT.NZD, 394/11; BOA, BEOVGG.d, 150, G: 11.

⁶³⁷ BOA, A.MKT.NZD, 389/63.

⁶³⁸ BOA, A.MKT.NZD, 396/49.

1862 yılına gelindiğinde vilayet genelinde yerleştirilen muhacir sayısının 798 hane 4.375 nüfus olduğu görülmektedir⁶³⁹.

Kafkasya'dan göçler 1863 yılı içerisinde yoğunlaşmaya başlamış ve Karadeniz limanlarına yığılan muhacirlerin sevk işlemleri hız kazanmıştır. Trabzon Valisi tarafından merkeze gönderilen yazıda Trabzon bölgesinde beş bin civarında muhacirin toplandığı ayrıca gerisinin gelmekte olduğu bildirilmiştir. Muhacirlerin Trabzon'da bekletilemeyeceği belirtilerek Sinop ve Samsun taraflarında da benzer şekilde muhacirler birikmiş olduğundan bu muhacirlerin oralara sevk edilemeyeceği anlaşılmıştır. Muhacirlerden Rumeli taraflarında iskân olunmak isteyenlerin üç kıta vapur ile doğruca Varna, Ahyolu ve Bergos iskelelerine sevk edilerek Vidin tarafında bulunan 2.500 hane iskânına elverişli arazi üzerine yerleştirilmesi uygun görülmüştür. Anadolu'da iskân olunmak isteyen muhacirlerden 1.500 hane 5.000 nüfus ise Samsun, Sinop ve Ereğli iskelelerine sevk edilerek buradan çevredeki yakın sancaklara dağıtılarak iskân edilmeleri düşünülmüştür. Muhacirler beş yerli ahali hanesine bir muhacir hanesi olacak şekilde Canik, Bolu, Kastamonu, Sinop ve Amasya sancaklarına sevk edilmiş ve yerleştirilmeleri için Ömer Paşa ile Miralay Salih Bey görevlendirilmiştir⁶⁴⁰.

Kastamonu'ya muhacir iskânı devam ederken iskâna müsait arazilerin zaman içerisinde azaldığı görülmektedir⁶⁴¹. 1864 yılında Kastamonu Sancağı'nda iskânları düşünülen Abzeh Çerkeslerinin yerleştirilebileceği ne miktar boş arazi olduğuyla ilgili tahkikat yapıldığı görülmektedir⁶⁴². Yapılan tahkikat sonucu sancak dâhilinde yalnızca Devrekâni kazasında Belovacık isimli yerde 15-20 hane 80-100 civarında muhacir yerleştirilebilecek boş arazinin olduğu anlaşılmıştır. Ancak Muhacirîn Komisyonu ile yapılan görüşmelerden sonra yapılan tahkikatın hatalı olduğu, Belovacık'a önceden 415 hane 2.336 nüfus Nogay muhacirinin iskân için gönderildiği ve bir kısmının burada iskâna tabi tutulduğu belirtilerek bölgede hâlâ iskâna müsait arazinin olduğu ve muhacir sevk edilebileceği belirtilmiştir⁶⁴³.

⁶³⁹ BOA, İ.DH, 486/32799.

⁶⁴⁰ BOA, İ.MMS, 27/1189.

⁶⁴¹ BOA, A.MKT.MHM, 308/92.

⁶⁴² BOA, A.MKT.MHM, 298/38.

⁶⁴³ BOA, MVL, 675/63; BOA, MVL, 682/19.

Kastamonu'dan Ankara Eyaleti'ne 1864 yılında 13 hane Çerkes muhaciri iskân için sevk edilmiş ardından 300 hanelik diğer bir muhacir grubunun sevk edilmesi planlanmıştır. Ancak Ankara Eyaleti'nden Kastamonu Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda Ankara'ya hayli fazla sayıda muhacir iskân edildiği belirtilerek Kastamonu'dan gönderilecek muhacirlerin iskânı için yer kalmadığı, gönderilmeleri durumunda ise bu muhacirlerin açıkta kalarak ahali üzerine yük oluşturacağı belirtilmiştir. Muhacirlerin Ankara taraflarına gönderilmemesi, yola çıkmış olsalar bile geri döndürülerek Kastamonu'da dağıtılarak iskân edilmeleri gerektiği Kastamonu Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir⁶⁴⁴. Ancak sonraki süreçte Ankara tarafına gönderilen 300 hane muhacirin Kastamonu'da iskânlarının temin edilemediği anlaşılmaktadır. Yola çıkan bu muhacir grubunun zor olsada Ankara ve Çankırı sancaklarında iskânları sağlanmıştır. Ankara'ya fazla sayıda muhacir gönderildiğinden bundan sonra Kastamonu'dan bu bölgeye muhacir gönderilmemesi ısrarla talep edilmiştir. Ancak Ankara Vilayeti'ne sevki düşünülen yeni muhacir gruplarının bölgeye gelmesi üzerine bu muhacirlerin Ankara'ya gönderilmeden Kastamonu Sancağı dâhilinde bulunan 400 hane iskânına uygun arazi üzerine dağıtılarak iskân edilebileceği Ankara İskân Memuru Muhtar Efendi tarafından belirtilmiştir⁶⁴⁵. Bölgede muhacirlerin sevk ve iskân işlemlerinde sıkıntıların devam etmesi üzerine Muhtar Efendi, Ankara'daki görevine ilave olarak Kastamonu iskân memurluğu görevini uhdesine alarak Kastamonu'ya hareket etmiştir⁶⁴⁶. Muhtar Efendi'nin görevi kış mevsimi gelmeden bölgede bulunan muhacirlerin durumlarını tahkik ile sevk ve iskânlarını temin ederek muhacirlerin yerleşmelerini sağlamak olmuştur⁶⁴⁷.

Kastamonu Sancağı'na muhacirlerin iskân süreci 1864 yılı içerisinde devam etmiş ve Natuhay Çerkeslerinden ve Kurgun Mehmet Bey takımından 17 hane 249 nüfus Devrekâni kazasına iskân olunmak üzere bölgeye sevk edilmiştir. Ancak bu muhacirlerin iskânı hemen mümkün olmadığından sefalet içine düştükleri anlaşılmıştır. Kurgun Mehmet Bey tarafından verilen arzuhalde iskânlarının tez elden

⁶⁴⁴ BOA, A.MKT.UM, 808/91.

⁶⁴⁵ BOA, MVL, 689/94.

⁶⁴⁶ BOA, BEOVG.d, 150, G:63.

⁶⁴⁷ BOA, MVL, 694/65.

yapılarak sefaletten kurtarilmaları talep edilmiştir⁶⁴⁸. Kastamonu’da muhacirlerin iskân süreci devam ederken bir taraftan muhacirler için haneler inşa edilerek yerleşim yerlerinin kurulduğu görülmektedir. Sancak dâhilinde Devrekâni, Akkaya, Daday, Taşköprü, Küre, Gökçeaba ve Akviran kazalarında iskân edilen muhacirler için yerli halkın yardım ve iştirakleriyle 79 hane inşa edilmiştir. Muhacirlere yapılan bu yardımın Takvîm-i Vekâyî⁶⁴⁹ ve Cerîde-i Havâdis’te ilan edilmesine karar verilmiştir⁶⁵⁰.

Kırım ve Kafkasya bölgesinden gerçekleşen göç hareketlerinin 1865 yılından sonra azalmaya başlaması sonucu Kastamonu’ya gelen muhacir sayısında azalma olmakla birlikte muhacirlerin küçük gruplar şeklinde bireysel olarak gelmeye devam ettiği görülmektedir. 1866 yılında Kastamonu’ya sevk edilen 60 hane muhacirin Devrekâni kazasında Belovacık isimli yerde iskânları sağlanmıştır⁶⁵¹. 1867 yılında Abaza muhacirlerinden Kanbulat, Lakır Hüseyin ve Şeyat Bey takımlarından 430 nüfusun iskân edilmeleri yönünde emir verilmiştir⁶⁵². Şapsığ Çerkeslerinden Ömer ise 1867 yılında 12 hane ailesiyle Kastamonu’ya gelerek münasip bir yerde iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuştur⁶⁵³. Benzer şekilde Şapsığ Çerkeslerinden Abdullah ve Süleyman efendiler 15 hane olan aileleriyle beraber yerleşmek maksadıyla Kastamonu Sancağı’na gelmiştir⁶⁵⁴. 1874 yılında Çerkes muhacirlerinden üç hanenin Devrekâni nahiyesinde iskânları temin edilmiştir⁶⁵⁵.

Kastamonu bölgesinde muhacir hareketliliğinin yaşandığı diğer bir dönem ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında yaşanan göçler sürecinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti’nin Rusya karşısında aldığı ağır yenilgi ve yaşanan büyük toprak kayıpları hem Rumeli hem de Kafkasya’dan Osmanlı topraklarına yeni kitlesel göçlerin yaşanmasına neden olmuştur. Anadolu’da bulunan bütün vilayetler

⁶⁴⁸ BOA, A.MKT.UM, 812/4.

⁶⁴⁹ *Takvîm-i Vekâyî*, S.845, G:77.

⁶⁵⁰ BOA, İ.MVL, 551/24752.

⁶⁵¹ BOA, BEOVGG.d, 150, G:64.

⁶⁵² BOA, BEOVGG.d, 154, G: 189.

⁶⁵³ BOA, BEOVGG.d, 154, G: 189.

⁶⁵⁴ BOA, BEOVGG.d, 154, G: 209.

⁶⁵⁵ BOA, BEOAYN.d, 959, G:70.

gibi Kastamonu’da yaşanan yeni göç dalgalarında muhacirlerin yerleştirildiği bölgeler arasında yer almıştır. 1877 yılında Kafkasya bölgesinde yaşanan göçler sonucu Abaza muhacirleri Karadeniz sahil şeridinde bulunan liman şehirlerine yığılmışlardır. Özellikle Canik civarında biriken muhacir gruplarını bir an önce sevk ederek bölgedeki yoğunluğu azaltmak isteyen Osmanlı Devleti, muhacirlerin Ankara ve Sivas vilayetleri ile Canik ve Kastamonu sancaklarına sevk edilerek iskân edilmelerini ve bu iş için Reşit Paşa ile Tercüman Ahmet Bey’in görevlendirilmesine karar vermiştir⁶⁵⁶.

Kafkasya’dan göç eden Abaza muhacirlerinin yoğun olarak ülkeye giriş yaptığı diğer önemli noktalar Trabzon ve Giresun bölgeleridir. Canik’te biriken muhacirler gibi bu bölgelerde biriken muhacirlerinde Ankara, Sivas ve Kastamonu’ya sevk edilerek iskânlarının sağlanmasına karar verilmiştir⁶⁵⁷. Samsun, Giresun ve Trabzon’da biriken muhacirlerin sevk ve iskân sürecine refakat etmek için Abaza muhacirleri ümerasından Genç Reşit Paşa dört bin, Marşan Hanedanı’ndan Süleyman Bey, Hüseyin Bey ve Tercüman Ahmet Bey ise üç bin kuruş harcırah ile görevlendirilmiştir⁶⁵⁸. Osmanlı Devleti yeniden başlayan kitlesel göçler karşısında Anadolu’da bulunan vilayetlere yeni iskân memurları tayin ederek muhacirlerin sevk ve iskân sürecini planlı şekilde yürütmeyi amaçlamıştır. 1878 yılında Kastamonu Vilayeti’ne iskân memuru olarak beş bin kuruş maaşla eski Kırşehir Mutasarrıfı Abdullah Efendi tayin edilmiştir⁶⁵⁹. Abdullah Efendi’nin görevi Kastamonu Vilayeti dâhilinde muhacirlerin sevk ve iskân işlerine nezaret etmek ve bölgeye iskânı düşünülen 2.000 hane 10.000 nüfusun bir an önce iskânlarını temin etmektir⁶⁶⁰.

Kastamonu bölgesinde iskân faaliyetleri devam ederken bir yandan da yerleştirilen muhacirlerin durumlarıyla ilgili tahkikatlar yapıldığı görülmektedir. 1878 tarihli bir belgede şimdiye kadar Kastamonu Vilayeti’ne 30.000 civarında Sohum, Çerkes ve Rumeli muhacirinin iskân edildiği ve bu muhacirlere her ne kadar devlet ve yerli ahali tarafından yardımlar yapılsa da bu yardımların devamlı surette yapılamayacağından muhacirlerin bir an önce üretici konuma geçerek kendi

⁶⁵⁶ BOA, DH.MKT, 1319/68.

⁶⁵⁷ BOA, DH.MKT, 1319/71.

⁶⁵⁸ BOA, DH.MKT, 1319/85.

⁶⁵⁹ BOA, İ.MMS, 59/2786.

⁶⁶⁰ BOA, Y.A.RES, 1/41.

geçimlerini sağlamaları gerektiği belirtilmiştir. Rumeli muhacirlerinin bir kısmının yerli ahalinin yanında ortakçılık ve hizmetçilik gibi işlerde istihdam edilerek çiftliklerde çalışmaları temin edilmiştir. Sohum ve Çerkes muhacirleri, Rumeli muhacirlerinin aksine çalışma alışkanlıkları olmadığından onları bir işte istihdam etmenin zor olduğu ve kendilerini devlet ve yerli halka besletmek amacıyla oldukları bu durumun ise hem devlet hazinesine hem de yerli ahalinin sırtına yük olacağı anlaşılmıştır⁶⁶¹. Kastamonu meclisinde yapılan değerlendirmelerde muhacirlerinden çalışma gücü ve kuvveti yerinde olup işe gitmeyenlere yevmiye ve yiyecek yardımı yapılmaması yönünde karar alınmış ve bu karar Kastamonu Mutasarrıfı Mehmet Tevfik Bey tarafından merkeze bildirilmiştir⁶⁶².

Kafkasya'dan Kastamonu bölgesine muhacirlerin sevk ve iskân işlemleri 1878 yılı boyunca devam etmiştir. Sohum'dan göç eden 700 hanelik bir muhacir grubu İskân Memuru İbrahim Bey vasıtasıyla önce Trabzon'a gelmiş buradan Ereğli ve Bartın iskelelerine sevkleri yapılarak sonraki süreçte Kastamonu Sancağı ile Safranbolu kazasında iskânları sağlanmıştır⁶⁶³. 1878 yılında Sohum muhacirlerinden bin nüfus İskilip kazasında bulunan boş arazi üzerinde iskân edilmiştir⁶⁶⁴. Sohum muhacirlerinin Tare Bey grubundan olan ve İnebolu'da bulunan diğer bir muhacir grubunun sahilden uzak bir mahalde iskânları sağlanmıştır⁶⁶⁵. Kastamonu'ya Kafkasya ve Rumeli'den muhacir sevk artarak devam etmiş ve vilayet genelindeki muhacir sayısı 1878 yılında 25.000'e⁶⁶⁶ yükselirken 1879 yılına gelindiğinde Kastamonu Vilayeti'nde bulunan muhacirlerin sayısı 34.875 kişiye ulaşmıştır⁶⁶⁷. İpek; İstanbul'dan Anadolu vilayetlerine sevk edilen muhacir sayısı ile ilgili yaptığı değerlendirmede, Kastamonu Vilayeti'nde bulunan muhacir sayısının 41. 865 kişi

⁶⁶¹ BOA, İ.ŞD, 687/6.

⁶⁶² BOA, ŞD, 1643/42.

⁶⁶³ BOA, DH.MHC, 2/32.

⁶⁶⁴ BOA, BEOVGG.d, 931, G: 12.

⁶⁶⁵ BOA, BEOAYN.d, 1151, G: 85.

⁶⁶⁶ BOA, Y.PRK.KOM, 1/52.

⁶⁶⁷ BOA, Y.A.HUS, 162/43.

olduğu ve Kastamonu'nun ülke genelindeki muhacirlerin % 9'una ev sahipliği yaptığını belirtmiştir⁶⁶⁸.

Kastamonu'ya gönderilen muhacirler merkez sancak ile vilayet genelindeki diğer sancak, kaza ve köylere üçer beşer hane olacak şekilde dağıtılarak iskân edilmiştir. Misafir olarak iskân edilen muhacirlerin kalıcı olarak yerleştirilip kendilerine hane yapılması ve ziraat yapmaları için arazilerin temin edilmesi yönünde çalışmaların yapıldığı görülmektedir⁶⁶⁹. 1879 tarihli bir belgede Kastamonu Vilayeti genelinde hane yapılması gereken muhacir sayısının 28.700 nüfustan ibaret olduğu, bu muhacirler için beş ya da altı bin hane yapılması gerektiği ve hane inşa edilecek yerlerin belirlenmesi için mühendisler vasıtasıyla araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Muhacirlerin yerleştirileceği arazilerin belirlenmesinden sonra inşa olunacak hanelere kereste temini ve inşa sürecinde çalışacak iş gücünün yerli ahali ve muhacirler tarafından karşılanmasına karar verilmiştir⁶⁷⁰.

Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn Feriklerinden olan ve bir dönem Kastamonu Valiliği yapan Eğinli Said Paşa hatıratında Kastamonu Vilayeti'nin sancak ve kazalarında 1879 tarihi itibarıyla bulunan muhacirlerin miktarı ve iskân edildikleri yerler hakkında bilgiler vermiştir. Aşağıdaki tabloda Kastamonu Sancağı ve vilayetin diğer sancaklarında bulunan muhacirler hakkında bilgiler verilmiştir.

⁶⁶⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 174.

⁶⁶⁹ BOA, BEOAYN.d, 1508, G: 13.

⁶⁷⁰ BOA, ŞD, 2426/23; BOA, BEOAYN.d, 1508, G: 13; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 201.

Tablo 11: Kastamonu vilayetinde 1879 yılında misafir olarak bulunan ve iskân edilmeyi bekleyenler muhacirler⁶⁷¹

Muhacirlerin Durumu ve Bulundukları Yer	Nüfus
Tatar muhacirleri 42 hane (Bunlar arabacılık eder)	228
Rumeli muhacirleri 30 hane (Bunlar debbâğ, tüfenkçi ve kahvecilik ederler)	160
İstanbul'dan Araç kazasına sevk olunan	61
Kastamonu'da	449
Taşköprü kazasında	85
Daday kazasında	280
İnebolu kazasında	1.575
Tosya kazasında	83
Safranbolu kazasında	1.797
İskilip kazasında	103
Cide kazasında	212
Devrekâni nahiyesinde	11
Göl nahiyesinde	84
Akkaya nahiyesinde	8
Kuzyaka nahiyesinde	60
İstanbul'dan Araç'a sevk olunan Tırnova muhacirleri	81
Kastamonu sancağında perâkende bulunan muhacirler	853
Kastamonu sancağında bulunan muhacirlerin toplam sayısı	5.681
Sinop kazasında	2.068
Boyabad kazasında	893
İstefan kazasında	190
Gerze nahiyesinde	884
Çerkes ve Sohum muhacirleri	2.590
Bolu kazasında	2.590
Düzce kazasında	6.777

⁶⁷¹ Davut Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı 1876-1887*, C. II, TTK, Ankara 2022, s. 70-71.

Bartın kazası	3.930
Ereğli kazası	1.914
Gerede kazası	787
Göynük ve Mudurnu kazası	412
Kastamonu vilayetinde bulunan muhacirlerin toplamı	29.135*

Tablo 12: Kastamonu sancağında 1879 yılında misafir olarak bekleyip daimi iskân yerlerine sevk edilen muhacirler⁶⁷².

Kaza	Nüfus	Mevcut Bulunan	Sevk Olunan	Sevk Edildikleri yer
Taşköprü	610	85	525	İnebolu'dan sevk olundu
Daday	555	280	275	İnebolu'dan sevk olundu
İnebolu	885	1.575	800	Taşköprü ve Daday'a sevk olunan
Araç	600	-	600	Kastamonu'dan 61 ve Safranbolu'dan 539
Tosya	583	83	500	Safranbolu'da (birazı gitti, birazı gitmedi)
Safranbolu	758	1.787	1.039	Araç ve Tosya'dan gönderilen
İskilip	3.103	103	3.000	842+200= 1.042 Ereğli ve Bartın'dan gönderildi. Bâki 1.958 nüfus gönderilecektir
Cide	100	212	112	Akkaya ve Devrekâni nahiyelerine gönderildi
Kastamonu'da	388	-	-	-
Devrekâni nahiyesinde	93	11	82	Cide'den gönderilen
Akkaya nahiyesi	38	8	30	-
Kuzyaka nahiyesi	60	60	-	-

* Tabloda verilen muhacir sayıları toplandığında 29.135 sayısı ortaya çıkmaktadır. Ancak Davut Erkan eserinde Kastamonu Vilayeti'nde bulunan muhacirlerin sayısını 27.822 olarak vermiştir. Bkz. Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 70-71.

⁶⁷² Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 71.

-	853	-	-	Fazla mahallerden alınıp noksan olan mahallere yerleştirileceği
Kastamonu sancağı toplamı	8.626*	4.204*	6.963	

Tablo 13: 1879’da Kastamonu vilayetinin sancaklarında bulunan muhacirlerin miktarı⁶⁷³

Sancak	Rumeli’den Türk muhacirleri	Rumeli’den Tatar muhacirleri	Rumeli’den Nogay muhacirleri	Sohum muhacirleri	Çerkes muhacirleri	Nüfus
Kastamonu	7.190	626	-	784	-	8.600
Sinop	3.149	-	-	565	321	4.035
Çankırı	4.311	-	-	3.360	-	7.671
Bolu	-	116	224	4.767	3.313	8.420*
Toplam	14.650	742⁶⁷⁴	224	9.476	3.634	

93 Harbi’nden sonra Kafkasya’dan Osmanlı topraklarına devam eden göçler sürecinde Kafkasya muhacirlerinin Anadolu ve Arap topraklarında nerelere iskân edilebileceğiyle ilgili yapılan çalışmalar sonucunda Kastamonu Vilayeti’nde 1.000 hane iskânına uygun arazinin olduğu tespit edilmiştir⁶⁷⁵. İstanbul’dan aktarma suretiyle sevk edilecek muhacirlerin İnebolu ve Sinop iskeleleri üzerinden Kastamonu, Bolu ve

* Erkan; eserinde bu sayıyı 8.600 olarak vermiştir. Bkz. Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 71.

* Erkan; eserinde bu sayıyı 4.298 olarak vermiştir. Bkz. Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 71.

⁶⁷³ Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 73.

* Erkan; eserinde bu sayıyı 8.416 olarak vermiştir. Bkz. Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 71.

⁶⁷⁴ Erkan; eserinde bu sayıyı 738 olarak vermiştir. Bkz. Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 71.

⁶⁷⁵ BOA, Y.A.RES, 29/27.

Sinop sancaklarında iskânlarına karar verilmiştir⁶⁷⁶. Rumeli ve Kafkasya'dan göçlerin kitlesel boyutlara ulaşması ve İstanbul'da büyük sayıda muhacir gruplarının birikmesi üzerine Kafkasya'dan göç edecek muhacirlerin iskân edilecekleri sahalardan belirlenmesinden sonra yola çıkarılmalarına izin verilmiştir. Muhacirlerin İstanbul'a getirilmeden Giresun, Samsun ve Sinop iskelelerine çıkartılarak buradan Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuratü'l-Aziz ve Sivas vilayetlerine sevk edilmesi ve iskân memurları vasıtasıyla buralara yerleştirilmesi istenmiştir⁶⁷⁷. Kafkasya'dan göçler devam ederken bir yandan Kastamonu Sancağı'nda iskân sürecinin devam ettiği görülmektedir. Belovacık nahiyesinin Ahlataltı köyünde 60 hane Batum muhaciri iskân edilmiştir⁶⁷⁸. Yine Batum muhacirlerinden bir hane dört nüfus ile iki hane 12 nüfusun Kastamonu'ya iskân için sevk edilmiştir⁶⁷⁹. 1888 tarihinde Batum muhacirlerinden iki hane beş nüfus İstanbul'dan deniz yoluyla İnebolu kazasına sevk edilmiştir⁶⁸⁰.

Kafkasya bölgesinden 982 haneden oluşan büyük bir muhacir grubunun göç etmek arzusunda olduğu ve bu muhacirlerin göçlerine Osmanlı yönetimi tarafından 1889 yılında izin verildiği görülmektedir. Muhacirlerin vekilleri Arslan ve İsmail beyler tarafından verilen arzuhal üzerine Muhacirîn Komisyonu'nda yapılan değerlendirmeler sonucu bu muhacirlerin Van, Hakkâri ve Erzurum vilayetlerinde ya da Anadolu'nun başka münasip yerlerinde iskân edilmelerine karar verilmiştir⁶⁸¹. Sonraki süreçte yapılan değerlendirmeler sonucu Arslan, İsmail, Raje ve Hotakuzun isimli muhacir gruplarının Kastamonu, Konya ve Adana vilayetlerinden birinde iskânlarının daha münasip olacağı düşünülmüştür. Kastamonu'da bin hane iskânına uygun arazi bulunduğundan muhacirlerin buraya sevk edilmesine karar verilmiş ve İstanbul'a gönderilmeden İnebolu İskeleyi üzerinden Kastamonu merkez sancağı ile Bolu ve Sinop sancaklarına sevkleri yapılmıştır⁶⁸². Dört gruptan oluşan muhacirlerin

⁶⁷⁶ BOA, İ.DH, 953/75394.

⁶⁷⁷ BOA, DH.MKT, 1371/43.

⁶⁷⁸ BOA, DH.MHC, 5/3.

⁶⁷⁹ BOA, DH.MHC, 4/23; BOA, Y.A.HUS, 201/61.

⁶⁸⁰ BOA, DH.MHC, 9/43.

⁶⁸¹ BOA, DH.MKT, 1610/46.

⁶⁸² BOA, HR.ID, 12/18.

354 hanesi Sinop'a, 295 hanesi İnebolu'ya ve 333 hanesi ise Ereğli iskelelerine çıkarılarak iskân edilmeleri sağlanmıştır⁶⁸³. 982 haneden oluşan Çerkes muhacirleri sevk ve iskân süreçlerinde hükümete ve yerli ahaliye yük olmayacaklarını kesin bir dille taahhüt etmiştir. Kendilerine tahsis edilen arazilerde bulunan bataklıkları ve çorak arazileri ıslah edip tarla olarak kendi elleriyle üretime açacaklarını belirten muhacirler hane inşası için orman bölgelerinden kereste temin edeceklerini ve kendilerine tahsis edilen arazilerden başka arazi isteyemeyeceklerini yönünde teminat vermişlerdir⁶⁸⁴.

Tablo 14: Kastamonu'ya 1889'da iskân için gönderilen Çerkes muhacirlerinin hane bilgilerini gösteren cetvel⁶⁸⁵.

Hodz köyünün vekilleri Arslan Bey takımı	354 hane
Benoko köyünün vekili İsmail ve Beymirza takımı	333 hane
Boğuşa köyü vekili Azmet Bey takımı	214 hane
Pişreluk? köyü vekili Hataguzok ve Hotun Bey takımı	81
Toplam	982 hane

Kafkasya'dan göç eden muhacirlerin devlet tarafından Kastamonu'ya iskân süreci devam ederken zaman zaman muhacirlerin kendi arzularıyla Kastamonu'da iskân edilmeyi istedikleri görülmektedir. 1890 yılında Kafkasya'dan Kastamonu'ya iskân arzusıyla göç eden ancak Adana bölgesinde iskân edileceklerini öğrenen 436 hanelik bir muhacir grubunun Adana'nın havasının kendileri için uygun olmadığından bahisle önceden kararlaştırıldığı gibi Kastamonu'da iskân edilmeleri yönünde vekilleri Mirza Bey vasıtasıyla talepte bulunmuşlardır⁶⁸⁶. Muhacirlerin iskân süreci devam ederken bir taraftan ise Kastamonu'da bulunan muhacirler için yeni yerleşim yerlerinin kurulduğu ve buraların isimlendirildiği görülmektedir. Kastamonu'da muhacirlerin

⁶⁸³ BOA, HR.TH, 88/66; BOA, HR.İD, 12/19.

⁶⁸⁴ BOA, DH.MKT, 1609/106.

⁶⁸⁵ BOA, HR. TH, 88/25.

⁶⁸⁶ BOA, DH.MKT, 1773/41.

iskân edilmesiyle kurulan birkaç köye Hamidiye isminin verildiği görülmektedir⁶⁸⁷. İnebolu kazasına tabi Abana nahiyesinde Gürcü muhacirlerinin iskân edildiği bölgede yeni bir köy kurularak buraya Hamidiye ismi verilmiştir⁶⁸⁸. Yine 57 hane muhacir iskân edilerek oluşturulan köy Hamidiye olarak isimlendirilmiştir. Taşköprü kazasının Gökçeada nahiyesinin Düzen mevkisine 17 hanelik muhacir grubu iskân edilmiştir. Kastamonu Sancağı'nda Cide kazasına muhacir iskân edilmemişken Tosya, Daday ve Safranbolu kazalarında muhacirler mevcut köylere dağıtılarak iskân edilmiştir⁶⁸⁹.

Kafkasya'dan gelen muhacirlerin yanı sıra Rumeli bölgesinden gelen muhacirlerin Kastamonu'ya iskân için sevk edildiği görülmektedir. İstanbul'da biriken Rumeli muhacirlerini Anadolu'da bulunan vilayetler dâhiline sevk etmek isteyen Osmanlı Devleti bu amaçla vilayetlerde bulunan boş arazilerin bir an önce tespit edilerek bildirilmesi yönünde emir yayınlamıştır. Yapılan tahkikat sonucu Kastamonu Vilayeti'nin merkez sancağında 6.000, Çankırı'da 500 ve Sinop'ta ise 40.196 dönüm boş arazinin olduğu tespit edilmiştir⁶⁹⁰. Rumeli muhacirlerinin Kastamonu'ya sevk için 1877 yılında Tersane-i Amire'den iki vapur tayin edilmiş ayrıca Ereğli İskeleyi'nde bulunan Sultaniye ve Mecidiye isimli iki vapurun alabileceği kadar muhaciri alarak yola çıkacağı belirtilmiştir. Bartın İskeleyi'ne sevk edilmesi planlanan muhacirlerin buradan Kastamonu Vilayeti dâhilinde önceden belirlenen iskân mahallerine gönderilmelerine karar verilmiştir⁶⁹¹. 1878 tarihli bir belgede Varna'dan göç etmek isteyen 30 binden fazla muhacirin yarısından fazlasının Samsun İskeleyi'ne sevk edildiği geri kalanının ise Kastamonu Vilayeti'ne gönderildiği anlaşılmaktadır⁶⁹².

Şarki Rumeli muhacirlerinden üç hane on nüfus 1885 yılında İstanbul'a gelmiştir. Burada bir süre misafir olarak kalan muhacirler sonraki süreçte iskân olunmak üzere deniz yoluyla İnebolu'ya sevk edilmiştir⁶⁹³. Romanya ve Bulgaristan muhacirlerinden olan üç hane 12 nüfus İstanbul'dan deniz yoluyla İnebolu'ya sevk

⁶⁸⁷ *Kastamonu Vilayet Gazetesi (KVG)*, S. 927, G:450.

⁶⁸⁸ BOA, İ.ŞD, 115/6901; KVG, S. 927, G:450.

⁶⁸⁹ BOA, ŞD, 2584/7; BOA, DH.MKT, 1929/35.

⁶⁹⁰ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 164.

⁶⁹¹ BOA, BEOVGG.d, 931, G: 9.

⁶⁹² BOA, BEOVGG.d, 931, G: 23.

⁶⁹³ BOA, Y.PRK.KOM, 4/65.

edilmiştir⁶⁹⁴. 1887 yılında Rumeli'den İstanbul'a gelen Zıstovi muhacirlerinden dört nüfus ile Tulca muhacirlerinden yedi nüfus Taşköprü kazasında iskân edilmek için İnebolu'ya sevk edilmişlerdir⁶⁹⁵. 1888 yılında Rumeli muhacirlerinden 384 hane 1.556 nüfusun Kastamonu 'ya sevk edildiği görülmektedir⁶⁹⁶.

Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Rumeli bölgesinden gelen muhacirleri iskân etmekle uğraşırken bir taraftan da muhacir iskân edilebilecek arazilerin tespiti yönünde tahkikatlara devam etmiştir. 1888 yılı içerisinde Edirne, Selanik, Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Kastamonu ve Ankara bölgelerinde birer komisyon kurularak muhacir iskân edilebilecek arazilerin tespiti ve bunların haritalandırılmasıyla ilgili çalışmalar yürütülmüştür. Muhacir iskân edilebilecek arazilerin tespit edilip haritalarının çıkarılmasından sonra yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı rapor ve defterlerin İstanbul'da bulunan Muhacîrin Komisyonu'na gönderilerek Bulgaristan ve Rumeli'den gelecek muhacirlerin bu raporlara göre söz konusu bölgelere sevklerinin yapılmasına karar verilmiştir⁶⁹⁷.

Kastamonu bölgesine Rumeli muhacirlerinin sevkine 1889 yılı boyunca devam edilmiştir. İstanbul'a gelen Şarki Rumeli muhacirlerinden 646 hane 2.163 nüfus iskân edilmek üzere Kastamonu'ya sevk edilmiştir⁶⁹⁸. Rumeli muhacirlerinin yanı sıra Kafkasya muhacirlerinin Kastamonu'ya sevklerinin sürdüğü görülmektedir. İstanbul'da bulunan Batum muhacirlerinden iki hane beş nüfusun İnebolu kazasına sevkleri yapılmıştır⁶⁹⁹. Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir sevk cetvelinde 1881-1892 yılları arasında İstanbul'dan Kastamonu'ya sevk edilen Rumeli muhacirlerinin sayısının 6.990 kişi olduğu belirtilmektedir. 1892 yılı içerisinde İstanbul'dan Kastamonu'ya sevk edilen Romanya muhacirlerinin sayısı ise 214 hane 1.020

⁶⁹⁴ BOA, DH.MHC, 6/28.

⁶⁹⁵ BOA, DH.MHC, 6/60.

⁶⁹⁶ BOA, DH.MHC, 7/83.

⁶⁹⁷ BOA, Y.PRK.KOM, 6/164.

⁶⁹⁸ BOA, DH.MHC, 9/31.

⁶⁹⁹ BOA, DH.MHC, 9/43.

kişidir⁷⁰⁰. Aynı yıl içerisinde 149 hane 685 nüfus Bosna muhaciri iskân için Kastamonu'ya sevk edilmiştir⁷⁰¹.

Osmanlı Devleti Rumeli bölgesinden göç eden muhacirleri Anadolu'da bulunan vilayet ve sancaklara iskân edilmeleri için sevk ederken süreç içerisinde vilayetlere gönderilen muhacirlerin ne kadarının iskân edildiği ve ne kadarının iskân edilmek için beklediğiyle ilgili tahkikatlar da yaptığı görülmektedir. 1893 tarihli bir emirde vilayetlerden muhacirlerin durumlarıyla ilgili bilgi talep edilmiştir. Kastamonu Vilayeti'nde bulunan muhacirler hakkında bilgi veren belgede şimdiye kadar Kastamonu'ya gönderilen 29.074 muhacirden 28.815 nüfusun iskân edildiği 259 nüfusun ise iskân edilmek üzere beklediği anlaşılmaktadır. Belgede ayrıca Kastamonu Vilayeti genelinde nerelere ne kadar muhacirin yerleştirildiğiyle ilgili bir de iskân cetveli bulunmaktadır.

Tablo 15: 1893 yılında Kastamonu vilayeti dâhilinde bulunan muhacirlerin miktarı⁷⁰².

İskân olunan		İskân olunmayan		Merkez ismi
Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	
444	95	30	5	Kastamonu merkez kazası
-	-	-	-	Akkaya nahiyesi
13	1	-	-	Göl nahiyesi
1	1	-	-	Kuzyaka nahiyesi
1	1	-	-	Devrekâni nahiyesi
459	98	30	5	Toplam
307	96	-	-	İnebolu kazası
-	-	-	-	Safranbolu kazası*
193	-	-	-	Taşköprü kazası*

⁷⁰⁰ BOA.Y.A.HUS, 255/64.

⁷⁰¹ BOA, DH.MHC, 13/12.

⁷⁰² BOA, A.MKT.MHM, 503/1.

* 16 hane 50 nüfus muhaciri olup bunlar esnaf ve memur olduklarından kendilerine hane arsası verilmiştir.

111	30	-	-	Araç kazası
40	6	-	-	Daday kazası
-	17	-	2	Tosya kazası *
-	-	7	3	Cide kazası
651	149	7	5	Toplam
8.159	-	42	-	Sinop merkez kazası
300	-	96	-	Boyabad kazası
476	-	-	-	Ayancık kazası
8.935	-	139	-	Toplam
1.496	-	-	-	Bolu merkez kazası *
868	-	-	-	Bartın kazası
-	17	-	-	Ereğli kazası
-	-	-	-	Hamidiye kazası ⁷⁰³
-	-	-	-	Gerede kazası
-	-	-	-	Göynük kazası
8	3	52	14	Mudurnu kazası *
16.046	-	170	-	Düzce kazası *
18.418	20	222	14	Toplam
386	165	-	-	Çankırı merkez kazası
198	32	-	-	İskilip kazası
-	-	-	-	Çerkeş kazası *

* Bunlardan henüz bir hane iskân edilmemiştir.

* İskân edilmeyen iki hane için memurinden olmaları cihetiyle hane arsası verilmiştir.

* Bunlardan 60 hanesi iskân edilmemiştir.

⁷⁰³ Kaza hakkında detaylı bilgi için. Bkz. Barış Sarıköse, “Sultan II. Abdülhamid Adına Kurulan Hamidiye Kazası”, *Zonguldak Antik Çağ'dan Cumhuriyete Bir Kent Tarihi*, (Ed. Ahmet Efiloğlu, Gürbüz Arslan, Yücel Namal, Çağlar Tan), Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yay. No: 37, Ankara 2022.

* 14 hanesi Karaca Çiftliğine misafir olarak yerleştirilmiştir.

* 170 hane köylere yerleştirilmek üzere beklemektedir.

* Bu kazada muhacir yoktur.

584	196	-	-	Toplam
29.047	602	259	24	Genel Toplam

Kastamonu bölgesine Rumeli’den göç hareketleri devam ederken zaman zaman Kafkasya bölgesinden muhacir gruplarının iskân için bölgeye sevkine devam edildiği görülmektedir. 1895 yılında Kafkasya’nın Nahçıvan bölgesinde bulunan Zengezor ve Şuşa vilayetine tabi Cebrail nahiyesi ahalisinden altı bin hanenin Osmanlı topraklarına göç talebinde bulunduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti tarafından muhacirlerin göç talepleri kabul edilerek onların Van ve Musul vilayetlerinde ya da Fırat Nehri boyunca iskânları düşünülmüştür⁷⁰⁴. Ancak sonraki süreçte yapılan değerlendirmeler sonucu muhacirlerin Kastamonu, Konya ve Ankara vilayetlerinde iskânlarının daha uygun olacağına karar verilerek bu üç vilayette muhacir iskânına uygun arazilerin tespit edilmesi için tahkikatlar yapılması yönünde emir verilmiştir⁷⁰⁵.

Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Ankara, Kastamonu, Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Van, Bitlis ve Mamuratü’l-Aziz vilayetlerinde Rumeli muhacirlerinin iskânı için arazi tespiti maksadıyla 1896 yılı içerisinde yeni bir tahkikatın daha yapıldığı görülmektedir. Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Hafız Mehmet Bey bu tahkikatı yapmakla görevlendirilmiş ancak hastalanıp görevi bırakması sonucu yerine aylık iki bin kuruş maaşla Miralay İbrahim Muhiddin Bey tayin edilmiştir⁷⁰⁶. Rumeli bölgesinden göç hareketleri 1877-1890 tarihleri arasında yoğunluk gösterdikten sonra bir yavaşlama evresine girmiş ancak göç hareketleri zaman içerisinde küçük gruplar halinde devam ederek bir süreklilik arz etmiştir. Kastamonu bölgesine zaman zaman küçük gruplar halinde muhacirlerin sevkine devam edildiği görülmektedir.

⁷⁰⁴ BOA, MV, 84/85.

⁷⁰⁵ BOA, BEO, 629/47148.

⁷⁰⁶ BOA, DH.MKT, 2076/73; BOA, DH.MKT, 2076/89.

Tablo 16: 1897-1908 yılları arasında İstanbul'dan Kastamonu'ya sevk edilen rumeli muhacirlerinin miktarı.

Yıl	Göç ettikleri yer	Hane	Nüfus
1897	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁷⁰⁷	4	22
1898	Bulgaristan ⁷⁰⁸	1	6
1898	Bulgaristan ⁷⁰⁹	2	7
1898	Romanya ⁷¹⁰	1	3
1898	Rusya ⁷¹¹	1	4
1898	Bulgaristan ve Rusya ⁷¹²	7	34
1898	Bulgaristan, Şarki Rumeli ve Rusya ⁷¹³	20	122
1899	Rusya ⁷¹⁴	1	2
1899	Bulgaristan, Romanya ve Şarki Rumeli ⁷¹⁵	-	21
1899	Köstence ve Şarki Rumeli'den ⁷¹⁶	25	114
1900	Şarki Rumeli ve Rusya ⁷¹⁷	26	114
1900	Romanya ⁷¹⁸	-	16
1901	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁷¹⁹	-	16
1901	Bulgaristan, Rusya ve Romanya ⁷²⁰	19	92

⁷⁰⁷ BOA, DH.MHC, 15/54.

⁷⁰⁸ BOA, DH.MHC, 15/16.

⁷⁰⁹ BOA, DH.MHC, 15/55.

⁷¹⁰ BOA, DH.MHC, 15/57.

⁷¹¹ BOA, DH.MHC, 15/80.

⁷¹² BOA, DH.MHC, 15/77.

⁷¹³ BOA, DH.MHC, 16/34.

⁷¹⁴ BOA, DH.MHC, 16/17.

⁷¹⁵ BOA, Y.MTV, 192/54.

⁷¹⁶ BOA, DH.MHC, 20/44.

⁷¹⁷ BOA, Y.MTV, 201/14.

⁷¹⁸ BOA, Y.MTV, 204/5.

⁷¹⁹ BOA, Y.MTV, 191/68.

1903	Şarki Rumeli ⁷²¹	7	25
1903	Bulgaristan ⁷²²	1	9
1903	Bulgaristan	5	29
1906	Bulgaristan ⁷²³	1	8
1906	Rumeli ⁷²⁴	9	41
1907	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁷²⁵	26	128
1907	Bulgaristan ⁷²⁶	1	9
1907	Rusya ⁷²⁷	5	38
1907	Bulgaristan ⁷²⁸	3	15
1908	Rusya ⁷²⁹	2	17
1908	Şarki Rumeli ⁷³⁰	8	24
	Toplam	175	916

2.2.5. Bolu Sancağı'na Muhacir İskânı

2.2.5.1. 1856-1878 Arası Dönemde Bolu Sancağı'na İskân Edilen Muhacirler

Bolu, Kastamonu Vilayeti'ne bağlı bir sancak olup muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği önemli bir bölgedir. Sahip olduğu boş ve geniş araziler, iklim şartları⁷³¹,

⁷²⁰ BOA, Y.PRK.KOM, 10/95.

⁷²¹ BOA, Y.MTV, 247/3.

⁷²² BOA, Y.PRK.KOM, 11/54.

⁷²³ BOA, Y.MTV, 290/8.

⁷²⁴ BOA, Y.MTV, 291/143.

⁷²⁵ BOA, Y.MTV, 296/33.

⁷²⁶ BOA, Y.MTV, 299/67.

⁷²⁷ BOA, Y.MTV, 300/44.

⁷²⁸ BOA, Y.MTV, 304/157.

⁷²⁹ BOA, Y.MTV, 311/96.

⁷³⁰ BOA, Y.PRK.KOM, 16/41.

İstanbul'a olan yakınlığı ve yol güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı özellikle Kırım ve Kafkasya'dan göç eden muhacirlerin iskân edildiği Bolu bölgesine sonraki süreçte Rumeli muhacirleri de iskân edilmiştir⁷³². Kırım ve Kafkasya bölgesinden göç eden muhacirlerin 1859 yılından sonra yoğun olarak Anadolu bölgesine sevk edilmesiyle birlikte Bolu Sancağı'na muhacirlerin iskân için gönderildikleri görülmektedir. 1860 yılında İstanbul'a gelmiş olan Hatukoy Çerkeslerinden 160 hanenin Bolu'da iskânları düşünülmüş ve iskân edilebilecekleri sulak ve ormanlık bir arazi belirlemek amacıyla muhacirlerin ümerasından Hüseyin Bey iki adamıyla Bolu'ya gönderilmiştir⁷³³. Yine aynı yıl içerisinde İstanbul'a gelmiş olan Yedisian Nogaylarından 200 hane 867 nüfusun yerleşmeleri için Ankara Eyaletine sevk edilmeleri düşünülmüştür. Ancak kış mevsiminde olunmasından dolayı muhacirlerin bölgeye gönderilmesinin şimdi zor olacağı anlaşılmış ve bahar mevsimi gelene kadar muhacirlerin yarısının Taraklı, Akhisar ve Geyve kazalarına geri kalanının ise Bolu Sancağı'na tabi Tobralı kazasına geçici olarak iskân edilmelerine karar verilmiştir⁷³⁴. Misafir olarak iskânları boyunca muhacirlerin sefalet çekmemeleri için 15 yaşından büyüklere iki küçüklere ise bir kuruş yemeklik nakdi yardım yapılmıştır⁷³⁵.

Bolu'ya muhacirlerin sevk ve iskân işlemleri 1860 yılı boyunca devam etmiştir. İzmit'te misafir olarak bulunan Çerkes muhacirlerinin Han ve Besleney gruplarından bir kısmı Bolu Sancağı'nda iskânları yönünde talepte bulunmuşlardır. Durumun İzmit Kaymakamı tarafından Muhacirîn Komisyonu'na bildirilmesi ve komisyonda yapılan değerlendirmeler sonucu muhacirlerin Düzce kazasında iskân edilmelerine karar verilmiş ve bu husus Bolu Kaymakamı'na bildirilmiştir⁷³⁶. İlk başta Besleney

⁷³¹ 1886 yılında Düzce'yi ziyaret eden Walter Won Diest "Kafkasya muhacirlerinin Düzce havalisini Kafkasya'ya benzettiklerinden burada mutlu bir şekilde yaşadıklarından bahsetmektedir", bkz. İbrahim Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", (Erciyes Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2015, s. 147.

⁷³² Hakan Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Uyuşmazlıkları (XIX. Yüzyıl Bolu Örneği)", *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (Ed. Mutlu Adak), Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 164.

⁷³³ BOA, A.MKT.NZD, 302/52; BOA, A.MKT.MHM, 175/75.

⁷³⁴ BOA, A.MKT.MHM, 178/88.

⁷³⁵ BOA, A.MKT.UM, 399/58; BOA, A.MKT.NZD, 307/57; Polatel, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler, s. 92-93.

⁷³⁶ BOA, A.MKT.MHM, 181/88.

Çerkeslerinden yedi hane 47 nüfus Düzce'ye sevk edilmiş⁷³⁷ ve kendilerine yevmiye yardımı yapılmıştır⁷³⁸. Düzce'de iskânları temin edilen yedi hane 47 nüfus muhacirin tamamının Besleney Çerkeslerine mensup olmadığı sonradan yapılan tahkikatta anlaşılmış ve muhacirlerin gerçekte bir hane dokuz nüfusunun Besleney Çerkeslerine, bir hane beş nüfusunun Hatukoy Çerkeslerine, iki hane 14 nüfusun Bekirko⁷³⁹ Çerkeslerine ve üç hane 18 nüfusun ise Abaza (Altıkese) muhacirlerine mensup olduğu tespit edilmiştir⁷⁴⁰.

Kırım muhacirlerinden büyük bir grup 1860 yılında İstanbul'a gelmiştir. Gelen muhacirleri başkente yakın olan Hüdavendigar, Karesi, Bolu, Biga ve Kocaeli bölgelerine göndererek birer ikişer hane şeklinde dağıtarak iskân etmek isteyen Osmanlı Devleti hazırlık yapmaları için konu hakkında merkezden sancaklara yazı göndermiştir⁷⁴¹. İki bin haneden oluşan Kırım muhacirlerinin kış mevsimi gelmeden belirlenen sancaklar dâhilinde iskân edilmeleri planlamıştır. Muhacirlerden 200 hanenin iskân olunmak üzere Bolu Sancağı'na⁷⁴², 200 hanenin Biga'ya⁷⁴³, 200 hanenin İzmit'e⁷⁴⁴, 200 hanenin Saruhan'a⁷⁴⁵, 300 hanenin Gemlik yoluyla Bursa'ya⁷⁴⁶, 200

⁷³⁷ BOA, A.MKT.NZD, 311/81; BOA, A.MKT.MHM, 182/56; BOA, A.MKT.UM, 405/84.

⁷³⁸ BOA, A.MKT.UM, 405/31; BOA, A.MKT.UM, 405/40; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 122-123; Yaşayanlar ise çalışmasında Düzce'ye iskân için sevk edilen Besleney Çerkes muhacirlerini iki grupta 46 ve 47 nüfus olarak vermiştir. Ancak belgeler incelendiğinde muhacirlerin tek bir kafiide dört hane 25 nüfus ve üç hane 22 nüfus olarak toplamda yedi hane 47 nüfus olarak Düzce'ye yerleştirildiği görülmektedir. İsmail Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu ve Düzce'de İskânı (1857-1914), *Düzce'de Tarih ve Kültür* (Ed. Ali Ertuğrul), Gaye Kitabevi, Bursa 2014, s. 103.

⁷³⁹ Belgede kabile ismi olarak zikredilen Bekirko ismi Çerkes grupları arasında geçmemektedir. Muhtemelen muhacirler Bekir isimli bir kişinin ailesine mensup olduğundan Osmanlı memurları tarafından Bekirko kabilesi olarak kaydedilmiştir.

⁷⁴⁰ BOA, A.MKT.NZD, 314/19; Nejat Özsoy, "Çerkes ve Abazaların Düzce'de İskânı ve Kurulan Yeni Yerleşimler" 2. *Uluslararası Düzce Tarih, Kültür ve Sanat Sempozyumu 11-12 Aralık 2015 Düzce "Düzce'de Tarih, Kültür ve Sanat"*, Düzce Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 6; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 125.

⁷⁴¹ BOA, A.MKT.UM, 417/58; Polatel, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler", s. 133.

⁷⁴² BOA, A.MKT.UM, 420/28.

⁷⁴³ BOA, A.MKT.UM, 420/22.

⁷⁴⁴ BOA, A.MKT.UM, 420/27.

⁷⁴⁵ BOA, A.MKT.UM, 420/23.

⁷⁴⁶ BOA, A.MKT.UM, 420/30.

hanenin Bandırma yoluyla Karesi'ye⁷⁴⁷ ve diğer 200 hanenin Menteşe dâhilinde bulunan kasaba ve köylere dağıtılarak iskân edilmesine karar verilmiştir⁷⁴⁸. 13 Ağustos 1860 tarihinde Bolu Sancağı'na gönderilen emirde Bolu'ya iskânları düşünülen 200 hane muhacirin İzmit yoluyla sevk edileceği ve muhacirlerin iskânı için tedbir alınması gerektiği bildirilmiştir⁷⁴⁹.

Kırım muhacirlerinden 200 hanenin Bolu'ya sevkleri yapılırken diğer taraftan gelmekte olan Çerkes muhacirlerinin nerelere iskân edilebileceğiyle ilgili çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Kırım muhacirlerinin önceden belirlenen araziler üzerinde karışık olarak iskânlarının kolayca yapılacağı ancak gönderilecek Çerkes muhacirlerinin Karadeniz'e sahili olan Ereğli, Alaplı, Akçaşehir ve Hisarönü gibi kazalarda iskânlarının mümkün olmadığı belirtilmiştir⁷⁵⁰. Karadeniz sahilinde bulunan kazalara gönderilmesi planlanan Çerkes muhacirlerinin Üskübi ve Düzce kazalarına sevklerinin daha uygun olacağı hatta Çerkeslerden bir kısmının 200 hane Kırım muhacirinin iskânı düşünülen kazalara yerleştirilebileceği ve bu kazalara 100 hane daha muhacirin iskân edilebileceği tespit edilmiştir⁷⁵¹.

Bolu Sancağı'na sevk edilmesi planlanan Çerkes muhacirlerinin yerleştirileceği arazilerin tespitine çalışılırken diğer taraftan başka muhacir gruplarında burada iskân taleplerinin olduğu görülmektedir. Kabardey Çerkeslerinden 15 hane 167 nüfus 1860 yılı içerisinde Bolu'da iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuştur⁷⁵². Talepleri kabul edilen muhacirlerin sevklerinin yapılarak sancak dâhilinde karışık olarak iskân edilmelerine karar verilmiştir⁷⁵³. Muhacirler Bolu'ya ulaştıklarında yerli ahali hanelerine misafir olarak yerleştirilecekleri esnada dağınık olarak iskâna rıza göstermedikleri görülmektedir. Muhacirlerin reisleri karışık olarak iskân edilmelerine karşı çıkarken topluca iskân arzusunda olduklarını ve kendilerine yeterli derecede arazi

⁷⁴⁷ BOA, A.MKT.UM, 420/31.

⁷⁴⁸ BOA, A.MKT.UM, 420/20.

⁷⁴⁹ BOA, A.MKT.UM, 421/17; BOA, A.MKT.UM, 420/19; BOA, A.MKT.UM, 421/28; Polatel, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler", s. 135.

⁷⁵⁰ BOA, A.MKT.NZD, 324/65.

⁷⁵¹ BOA, A.MKT.MHM, 195/64; Bozbiyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 125.

⁷⁵² BOA, A.MKT.NZD, 322/3.

⁷⁵³ BOA, A.MKT.UM, 423/68.

verilerek iskân edilmeleri gerektiğini aksi halde İstanbul'a geri döneceklerini beyan etmişlerdir. Bu durum üzerine Bolu Kaymakamı tarafından merkeze gönderilen yazıda, muhacirlerin topluca iskânlarına uygun arazinin bulunamayacağı bildirilmiştir⁷⁵⁴. Bolu Kaymakamlığı'na gönderilen cevapta İstanbul'a gelen muhacir reislerinin talepleri karşısında kendilerine kesin olarak olumsuz cevap verilerek yine Bolu'ya gönderilecekleri ve geldiklerinde karışık olarak iskânlarının sağlanması gerektiği bildirilmiştir⁷⁵⁵.

Han ve Besleney Çerkeslerinin 1860 yılı içerisinde iskân için Bolu Sancağı'na sevklerine devam edilmiştir. Bolu'nun Düzce kazasına iskân olunmak üzere sevk edilen bu iki grubun iskân yerlerinin belirlenmesi sürecinde aralarında sorunların yaşanması sonucu 63 haneden oluşan Besleney Çerkeslerinin Düzce kazasında iskânına karar verilirken 24 haneden oluşan Han Çerkesleri grubunun ise Üskübi kazasında iskân edilmesine karar verilmiştir⁷⁵⁶. Ancak muhacir reislerinin kendilerine gösterilen yerlerde iskânı kabul etmeyerek Develi Kırı isimli bölgenin arazisinde incelemelerde bulunmak istemeleri ve bu yönde ısrar etmeleri, ahalinin elinde bulunan birtakım tarlaların kendilerine verilmesi yönünde talepte bulunmaları ve başka muhacir gruplarının bulunduğu köylere haneleri inşa edilene kadar karışık olarak iskânı kabul etmemeleri iskân sürecini çıkmaza sokmuştur. Muhacir reislerinin bu tavrı takınmasının altında yatan sebebin devletten aldıkları nakdi para yardımlarının devam etmesi için olduğu ve vakit geçirerek yevmiye alma niyetinde oldukları anlaşılmıştır. Bunun üzerine yapılan değerlendirmelerde muhacir reislerinin gösterilen yerlerde iskânı kabul etmeyerek başka yere gitmekte ısrar ettikleri takdirde yemek ve yol yardımı yapılmayacağı kendilerine bildirilmiştir⁷⁵⁷. Bu durum karşısında Üskübi kazasında iskânları kararlaştırılan Han Çerkesleri burada iskâna razı olarak hanelerinin inşasına başlanmıştır. Düzce'de iskânı düşünülen Besleney Çerkeslerinin reisi Beşmaf Bey ile imamları İshak Efendi burada iskâna rıza göstermeyerek tercümanları Mirza

⁷⁵⁴ BOA, A.MKT.NZD, 324/95; BOA, A.MKT.MHM, 194/99.

⁷⁵⁵ BOA, A.MKT.MHM, 195/100.

⁷⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM, 193/58; Zeynel Özlü, "19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler", *Bilig*, S. 61, (2012), s. 208; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 103.

⁷⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM, 193/58; Bozbiyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 134; Özlü, "19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler", s. 208; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 103-104.

Bey ile birlikte İstanbul'a gitmiştir. Bir süre İstanbul'da kaldıkları anlaşılan Besleney liderlerinin bir süre sonra tekrar Düzce kazasına döndüğü ve burada iskâna rıza gösterdikleri görülmektedir. İlk etapta iskân edilmeleri yönünde talepte bulundukları Develi Kırır'nda 32 hane 88 oda ve Muncurlu Altı isimli bölgede ise 17 hane 44⁷⁵⁸ oda yapılarak 64 haneden oluşan muhacirlerin yerleşmeleri temin edilmiştir⁷⁵⁹.

Bolu Sancağı'na 1860 yılı boyunca muhacir gönderilmeye devam edilmiştir. Kabardey Çerkeslerinden ve Hacı İsmail Bey takımından dört hane 32 nüfus akrabalarının iskân edildiği Bolu'ya iskân talebinde bulunmuştur. İzmit Kaymakamlığı'na gönderilen yazıda muhacirlerin Bolu'da akrabalarının bulunduğu yerlerde iskânlarına izin verilmesi ve fakir olanlarına yevmiye yardımı yapılarak tez elden Bolu'ya gönderilmeleri istenmiştir⁷⁶⁰. Kabardeylerin Bolu'ya ulaştığında sancak dâhilinde bulunan kasaba ve köylere karışık olarak iskân edilmeleri ve fakir olanlarına yevmiye yardımına devam edilmesi hakkında Bolu Kaymakamı'na emir gönderilmiştir⁷⁶¹.

Besleney Çerkes muhacirlerinden 73 hanenin Bolu'nun Düzce kazasında iskân olunmak üzere 1860 yılında sevkleri yapılmıştır. Muhacirler Düzce kazasına ulaştıklarında önceden belirlenen iskân sahalarına yerleştirilecekleri sırada arazilerin sahipli olduğu belirtilerek burada iskânlarına izin verilmemiştir. Bu durum karşısında vekilleri olan Beşmaki Bey tarafından verilen arzuhalde, Düzce kazasına geldiklerinde ilk olarak belirlenen yerde iskânlarının yapıldığı ve hane inşasına başlayacakları zaman hükümet tarafından gönderilen memurların bu arazilerin sahipli olduğunu belirterek muhacirleri yerlerinden çıkardıklarını belirtmiştir. Kış mevsimi gelmeden iskânları yapılarak haneleri inşa edilmediği takdirde perişan olacaklarından bahisle bir an önce iskânlarının yapılması ya da başka münasip bir yerde iskânlarının sağlanması yönünde talepte bulunmuştur. Muhacirîn Komisyonu'na intikal eden olay hakkında yapılan değerlendirmede, muhacirler için tahsis edilen arazinin ne gerekçe ile kendilerine verilmediği hususunda komisyonun bir bilgisi olmadığı ve Bolu meclisinden konu

⁷⁵⁸ BOA, ML.MSF.d, 15497.

⁷⁵⁹ “Bu belgede Besleneylerin hane sayısı 64 olarak verilmiştir.” BOA, A.MKT.UM, 435/83; Özlü, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, s. 208; Özsoy, “Çerkes ve Abazaların”, s. 7-8.

⁷⁶⁰ BOA, A.MKT.NZD, 324/8; BOA, A.MKT.MHM, 194/83.

⁷⁶¹ BOA, A.MKT.NZD, 324/36.

hakkında detaylı bir rapor istenmesine karar verilmiştir⁷⁶². 1861 yılında Çerkeslerin Bestan grubundan olan muhacirlerin Düzce kazasında iskânları sağlanmış ve hanelerinin inşasına başlanmıştır. İlk etapta muhacirler için 30 hane inşa edildiği ve 20 hanenin daha inşası için gereken yapı malzemelerinin hazır olduğu belirtilerek bu hanelerin inşasına kısa zamanda başlanacağı belirtilmiştir⁷⁶³.

Canboyluk Nogaylarından ve Şükrü Efendi takımından olan 79 hane 403 nüfus muhacir Bolu'da uygun görülen kasaba ve köylerde karışık olarak iskân edilmek istediklerini belirtmişlerdir. Nogay muhacirlerinin Gaziler grubundan ve Allahverdi takımından olan 18 hane 98 nüfus muhacir de tıpkı Şükrü Efendi takımı gibi Bolu Sancağı'nda uygun görülen mahallerde karışık olarak iskân edilmelerini istemişlerdir⁷⁶⁴.

Bolu'da iskân edilmeleri yönünde talepleri olan diğer bir grup ise Canboyluk Nogaylarının Hoca Esver Efendi takımından olan 94 hane 484 nüfusluk bir gruptur. Onlar da Bolu Sancağı'nda karışık olarak iskâna rıza gösterdiklerini belirterek sevk edilmeleri için talepte bulunmuştur⁷⁶⁵. Muhacirlerin kendi arzularıyla Bolu Sancağı'na iskân edilmek için talepleri devam etmiş ve Dağıstan muhacirlerinin Kumuk Türklerinden 31 hane 146 nüfus Bolu'da karışık olarak iskân edilmeleri için başvuruda bulunmuştur. Muhacirlerin talepleri iskânlarına izin verilerek Bolu'ya sevklerinin yapılması ve fakir olanlarına yevmiye tahsis edilerek karışık olarak iskân edilmeleridir⁷⁶⁶. Kabardey Çerkeslerinden ve Sultan Efendi takımından olan 73 hane 357 nüfusta Bolu'da iskân etmek arzusunda olduklarını beyan etmiş ve karışık olarak iskân edilmek üzere Bolu'ya gönderilmelerini istemişlerdir⁷⁶⁷. 1861 yılında Bolu'da iskânı düşünülen diğer bir muhacir grubu Çerkes muhacirlerinden Mustafa, Hacı Yakup ve Afah Yakup takımından olan 150 hanedir. Göç etmek üzere yola çıkan bu muhacirlerin İzmit veya Bolu sancaklarından birinde verimli ve uygun araziler

⁷⁶² BOA, A.MKT.UM, 430/44.

⁷⁶³ BOA, A.MKT.MHM, 231/73; BOA, MKT.NZD, 362/66; Adem Kara, *Düzce'de Muhacir İskânı ve Karşılaşılan Problemler*, Duvar Yay., İzmir 2021, s. 44-45; Özlü, "19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler", s. 209.

⁷⁶⁴ BOA, A.MKT.NZD, 328/27.

⁷⁶⁵ BOA, A.MKT.NZD, 327/80.

⁷⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD, 328/93.

⁷⁶⁷ BOA, A.MKT.NZD, 327/81.

üzerinde iskân edilmeleri düşünülmüştür. İlk olarak Seferiye Çiftliği'nde bulunan araziler üzerinde iskân edilmeleri düşünülen muhacirlerin burada iskânı mümkün olmazsa başka uygun bir mahal bulunarak iskânlarının sağlanması emredilmiştir.⁷⁶⁸

Bolu Sancağı'nda muhacirlerin iskân faaliyetleri devam ederken 1861 tarihinde Bolu Kaymakamlığı'ndan Muhacirîn Komisyonu'na gönderilen yazıda sancak dâhiline gönderilen muhacirlerin büyük çoğunluğunun iskân edildiği kalanlarının ise misafir olarak yerleştirildiği ve gelecek baharda iskânlarının sağlanacağı belirtilmiştir⁷⁶⁹. Bolu'ya Çerkes ve Nogay muhacirlerinin iskân süreci devam etmiş ve 1861 yılında bir kısmının evlerinin inşa sürecine başlanmıştır. Çerkes ve Nogay muhacirlerinden 352 hane 1.998 nüfusun iskân süreci tamamlanmış olup aşağıdaki tabloda muhacirlerin Bolu Sancağı'nda nerelere ne miktar iskân edildiği hakkında bilgiler bulunmaktadır⁷⁷⁰.

Tablo 17: 1861 yılında Bolu sancağı kazalarında iskân edilen çerkesler⁷⁷¹

Muhacir	İskân Edildikleri Yer	Hane	Nüfus
Besleney Çerkesleri	Düzce kazası	73	361
Han Çerkesleri	Üskübi kazası	24	131
Kabardey Çerkesleri	Bolu kazası	22	93
Kabardey Çerkesleri	Mengen kazası	11	54
Kabardey Çerkesleri	Çağa kazası	11	45
Kabardey Çerkesleri	Gerede kazası	41	202
Kabardey Çerkesleri	Dörtdivan kazası	11	57
Toplam		193	1.043
Kabardey Çerkeslerinden vefat eden		-	11
Genel toplam		193	1.032

⁷⁶⁸ BOA, A.MKT.DV, 202/41; Kara, *Düzce'de Muhacir İskânı*, s. 47.

⁷⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM, 209/76; BOA, A.MKT.NZD, 344/28; BOA, A.MKT.MHM, 211/99.

⁷⁷⁰ BOA, A.MKT.UM, 451/93; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 126; Özsoy, "Çerkes ve Abazaların", s. 7.

⁷⁷¹ BOA, A.MKT.UM, 451/93.

Tablo 18: 1861 yılında Bolu sancağı kazalarında iskân edilen nogaylar⁷⁷².

Muhacir	İskân Edildikleri Yer	Hane	Nüfus
Nogay Muhacirlerinden	Bolu kazası	94	484
Nogay Muhacirlerinden	Akçaşehir kazası	12	60
Nogay Muhacirlerinden	Alaplı kazası	20	101
Nogay Muhacirlerinden	Ereğli kazası	33	237
Toplam		159	882
Vefat eden			27
Genel Toplam		159	855

Bolu’da iskân faaliyetleri yoğun bir şekilde devam ederken zaman zaman iskân sürecinde sorunların yaşandığı görülmektedir. 1861 yılında Nogay muhacirlerinden 76 hane 440 nüfus iskân olunmak üzere Akçaşehir, Alaplı ve Ereğli kazalarına gönderilmiştir. Muhacirler bölgeye ulaştıktan sonra reisleri tarafından verilen arzuhalde, iskân için gönderildikleri kazaların arazisinin çok küçük ve kendileri için yetersiz olduğundan bahisle şimdiye kadar yerli ahalinin yardımları sayesinde geçimlerini sağladıklarını ancak zaruret ve sefalet içinde olduklarını beyan ederek başka bir araziye nakillerini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Bolu Kaymakamı’na gönderilen emirde, muhacirlerin arazisi geniş ve müsait olan diğer bir mahalle nakledilerek iskânlarının sağlanması ve perişanlıklarının giderilmesi istenmiştir⁷⁷³. Yine aynı yıl içerisinde Düzce kazasında iskânları sağlanan Besleney Çerkeslerinin tarım yapabilmeleri için gerekli öküz ve tohum yardımı yapılmadığı ayrıca kendilerine verilmesi gereken gıda yardımlarının verilmediğinden bahisle muhacirlerin sefalet ve zaruret içinde olduğu belirtilerek söz konusu yardımların bir an önce muhacirlere ulaştırılması gerektiği Muhacirîn Komisyonu’na bildirilmiştir⁷⁷⁴.

Bolu’da iskânları sürecinde sorun yaşayan diğer bir muhacir grubu da Canboyluk Nogaylarıdır. 160 hane Canboyluk muhaciri Bolu’ya sevk edilmiş ancak

⁷⁷² BOA, A.MKT.UM, 451/93.

⁷⁷³ BOA, A.MKT.NZD, 346/6.

⁷⁷⁴ BOA, A.MKT.UM, 520/63; Bozbiyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 126; Kara, *Düzce’de Muhacir İskânı*, s. 45.

Bolu’da iskânları için uygun arazi bulunamaması ve yevmiyelerinin zamanında verilmemesinden dolayı perişan olmuşlardır. Muhacirler Bolu’da iskânları mümkün olmadığından akrabalarının bulunduğu Konya taraflarına sevk edilmelerini takep etmişlerdir. Muhacirîn Komisyonu’ndan Bolu Kaymakamı’na gönderilen yazıda, muhacirlerin Bolu’da iskânlarına teşebbüs edilmesi eğer bu mümkün olmazsa Konya taraflarına sevk edilmeleri yönünde emir verilmiştir⁷⁷⁵. Nogay muhacirlerinin Bolu’da iskânları mümkün olmadığından Konya tarafına sevk edildiği ve konunun Bolu Kaymakamı tarafından Muhacirîn Komisyonu’na bildirildiği görülmektedir⁷⁷⁶. Nogay muhacirleri gibi Bolu’da iskânları mümkün olmayan Sultan Efendi takımından bir grup muhacir 1861 yılında Sivas taraflarına iskân olunmak üzere sevk edilmiştir⁷⁷⁷.

Çerkes muhacirlerinin İsmail Bey takımından olan 20 hane muhacirin 1861 yılında Gümüşabad kazasında iskânları yapılmış ve muhacirler Sarı Dere mevkiinde kendi çabaları ile barınacakları kulübeler inşa etmiştir. Muhacirlerin bu şekilde kulübe inşa ederek iskânlarının yapılması muhacir iskânında takip edilen usûle aykırı olduğundan merkezden Bolu Kaymakamı Hamdi Efendi’ye gönderilen emirde, muhacirlerin iskân talimatnameleri gereği yerleştirilerek hanelerinin inşa edilmesi gerektiği bildirilmiştir⁷⁷⁸. Bolu’da iskân edilen muhacirler için hane inşası ve iskân faaliyetlerinin sürdüğü görülmektedir. Bolu Kaymakamı tarafından Muhacirîn Komisyonu’na gönderilen 1861 tarihli yazıda, Üskübi kazasında iskân edilen Han grubu çerkesleri ile Düzce kazasında iskân edilen Besleney Çerkesleri ve Gümüşabad kazasında yerleştirilen Kabardey Çerkeslerinin Hacı İsmail Bey takımından olan muhacirlerin hanelerinin inşa edildiği ve iskânlarının tamamlandığı bildirilmiştir. Ayrıca Bolu’da bulunan 140 hane muhacirin haneleri inşa edilip kendilerine öküz ve tohum verilerek yerleşmeleri ve üretime başlamaları sağlanmıştır. Muhacirîn Komisyonu’ndan gönderilen yazıda Bolu’da muhacirler ile ilgili yürütülen çalışmalardan memnuniyet duyulduğu ve kaymakam Hamdi Efendi’nin dördüncü rütbeden nişan ile taltif edilmesinin uygun görüldüğü belirtilmiştir⁷⁷⁹.

⁷⁷⁵ BOA, A.MKT.DV, 190/87.

⁷⁷⁶ BOA, A.MKT.MHM, 227/81.

⁷⁷⁷ BOA, A.MKT.MHM, 227/100; BOA, A.MKT.MHM, 229/39.

⁷⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM, 228/28; Özsoy, “Çerkes ve Abazaların”, s. 9.

⁷⁷⁹ BOA, İ.DH, 480/32320.

Osmanlı Devleti tarafından muhacirlerin Bolu Sancağı'na sevk işlemleri devam ederken Anadolu'nun başka vilayet ve sancaklarında bulunan muhacirlerin de Bolu'da iskân taleplerinin olduğu görülmektedir. 1861 tarihli bir belgede Kabardey Çerkeslerinden olup Manisa Sancağı'nda iskân edilmiş olan 25 hane 91 nüfus muhacir daha önce Bolu'da iskân edilmiş akrabaları olan Talostan Efendi takımından olanların yanına iskânları yönünde talepte bulunmuşlardır⁷⁸⁰. Çerkes muhacirlerinden 19 nüfus olarak Samsun'a gelmiş olan Hasan Bey'in Bolu'ya göç eden akrabaları nezdinde iskân talebinde bulunduğu görülmektedir⁷⁸¹. Muhacirlerin ilkbahara kadar Samsun'da misafir olarak iskân edilmelerine karar verilerek ilkbaharda Bolu'ya gitmek için hayvan ve arabalarıyla yola çıkacağı ve münasip bir yerde iskânları hususunda Bolu Kaymakamı'na emir verilmiştir⁷⁸². 1862 yılında Sinop'a gelmiş olan ve bölgede iskânı mümkün olmayan 20 hane Çerkes muhaciri Bolu'da iskânları yönünde talepte bulunmuşlardır. Muhacirlerin Bolu'ya sevk edilerek münasip yerlerde süratle iskân edilmelerine karar verilmiş bu mümkün olmazsa Sinop'ta daha uygun bir yerde iskânlarının sağlanması yönünde Sinop Kaymakamı'na emir verilmiştir⁷⁸³.

Bolu Sancağı'na iskân edilmelerini isteyen bir diğer muhacir grubu da Çorum'da iskân edilen Çerkes muhacirleridir. Besleney Çerkeslerinden 320 nüfus muhacir iki sene önce Çorum'da iskân edildiklerini belirterek Düzce kazasında yeniden iskânları yönünde talepte bulunmaları üzerine muhacirlerin 1863 yılında Düzce kazasına sevk edilerek iskânlarına karar verilmiştir⁷⁸⁴. 1863 yılında Bolu'da iskân etmek arzusuyla Sevk Memuru Ömer Efendi refakatinde İzmit'e gelmiş olan Şapsığ Çerkeslerinden 76 hane kara yoluyla Bolu'ya sevk edilmiştir⁷⁸⁵. 1864 yılında Kalâ-i Sultaniye civarında misafir olarak iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Şapsığ Ali Efendi 15 nüfus ailesiyle beraber Bolu'nun Gümüşova kazasına nakledilmeleri yönünde talepte bulunmuştur. Muhacirlerin henüz kalıcı olarak iskânları

⁷⁸⁰ BOA, A.MKT.NZD, 355/19. Kara, *Düzce'de Muhacir İskânı*, s. 47; Özsoy, "Çerkes ve Abazaların", s. 9.

⁷⁸¹ BOA, A.MKT.MHM, 238/42.

⁷⁸² BOA, A.MKT.NZD, 394/76.

⁷⁸³ BOA, A.MKT.UM, 553/25.

⁷⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM, 266/1; Özsoy, "Çerkes ve Abazaların", s. 9. Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 106.

⁷⁸⁵ Polatel, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler", s. 84.

yapılmadığından yol masraflarının kendileri tarafından karşılanması kaydıyla Bolu’da iskânlarına izin verilmiştir⁷⁸⁶.

Şapsığ Çerkeslerinden olan ve iskân edilmek üzere 1864 yılında Ankara’ya sevk edilen 26 nüfus muhacir Bolu Sancağı’na sevk edilmeleri ve Düzce kazasında iskânlarının yapılması yönünde ısrar ettikleri görülmektedir. Bu muhacirler sonraki süreçte Düzce’ye sevk edilerek iskân edilmişlerdir⁷⁸⁷. Bolu’da muhacirlerin iskân faaliyetleri devam ederken bir yandan da iskâna müsait arazilerin yavaş yavaş azalmaya başladığı görülmektedir. 1864 yılında Bolu’dan merkeze gönderilen bir yazıda Düzce ve çevresinde muhacir iskân edilebilecek boş arazi kalmadığından buraya muhacir gönderilmemesi ve gelmek isteyenlere engel olunması gerektiği bildirilmiştir⁷⁸⁸. Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarında iskân edilen Çerkes muhacirlerinin sayısının 500 hane 4.000 nüfusu geçtiği ve bu durum karşısında Samsun, Trabzon ve İstanbul taraflarından Düzce’ye muhacir gönderilmemesi yönünde iskân memurları Tevfik ve Yaver efendilere emir verilmiştir⁷⁸⁹. Bolu’nun diğer kazalarında iskân edilecek muhacirlerin Düzce kazasına uğratılmadan Göynük üzerinden sevklerinin yapılması gerektiği belirtilerek Düzce bölgesine hiçbir şekilde muhacir gelmemesi amaçlanmıştır⁷⁹⁰.

Çerkes Rekosav ve İshak beyler yanlarında bulunan 333 nüfusluk muhacir grubuyla 1864 yılında Trabzon’a gelmiş ve buradan akrabalarının iskân edildiği Düzce kazasına sevk edilmek istemişlerdir. Bolu’da şimdiye kadar hayli muhacir iskân edildiğinden bu kadar kalabalık bir nüfusun Bolu’da iskânı mümkün olamayacağından bu grubun Selanik’e sevk edilmesinin daha uygun olacağına karar verilmiş ve Trabzon valisine bu yönde emir gönderilmiştir⁷⁹¹. Samsun’un Çarşamba kazasında iskân edilen

⁷⁸⁶ BOA, A.MKT.UM, 804/24.

⁷⁸⁷ BOA, A.MKT.MHM, 301/17; Bozbıyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 135; Özlü, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, s. 209. Yaşayanlar ise çalışmasında bu muhacirleri Besleney Çerkeslerine mensup 22 nüfus muhacir olarak verirken arşiv belgesinde muhacirlerin 26 nüfus olarak Şapsığ Çerkeslerine mensup olduğu görülmektedir. Bkz. Yaşayanlar, “Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu”, s. 106.

⁷⁸⁸ BOA, A.MKT.MHM, 305/65; Bozbıyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 126; Yaşayanlar, “Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu”, s. 106.

⁷⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM, 306/39; Özlü, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, s. 208.

⁷⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM, 312/75.

⁷⁹¹ BOA, A.MKT.UM, 791/92.

Çerkes muhacirlerinden beş hanenin daha Düzce kazasında bulunan akrabaları yanında iskân talepleri muhacirler için yeterli arazi bulunamayacağı sebebiyle kabul edilmemiştir⁷⁹².

Şapsığ Çerkeslerinden ve Şeyh Devlet Efendi takımından olan 65 hane 1864 yılında Düzce kazasına iskân edilerek kendilerine öküz ve tohum bedeli olarak nakdi yardım yapılmıştır. Muhacirler tarafından bir süre sonra verilen arzuhalde kendilerine verilen nakdi yardımın yetersiz olduğu ve tahsis edilen arazilere başkaları tarafından müdahale edildiğini belirterek bu müdahalenin engellenmesi ve verilecek nakdi yardımın sekiz paradan 25 paraya çıkarılması yönünde talepte bulunmuşlardır. Muhacirîn Komisyonu'ndan bu talebe verilen cevapta muhacirlerin Bolu'ya iskân edilmek üzere 61 hane olarak İzmit İskelesi'ne sevk olunduğu ve Düzce'de iskânları sürecinde yaşanan sorunlardan komisyonca bir malumatın olmadığı konunun araştırılacağı bildirilmiştir⁷⁹³. Bolu Sancağı'nda iskâna müsait arazilerin azalması özellikle Düzce kazasında arazi bulmakta ciddi sıkıntıların yaşanmasına rağmen muhacirlerin Bolu'ya iskân edilmeleri yönünde taleplerinin devam ettiği görülmektedir. 1864 yılında Çerkes muhacirlerinden Hacı Ahmet Bey himayesinde bulunan 10 aile ile birlikte Düzce kazasında iskân edilmeleri için talepte bulunmuştur. Muhacirlerin bu talepleri karşısında yapılan değerlendirmede eğer Düzce'de iskâna uygun araziler bulunduğu takdirde gereğinin yapılmasına dair emir verilmiştir⁷⁹⁴. Düzce Kaza Müdürlüğü tarafından Bolu Kaymakamlığı'na gönderilen 15 Ekim 1864 tarihli bir yazıda kaza merkezinde muhacir iskân edilecek boş yer kalmadığı bildirilmiştir. Trabzon'dan peyderpey gönderilen muhacirlerin kaza dâhilinde önceden iskân edilen Çerkes muhacirlerinin yanına ikişer hane şeklinde iskân edildiği ve bundan sonra Düzce'ye bir tane dahi muhacir gönderilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Bolu meclisinden gönderilen cevapta Düzce kazasına bundan böyle muhacir sevk edilmeyeceği ve Trabzon'dan dahi muhacir gönderilmemesi hakkında oraya bilgi verildiği bildirilmiştir. İzmit tarafından sevk edilen muhacirlerin ise üçer, beşer ve onar hane olacak şekilde sancak dâhilinde bulunan diğer kazalara iskân edilmesine karar

⁷⁹² BOA, A.MKT.UM, 800/42.

⁷⁹³ BOA, A.MKT.UM, 792/26.

⁷⁹⁴ BOA, A.MKT.UM, 806/33.

verilmiştir⁷⁹⁵. Düzce kazasında iskâna uygun arazilerin olmadığı sürekli olarak belirtilmesine rağmen muhacir sevkinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarının muhacirler ile dolduğundan artık buralara muhacir gönderilmemesi bir kez daha Muhacirîn Komisyonu'na bildirilmiştir⁷⁹⁶.

Düzce kazasına 1860 yılından itibaren hayli fazla sayıda muhacir iskân edildiğinden muhacirlerin işlerinin yürütülmesi ve sorunların çözümünde iletişim kolaylaştırılması için 1864 yılında Çerkes muhacirlerinden Abdullah Efendi'nin aylık 300 kuruş maaşla tercüman olarak tayin edilmesi talep edilmiştir. Bolu Kaymakamlığı'ndan gönderilen cevapta şimdiye kadar muhacir iskân edilen mahallerde böyle bir tercümanın istihdam edilmediği, muhacirlerin de Türkçe öğrenmeye başladığı belirtilerek böyle bir tercümana gerek olmadığı belirtilmiştir. Muhacirlerin iskân ve hanelerinin inşa süreciyle ilgili bilgilerin bulunduğu belgede şimdiye kadar Bolu Sancağı'nda iskân edilip haneleri inşa edilen muhacirler için Düzce kazasında 18 köy kurulduğu, Muncurlu ve Develi'de 1864 yılında 93 hane inşa edildiği önceden ise 16 köyde 325 hanenin yapıldığı belirtilmiştir. Üskübi kazasında sekiz köy ile Gümüşabad kazasında iki köy kurulduğu ve ismi geçen kazalarda toplam 25 köy kurularak bu köylere 600 hane 4.100 nüfusun iskân edildiği, önceden dört köyde 710 hane olarak iskân edilen muhacirlerin eklenmesiyle beraber muhacir sayısının 4.800-5.000 kişi civarına ulaştığı anlaşılmaktadır. Sefer Paşazade takımından olan 200 hane 1.000 nüfusun daha bölgeye yerleştirilmesi planlanmış ve Düzce ile kazalarında bulunan muhacirlerin sayısının altı yedi bin civarına ulaşacağı tahmin edilmiştir. Fazla sayıda muhacirin iskân edildiği Düzce'ye tercüman görevlendirilmesinin gerekli olduğu bir kez daha anlaşılmış ve aynı yıl içinde Abdullah Efendi bu göreve getirilmiştir⁷⁹⁷. Tercüman olarak göreve başlayan Abdullah Efendi bir süre muhacirlerin dava ve şikâyet gibi mahkeme işlerine nezaret etmek için Bolu meclisinde görevlendirilmiştir⁷⁹⁸.

⁷⁹⁵ BOA, A.MKT.UM, 810/37.

⁷⁹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 315/58.

⁷⁹⁷ BOA, MVL, 686/72; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 127.

⁷⁹⁸ BOA, MVL, 705/76.

Tablo 19: 1864 yılında Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarında bulunan muhacirlerin miktarı⁷⁹⁹.

Kaza	Köy	Muhacir	Takımı	Nüfus
Gümüşabad	Sarı Dere	Kabardey	İsmail Bey	117
Düzce	Develi	Besleney	Mustafa Bey	234
Düzce	Muncurlu	Besleney	Müteveffa Özbey Mehmet	111
Üskübi	Vakıf	Han	Devlet Giray	95
Toplam				557

Tablo 20: 1864 yılında haneleri inşa edilen, öküz ve tohum yardımı alan muhacirler⁸⁰⁰.

Kaza	Köy	Muhacir	Takımı	Nüfus
Üskübi	Arabacı	Çemguy/Temirgoy	Hacı Nuh	254
Üskübi	İstilli	Besleney	Müteveffa Adil Giray	238
Düzce	Akpınar	Abzeh	Abad? Bey	32
Düzce	Bakraz	Şapsığ	Abdullah Efendi	21
Düzce	Efteni	Şapsığ	Yakup Bey	74
Düzce	Pınarbaşı	Şapsığ	Hacı Salih	68
Düzce	Bendbaşı	Şapsığ	Hasan Efendi	104
Düzce	Bey Divanı	Şapsığ	Ahmet Efendi	44
Düzce	Akpınar	Şapsığ	Devlet Efendi	27
Toplam				862

⁷⁹⁹ BOA, MVL, 711/2; Bozbıyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 117-120.

⁸⁰⁰ BOA, MVL, 711/2.

Tablo 21: 1864-1865'te Düzce ve çevresinde peyderpey iskân edilen muhacirler⁸⁰¹.

Kaza	Köy	Muhacir	Takımı	Nüfus
Üskübi	Çelmen	Şapsığ	Kazuk Hacı Musa	36
Gümüşabad	Çevrik	Şapsığ	Ali Efendi	105
Üskübi	Arabacı	Çemguy/Temirgoy	Hacı Nuh	40
Üskübi	Fidan	Şapsığ	Ali Efendi	87
Üskübi	Fidan	Şapsığ	Kazuk Hacı Musa	40
Üskübi	Girni	Şapsığ	Merkûm Hacı Musa	89
Üskübi	Sarı Kasımlar	Şapsığ	Merkûm	73
Üskübi	Fidan	Şapsığ	Anapalı Abdullah Efendi	8
Düzce	Kuşaçması	Şapsığ	Tekbey	60
Düzce	Karaköy	Şapsığ	Hızal Hacı Mustafa	86
Düzce	Bataklı	Şapsığ	Süleyman Bey	81
Düzce	Efteni	Şapsığ	Yakup Bey	10
Düzce	Akçaşehir Altı	Şapsığ	Kazuk Hacı Musa	440
Düzce	Darıyeri	Şapsığ	Hacılı Efendi	40
Düzce	Bey Divanı	Şapsığ	Devlet Efendi	34
Düzce	Darıyeri	Abzeh	Diğer Süleyman Bey	175
Düzce	Pir Ahmedler	Şapsığ	Kazuk Hacı Musa	44
Düzce	Karaca Kenarı	Şapsığ	Hızal Hacı Musa	31
Düzce	Cami Yanı	Şapsığ	Merkuman takımından Hasan Efendi	99
Düzce	Boynuk	Şapsığ	Hasan Ağa Efendi	23
Düzce	Karapınar	Şapsığ	Kasım, İshak ve Hacı Süleyman	61
Düzce	Gucar?	Şapsığ	Nevciyad Mehmet	37
Düzce	Dink Yanı	Şapsığ	Tinhac ve Hacı İbrahim	67
Düzce	Mergiç	Şapsığ	Hacı Mustafa	207
Düzce	Girevli	Şapsığ	Anapalı Abdullah Efendi	42
Düzce	Karaca Kenarı	Şapsığ	Hüseyin Efendi	94

⁸⁰¹ BOA, MVL, 711/2.

Düzce	Girevli Türbe Yanı	Şapsığ	Ali Bey	77
Düzce	Çakırlar Çitliği	Şapsığ	Diğer Ali Bey	187
Düzce	Karaca Kenarı	Şapsığ	Hacı Abdullah	29
Düzce	-	Şapsığ	Hasan ve Hatik	22
Toplam				2.424

Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarına iskân edilen muhacirlerin sayısını gösteren 1864-1865 tarihli yukarıdaki tabloya göre bu üç kazaya toplam 3.843⁸⁰² nüfus muhacir iskân için gönderilmiştir. Muhacirlerden 1.419 nüfusun evleri yapılmış ve tarım aletleri verilerek üretime başlamaları sağlanmıştır. 2.424 nüfus muhacirin ise evleri inşa edilmiş ancak üretici konuma geçemediklerinden kendilerine nakdi yardıma devam edilmiştir.

Muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarına muhacir gönderilmemesi ve gönderilmeleri durumunda muhacirlerin iskânında sıkıntı yaşanacağı sürekli belirtilmesine rağmen Düzce kazasına muhacir iskânına devam edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁸⁰³. Bolu'nun Göynük kazasında iskânları kararlaştırılan Şapsığ Çerkes muhacirlerinden 40 hane 207 nüfus 1864 yılında kaza dâhiline sevk edilmiştir. Göynük kazasının Mihail Gazi mahallesinde iskânları kararlaştırılan muhacirler iskân mahalline ulaştıklarında gösterilen yerleri beğenmeyerek burada iskâna rıza göstermemişlerdir. Göynük kazasının diğer bölgelerinde iskân edilebilecekleri yerleri beğenmeyen muhacirler 73 gün boyunca burada beklemiş daha sonra Göynük kazasına 22 saat mesafede olan Düzce kazasında iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır. Düzce kazasında her ne kadar muhacir iskânına uygun arazilerin bulunmadığı daha önceden belirtilse de bu muhacirler kaza dâhilinde Çalır Bey divanında bulunan araziler üzerine iskân edilmiştir⁸⁰⁴. 1864 yılı içerisinde Düzce kazasına iskân olunan diğer bir muhacir grubu Çerkes muhacirlerinden Hacı Abdullah Bey ve 28 nüfustan oluşan ailesidir.

⁸⁰² Belgede muhacirlerin toplam sayısı 3.833 olarak gösterilse de tabloda verilen rakamlar toplandığından 3844 sayısına ulaşmaktadır. İsmail Yaşayanlar ise Düzce'deki muhacirlerle ilgili yaptığı çalışmada muhacirlerin sayısını 3.761 nüfus olarak vermiştir. Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 106.

⁸⁰³ BOA, A.MKT.UM, 814/63.

⁸⁰⁴ BOA, A.MKT.UM, 814/100.

Samsun'dan Düzce kazasına nakil talebinde bulunan Abdullah Bey'in talebi ailesinin iskânına uygun bir arazinin olması sebebiyle kabul edilmiş ve Düzce'de iskânları sağlanmıştır⁸⁰⁵.

Bolu Sancağı'na 1866 yılı boyunca muhacirlerin iskân taleplerinin devam ettiği hatta bazı muhacirlerin izinsiz olarak Bolu'ya geldikleri görülmektedir. 13 Ekim 1866 tarihinde Bolu Kaymakamlığı'na gönderilen telgrafta Çankırı, Ankara, Biga ve Balıkesir taraflarında iskân olunan muhacirlerden 320 nüfusun Bolu taraflarına firar ettiği ve bu muhacirlerin hemen geldikleri mahallere iade edilmeleri hususunda gereğinin yapılması talep edilmiştir. Bolu'ya izinsiz olarak gelen grubun içerisinde Çankırı Sancağı'nın Kargılı kazasında iskân ettirilen Musa, Hasan ve Zekeriya isimli kimselerin 20 nüfus ailelerinin de olduğu ve bu muhacirlerin daha önce iki defa daha firar etmeye kalkıştığı anlaşılmıştır. Muhacirlerin bu eylemlerinin Çankırı'da iskân olunan diğer muhacirlere örnek olabileceğinden müsamaha gösterilmemesi ve Çankırı'ya geri iade edilmeleri talep edilmiştir⁸⁰⁶.

Bolu'ya izinsiz olarak gelen muhacirlerin yanı sıra Anadolu'nun başka vilayet ve sancaklarında iskân edilen ancak bulundukları yerlerden Bolu'ya gitmek arzusunda olan muhacirlerin nakil taleplerinin devam ettiği görülmektedir. Ankara Beypazarı'nda 10 hane 58 nüfus olarak iskân edilen muhacirlerden İsmail, Yusuf ve Kalubad tarafından verilen arzuhalde, Beypazarı'nda iskân olundukları arazinin çok taşlık ve küçük olması nedeniyle kendilerine yetmediği bu yüzden kendilerinin Düzce kazasına sevk edilerek orada iskân arzusunda olduklarını beyan etmişlerdir.⁸⁰⁷ Muhacirîn Komisyonu'ndan arzuhale verilen cevapta, iskân talimatnameleri gereği muhacirlerin Düzce kazasına sevklerin uygun olmadığı ve şikâyetleri hakkında gerekli tahkikatın yapılarak muhacirlerin daha uygun bir yerde iskân edilmeleri emredilmiştir⁸⁰⁸. 1867 tarihli diğer bir belgede Şapsığ Çerkeslerinden olan Hasan ve 15 kişilik ailesinin Düzce'deki akrabaları yanında misafir olarak kaldıkları ve burada kalıcı olarak iskânlarının sağlanması yönünde taleplerinin olduğu görülmektedir. Bolu Kaymakamlığı tarafından muhacirlerin bu talebi değerlendirilmiş ve Düzce kazasına

⁸⁰⁵ BOA, A.MKT.UM, 819/22.

⁸⁰⁶ BOA, MVL, 724/74; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 135.

⁸⁰⁷ Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 170.

⁸⁰⁸ BOA, MVL, 511/40.

şimdilik muhacir gönderilmediği, muhacirlerin başka bir bölgeden gelerek Düzce kazasına yerleşme talep edenlerden ise taleplerinin reddedilmesi, eğer misafir olarak burada bulunuyorlarsa vakit geçirmeden iskânlarının sağlanmasına karar verilmiştir⁸⁰⁹.

Bolu Sancağı'nda muhacirlerin yerleşme süreci devam ederken diğer taraftan yeni kurulan muhacir köylerinin ihtiyaçlarının karşılandığı ve yardıma muhtaç olan muhacirlere yardım edildiği görülmektedir. 1866 yılında Çemguy/Temirgoy Çerkeslerinden olan ve Üskübi kazasının Hacı İbrahim Ağa Çiftliği'nde iskân edilen 150 nüfus muhacirin bulundukları yere bir cami ve mektep yapılması yönünde taleplerinin olduğu görülmektedir. Muhacirlerin bu talepleri kabul edilerek bölgede bir cami ve mektep yapımına karar verilmiş ve inşaat sürecinde muhacirlerden her gün 10 kişi amele olarak cami ve mektep inşaatında çalışmıştır⁸¹⁰. Düzce kazasının Gölvermiş bölgesinde iskân edilen 80 hane 300 nüfus Çerkes muhaciri tarafından çit ve çubuklarla inşa edilen caminin şiddetli fırtınadan dolayı yıkılması üzerine camide imam olarak görev yapan İbrahim Efendi tarafından yeni bir cami yaptırılması için arzuhal verildiği görülmektedir. Muhacirlerin talepleri karşısında bölgeye mahalli hükümet eliyle yeniden bir cami ve mektep inşa edilmesine ve bölgede bulunan hayır sahibi zenginlerin de desteğinin temin edilmesi istenmiştir⁸¹¹.

Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazaları dâhilinde iskân olunan Çerkes muhacirlerinin 1866 yılı mahsulatlarının kötü olması nedeniyle çoğunluğunun aç ve perişan halde oldukları bildirilmiş ve bu üç kazada bulunan toplam 38 takım 2.241 muhacire nakdi yardım yapılmasına karar verilmiştir⁸¹². 1867 yılında Düzce kazasında 180 hane olarak iskân edilen Çerkes muhacirlerinin Hacı Musa takımından olan muhacirler bir süre sonra verdikleri arzuhalde nakdi yardım alamadıklarından zor durumda kaldıklarını belirterek birikmiş yardımlarının ödenmesini talep etmişlerdir. Yapılan tahkikat sonucu bu muhacirlerin iki yıl önce Düzce kazasında iskânlarının sağlandığı ve ziraate başlatıldıkları ancak kendilerine verilmesi gereken çift hayvanları

⁸⁰⁹ BOA, MVL, 528/36; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 123; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 107.

⁸¹⁰ BOA, İ.MVL, 561/25226.

⁸¹¹ BOA, ŞD, 2868/7.

⁸¹² BOA, MVL, 731/2.

verilmediğinden mahsul alamadıkları anlaşılmış ve muhacirlere nakdi yardım yapılmasına karar verilmiştir⁸¹³.

Tablo 22: 1866'da Düzce kazasında iskân edilen çerkesler⁸¹⁴

Muhacir	Nüfus	Muhacir	Nüfus	Muhacir	Nüfus
İshak Efendi Takımı	64	Hacı İsmail Takımı	26	Abdullah Efendi Takımı	16
İsmail Efendi Takımı	46	Hacı Salih Takımı	96	Pışmaf Efendi Takımı	26
Hacı Abrah Bey Takımı	74	Hacılı Ağa Takımı	53	Ali Bey Takımı	97
Çamlı da Hacı İbrahim Takımı	47	Kazukoğlu Takımı	265	Siyokoğlu Takımı	57
Süleyman Bey Takımları	129	Hanuh Takımları	83	Anapalı Abrah Efendi Takımı	40
Ahmed Efendi Takımı	56	Salah takımı	68	Topal Zekeriya takımı	57
Efteni de Yakup Bey Takımı	15	Bataklı da Tekaç Takımı	67	Muncurlu da İsmail Takımı	14
Devlet Efendi Takımı	46	Hızal Hacı Musa Takımı	14	Pışmaf Takımı	31
Viranşehirden gelen Hüseyin Takımı	107				
Toplam: 1.591*					

⁸¹³ BOA, MVL, 518/76; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 127-128.

⁸¹⁴ BOA, MVL, 731/2

* Belgede Düzce kazasında iskân edilen Çerkes muhacirlerinin sayısı 1.626 olarak yazılmıştır. Ancak tabloda verilen sayılara bakıldığında muhacirlerin sayısının hatalı yazıldığı, gerçekte muhacirlerin 1.591 nüfus olduğu görülmektedir.

Tablo 23: 1866'da Üskübi kazasında iskân edilen çerkesler⁸¹⁵

Muhacir	Nüfus	Muhacir	Nüfus
Ali Efendi Takımı	80	Aybaşıda İshak Takımı	29
Hacı Musa Takımı	56	Habibey Takımı	28
Pışmaf Takımı	25	Bac Takımı	37
Çemguy/Temirgoy Takımı	64	İstilli de Hüseyin Efendi Takımı	23
İbrahim Takımı	56	Polatlı'da Mehmet ve Topal Ahmet Takımı	56

Toplam: 454 nüfus**Tablo 24:** 1866'da Gümüşabad kazasında iskân edilen çerkesler⁸¹⁶

Muhacir	Nüfus
Canbulat Takımı	96
Pışmaf Takımı	65
Toplam:	161

Bolu Sancağı'na muhacirlerin iskân olunmak üzere sevk taleplerinin devam ettiği görülmektedir. 1868 yılında Abaza muhacirlerinden Kanbulak Hüseyin ve Şaban Bey takımından 39 nüfus iskân için Düzce kazasına sevk edilmiş ve Efteni isimli mahalde iskânları sağlanmıştır⁸¹⁷. 1873 yılında Çerkes muhacirlerinden Hacı Ata Bey tarafından verilen arzuhalde 100 hane olarak Batum'da iskân edildiklerini ancak burada kendilerine tahsis edilen arazinin verimsiz olmasından dolayı Düzce kazasının Gümüşova isimli bölgesinde iskân talebinde bulunmuştur. Yapılan tahkikat sonucu muhacirlerin iskân talebinde bulundukları arazinin Gümüşabad nahiyesine bağlı Bıçkıyanı isimli arazi olduğu tespit edilmiştir. Bu arazinin bir kısmının ahali tarafından mera olarak kullanıldığı bir kısmının ise Tersâne-i Amire için kereste temin edilen miri ormanlık arazi olduğu ortaya çıkmış ve muhacirlerin başka bir arazide iskânları için

⁸¹⁵ BOA, MVL, 731/2.⁸¹⁶ BOA, MVL, 731/2.⁸¹⁷ BOA, BEOVGG.d, 150, G: 126-132.

yeni bir tahkikatın yapılması istenmiştir⁸¹⁸. 1874 yılında 100 hane Çerkes muhacirleri reisleri Ahmet ve Ali beyler idaresinde Bolu'nun Üskübi kazasında iskân edilmişlerdir. Muhacirler tarafından daha sonra verilen bir arzuhalde kendilerine verilen arazilerin yetersiz olmasından dolayı zor durumda kaldıklarını belirterek ilave arazilerin satın alınarak kendilerine verilmesini yada başka bir yerde yeniden iskân edilmelerini istemişlerdir. Olayın Muhacirîn Komisyonu'na intikal etmesi sonucu bu husus eski Düzce Kaymakamı Halil Paşa'ya sorularak konunun araştırılması istenmiştir. Yapılan tahkikat sonucu, muhacirlerin hayvanlarını sulamak için yarım saat mesafede bir yere gittikleri anlaşılmış bu durum onların sefaletе düşmelerine neden olmuştur. Büyük Milan Nehri civarında bulunan 120 dönüm arazinin sahiplerinden dönüm başına 20 kuruş bedel ile satın alınarak muhacirlere tahsis edilmesinin sorunu çözeceği komisyona bildirilmiştir. Arazi sahipleri topraklarını satmak istemezlerse durumun hassasiyetinin güzelce anlatılması emredilmiştir⁸¹⁹.

Anadolu'da 1869 yılından itibaren etkisini gösteren kıtlık ve kuraklık 1874'e gelindiğinde birçok vilayette etkisini ağır bir şekilde hissettirmiştir⁸²⁰. Yaşanan kuraklık sonucu ağırlaşan yaşam koşullarının etkisiyle kuraklık yaşanan bölgelerden kitleler halinde göçler başlamıştır⁸²¹. Anadolu'da iskân edilen muhacirler karşı karşıya kaldıkları bu zor durum karşısında iskân edildikleri yerlerden başka bölgelere göç talebinde bulunmuşlardır. 1875 yılında yaşanan kıtlık sebebiyle İstanbul'a gelen 18 hane Tatar muhacirlerinden 12 hane Düzce kazasına gelerek burada iskân arzusundadır. Muhacirlerin bu taleplerine verilen cevapta, Düzce kazasında muhacir iskân edilebilecek boş arazinin olmadığı eğer muhacirlerin burada akrabaları varsa ancak o şekilde iskânlarının yapılabileceği belirtilerek ellerinde resmî belge olmadan Düzce'ye gelmeleri durumunda muhacirlerin geldikleri yere geri gönderileceği bildirilmiştir⁸²². 1875 yılında devam eden kıtlık sürecinde Düzce kazasında iskân talebinde bulunan diğer bir kimse de Çerkes muhacirlerinden olan Hacı Recep Bey ve

⁸¹⁸ BOA, BEOAYN.d, 959. G: 24.

⁸¹⁹ BOA, BEOAYN.d, 959, G:39-75.

⁸²⁰ Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kıtlık ve Kuraklık Olayları (1800-1880)*, Libra Kitap, İstanbul 2010, s. 131.

⁸²¹ Meriç Aybar, "Osmanlı Devletinde Kıtlık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği", *Mavi Atlas*, C. 5, S. 2, (2017), s. 478.

⁸²² BOA, BEOAYN.d, 959, G: 80-93.

30 haneden oluşan ailesidir. Karahisar-ı Sahip Sancağı'nda iskân edilen bu muhacirler bölgede yaşanan kıtlık sebebiyle izinsiz olarak Düzce kazasına gelerek iskân talebinde bulunmuşlardır. Muhacirîn Komisyonu tarafından yapılan değerlendirmede muhacirlerin burada iskânlarına izin verilirse bu hususun diğer muhacirler için örnek teşkil edeceği belirtilerek muhacirlerin iskân edildikleri bölgeye geri gönderilmesine karar verilmiştir⁸²³. Yine aynı yıl içerisinde Ankara'da bulunan beş hane Nogay muhaciri kıtlık yüzünden Düzce kazasına göç ederek buraya yerleşmek istemiştir. Ancak muhacirler izinsiz olarak buraya geldiklerinden kendilerine yardım yapılmamış ve zor durumda kalmışlardır. Muhacirler tarafından verilen arzuhalde 15 yıldır Ankara'da ikamet ettiklerinden kendilerine yerli halk gibi muamele edilmesini istemişlerdir. Muhacirlerin bir yerden başka bir yere naklinin iskân kanunları gereği yasak olduğu gerekçe gösterilerek izinsiz olarak Düzce'ye gelen muhacirlere yardım edilmeyeceği bildirilmiştir⁸²⁴.

Gümüşhane Sancağı'nın Şiran kazasında iskân edilen dört hane 50 nüfus muhacirin 1875 yılında Düzce kazasına yerleşmek istediği görülmektedir. Muhacirlerin bu talepleri karşısında yapılan değerlendirmede Düzce'de muhacirlerin iskânına uygun arazi bulunamayacağından muhacirlerin başka bir mahalle nakilleri uygun değilse geldikleri yere geri gönderilmeden Kastamonu Vilayeti'nin münasip herhangi bir bölgesinde iskân edilmelerinin daha uygun olacağı belirtilmiştir⁸²⁵. 1878 yılında Balçık kazasından hareket ederek İstanbul'a gelen 50 hane Çerkes muhacirinin vekili Zekeriya çok fakir bir halde olduklarını belirterek Bolu Sancağı'nın münasip bir mevkiinde iskân edilmelerini talep etmiştir⁸²⁶.

2.2.5.2. 93 Harbi'nden Sonra Bolu Sancağı'na İskân Edilen Muhacirler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da Rumeli ve Kafkasya'dan Bolu Sancağı'na muhacirlerin sevk ve iskân süreci devam etmiştir. 1878 yılının Ağustos ayından itibaren Samsun ve Sinop gibi muhacirlerin giriş noktası olan limanlardaki

⁸²³ BOA, BEOAYN.d, 959, G: 81.

⁸²⁴ Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kıtlık*, s. 208-209.

⁸²⁵ BOA, BEOAYN.d, 959, G: 96.

⁸²⁶ BOA, BEOAYN.d, 960, G: 6.

yoğunluktan dolayı Bartın, Amasra, Ereğli, İnebolu, Akçaşehir ve Ünye gibi limanlar üzerinden muhacirler iskân edilecekleri yerlere sevk edilmişlerdir. 1878’de Varna’dan Bartın ve Ünye’ye 15.000 muhacir sevk edilirken, Ereğli’ye 6.000 muhacir gönderilmiştir. Rumeli’de bulunan Bergos İskeleyi’nden 4 Mayıs 1878 tarihine kadar Bartın’a sevk edilmesi planlanan muhacir sayısı 25.000’e yakın olup bu muhacirlerin sevkı için dört gemi tahsis edilmiştir⁸²⁷.

Kastamonu Vilayeti’nde bulunan liman şehirlerine ulaşan muhacirlerin iskân edilecekleri yerler belli olduktan sonra sevk işlemleri yapılırken bir kısmının vilayet dâhilinde bulunan sancak ve kazalarda iskânlarına çalışılmıştır. 1878 yılında Ankara bölgesinde iskân edilmek üzere Varna’dan hareket eden 2.500 nüfus muhacir Bolu’nun Akçaşehir İskeleyi’ne çıkarılmış ve buradan iskân edilecekleri bölge olan Ankara’ya sevk edilmişlerdir⁸²⁸. 1879 tarihli bir belgede Rumeli taraflarından sevk edilen Bergos muhacirlerinden 1.751 nüfus muhacirin Ereğli’ye gönderildiği ancak sahilde boş yer bulunamadığından iskânlarının yapılamadığı ve muhacirlerin açıkta kaldığı ifade edilerek nakdi yardım sağlandığı bildirilmiştir⁸²⁹. Bolu’da muhacir iskânına uygun arazilerin bulunmadığı özellikle Düzce kazasına kesin olarak muhacir gönderilmemesi yönünde önceden talimatlar olsa da Rumeli ve Kafkasya’dan başlayan yeni kitlesel göçler sürecinde muhacirlerin Düzce bölgesine sevk ve iskânının sürdüğü görülmektedir⁸³⁰. Sohum muhacirlerinden bir grubun 1877 yılında Düzce kazasına iskân edilmesi yönünde bir karar alınmış ve muhacirlerin arasında Türkçe bilen kimse olmadığından iskân sürecinde iletişim yönünden sıkıntı yaşanmaması için Abaza Aslan Bey 200 kuruş maaşla tercüman tayin edilmiştir⁸³¹. 1879 yılında Sohum muhacirlerinden bin hanenin iskân için Düzce kazasına sevk edildiği görülmektedir. Muhacirlerden Mustafa Bey tarafından verilen arzuhalde, Düzce’ye sevk edilen Sohum

⁸²⁷ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 38-39.

⁸²⁸ BOA, DH.MKT, 1324/38.

⁸²⁹ BOA, DH.MKT, 1324/39.

⁸³⁰ Özsoy, “Çerkes ve Abazaların”, s. 10.

⁸³¹ BOA, A.MKT.MHM, 483/74; Yaşayanlar, “Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu”, s. 108.

muhacirlerinin henüz iskânları yapılamadığından zor durumda kaldıkları ve birçoğunun telef olduğu belirtilerek yardım bekledikleri anlaşılmaktadır⁸³².

Şapsığ Çerkeslerinden olan ve 1878 yılında Rahva⁸³³ kazasından göç eden 30 hane 335 nüfus iskân edilmek üzere Bolu'ya gönderilmiştir. Muhacirlerin iskân sürecinde yaşanan gecikme bir süre sonra onların sefalet içine düşmesine neden olmuştur. Muhacirlerin vekili Ahmet imzasıyla verilen arzuhalde, iskânları yapılmadığından zor durumda kaldıkları, aralarında dul ve yetimler olduğundan bir an önce iskânlarının yapılmasını talep etmiştir. Muhacirlere boş arazilerinden bir miktar yer gösterilmesi, yerli ahali tarafından tarım aletleri ile çift hayvanlarının temin edilmesine karar verilmiştir⁸³⁴. 1878 yılı içerisinde Sohum muhacirlerinden 120 hanelik bir grubun daha Düzce kazasına sevk edildiği görülmektedir. Düzce kazasında muhacirlerin iskânına uygun arazi bulmakta sıkıntı çekilmesi üzerine muhacirler kaza dâhilinde Akçakefe ve Mustafa Bey olarak bilinen arazilere iskân edilmeleri için talepte bulunmuşlardır⁸³⁵.

⁸³² BOA, DH. MKT, 1328/9; Özlü, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, s. 210; Bozbıyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 128; Özsoy, “Çerkes ve Abazaların”, s. 12; Yaşayanlar, “Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu”, s. 108.

⁸³³ Rahova. Bulgaristan’da bulunan bir yerleşim yeridir. XIX. yüzyılda Kırım ve Kafkasya’dan göç eden muhacirler burada bulunan köylerde iskân edilmiştir. Bkz. Machiel Kiel, “Rahova”, *TDVİA*. C. 34, TDV Yay, İstanbul 2007, s. 425.

⁸³⁴ BOA, BEOAYN.d, 960, G: 9.

⁸³⁵ BOA, BEOAYN.d, 960, G: 11.

Tablo 25: 1879’da Bolu sancağında bulunan muhacirlerin miktarı⁸³⁶

Kaza	Nüfus
Bolu	2.590
Düzce	6.777
Bartın	3.930
Ereğli	1.914
Gerede	787
Göynük ve Mudurnu	418
Toplam	16.416
Çankırı sancağı ile İskilip kazasından sevk olunacaklar	8.000
Bolu sancağı dahilinde daimi surette iskân olunacaklar	8.416

Bartın kazasına 1878 yılında sevkleri yapılan Sohum muhacirlerinden 300 nüfusun iskânlarının yapılmadığı ve nakdi yardım alamadıklarından sefalet içinde oldukları muhacirlerden Aliş Bey imzasıyla verilen arzuhalden anlaşılmaktadır⁸³⁷. Bu durum karşısında Muhacirîn Komisyonu’ndan gönderilen emirde muhacirlerin sefaletten kurtarılacak hemen iskânlarının yapılması yönünde emir verilmiştir⁸³⁸. Aynı yıl içerisinde Varna’dan Bartın kazasına sevk edilen Nogay muhacirlerinden 85 hane halkına yedi aydan beri yeterli yiyecek verilmemiş ve iskânları yapılmamıştır. Sefalet içine düşen muhacirlerin Konya tarafına gitmek yönünde talepte bulunmaları üzerine bu muhacirlerin toplu olarak oralara sevkleri yolculuk esnasında sıkıntılara sebep olacağından peyderpey gönderilmelerinin daha uygun olacağına karar verilmiştir⁸³⁹.

Sohum muhacirlerinin Elhas⁸⁴⁰ Bey takımından olan 200 hane 1878 yılında Bartın tarafına sevk edilmiş ve kendilerine gösterilen araziler üzerinde iskânları yapılarak evlerinin yapımına başlanmıştır. Bir süre sonra Sohum muhacirlerinin

⁸³⁶ Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 72.

⁸³⁷ BOA, BEOAYN.d, 960. G: 39.

⁸³⁸ BOA, BEOAYN.d, 1151. G: 29.

⁸³⁹ BOA, BEOVGG.d, 931. G: 17.

⁸⁴⁰ BOA, BEOAYN.d, 960. G: 11.

Bartın'da iskân edildikleri yerlerden Çankırı taraflarına sevk edilecekleri kendilerine bildirilmiştir. Ancak muhacirler tarafından Kastamonu Mutasarrıflığı'na gönderilen arzuhalde, Çankırı taraflarına sevk edilerek yeniden iskânlarına teşebbüs olunması halinde sefaletle düşecekleri belirtilerek Bartın'da iskân edildikleri yerlerde bırakılmalarını talep etmişlerdir⁸⁴¹. Sohum ve Rumeli muhacirlerinin 1878 yılı boyunca Bartın kazasına sevk ve iskân işlemleri sürerek Bartın ve nahiyelerinde bulunan Sohum muhacirlerinin sayısı 2.786'ya Tırnova muhacirlerinin sayısı ise 1.101'e ulaşarak toplam 3.886 nüfus muhacir iskân edilmiştir. İskân edilen muhacirlerin hanelerinin inşasına başlanarak kış gelmeden 600 hanenin inşa edilmesi planlanmıştır⁸⁴².

Düzce'nin Akçaşehir nahiyesinde Ferik Hüseyin Fevzi Paşa'ya ait olan arazi üzerine 1882 yılında yedi hane Batum muhaciri iskân edilmiştir. Ancak Hüseyin Paşa'nın vefat etmesinden sonra varisleri muhacirlerin bu araziden çıkartılması için talepte bulunmuştur. Düzce Kaymakamlığı tarafından yapılan tahkikat sonucu söz konusu arazi üzerine yerleşen muhacirlerin sayısının zaman içerisinde 55 hane 385 nüfusa yükseldiği ve muhacirlerin buradan çıkartılmasının onları zor durumda bırakacağı belirtilerek söz konusu arazilerin varislerinden satın alınarak muhacirlere bağışlanmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir⁸⁴³.

⁸⁴¹ BOA, BEOVGG.d, 931. G: 13.

⁸⁴² BOA, DH.MKT, 1325/31.

⁸⁴³ Murat Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*, Gürcistan Dostluk Derneği Yay., İstanbul 2018, s. 366.

Tablo 26: Bartın kazasına 1878-1884 yılları arasında iskân edilen Kafkasya ve Rumeli muhacirlerinin hane, nüfus ve iskân mahalleri⁸⁴⁴.

Geldikleri yer	Hane	Nüfus	İskân edildikleri yer	İskân tarihi
Sohum	2	8	Eski Bartın divanı	1878
Tırnova	3	15	İn divanına tabi Doyran köyünde Hamidiye mahallesi	1879
Tırnova ve Batum	3	13	Durnuk divanı Bartın kazası	1879
Tırnova	1	7	İbiler? divanı	1879
Rumeli	11	56	Milnet? divanı Cedit Karagöz köyü	1879
Batum	6	14	Feslibe? divanında Çorak köyü	1879
Batum	33	122	İhsaniye divanı	1880
Tırnova	55	179	Cedit Hamidiye köyü	1880
Rumeli	55	254	Bartın kasabasında Hamidiye mahallesi	1880
Balçık, Silistre ve Hırsova	13	66	Şiremir divanında Alemdağı köyü	1880
Rumeli	1	2	Fermid divanında Durnuk köyü	1884
Toplam	183	736		

Tablo 27: 1887-1891 yılları arasında Bolu sancağına sevk edilen Rumeli muhacirlerinin miktarı.

Tarih	Geldikleri yer	Nüfus	Gönderildikleri yer
1887	Bulgaristan ⁸⁴⁵	22	Bolu
1887	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁸⁴⁶	33	Düzce
1887	Şarki Rumeli ⁸⁴⁷	5	Düzce
1887	Bulgaristan ve Romanya ⁸⁴⁸	22	Düzce

⁸⁴⁴ BOA, ŞD, 2584/7.

⁸⁴⁵ BOA, DH.MHC, 6/28.

⁸⁴⁶ BOA, DH.MHC, 7/26.

⁸⁴⁷ BOA, DH.MHC, 7/51.

⁸⁴⁸ BOA, DH.MHC, 7/91.

1888	Şarki Rumeli ⁸⁴⁹	24	Düzce
1888	Şarki Rumeli ⁸⁵⁰	10	Düzce
1888	Şarki Rumeli ⁸⁵¹	108	Düzce
1888	Bosna ⁸⁵²	4	Düzce
1888	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁸⁵³	5	Bartın
1888	Bulgaristan ⁸⁵⁴	5	Düzce
1890	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁸⁵⁵	13	Düzce
1890	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁸⁵⁶	89	Düzce
1890	Bulgaristan ⁸⁵⁷	21	Düzce
1890	Bulgaristan ve Bosna ⁸⁵⁸	14	Düzce
1890	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁸⁵⁹	14	Düzce
1891	Bulgaristan ve Şarki Rumeli ⁸⁶⁰	167	Düzce
Toplam		556	

Düzce kazasına Kırım ve Kafkasya'dan sonra Rumeli bölgesinde de muhacirlerin iskân olunmak üzere gönderilmesiyle kaza dâhilindeki muhacirlerin sayısı artış göstermiştir. Hatırı sayılır sayıda muhacir nüfusu barındıran böyle bir kazanın önemi arttığından idari işlerinin yürütülmesi ve asayişinin sağlanması için

⁸⁴⁹ BOA, DH.MHC, 8/10.

⁸⁵⁰ BOA, DH.MHC, 8/96.

⁸⁵¹ BOA, DH.MHC, 8/96.

⁸⁵² BOA, DH.MHC, 8/41.

⁸⁵³ BOA, DH. MHC, 8/97.

⁸⁵⁴ BOA, DH.MHC, 9/12.

⁸⁵⁵ BOA, DH. MHC, 11/86.

⁸⁵⁶ BOA, DH.MHC, 10/81.

⁸⁵⁷ BOA, DH.MHC, 11/61.

⁸⁵⁸ BOA, DH.MHC, 11/61.

⁸⁵⁹ BOA, DH.MHC, 11/61.

⁸⁶⁰ BOA, DH.MHC, 12/10.

daha fazla görevliye ihtiyaç duyulmuştur. Düzce kazasını üçüncü sınıf kaza statüsünden ikinci sınıf kaza statüsüne getirmek için 1888 yılında Bolu merkez sancağına tabi Gökçesu Nahiye Müdürlüğü lağvedilerek maaş tahsisatı olan 750 kuruştan 500 kuruşu Düzce Kaymakamlığı maaşına tahsis edilmiştir⁸⁶¹. Düzce Kaymakamlığı'na bu süreçte İsmail Kemal Bey tayin edilmiştir⁸⁶².

Bolu Sancağı'nda iskân faaliyetlerinin devam ettiği ve muhacirler için yeni yerleşim yerleri kurularak isimlendirildiği görülmektedir. 1890 yılında İçkale ve Megrel? muhacirlerinden 42 hane 185 nüfus Hopa'dan Canik isimli bir vapura binerek Düzce ve İzmit'te iskân olunmak üzere yola çıkmıştır⁸⁶³. 1892 yılında Hacıoğlupazarcığı muhacirlerinden 10 hanenin Bolu'nun Yumrukaya köyünde iskânları sağlanmış ve yerleştirildikleri bölgenin adı Hamidiye olarak isimlendirilmiştir⁸⁶⁴. 1895 yılında Hopa'dan gönderilen İçkale muhacirlerinden 23 hane 73 nüfusluk muhacirin Düzce'de iskânları sağlanmış ve muhacirler için kurulan köy Laz Şarkiye olarak⁸⁶⁵, Düzce'nin Hızardere isimli bölgesinde iskân edilen 28 hane Batum muhaciri için kurulan köy ise Hızardere olarak adlandırılmıştır⁸⁶⁶.

Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerinin temel sorunlarından biri barınma meselesiydi. Gelen muhacirler ilk önce başkent İstanbul'da olduğu gibi cami, medrese, han ve çiftlik gibi yerlere geçici olarak yerleştirilmişlerdir. Bolu Sancağı'na gelen muhacirlerde ilk olarak cami, medrese, tekke, dergâh ve çiftliklerde geçici olarak barınmışlardır. Daha sonraki süreçte peyderpey kalıcı iskân sahalarında kendileri için

⁸⁶¹ BOA, DH.MKT, 1607/41; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 158; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 108.

⁸⁶² BOA, DH.MKT, 1535/93.

⁸⁶³ BOA, DH.MKT, 1722/94; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 108.

⁸⁶⁴ BOA, DH.MKT, 1915/42; BOA, ŞD, 2588/13; BOA, İ.ŞD, 115/6923; BOA, DH.MKT, 1927/98; BOA, DH.MKT, 1938/5; BOA, DH.MKT, 1930/86; KVG, S. 939, G:458.

⁸⁶⁵ BOA, DH.MKT, 384/1; BOA, BEO, 654/49015. BOA, İ.DH, 1324/22. Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 108.

⁸⁶⁶ BOA, BEO, 1646/123438; BOA, İ.DH, 1382/37; BOA, DH.MKT, 2480/125; BOA, DH. MKT, 2454/75; KVG, S. 1395, G:459; Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, (Erzurum 2009), s. 331; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 108; Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 368.

inşa edilen hanelere yerleştirilmişlerdir. Aşağıdaki tablo da Bolu Sancağı'na gelen muhacirlerin geçici iskân yerlerinin isimleri verilmiştir.

Tablo 28: Bolu sancağında muhacirlerin geçici olarak iskânlarının sağlandığı medrese, dergâh ve çiftliklerin isimleri⁸⁶⁷.

İskân mahalli	Muhacir
Hamzalar Medresesi	Sohum Abaza/Rumeli Tatar
Hoca Sıbgatullah Efendi Medresesi	Sohum Abaza
Ak Hoca Mehmet Efendi Medresesi	Rumeli muhacirleri
Çakal Çiftliği	Çerkes muhacirleri
Hacı İbrahim Ağa Çiftliği	Çerkes muhacirlerinin oluşturduğu Çerkes köyü
Aktaş Dergâhı	Tatar muhacirleri

Bolu Sancağı'na gelen muhacirler zaman içerisinde kalıcı iskân mahallerine yerleştirilmişlerdir. Muhacirlerin kalıcı iskân yerlerinin isimleri Osmanlı Arşiv belgelerinden tespit edilmiştir. Aşağıdaki tablo da Bolu ve Düzce'ye yerleştirilen muhacirlerin kalıcı iskân mahalleri gösterilmiştir.

Tablo 29: Bolu sancağı dâhilinde muhacir iskân edilen mahallelerin isimleri⁸⁶⁸.

Mahalle	Muhacir	Mahalle	Muhacir
Demirciler	Tatar	Karaçayır	Kars/Rumeli
Akpınar	Rumeli/Çerkes	Gülyüzü	Rumeli/Çerkes/Tatar
Çukur	Rumeli/Tatar	Aslahaddin?	Rumeli

⁸⁶⁷ Bu tablo tez çalışmasının tarih aralığını kapsayan Bolu Şer'iyye Sicillerinin incelenerek içerisinde muhacirlerle ilgili dava kayıtlarının tespit edilmesiyle oluşturulmuştur. Bkz. BŞS, 932, 936, 972, 979, 985, 995.

⁸⁶⁸ Bu tablodaki veriler Bolu Şer'iyye Sicillerinden tespit edilmiştir. Bkz. 972, 979, 985, 992, 993, 995, 997, 1000, 1001, 1013, 1014, 1015, 1017, 1041, 1056, 1059, 1143, 1146, 1148, 1152, 1153.

Semerkant	Rumeli	Hoca Bey*	-
Karamanlı	Rumeli/Boşnak	Münker	Rumeli
Cedidiye?/Hamidiye?	Çerkes	Nasreddin	Tatar
Yeni Mahalle	Rumeli	Cami Kebir	Rumeli
Şerefiye/Şarkıye	Çerkes		

Tablo 30: Düzce kazasında muhacirlerin iskân edildiği yerler⁸⁶⁹

Divan	Köy*	Muhacir	Divan	Köy	Muhacir
-	Gürcüler?	Çerkes	-	Darıyeri	Çerkes
-	Üskübi'de Akpınar	Çerkes	-	Şıraluk	Çerkes
-	Develi	Çerkes	-	Taşköprü	Çerkes
-	Mergiç	Çerkes	-	Besni/Develi Besni	Çerkes
-	İstilli	Çerkes	-	Pırpır	Rumeli
-	Orman	Çerkes	-	Hacı Şeyh Efendi	Çerkes
-	Efteni	Çerkes	-	Aybaşı	Abaza
Bulaklı?	-	Çerkes	-	Hacı İbrahim Efendi	Çerkes

* Bu mahalleye iskân edilen muhacirlerin nereden geldiği tespit edilememiştir.

⁸⁶⁹ Bu tablodaki veriler Bolu Şer'iyye Sicillerinden tespit edilmiştir. Bkz. BŞS, 936, 938/A, 939, 943, 949, 951, 952, 961, 965, 969, 979, 985, 990, 993, 997, 998, 1014, 1015, 1029, 1038, 1065, 1067, 1141, 1143, 1144, 1146, 1147, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1154, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160, 1161; Ayrıca Osmanlı Arşivi'nde, BOA, ŞD. 2584/7 numaralı "Düzce Kazasında Meskûn Muhacir Karyelerinin Defteridir" başlıklı belgede bulunan 114 muhacir köyünün ismi de bu tabloda kullanılmıştır; Nejat Özsoy'un hazırladığı "Çerkes ve Abazaların Düzce'de İskânı ve Kurulan Yeni Yerleşimler" ve "Düzce'nin Etnik ve Kültürel Topluluklarının 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıl Başlarına Düzce'nin Nüfus Değişimine Olan Etkileri" isimli çalışmalarından da yararlanılarak tespit edilemeyen bazı köy isimlerine ve günümüzde kullanılan güncel isimlerine ulaşılmıştır. Bkz. Nejat Özsoy, "Düzce'nin Etnik ve Kültürel Topluluklarının 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıl Başlarına Düzce'nin Nüfus Değişimine Olan Etkileri", *Düzce'de Tarih, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (2023); Özsoy, "Çerkes ve Abazaların", s. 372-389; Düzce'deki Abhaz köy isimlerinin okunmasında Hayri Ersoy'un eserinde bulunan köy isimlerinden yararlanılmıştır. Bkz. Hayri Ersoy, *Dili, Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler*, Nart Yay, İstanbul 1993, s. 57-58.

* Muhacirlerin yerleştirildiği köylerin isimleri arşiv belgeleri ve şer'iyye sicillerinde geçen kayıtlardan tespit edilerek yazılmıştır. Bir köyün birkaç farklı ismi olduğu gibi belgelerde aynı köyün farklı isimlerle yazıldığı görülmüştür. Tespit edilen köy isimlerinin tamamı tabloda verilmiştir.

-	Akçaşehir*	Çerkes	-	Köprübaşı	Çerkes
Bataklı	-	Çerkes	Bakraz	Kuzluk*	Çerkes
Efteni	Sarı Bey?	Çerkes	-	Hücacbey	Abaza
-	Karacasu	Çerkes	-	Saz	Abaza
-	Bataklı	Çerkes	Efteni	Hacı Süleyman Bey	Abaza
-	Gürşeler/Kürşeler?	Çerkes	-	Hacı Dede? Bey	Abaza
-	Muncurlu	Çerkes	-	Derebend	Çerkes
Arabacı	Hatip	Çerkes	-	Beslanbey	Çerkes
-	Balıca	Çerkes	-	Akpınar Camisi	Çerkes
-	Meşeormanı	Çerkes	Çelmi	Gürcü Hüseyin Ağa	Gürcü
-	Nuhviran	Abaza	Efteni	Hacı Osman	Çerkes
-	Bıçkı	Abaza	-	Şeyh Atıf Efendi	Çerkes
Bakrazlı	-	Çerkes	Bataklı	Hacı Ahmet	Rumeli
Karaköy	-	Çerkes	-	Uzun Mustafa	Çerkes
-	Sarayyeri	Çerkes	-	Muhbelli	Abaza/Çerkes
-	Kuşaçma	Çerkes	-	Sarımeşelik	Rumeli
-	Selamlar	Rumeli	-	Pınarlarbaşı	Çerkes
-	Agabey	Çerkes	-	Çölek	Rumeli
Bakraz	Sallar	Rumeli		Çorak	Rumeli
Efteni	Atkos?	-	Bey	Mehmet Bey	Çerkes
Fıdani	Şıhlar	Rumeli	-	Elmalık	Çerkes
-	İshak Efendi	Çerkes	-	Hatipli	Rumeli
-	Kadıbükü/Kadıbekir?	-	-	Hamidiye	Çerkes
-	Hacı Atıf	Çerkes	-	Köprübaşı'nda Ömer Efendi	Çerkes
-	Gölormanı'nda Balıca	Çerkes	-	Ahmet Efendi	Çerkes
-	Tercüman Hüseyin	Çerkes	-	Elmacık'ta Pışmaf	Çerkes

* Akçaşehiraltı.

* Kozluk

Bey			Bey		
-	Yeniköy	Çerkes	-	Değirmenbaşı	Rumeli
-	Kışla		-	Abaza Esmen Hanım	Abaza
-	Kazukoğlu Hacı Mustafa Efendi	Çerkes	-	Çelmi	Batum/Gürcü
-	Süleyman Bey	Çerkes	-	Çiftlik	Çerkes
-	Hacı Abdullah Bey	Çerkes	-	Çam	Çerkes
-	Yeni Meze	Batum	-	Gazioğlu Hacı Mustafa	Çerkes
-	Çakırlar	Çerkes	-	Karapınar	Çerkes
-	Paşa Ormanı'nda Siyokoğlu	Çerkes	-	İbrahim Bey	Çerkes
-	Taşköprübaşı	Rumeli	-	Ağalar	Çerkes
--	İbrahim Ağa	Rumeli	-	Hatip Hacı İbrahim Efendi	Çerkes
-	Muhacir Muradiye	Rumeli	-	Hacı Talustan	Çerkes
Bey	Mustafa Ağa	Çerkes	-	Aziziye	Çerkes
-	Abaza Hasan Bey	Abaza	-	Cicu Bey	Abaza
	Ayazlı	Batum	-	Laz Hamidiye	Batum/Laz
-	Dereli*	Tatar/Çerkes/ Rumeli	-	Pırpırkuyu	Rumeli
-	Hacı Hasan	Çerkes	-	Bıçkı	Abaza
-	Paşa Ormanı'nda Yeniköy	Çerkes	-	Saz Danakay	Abaza
-	Muncurlu'da Çamlı	Batum-Gürcü	-	Aynalı	Ordulu
Çalır	Çerkes Karyesi	Çerkes	-	Dokuz Subaşı?	Ordulu
-	Şuruh Efendi	Çerkes	-	Çerkes Taşköprü	-
-	Karadere Bekir Pehlivan	Rumeli	-	Karadere	Rumeli

* Düzce'de yerli ahalinin meskûn olduğu bir köy olup göçler sürecinde farklı etnik kökenden birçok muhacir bu köye yerleştirilmiştir.

-	Asar	Gürcü	-	Sultaniye	Rumeli
-	Nuhören	Abaza	-	Bostanbaşı	Rumeli
-	Bıçkıatik	Abaza/Gürcü	-	Çerkes Ballica	Çerkes
Beyköy	Değirmenbaşı	Çerkes	-	Kralpınarı	Rumeli
-	Mehdi Bey	Abaza	-	Arap Çiftliği	Çerkes
-	Gürcü Hüseyin Bey	Gürcü	-	Paşaoormanı	Çerkes
-	Gürcü Ahmet Ağa*	Gürcü	-	Abaza Hacı Bata Bey	Abaza
-	Çınarlı	Çerkes	-	Gümüşpınar	Çerkes
-	Doğanlı	Çerkes	-	Güven	Abaza
-	Davutağa	Abaza	-	Harman kaya	Abaza
-	Gökçe	Çerkes	-	Kaledibi	Abaza
-	Kutlu	Çerkes	-	Kurak	Abaza
-	Muratbey	Abaza	-	Tavak	Abaza
-	Yongalık	Çerkes	-	Zekeriya	Abaza
-	Aksu (Albuzbey Bey)	Abaza	-	Aydınpınar	Çerkes
-	Büyükaçma	Çerkes		Abaza Esma Hanım	Abaza
-	Ağaköy	Çerkes	-	Konaklı (Bayramcı)	Çerkes
-	Çamoluk	Abaza	-	Yeni	Çerkes
-	Sarıdere	Çerkes	-	Karaçörtlen	Ordulu
Efteni	Elbuz Bey	Abaza	Darıyeri	Hasan Bey	Abaza
-	Çay	Abaza	-	Çerkes Aynalı	Çerkes
-	Yılsu?	Abaza	-	Çilimli*	Gürcü
Arabacı?	Karadere	Rumeli	-	Abaza Halil Bey	Abaza
	Akpınar	Çerkes	-	Küçük İbrahim Efendi	-

* Milan Ağzında.

* Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 371.

-	Tepeköy	Rumeli	-	Melbuh Oğlu Musa Bey	Çerkes
-	Şabat Bey	Abaza	-	Göl Ormanında Hacı Musa	Çerkes
Bakraz	Karaağaç	Rumeli	-	Abaza Hacı Süleyman Bey	Abaza
-	Şavuklu*	Rumeli	-	Suludere	-
-	Muhacir Şeyhler	Rumeli/Tatar	-	Gümüşabad Pışmaf	Çerkes
-	Feyziye	Rumeli	-	Bataklı da Mehmet Efendi	Çerkes
-	Kiremit Ocağı'nda Hüseyin Bey	Çerkes	-	Paşa Ormanı'nda İbrahim Bey	Çerkes
-	Karaca Kenarı'nda Hacı Musa	Çerkes	-	Karaçalı da Hacı Hasan Efendi	Çerkes
-	Mergiçte Said Efendi	Çerkes	-	Develi'de Besnili Ali Bey	Çerkes
-	Uzun Mustafa nam-ı diğer Hamidiye	Çerkes/Tatar	-	Siyokoğlu	Çerkes
	İshak Efendi		-	Uzun İbrahim Bey	-
-	Hanoh	Çerkes	-	Mezedebedel*	Gürcü
-	Küçük Mehmet Bey	Çerkes	-	Şeyhler	Rumeli
	Hacı Talustan	Çerkes	-	Efteni de Hacı Yakup Bey	Çerkes
-	Kuyumcu Hacı Ali Efendi	Çerkes	-	Hacı Bekir	Rumeli
-	Paşa Ormanı'nda İsmail Bey	Çerkes	-	Bataklı'da Karaköy	Çerkes
-	Yakabaşı	Rumeli/Çerkes	Bey	Mehmet Bey	Çerkes
-	Basantı*	Rumeli	-	Çaycı Bey nam-ı diğer Çakırlar	Çerkes
-	Efteni'de Hatukoy	Çerkes	-	Çalılık'ta Hacı Habek Bey	Çerkes
-	Kazukoğlu Hacı	Çerkes	-	Çalılık'ta Hacı	-

* Muhacir Şıhlar/Muhacir Şeyhler. Günümüzdeki ismi Esenli.

* Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 367.

* Günümüzdeki ismi Çaybükü.

Mustafa Efendi			Hasan		
-	Girevli Süleyman Bey	Çerkes	-	Elmacık'ta Hacı İsmail Bey	Çerkes
-	Karaca Kenarı'nda Hacı Mehmet	Çerkes	-	Abaza Hücac Bey	Abaza
-	Karaca Kenarı'nda Hacı Abdullah	Çerkes	-	Kralpınar	Rumeli/Çerkes
-	Şıraluk	Çerkes	Bey	Yörükler	-
-	Hampinaz	Çerkes	Bey	Tepecik	-
-	Darıyeri'nde Süleyman Bey	Çerkes	-	Abaza Çapyak Bey	Abaza
-	Akpınar'da Şeyh Efendi	Çerkes	-	Çerkes Mustafa Ağa	Çerkes
-	Muncurlu'da Besni	Çerkes	-	Civitte Noğu	Çerkes
-	Şakuç Hacı İbrahim Efendi	Çerkes	-	Dokuzdeğirmen	Ordulu
-	Darıyeri'nde Hasan Bey	Abaza	-	Yayakbaşı	Çerkes
-	Abaza Kas Bey	Abaza	-	Afşar	-
-	Sazköy	Abaza	-	Gürcü Hüseyin Ağa	Gürcü
-	Derdin Dağı	Abaza	-	Sırtpınarında Karayakalı Ahmet Ağa	Ordulu
-	Küçük Ahmet	Çerkes	-	Yazlık	Abaza
-	Beylikdeğirmen	Çerkes	-	Şekerpınarı	Laz
-	Çaygeldi	-	-	Sallar	Rumeli
-	Yeni Gümüşabad	Rumeli	-	Musa Baba	Rumeli/Çerkes
-	Çerkes Saidiye	Çerkes	-	Gün Dolamasında Mehmet Ağa	Rumeli
-	Abaza Hacım Bey	Abaza	-	Muncurlu Yayla	-
-	Abaza Şabat Bey	Abaza	-	Köprübaşı'nda Ömer Efendi	Çerkes
-	Bıçkıatik	Abaza/Gürcü	-	Vakıf	Rumeli/Çerkes
-	Soğuksu	Abaza	-	Lazdüz	Batum/Laz
-	Halil Bey	Abaza	-		

Akçaşehir* Nahiyesindeki Muhacir Köyleri			
Milan Ağzında Gürcü Köyü	Batum/Gürcü	Meze-i Zir*	Batum/Gürcü/Laz
Abaza Esmâ Hanım	Abaza	Abaza Davut Bey	Abaza
Kurukavak	Ordulu	Gebe Kilise-i Bala	
Sarı Eğertlik?		Hacallı*	Batum
Ayazlı		Şipir	Batum
Töngelli	Batum/Laz		

2.2.6. Sinop Sancağı'na Muhacir İskânı

2.2.6.1. Sinop Sancağı'na 1856-1878 Arasında Sevk ve İskân Edilen Muhacirler

Karadeniz bölgesinde Anadolu'nun en kuzey ucunda bir yarımada üzerine kurulu olan Sinop, Kastamonu Vilayeti'ne bağlı bir sancak olup coğrafi konumundan dolayı tarih boyunca önemli bir ticaret ve Karadeniz'de stratejik bir liman şehridir⁸⁷⁰. Kırım ve Kafkasya'dan başlayan kitlesel göçler sürecinde Sinop, muhacirlerin Osmanlı topraklarına ayak bastığı önemli liman şehirlerinden birisidir⁸⁷¹. Bu bölgelerden gerçekleşen göçler sürecinde muhacirlerin çoğunlukla deniz yolunu tercih etmesi ve göçlerin kısa zaman diliminde kitlesel olarak gerçekleşmesi, Karadeniz sahil şeridinde bulunan liman kentlerinin muhacirlerle dolmasına yol açmıştır. Sinop, muhacirlerin

* Akçakoca.

* Günümüzdeki ismi Uğurlu.

* Günümüzde Osmaniye mahallesi.

⁸⁷⁰ Mehmet Öz, “Sinop”, *TDVİA*, C.37, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 252-256.; Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Sinop Tersanesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, Ankara 9-13 Eylül 2022, s. 911.

⁸⁷¹ Hüseyin Vehbi İmamoğlu-İlayda Erdem, “Kafkaslar'dan Osmanlı Devletine Yapılan Göçlerde Sinop Limanı”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslâm Kültürü Sempozyumu 5-7 Ekim 2018*, *Bildiriler Kitabı*, C. II, Sinop 2018, s. 972.

Osmanlı topraklarına önemli giriş noktalarından biri olmasından dolayı göç sürecinde muhacirlerin geçici barınma ve sevklerinde ön plana çıkmıştır⁸⁷². Deniz yoluyla göç eden muhacirler Sinop'a ulaştıktan sonra bir kısmının burada iskânları sağlanırken muhacirlerin çoğu ise Anadolu'nun farklı bölgelerine iskân olunmak üzere sevk edilmiştir.

Sinop Kaymakamlığı'ndan 1859 tarihinde merkeze gönderilen bir yazıda, Sinop'a üç binden fazla muhacir geldiği ve gerisinin gelmekte olduğu belirtilerek muhacirlerin Anadolu'nun farklı bölgelerine sevk edilerek Sinop'taki yoğunluğun azaltılması için büyük bir vapurun gönderilmesi istenmiştir. Sinop'tan gönderilen yazı Meclis-i Tanzimat'ta değerlendirilmiş ve bu yazıya verilen cevapta İstanbul'da da 8-10 bin civarında muhacirin bulunduğu ve bir taraftan muhacirlerin akın akın gelmekte olduğu belirtilerek Sinop'ta bulunan Çerkes muhacirlerinin bahar aylarına kadar oralarda misafir edilmesi istenmiştir. Sinop'ta bulunan Nogay muhacirlerinin ise Konya ve Adana taraflarına sevk olunmak üzere İstanbul'a gönderilmesinin uygun olduğu bildirilmiştir⁸⁷³. Nogay muhacirlerinin İstanbul'a sevki için Hazine-i Hassa Kumpanyası vapurlarından bir iki vapurun Sinop'a gönderileceği ayrıca Karadeniz'de bulunan Tersâne-i Âmire vapurlarının Sinop'a uğrayarak muhacirleri İstanbul'a nakledeceği belirtilmiştir. Sinop'ta geçici olarak iskânları kararlaştırılan Çerkes muhacirlerinin sefalet çekmemesi için nakdi yardım tahsis edilmesine karar verilerek muhacirlerden 15 yaşından küçüklere bir, büyüklere ise iki kuruş nakdi yardım verilmesi ve bu meblağın Sinop Sancağı emvalinden karşılanmasına karar verilmiştir⁸⁷⁴.

Sinop'ta biriken üç bin muhacirin bir kısmının sancak dâhilinde geçici olarak yerleştirilmesi planlanırken İstanbul'a gönderilerek buradan Konya ve Adana taraflarına sevk edilecek muhacirlerin nakil sürecinde sıkıntıların yaşandığı görülmektedir⁸⁷⁵. Sinop'ta bekleyen muhacirlerin sevki için bir aydan beri gerekli olan

⁸⁷² Tolga Akay, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop'un Yeri", *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi*, 06-09 Ekim 2011 Sinop, s. 7.

⁸⁷³ BOA, A.MKT.NZD, 297/26; BOA, A.MKT.NZD, 302/9.

⁸⁷⁴ BOA, A.MKT.NZD, 300/10; BOA, A.MKT.MHM, 206/44.

⁸⁷⁵ BOA, A.MKT.MHM, 174/22.

para tedarik edilemediği için⁸⁷⁶ Sinop Limanı'na hiçbir vapurun gelmediği ve 30 binden fazla muhacirin daha göç etmek için yolda olduğu belirtilerek buraya vapurların bir an önce gönderilmesi istenmiştir⁸⁷⁷. Muhacirlerin sevinde yaşanan sıkıntının bir süre sonra çözüme kavuşturulduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır⁸⁷⁸. 21 Ocak 1860 tarihinde Sonbari isimli bir vapur Sinop'a gönderilmiş buradan 870 muhaciri alarak İstanbul'a getirmiştir⁸⁷⁹. Nogay muhacirlerinden 870 kişinin İstanbul'a sevk edilmesinden sonra 1.200 nüfus muhacirin daha sevk edilmek üzere beklediği belirtilerek bir vapur daha talep edilmiştir⁸⁸⁰. Nogay muhacirlerinin sevk için Tersâne-i Âmire vapurlarından İstarlozi isimli vapurun Sinop'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁸¹. İstarlozi vapurunun Sinop'a ulaşmasıyla birlikte⁸⁸² 29 Ocak 1860 tarihinde Nogay muhacirlerinden 658 nüfus daha İstanbul'a nakledilmiştir⁸⁸³.

Sinop'a gelen muhacirlerin sevk işlemleri devam ederken bir taraftan da muhacirlerin sancak dâhilinde uygun görülen arazilere iskân edilmelerine çalışılmıştır. 25 Şubat 1860 tarihli bir belgede Çerkes muhacirlerinin Han Efendi grubundan olan Mahmut Giray Bey, 50 nüfustan oluşan ailesiyle birlikte Sinop'un Akliman civarında bulunan araziler üzerine iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuştur. Akliman civarında muhacirlerin iskânına uygun arazilerin bulunduğu ve muhacirlerin burada iskân edilerek yerleşimleri sağlanana kadar kendilerine nakdi yardım verilmiştir⁸⁸⁴. Mahmut Giray Bey sonraki süreçte himayesinde olan 91 nüfus muhacirle iskân edilecekleri bölgeye hareket etmiştir⁸⁸⁵. Sinop'ta iskânlarını talep eden diğer bir muhacir grubu ise bir hane altı nüfusluk Kırım Bahçesaray muhacirleridir. Sinop

⁸⁷⁶ BOA, A.MKT.MHM, 174/77.

⁸⁷⁷ BOA, A.MKT.MHM, 174/22.

⁸⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM, 201/87.

⁸⁷⁹ BOA, A.MKT.NZD, 302/28; Akay, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan", s. 7.

⁸⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM, 175/64.

⁸⁸¹ BOA, A.MKT.NZD, 302/43.

⁸⁸² BOA, A.MKT.NZD, 302/60.

⁸⁸³ BOA, A.MKT.UM, 393/25; Umut Çevik, "1853 Kırım Harbinden Sonra Anadolu'ya Göç Eden Nogayların Geçici İskân Mıntıkları: Sinop Örneği", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 16, S. 32, (2022), s. 447-448.

⁸⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM, 177/89.

⁸⁸⁵ BOA, A.MKT.MHM, 178/6.

Kaymakamı'na gönderilen emirde iskân talebinde bulunan Kırım muhacirlerinin fakir olanlarına nakdi yardım yapılarak iskân edilmeleri istenmiştir.⁸⁸⁶

Sinop Sancağı'na 1860 yılı boyunca muhacirlerin gelmeye ve buradan sevk işlemlerinin devam ettiği görülmektedir. 25 Kasım 1860'da Sinop'a 600 nüfus muhacirin geldiği ve devamının gelmekte olduğu belirtilerek bu muhacirlerin Sinop'ta iskânlarına uygun arazi bulunamayacağı Kaymakam Aziz Efendi tarafından merkeze bildirilmiştir. Muhacirlerin Sinop'ta iskânlarının mümkün olmadığı anlaşıldığından Viranşehir Sancağı'nda muhacirlerin iskânına uygun araziler mevcut olduğundan 600 nüfusun kara yoluyla sevk edilerek burada bulunan kasaba ve köylerde karışık olarak iskân edilmelerine ve yerleşmeleri temin edilene kadar nakdi yardım yapılmasına karar verilmiştir⁸⁸⁷. 1861 yılında Sinop'a gelen Kırım muhacirlerinin Yedisan grubundan olan 184 nüfus muhacirden 77 nüfusun yol masrafları kendileri tarafından karşılanarak Rumeli'de Mecidiye kazasına sevk edilmişlerdir. Sinop'ta kalan muhacirlerden Pazar Ali verdiği arzuhalde burada kalan 107 nüfus muhacirin de hemşerileri nezdinde iskân olunmak üzere Mecidiye'ye sevk edilmesi yönünde talepte bulunmuştur. Muhacirlerin Sinop'ta iskânları için uygun arazi bulunmadığı bunun yanı sıra Mecidiye kazasına da sevklerinin uygun olmadığı, dilerlerse Sinop'ta başka kazalar dâhilinde iskânlarının sağlanabileceği muhacirlere bildirilmiştir. Muhacirlerin kendilerine yapılan teklifleri dikkate almayarak Mecidiye kazasına sevkleri yönünde ısrarcı olmaları karşısında yol masrafları kendileri tarafından karşılanmak şartıyla Köstence İskeleyi'ne sevklerinin yapılarak buradan Dobruca Ovası'nın müsait bölgelerinde iskânlarına karar verilmiştir⁸⁸⁸.

Ali Hoca, Donşuk ve Polat isimli muhacirler yanlarında bulunan 25 hane aileleriyle birlikte 1861 yılında İstanbul'a gelmiş ve akrabalarının bir kısmının Erzurum bölgesine sevk edildiğini gerekçe göstererek kendilerinin de Erzurum'a gönderilmesi yönünde talepte bulunmuşlardır. Muhacirîn Komisyonu'nda yapılan değerlendirmeler sonucu muhacirlerin bir kısmının iskân olunmak üzere Sinop'a sevkleri yapıldığından bu muhacirlerin de Sinop'a gönderilmeleri kendilerine teklif

⁸⁸⁶ BOA, A.MKT.NZD, 324/36.

⁸⁸⁷ BOA, A.MKT.MHM, 200/83.

⁸⁸⁸ BOA, A.MKT.NZD, 348/4; BOA, A.MKT.UM, 467/92; Çevik, "1853 Kırım Harbinden Sonra", s. 450.

edilmiştir⁸⁸⁹. Akrabalarının yanında iskân talebinde bulunan diğer bir muhacir grubu Canboyluk Nogaylarından olan Menli Bey ve üç hane 36 nüfusluk ailesidir. Sinop'a gelen bu muhacirler akrabalarının Konya'nın Acıfeyk kazasında iskân olunduğunu belirterek kendilerinin de oraya gönderilmelerini talep etmişlerdir⁸⁹⁰. Osmanlı Devleti muhacir iskânında takip ettiği usul gereği birbiriyle akraba olan muhacir gruplarını birleştirme yönünde bir politika takip etmiştir. Bu politika gereği Nogay muhacirlerinin Konya'ya sevk talepleri kabul edilerek sevk ve iskân işlemlerinin yapılması hususunda Sinop Kaymakamı ve Konya Valisi'ne emir verilmiştir⁸⁹¹. 1861 yılı içerisinde Sinop'a gelen muhacirlerin akrabalarının iskân olduğu şehirlere sevk taleplerinin devam ettiği görülmektedir. Canboyluk Nogaylarından ve Hoca Bedirkay cemaatinden olan 27 hane 157 nüfus uzun göç yolculuğundan sonra Sinop'ta karaya çıkmıştır. Muhacirler tarafından verilen arzuhalde, kendilerinin Konya Eyaleti dâhilinde Kırşehir'e iskân edilmiş olan akrabaları yanında yerleşmek arzusunda olduklarını belirterek Konya'ya sevklerinin yapılmasını istemişlerdir. Muhacirlerin bu talebi kabul edilerek Konya'ya gitmelerine izin verilmiş ve oraya ulaştıklarında karışık olarak iskânlarının sağlanması yönünde Konya Valisi Ragıp Paşa'ya emir verilmiştir⁸⁹².

Muhacirlerin sevk işlemleri devam ederken bir yandan da Sinop'ta bulunan muhacirlerin iskânlarının sağlanması yönünde çalışmaların sürdüğü görülmektedir. 21 Mayıs 1861 tarihinde merkezden Sinop Kaymakamı Aziz Efendi'ye gönderilen yazıda, Sinop'ta bulunan ve misafir olarak yerleştirilen muhacirlerin yerli halka yük olmamaları için uygun arazilere iskân edilerek ziraate başlatılmaları, bu mümkün olmazsa muhacirlerin Canik ve diğer sancaklar dâhiline sevklerinin yapılarak buralarda iskân edilmeleri yönünde emir verilmiştir⁸⁹³. 8 Temmuz 1861 tarihinde Sinop'a gelen Canboyluk Nogaylarının Hoca Kabul Efendi takımından olan 14 hane 47 nüfus Sinop'un iklim ve havasına uyum sağlayamadıklarından Konya taraflarına sevkleri yönünde talepte bulunmuşlardır. Muhacirlerin sevk talepleri Muhacirîn Komisyonu

⁸⁸⁹ BOA, A.MKT.UM, 464/91.

⁸⁹⁰ Çevik, "1853 Kırım Harbinden Sonra", s. 449.

⁸⁹¹ BOA, A.MKT.MHM, 215/58.

⁸⁹² BOA, A.MKT.MHM, 760/95, Çevik, "1853 Kırım Harbinden Sonra", s. 448-449.

⁸⁹³ BOA, A.MKT.MHM, 220/8.

tarafından kabul edilmiş ve Konya'ya sevk edilerek iskânlarının yapılmasına karar verilmiştir⁸⁹⁴. Muhacirlerin sonraki süreçte bir kısmının Konya'ya hareket ettiği, 10 hanelik bir kısmının ise Sinop'ta kaldığı görülmektedir. Burada kalan muhacirlerin Konya taraflarına gönderilmesine dair Hoca Kabul Efendi tarafından yeni bir arzuhal verilerek sevk talebinde bulunulmuştur⁸⁹⁵.

Sinop Sancağı'nda muhacirlerin iskân süreci devam ederken bir taraftan da iskân edilen muhacirlerin başka yerlere sevk edilmeleri yönünde taleplerinin olduğu görülmektedir. 21 Haziran 1861 tarihli bir belgede Sinop'ta iskân edilen Canboyluk Nogaylarından olan 83 hane 436 nüfus Konya tarafına gönderilerek yeniden iskânlarının sağlanması yönünde talepte bulunmuştur⁸⁹⁶. Muhacirîn Komisyonu'nda yapılan değerlendirmede bunların diğer muhacirleri tahrik eden gruptan kimseler olduğu anlaşıldığından Konya tarafına sevklerinin yapılarak orada iskân edilmelerine karar verilmiş ve Konya Valisi Mehmet Reşit Paşa'ya emir verilmiştir⁸⁹⁷. 1861 yılında Sinop'a iskân olunmak üzere sevk edilen 130 nüfusluk diğer bir muhacir grubunun burada iskânı kabul etmeyerek Konya taraflarına gitmek arzusunda olduğu görülmektedir⁸⁹⁸. Bu muhacirlerden bir kısmının aynı zamanda göç ettikleri vatanlarına geri dönme niyetinde oldukları belgelerden anlaşılmaktadır. Muhacirlerden Konya'ya gitmek isteyenlere izin verilerek hemen sevklerinin yapılmasına, vatanlarına geri dönmek isteyenlerin ise ya bulundukları yerde ya da istedikleri başka bir yerde iskânlarının sağlanmasına karar verilmiştir⁸⁹⁹.

Sinop Sancağı'ndan Konya bölgesine sevklerini talep eden bir başka muhacir grubu da Canboyluk Nogaylarının Hoca Talip Efendi takımından olanlardır. Sinop'ta iskân olunmak üzere 31 hane 165 nüfus olarak sevk edilen muhacirler Kastamonu'da bulunan iki hane 10 nüfus akrabalarının kendileri ile geleceğini beyan ederek 1861 yılında Konya Eyaletine sevk talebinde bulunmuşlardır. Canboyluk Nogaylarının reisi Talip Efendi bir adamıyla birlikte Konya'ya giderek muhacirlerin iskânına uygun boş

⁸⁹⁴ BOA, A.MKT.MHM, 222/57.

⁸⁹⁵ BOA, A.MKT.MHM, 222/72.

⁸⁹⁶ Çevik, "1853 Kırım Harbinden Sonra", s. 449.

⁸⁹⁷ BOA, A.MKT.MHM, 761/7.

⁸⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM, 227/41.

⁸⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM, 229/76.

arazi bulmak için araştırma yapacağından uygun arazilerin muhacirlere tahsis edilmesi istenmiştir. Muhacirlerin bu talepleri kabul edilerek Sinop'ta bekledikleri günler için kendilerine verilmesi gereken yevmiyelerin verilerek Konya tarafına sevk edilmelerine karar verilmiştir⁹⁰⁰. Hoca Talip Efendi takımı gibi Sinop'ta iskân edilen Canboyluk Nogaylarından 116 nüfusluk diğer bir muhacir grubu Konya taraflarında iskân arzusunda olduklarını belirterek sevk talebinde bulunmuştur. Bu muhacirlerinde uygunsuz ve fesat çıkarmaya meyilli takımdan oldukları tespit edildiğinden Konya taraflarına sevk edilmelerine karar verilmiştir⁹⁰¹. Osmanlı Devleti sorun çıkarma potansiyeli olan ve muhacirler arasında fesada sebep olarak onları tahrik eden muhacir gruplarını hemen başka bölgelere sevk ederek oluşabilecek uygunsuz durumların önüne geçmeye çalışmıştır. İskân kanunları gereği bir bölgede yerleşen ya da yerleşmeleri planlanan muhacir gruplarının mücbir bir sebep olmadıkça başka bölgelere gitmelerine izin vermeyen Osmanlı yönetimi, yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere sorun çıkarmaya meyilli muhacir gruplarını başka bölgelere sevk etmekte tereddüt etmemiştir.

Sinop'ta misafir olarak iskânları sağlanan Çerkes muhacirlerinden 20 hanenin kalıcı olarak iskânlarına uygun arazi bulunamamasından dolayı Bolu'da iskânları yönünde taleplerinin olduğu görülmektedir. Muhacirlerin iskânlarının sağlanması için 1862 yılında Bolu tarafına sevk edilerek münasip mahallerde iskân edilmeleri hakkında Bolu Kaymakamı Hamdi Efendi'ye emir verilmiştir⁹⁰². Sinop bölgesine 1862 yılı içerisinde Kırım ve Kafkasya'dan muhacirlerin gelmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Merkezden Sinop Kaymakamı'na gönderilen emirde Sinop'ta bulunan ve gelmesi beklenen muhacir gruplarının İskân Memuru Mirliya Ömer Paşa'nın refakatinde Sivas Uzunyayla tarafına sevk edilmeleri buradan ise Harput, Diyarbakır ve Urfa'ya iskân olunmak üzere gönderilmeleri istenmiştir⁹⁰³.

Sinop, Samsun ve Trabzon havalisine gelen muhacirlerin sayısının 1863 yılı itibariyle bir hayli artması üzerine kış gelmeden muhacirlerin geçici olarak iskânlarının

⁹⁰⁰ BOA, A.MKT.MHM, 230/10; BOA, A.MKT.MHM, 230/35; BOA, A.MKT.MHM, 231/43; BOA, A.MKT.UM, 501/36.

⁹⁰¹ BOA, A.MKT.MHM, 237/24; Çevik, "1853 Kırım Harbinden Sonra", s. 449.

⁹⁰² BOA, A.MKT.UM, 553/25.

⁹⁰³ BOA, A.MKT.UM, 566/68.

sağlanmasına çalışılmıştır. Sinop Kaymakamlığı'ndan merkeze gönderilen yazıda, Sinop'a gelen muhacirlerin sayısının çokluğundan bahsedilerek muhacirlerin kış geldiği için çadırlarda barınmasının mümkün olmadığı, bu yüzden muhacirler için evler kiralanması gerektiği belirtilmiştir. Muhacirlerin hasta olanlarının tedavi edilmesi için ayrıca bir hastaneye ihtiyaç olduğu ve münasip bir binanın 10-15 yataklı bir hastaneye dönüştürülmesi istenmiştir. Muhacirlerin toplu olarak iskânları kanun gereği yasak olduğundan 5-10 hane olacak şekilde muhacirlerin arazisi çok olan köylerde iskânları düşünülmüştür. Anadolu ve Rumeli taraflarında iskân arzusunda olan muhacirlerin ise yol masrafları Sinop Mal Sandığı'ndan karşılanarak derhal sevklerinin yapılması gerektiği bildirilmiştir⁹⁰⁴.

Sinop'ta bulunan muhacirlerin sayısının hızla artması ve muhacirler arasında salgın hastalıkların çoğalarak birçok muhacirin hayatını kaybetmesi sonucu bölgeye hemen bir doktor gönderilmesi talep edilmiştir⁹⁰⁵. Sinop ve Trabzon'da çok sayıda muhacirin birikmesi ve bu muhacirlerin sevklerinin yapılamaması karşısında 1863 yılında merkezden gönderilen emirde, sahil kenarlarına biriken muhacirlerin açıkta bırakılmayarak sefalet ve hastalıklardan korunması için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir⁹⁰⁶. Sinop'a gelen muhacirlerin aç ve çıplak olarak çok perişan bir durumda olması ve muhacirlerin arasında yeni doğan çok sayıda çocuğun bulunması nedeniyle depolarda bulunan eski askeri elbise ve ayakkabıların muhacirlere verilerek soğuk havadan etkilenmemeleri için tedbir alınmasına karar verilmiştir⁹⁰⁷.

Kafkasya'dan göçlerin kitlesel boyutlara ulaştığı 1864 yılında Sinop İskelesi'ne Çerkes muhacirlerinin peyderpey geldiği ve pek çoğunun da gelmekte olduğu gelen muhacirler tarafından bildirilmiştir. Sinop Kaymakamı Ali Kemal Efendi'nin gelen ve gelmesi beklenen muhacir gruplarının sevk ve iskânında tek başına bu işin üstesinden gelemeyeceği anlaşılarak Sinop'a bir iskân memurunun gönderilmesi talep edilmiştir⁹⁰⁸. 1864 yılında Hasan Efendi 3.000 kuruş maaş ile Kastamonu bölgesine

⁹⁰⁴ BOA, MVL, 659/6.

⁹⁰⁵ BOA, A.MKT.MHM, 290/37.

⁹⁰⁶ BOA, MVL, 665/1.

⁹⁰⁷ BOA, A.MKT.MHM, 291/39.

⁹⁰⁸ BOA, MVL, 676/26.

iskân memuru olarak atanmıştır⁹⁰⁹. Çerkes muhacirlerinin sevk ve iskân sürecinde ayrıca muhacirlerin içinden Türkçe bilen kimselerden de faydalanılmıştır. Çerkes muhacirlerinden Ahmet, Sinop'ta iki yıl boyunca tercümanlık görevinde istihdam edilerek muhacirlerle irtibatın sağlanmasında önemli görevler ifa ettiğinden kendisine 100 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁹¹⁰.

Sinop Sancağı'na gelen muhacirlerin sevk ve iskân işlemleri 1864 yılı boyunca devam etmiştir. Çerkes muhacirlerinden Hüseyin ve Arslan tarafından verilen arzuhalde aile ve akrabalarının çoğunun Sinop'ta iskân edildiği ancak kendilerinin 15 nüfus aileleriyle birlikte Kütahya'nın Tavşanlı kazasına iskân olunmak üzere sevk edildiklerini ve henüz burada iskânlarının yapılmadığını belirterek nakliye masraflarının kendi taraflarından karşılanarak Sinop'ta bulunan akrabalarının yanına iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır⁹¹¹. Sinop'a muhacirlerin iskân taleplerinin olduğu görülürken bir kısmının da Sinop'tan başka yerlere sevk edilmeleri için taleplerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Çerkes muhacirlerinden Hacı Ali oğlu Hüseyin, Sinop'ta bulunan kayınvalidesi ve çocuklarını, Bandırma'da bulunan akrabalarının yanına yol masrafları kendilerince karşılanarak sevk edilmeleri için talepte bulunmuştur. Muhacirlerin sevk talepleri kabul edilerek Bandırma'ya gönderilmelerine karar verilmiştir⁹¹².

Sinop'ta muhacirlerin iskân işlemleri devam ederken sancak dâhilinde köylere yerleştirilen muhacirlerin bulunduğu bölgelere imam ve muhtarların tayin edildiği görülmektedir. 1865 tarihli bir belgede Sinop'ta iskân edilen muhacirlerin hane sayıları ve kendilerine tayin edilen muhtar ve imamların isimleri hakkında bilgiler bulunmaktadır⁹¹³. 1866 yılında Abazalardan bahar aylarında Rus vapuruyla gelecek olan dört bin hane muhacirin Trabzon, Samsun ve Sinop iskelelerine çıkarılarak sefaletten korunmaları için tedbir alınması emredilmiştir. Muhacirlerle ilgilenmek üzere üç bin kuruş maaşla bir nüfus memuru ve beş yüz kuruş maaşla iki kâtip

⁹⁰⁹ BOA, İ.MVL, 505/22848.

⁹¹⁰ BOA, MVL, 675/67.

⁹¹¹ BOA, A.MKT.UM, 811/50.

⁹¹² BOA, A.MKT.UM, 798/26.

⁹¹³ BOA, MVL, 716/99.

görevlendirilmesine karar verilmiştir. Sinop’a İsmail Bey İskân Memuru olarak tayin edilerek hemen görev bölgesine gönderilmiştir⁹¹⁴.

Tablo 31: 1865’te Sinop’ta iskân edilen muhacirlerin iskân mahalleri, muhtar ve imamlarının isimleri⁹¹⁵.

İskân olundukları yerler	Hane	Muhtar	İmam
Sinop sancağının Karasu nahiyesinde Uzun Gürgen divanında meskûn Abzehler	55	Jaja Bey	Mehmet Efendi
Çarşamba nahiyesinin Kuşcivan divanında meskûn Abzehler	26*	Hacı İsmail	Hacı İsmail
Çarşamba nahiyesinde Ebe Köprü de meskûn Şapsığlar	9	Salim Bey	-
Çarşamba nahiyesinde Sarıdüz nam mahalde meskûn Ubıhlar	10	Ahmet oğlu Halil	-
Giregöz nahiyesinde Bozburun isimli mahalde Taşköprü de meskûn Çemguy/Temirgoylar	12	Musa	Hacı Zekeriya Efendi
Giregöz nahiyesinde Çobanköy isimli mahalde meskûn Mahoşlar	55	İneluk?	Mahmud Efendi
Karasu nahiyesinin Kılıçlı divanında meskûn Abzehler	3	Hacı İsmail	-
Giregöz nahiyesinde Bozburun isimli mahalde meskûn Çemguy/Temirgoylar	55	Arslan Bey	Yakup Efendi
Giregöz nahiyesinin Yağcı köyünde meskûn Şapsığlar	40	Mahmud	Zekeriya Efendi
İncirpınarı nam mahalde meskûn muhacirin	55	Çelebi	Ahmet Efendi
Kömü köyünde meskûn Çaycı Bey takımından	5	Çaycı Bey	-
Yayafasıl? nahiyesinde Telkik? köyünde meskûn muhacirin	6	Çavdar? oğlu Patuk	-
Gerze nahiyesinin Acısu köyünde meskûn	40	Hüseyin oğlu İbrahim	Ahmet oğlu Hasan Efendi
Boyabat kazasında meskûn muhacirin	83	Beşmaf Efendi oğlu Nehuba	-
Durağan kazasında meskûn muhacirin	72	Elhas Bey	-
Çekli kazasında meskûn muhacirin	4	Kuray? Oğlu	-

⁹¹⁴ BOA, BEOAYN.d, 1136, G:23.

⁹¹⁵ BOA, MVL,716/99; Akay, “XIX. Yüzyılda Kafkasya’dan”, s. 9.

* Üç hanesi Kolpar köyünde.

Hatuç?			
İstefan kasabasında meskûn muhacirin	26	Hacı Yusuf oğlu Musa Bey	Arslan Bey
İstefan kazasında meskûn muhacirin	21	Batkuz? Bey	Osman Efendi
Toplam	577		

Sinop'ta bulunan Çerkes muhacirlerinden sevklerini talep eden diğer bir muhacir grubu da Yakup Efendi ile mütefevva Hacı Ali takımından olan 30 hane 120 nüfustur⁹¹⁶. Akrabalarının iskân olunduğu İslimiye'ye gönderilmelerini isteyen muhacirler Sinop'ta kendilerine tahsis edilen arazinin ziraat yapmalarına uygun olmadığını gerekçe göstererek yeniden göç etmek istemişlerdir⁹¹⁷. Muhacirlerden Hacı Yakup takımının İslimiye'ye göçlerine izin verilmişse de Hacı Ali takımı ile Sinop'ta bulunan Çerkes muhacirlerinden başka gruplarında bunlarla beraber İslimiye'ye gitmek için talepte bulunmaları üzerine muhacirlerin sevk talepleri kabul edilmemiştir.

Muhacirlerin İslimiye'ye sevkleri hususunda ısrarlı tavırları karşısında bir komisyon oluşturularak konunun araştırılmasına karar verilmiştir. Yapılan tahkikatta muhacirlerin eski kaymakam Ali Kemal Paşa döneminde toplu olarak iskân arzusuyla Sinop'a geldikleri ancak toplu iskânlarına uygun arazi bulunamadığı anlaşılmıştır. Kasaba ve köylere dağınık olarak iskân edilmeleri kendilerine teklif edildiğinde muhacirler bunu kesin olarak kabul etmeyip sevk talebinde bulunmuşlardır. Bir süre sonra muhacirlerin Bozburun bölgesinin Kurtköy mevkinde bulunan araziler üzerinde toplu olarak yerleştirildiği, başka bir şey talep etmeyecekleri ve ormanlara zarar vermeyeceklerine dair kendilerinden senet alınarak iskânlarının tamamlandığı görülmektedir. Muhacirler yerleştirildikten sonra da sorun çıkarmaya devam etmişler ve kendilerine verilen arazilerin ziraat yapmaya uygun olmadığı yönünde şikayette bulunmuşlardır. Konu hakkında yapılan tahkikatta muhacirlere verilen arazilerin birinci sınıf araziler olmasa da verimli arazi statüsünde olduğu, muhacirlere daha sonra ilave arazi ve nakdi yardımlarında sağlandığı ortaya çıkmıştır. Ancak muhacirler kendilerine her ne kadar yardım yapılsada arazilerinin verimsizliğini bahane ederek ziraat yapmayı bırakıp ormanları ateşe vererek taşkınlık yaptıkları anlaşılmıştır. Bunun

⁹¹⁶ BOA, MVL, 528/130.

⁹¹⁷ BOA, MVL, 503/25.

yanı sıra Hacı Ali Takımının reisi İslimiye'ye sevk talebini yinelemek üzere izinsiz olarak İstanbul'a gitmiştir⁹¹⁸.

Muhacirîn Komisyonu ile Kastamonu Vilayeti ve Sinop Mutasarrıflığı arasında yapılan yazışmalarda muhacirlerin nakil talepleri kabul edilirse şimdiye kadar kendilerine yapılan masrafların boşa gideceği ayrıca muhacirlerin sevkine izin verilirse bu durumun Sinop'ta iskân olunan diğer muhacirler içinde kötü örnek teşkil edeceğini düşünen Osmanlı yönetimi onların sancak dâhilinde iskânlarına uygun yeni arazilerin araştırılmasına karar vermiştir⁹¹⁹. Muhacirlerin İstavre?, Göl, Aklıman ve Taşköprü köyleri civarındaki sulak ve verimli arazilere nakledilerek iskânlarının mümkün olup olmadığı Sinop Kaymakamlığı'na sorulmuştur⁹²⁰. 1867 yılında yapılan tahkikat sonucu söz konusu arazilerin yerli ahalinin kışlağı olduğu ve çevresinin miri ormanlar ile çevrili olduğundan muhacirlerin buralarda iskânlarının mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Muhacirlerin İslimiye'ye sevk talepleri hakkında yeniden bir tahkikat yapılarak konunun çözüme kavuşturulması için Sinop'ta bulunan Sevk Memuru İsmail Efendi'ye emir verilmiştir⁹²¹.

Sinop'ta muhacirleri yerleştirme faaliyetleri devam ederken diğer taraftan şehirde artan nüfus yoğunluğundan dolayı güvenliğin sağlanması ve muhacirlerin muhafaza edilmesi için tedbirler alındığı görülmektedir. Şehrin güvenliğinin sağlanması için 1867 yılında 90 kuruş maaşla sekiz piyade ve 170 kuruş maaşla iki süvari zabtiyenin Sinop'ta görevlendirilmesine karar verilmiştir⁹²². Bunun yanı sıra Kafkasya'dan göç etmeye başlayan Abaza muhacirlerinden Sinop'a gelenlerin karantinaya alınması ve hasta olanlarının tedavi edilmesi için yeni bir doktor ve eczacı bölgede görevlendirilmiştir⁹²³. 1867 yılında muhacirlerin Sinop Sancağı'na sevk işlemleri devam etmiştir. Kabardey Çerkeslerinden göç etmek üzere Kerç İskelesi'ne gelmiş olan 190 nüfus muhacir doğrudan Trabzon İskelesi'ne gönderilerek buradan

⁹¹⁸ BOA, MVL, 726/56.

⁹¹⁹ Bu iki muhacir takımına yapılan nakdi, zirai ve hane yardımlarının miktarı hakkında. Bkz. BOA, MVL, 726/56.

⁹²⁰ BOA, MVL, 724/72.

⁹²¹ BOA, MVL, 726/56.

⁹²² BOA, MVL, 736/75; BOA, BEOAYN.d, 1139, G:3.

⁹²³ BOA, A.MKT.MHM, 380/57; BOA, MVL, 734/82.

iskân olunmak üzere Trabzon ve Sinop'a sevk edilmişlerdir⁹²⁴. 1868 yılında Kastamonu Sancağı'nın Belovacık bölgesinde iskânları sağlanan Ubih Çerkes muhacirlerinin Hacı Hüseyin takımından olan 37 hane 182 nüfusun iki sene önce bulundukları yerden firar ederek Sinop'un İstefan kazasına göç ettikleri anlaşılmıştır. Muhacirlere burada mahsul alıncaya kadar nakdi yardım verilerek iskânları temin edilmiştir⁹²⁵. Aynı yıl içerisinde Çerkes muhacirlerinden dokuz ve 28 hane olan iki muhacir grubu iskân edildikleri Merzifon ve Zeytun kazalarından firar ederek Sinop'ta iskân edilen akrabaları Zazi Bey'in yanına gelmişlerdir. Muhacirlerin firar ettikleri anlaşılmış geldikleri yerlere iadelerine çalışılmış ancak bu mümkün olmadığından muhacirlere öküz, tohum ve hane konusunda yardım edilerek Sinop'ta bulunan akrabaları yanında iskânlarına karar verilmiştir⁹²⁶.

Sinop'ta iskânları sağlanan muhacirlerin 1868 yılı boyunca başka yerlere sevk talepleri devam etmiştir. Sinop'un Bozburun bölgesinde iskân edilen Çerkes muhacirlerinden ve müteveffa Hacı Ali takımından olan 12 hane muhacir İslimiye'de bulunan akrabalarının yanına sevk edilmeleri için talepte bulunmuştur. Muhacirlere gidecekleri yerde yeniden yardım talep etmemeleri ve yol masraflarını kendilerinin ödemeleri kaydıyla İslimiye'ye göçlerine izin verilmiştir⁹²⁷. İslimiye'ye sevk talebinde bulunan diğer bir muhacir grubu Çerkes muhacirlerinin Hacı Ali Bey takımından 14 hane olarak Sinop'ta iskân edilen gruptur. Bu muhacirler de kendinden öncekiler gibi akrabalarının bulunduğu İslimiye'ye sevk edilmeleri yönünde talepte bulunup oraya gönderilmişlerdir⁹²⁸.

Sinop'a 1869 yılı boyunca muhacirlerin geldiği ve buradan sevk işlemlerinin sürdüğü görülmektedir. Çerkes ve Nogay muhacirleri Sinop'a ulaştıktan sonra bir süre burada geçici olarak iskân edilmiş ve kendilerine bekledikleri süre boyunca ahali ve devlet tarafından yardımlar sağlanmıştır. Sinop'ta geçici olarak iskân edilen muhacirlerin kalıcı olarak iskânları için burada boş araziler bulunmadığından Konya ve Varna taraflarına sevk edilmişlerdir. Muhacirlerin sevk işlemleri devam ederken

⁹²⁴ BOA, HR.MKT, 591/96.

⁹²⁵ BOA, MVL, 738/68; BOA, ŞD, 1638/1.

⁹²⁶ BOA, MVL, 1055/24; BOA, BEOVGG.d, 154, G: 217.

⁹²⁷ BOA, BEOAYN.d, 956, G: 43. BOA, BEOAYN.d, 1141, G: 13.

⁹²⁸ BOA, BEOVGG.d, 150, G:135.

iskânlarına uygun arazi bulunan bazı muhacirler Sinop'a yerleştirilmişlerdir. Çerkes muhacirlerinin Mahmut Giray Bey grubundan olan 21 hane Sinop'un İncir Pınarı isimli bölgesinde iskân edilmiştir⁹²⁹.

2.2.6.2. 93 Harbi'nden Sonra Sinop Sancağı'na Sevk ve İskân Edilen

Muhacirler

Sinop, Karadeniz sahilinde bir liman şehri olmasından dolayı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Kafkasya ve Rumeli'den başlayan yeni kitlesel göç hareketleri esnasında da muhacirlerin sevk ve iskân sürecinde önemini korumuştur. Rumeli ve Kafkasya'dan göç eden muhacirlerin varış noktası olan liman şehirleri arasında bulunan Sinop'a bu dönemde gelen muhacirlerin bir kısmının sancak dâhilinde iskân edilmelerine çalışılırken Anadolu'nun diğer bölgelerine muhacirlerin Sinop üzerinden sevklerine devam edilmiştir. 1878 yılında Varna'dan deniz yoluyla Samsun ve Sinop iskelelerine sevk olunacak muhacirlerin işleriyle meşgul olmak üzere İane-i Muhacirîn Encümeni azasından Sadi Efendi dört bin kuruş harcırah ile bölgede görevlendirilmiştir⁹³⁰.

Muhacirîn Komisyonu tarafından göç eden muhacirlerin Sinop bölgesine sevk süreci devam ederken Kazım Bey isimli bir görevli tarafından komisyona verilen raporda, kendisi tarafından Varna'dan, Samsun ve Sinop taraflarına sevk edilen Çerkes ve Tatar muhacirlerinin sayısının 35.000 kişi olduğu, göç eden muhacirlerin çoğunun Anadolu'da iskân niyetinde olduklarını ifade etmiştir. Kazım Bey'in raporunda, Samsun ve Sinop bölgelerine gönderilen muhacirlerin bir kısmının iskân edilecekleri mıntikalara sevklerinin yapıldığı kalanların ise kış gelmeden misafir olarak münasip mahallere yerleştirilmeleri gerektiğinden bahsedilmektedir. Muhacirlerden bir kısmının Samsun ve Sinop'ta bulunan boş ve harap olmuş köyler dâhilinde iskân edilebileceği ayrıca belirtilmiştir⁹³¹.

Muhacirlerin sevk süreci devam ederken diğer yandan da Kafkasya'dan göç eden muhacirlerin Sinop'ta iskân süreçlerinin sürdüğü görülmektedir. 1879'da

⁹²⁹ BOA, ML.MSF.d, 16768.

⁹³⁰ BOA, İ.DH, 772/62903.

⁹³¹ BOA, İ.DH, 774/63028.

Sohum'dan göç eden 140 nüfus muhacirin Sinop'ta iskân süreci tamamlanmıştır. Muhacirlerin bir süre sonra izinsiz olarak Trabzon'a gittikleri ve Hıristiyan olduklarını söyleyerek memleketlerine dönmek niyetinde oldukları anlaşılmıştır. Muhacirler için yapılan masrafların boşa gitmesini istemeyen Osmanlı Devleti onların memleketlerine geri dönmesine izin vermemiştir⁹³². Muhacirlerin vatanlarına firar etmesini önlemek için Sohum muhacirlerinin sahilten uzak olan Anadolu'nun daha iç bölgelerine sevk edilerek iskânlarının sağlanmasına karar verilmiştir⁹³³. 1879 yılı içerisinde Sinop'ta iskân edilmek isteyen diğer bir muhacir grubu da Batum Sancağı'nın Murgul kazasından göç etmek isteyenlerdir. Murgul kazasının 93 Harbi esnasında Rusya'nın eline geçmesi üzerine bölgede yaşayan ahali Lazistan eşrafından Emin Ağa imzasıyla verdikleri arzuhalde, Sinop Sancağı'na tabi İstefan kazasında 300 hane iskânına uygun araziler üzerinde iskân talebinde bulunmuşlardır⁹³⁴. Sinop Sancağı'nda iskân olunmak üzere sevk edilen diğer bir muhacir grubu da Bursa'dan gönderilen ve dört kabilede 800 nüfustan oluşan Batum muhacirleridir. İlk olarak iskân edilmeleri için Bursa'ya sevk edilen muhacirlerin iskânlarına uygun arazi bulunamadığından Trabzon'a sevkleri düşünülmüş ancak Trabzon'da da boş arazilerin olmayışı sebebiyle Sinop'a gönderilmelerinin daha uygun olacağına karar verilmiştir. Üç kabilede 600 nüfustan oluşan ilk grup Sinop Sancağı'na sevk edilirken diğer kabilede bulunan 200 nüfus muhacir ise eski Batum Mutasarrıfı Osman Paşa gelmeden Sinop'a gitmeyi reddetmiştir. Bu durum karşısında Muhacirîn Komisyonu, Osman Paşa'ya beş bin kuruş harcırah tahsis ederek Bursa'da kalan 200 nüfus muhaciri de onunla birlikte Sinop Sancağı'na sevk etmiştir⁹³⁵. 9 Kasım 1880 tarihinde İstanbul'da bulunan Batum muhacirlerinden 200 hanelik başka bir muhacir grubu da iskân olunmak üzere Sinop'a sevk edilmiştir⁹³⁶.

⁹³² BOA, BEOAYN.d, 1151, G:88.

⁹³³ BOA, BEOAYN.d, 1151, G: 55.

⁹³⁴ Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 346.

⁹³⁵ BOA, Y.PRK.KOM, 2/84; Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 346.

⁹³⁶ BOA, BEOVGG.d, 931, G: 41.

Tablo 32: 1879’da Sinop sancağında bulunan muhacirler⁹³⁷

Kaza/Nahiye	Nüfus
Sinop kazasında	2.068
Boyabat kazasında	893
İstefan kazasında	190
Gerze nahiyesinde	884
Toplam	4.035

Tablo 33: Sinop’ta iskân edilen muhacirlerin miktarını gösteren 1881 tarihli iskân cetveli⁹³⁸.

Sinop	Memleketleri	İskân olundukları köy	Misafir olarak	Kalıcı olarak	Muhacir
Karasu	Anapa	Çamlı	-	14	Çerkes
		Kesar	-	36	Çerkes
		Hasankulu	-	56	Çerkes
		Karaköy	-	22	Çerkes
		Karapınar	-	32	Çerkes
		Hatun	-	24	Çerkes
		Yosunlu	-	9	Çerkes
		Karacakilise	-	55	Çerkes
		Tepe	-	76	Çerkes
		Hasan Ağa	-	47	Çerkes
		İncirpınarı	-	124	Çerkes
Karasu kazası		Yeniceyayla	-	55	Rumeli Şarki
Gerze		Çayağzı	-	47	Rumeli Şarki

⁹³⁷ Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 72.

⁹³⁸ Bu belgede Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin geldikleri yer, hane ve nüfus bilgileri ile nerelerde iskân edildikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bkz. BOA, Y.PRK.KOM, 3/22; Derya Derin Paşaoğlu, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies*, Vol. 5/2, (2013), s. 367-370.

İstefan	Rumeli Şarki	Vartay?	5	Rumeli Şarki	
		Ayancık	-	6	Rumeli Şarki
		Anbarcı	-	94	Çerkes
		Dağ	-	176	Çerkes
		Ereğli	-	88	Çerkes
		Şamlı	-	112	Çerkes
		Gömez	-	76	Çerkes
		Arap	-	108	Çerkes
		Bektaş	-	401	Çerkes
		Dibekli	-	59	Çerkes
		Gören?	-	21	Çerkes
		Dikenli	-	38	Çerkes
		Taş	-	24	Çerkes
		Sulu	-	108	Çerkes
		Bağ	-	76	Çerkes
		Çoban	-	66	Çerkes
		Azmak	-	35	Çerkes
		Acısu	-	107	Çerkes
		Kuzviran	-	87	Çerkes
		Hasandiken?	-	299	Çerkes
Anapa	Büyükdüz	-	414	Çerkes	
	Emr-i Abâd	-	156	Çerkes	
	Geriş	-	133	Çerkes	
	Haslı	-	54	Çerkes	
	Gümüşyan	-	175	Sohum/Tatar	
	Gençot	-	46	Sohum/Tatar	
	Tomuzyolu?	-	47	Sohum/Tatar	
	Aydoğmuş	-	21	Sohum/Tatar	

Karasu	Karacakilise	-	168	Sohum/Tatar
	Hasanderesi	-	26	Sohum/Tatar
	Taşköprüsü	-	47	Sohum/Tatar
	Yortay	-	63	Sohum/Tatar
	Kaşlı	-	51	Sohum/Tatar
Gerze	Ginup?	-	32	Sohum/Tatar
	Topçu	-	95	Sohum/Tatar
	Yenice-i Yayla?	-	34	Sohum/Tatar
	Çiftlik	-	8	Sohum/Tatar
	Yafaslı?	-	7	Sohum/Tatar
Sohum	Hacıoğlu	-	9	Sohum/Tatar
	Pınarı	-	10	Sohum/Tatar
	Sakre?	-	55	Sohum/Tatar
	Güldağı	-	15	Sohum/Tatar
	Âlâ-i Sökü?	-	11	Sohum/Tatar
	Yemişan	-	16	Sohum/Tatar
	Elkense?	-	5	Sohum/Tatar
	Yenice	-	9	Sohum/Tatar
	Cezenûsökü	-	12	Sohum/Tatar
	Lekeş?	-	4	Sohum/Tatar
İstefan	Devaiye?	-	3	Sohum/Tatar
	Tereze?	-	21	Sohum/Tatar
	Girudu?	-	7	Sohum/Tatar
	Marbel?	-	23	Sohum/Tatar
	Çatanak	-	6	Sohum/Tatar
İstefan kazası	Darnay	-	9	Sohum/Tatar
	Adliye	150	382	Batum
	Yeniceyayla	-	64	Batum
	Şefkatli	152	500	Batum

Karasu		Lütfiye	-	21	Batum
		Veli Dede	72	-	Batum
		Cuma	-	68	Batum
		Gözcü	-	25	Batum
		Sarnıç	-	8	Batum
		Haskuğa?	-	50	Batum
Gerze	Batum	Begazi?	-	22	Batum
		Safre?	35		Batum
		Gülenağı	-	14	Batum
		Kuzseku	-	2	Batum
		Lefkeş	89	-	Batum
		Sıddıksu	-	52	Batum
		Sazlık	-	121	Batum
		Ayancık	-	9	Batum
		Seza	36	-	Batum
		Hacı	34	-	Batum
İstefan		Hasandağı	18	-	Batum
Karasu	Rumeli Şarki	Acısu	39	-	Çerkes
Sinop sancağının Toplamı			625	5.721	
Genel Toplam				6.346	

Sinop'ta iskânları sağlanan 85 hane Batum muhaciri ile 156 hane Sohum Abaza muhaciri için 1880 yılı içerisinde hane yapımına başlanmıştır. Sinop'ta bulunan 847 nüfus Batum muhacirinden 336 nüfusun ise iskân süreci tamamlanmıştır. Batum'dan göç eden muhacirlerin iskânları ile uğraşılırken yeni göç eden 60 ve 103 nüfusluk iki muhacir grubunun daha gelmesiyle sayıları 1.010 ulaşan Batum muhacirlerine yerleşmeleri sağlanana kadar yardım verilmesine karar verilmiştir. Batum Osmanlı Şehbenderliği'nden gelen 4 Aralık 1880 tarihli bir yazıda Zurik isimli bir vapur ile Batum Acara halkından dokuz hane ve Tiflis'in Ahıska bölgesinden 34 hane muhacirin daha Sinop'a geleceği bildirilmiştir. 28 Aralık 1880 tarihinde Sinop'ta bulunan Batum

muhacirlerinin sayısı 2.204'e ulaşırken bu muhacirler için 46.000 kuruş para harcanmıştır⁹³⁹.

Sinop'a gelen muhacirlerin sevk ve iskân işlemleri devam ederken yaşanan yoğunluktan dolayı bazı sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Sinop Kaymakamlığı'ndan Kastamonu Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda, Sinop'ta bulunan Çerkes muhacirlerinin birçoğunun açlıktan öldüğü belirtilerek muhacirlerin kasaba ve köyler dâhiline sevk edilerek yerleştirilmelerine çalışıldığı bildirilmiştir. 1880 tarihinde Kastamonu Mutasarrıflığı'na gönderilen diğer yazıda ise Sinop'ta bulunan 2.000 kadar muhacirden 1.100'ünün açlıktan öldüğü 900 kadarının ise çok kötü durumda olduğu belirtilerek muhacirlere yemeklik zahire yardımı yapılabilmesi için 10.000 kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmiştir⁹⁴⁰. Sinop'ta bulunan muhacirlerin durumu bu haldeyken sancak dâhiline muhacirlerin iskânlarına devam edilmiştir. 1882'de Batumlu Osman Paşa'nın yakınlarından oluşan 50 hanelik bir muhacir grubu Sinop'un Erikli bölgesinde iskân edilmiştir⁹⁴¹. 1885 yılında Batum muhacirlerinden olup İstanbul'a gelen bir hane üç nüfus muhacir iskân olunmak üzere Sinop'a sevk edilmiştir⁹⁴². 1887 yılında Sinop'a gelen Gürcü muhacirlerinden 40 hanenin iskânları sağlanarak yerleştirildikleri köyün "Akıyeri" olarak isimlendirilmesine karar verilmiştir⁹⁴³.

Kafkasya bölgesinden içerisinde Sinop'un da bulunduğu Karadeniz iskelelerine 1887 yılında muhacirlerin sevklerine devam edilmiştir. Kafkasya'nın Vladikafkas ve Kuban ahalisinden olan ve Navapos Limanından Kostantin isimli vapura binen 1.000 nüfus Çerkes muhacirinin Samsun, Sinop ve Giresun iskelelerine çıkarılarak buradan

⁹³⁹ Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 346-347.

⁹⁴⁰ BOA, BEOVGG.d, 931, G:7, G: 41.

⁹⁴¹ Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 347.

⁹⁴² BOA, Y.MTV, 18/69; Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 347.

⁹⁴³ Süleyman Erkan'ın Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908) eserinde Akıyeri ismiyle Kastamonu'da bulunan bir muhacir köyü olarak gösterilen köy daha sonra farklı çalışmalarda da aynı şekilde Kastamonu'da bulunan bir muhacir köyü olarak zikredilmiştir. Bkz. Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 162; Belge içeriği incelendiğinde köyün Sinop sancağının Çarşamba nahiyesine bağlı bulunduğu ve isminin ise "Akıyeri" olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bkz. BOA, İ.DH, 1044/82058; Köyün isminin "Akıyeri" olarak isimlendirilmesi hakkında. Bkz. BOA, DH.MKT, 1427/87.

Mamuratü'l-Aziz ve Sivas vilayetlerine sevk edilmelerine karar verilmiştir⁹⁴⁴. Muhacirlerden 150 nüfusun Sinop'a getirilerek buradan Kütahya'ya gönderileceği ayrıca muhacirlerden bir grubun daha yine Sinop İskelesi'ne çıkarılacağı Rus vapur şirketi tarafından Sinop Mutasarrıfı'na bildirilmiştir⁹⁴⁵. Sinop İskelesi'ne çıkarılan 150 nüfusluk muhacir grubunun akrabalarından bir kısmının Sinop'ta bulunmasından dolayı burada iskân arzusunda olduğu görülmektedir. Muhacirlerden Ahmet tarafından verilen arzuhal Muhacirîn Komisyonu'nda değerlendirilmiş ve muhacirlerin Rus sınırına uzak bir mevkide iskân edilmeleri gerektiğinden bahsedilerek Karadeniz sahilinde bulunan Sinop'un bu muhacirlerin iskânına uygun olup olmadığı hakkında komisyonun bir karar veremeyeceği belirtilmiştir⁹⁴⁶. Sonraki süreçte bu muhacir grubunun ilk baştan kararlaştırıldığı gibi Sivas veya Mamuratü'l-Aziz vilayetlerinden hangisinin arazisi uygunsa oraya gönderilmesine karar verilmiştir⁹⁴⁷. 1887 yılında Kuban ve Vladikafkas ahalisinden olan 240 nüfusluk yeni bir muhacir grubu daha Sinop İskelesi'ne çıkarılarak diğerleri gibi Sivas ve Mamuratü'l-Aziz vilayetlerine sevk edilmiştir⁹⁴⁸. Yine aynı yıl içerisinde Rusya'dan göç eden 150 nüfus Çerkes muhaciri Sinop'ta bulunan akrabaları yanında iskân edilmeleri için talepte bulunmuştur. Muhacirlerin ilk olarak Sivas taraflarında iskânları kararlaştırılsa da Sinop'ta iskân taleplerinin mümkün olması durumunda kabul edilmesine karar verilmiştir⁹⁴⁹.

Kafkasya'da 1.500 nüfusluk yeni bir muhacir grubunun daha 1888 yılında Sinop'a geldiği görülmektedir. Kastamonu Valisi tarafından merkeze gönderilen yazıda Sinop'a gelen muhacirlerin hangi vilayette iskân olunacağını süratle bildirilmesi talep edilmiştir⁹⁵⁰. Muhacirlerin ilk etapta Amasya'ya sevk edilerek iskânları düşünülmüş ancak kış mevsiminde olunmasından dolayı oraya

⁹⁴⁴ BOA, DH.MKT, 1459/13; BOA, DH. MKT, 1459/110; BOA, A.MKT.MHM, 495/12; Asan, "Kırım ve Kafkasya'dan", s. 127.

⁹⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1460/62.

⁹⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1468/116; Asan, "Kırım ve Kafkasya'dan", s. 127.

⁹⁴⁷ BOA, DH.MKT, 1460/62.

⁹⁴⁸ BOA, DH.MKT, 1461/34; Asan, "Kırım ve Kafkasya'dan", s. 126.

⁹⁴⁹ BOA, DH.MKT, 1464/103.

⁹⁵⁰ BOA, DH.MKT, 1555/114.

nakledilmelerinin zor olacağı göz önüne alınarak nakliye masraflarından tasarruf etmek amacıyla muhacirlerin Sinop'a daha yakın olan Ankara ve Yozgat'a gönderilmeleri düşünülmüştür. Ankara Vilayeti'nde 1.200 hanenin iskânına uygun arazinin olduğu tespit edildiğinden muhacirlerin büyük çoğunluğunun buraya kalan kısmının ise Sivas'a sevk edilmesine karar verilmiştir⁹⁵¹. 1889 yılında Sinop İskelesi'ne gelen 166 hane Abaza Çerkes muhacirinin⁹⁵² Ankara Vilayeti'nin Haymana kazasına iskân edilmesine karar verilerek sevkleri yapılmıştır⁹⁵³

Kafkasya'dan göç hareketleri 1889 yılında da devam etmiş ve gelen muhacirlerin iskânına çalışılmıştır. Çerkes muhacirlerinden 982 hanenin Kastamonu bölgesine göç etmek arzusunda olduğu ve muhacirlerin iskânı için Kastamonu merkez ile Bolu ve Sinop sancaklarında uygun araziler bulunabileceği belirtilmiştir. İskânları düşünülen sancaklar dâhilindeki bataklık alanların ıslah edilerek yerleşime açılması ve ormanlardan ağaç kesilerek muhacirlerin hanelerinin inşa edilmesi düşünülmüştür. Ancak Osmanlı hazinesinin muhacirlerin iskân sürecindeki ihtiyaçlarını karşılayamayacak durumda olmasından dolayı muhacirlerin devlete yük olmadan iskân edilmeleri yönünde muhacir reislerinden söz alınarak sevk işlemleri yapılmıştır⁹⁵⁴. Muhacirlerin topluca bir vapura binerek İstanbul'a uğratılmadan İnebolu İskelesi'ne çıkarılması ve buradan iskân edilecekleri yerlere sevklerinin yapılması uygun görülmüştür. Muhacirlerden 354 hanenin Sinop'a gönderilerek burada iskân edilmelerine karar verilmiştir⁹⁵⁵.

Sinop Sancağı'nda muhacirlerin iskân süreci devam ederken bir yandan da muhacirlerin yerleştirildiği yeni yerleşim yerlerinin isimlendirilmesine ve muhtarlık şeklinde teşkilatlanmasına devam edilmiştir. Karasu nahiyesinde kendilerine gösterilen bölgede yer açarak topluca yerleşen Batum muhacirlerinden 58 hane yeni kurdukları köylerine bir isim verilerek muhtar ve ihtiyar meclisinin oluşturulması yönünde talepte bulunmuştur. Muhacirlerin yerleştirildiği bölgenin Karasu nahiyesinin Ağyonluk

⁹⁵¹ BOA, DH. MKT, 1555/19.

⁹⁵² Bu muhacirler 166 hane 1.148 nüfus olup Çerkeslerin "Janhotiko" grubundandır. İskân olunmak üzere Haymana Ovasına sevk edilmişlerdir. Bkz. BOA, HR.TH, 101/63.

⁹⁵³ BOA, DH.MKT, 1637/102; BOA, HR.TH, 87/81.

⁹⁵⁴ BOA, HR.TH, 88/25.

⁹⁵⁵ BOA, HR.TH, 88/66; BOA, HR.ID, 12/19.

bölgesine bir saat mesafede olan Kaldırayak köyüne bağlı olduğu ve muhacirlerin bu köyden ayrı bir yerleşim yerinde yaşadıklarından kendi köylerine yeni bir isim verilerek müstakil bir köy şeklinde teşkilatlandırılması gündeme gelmiştir⁹⁵⁶. Muhacirlerin bu talepleri üzerine yeni kurdukları köye “*Abdurrahman Paşa*” ismi verilerek imam ve muhtar tayin edilmiştir⁹⁵⁷. Karasu nahiyesinin Güllü köyünde iskân olunan Batum muhacirleri için ayrı bir köy kurularak imam ve muhtar tayin edilmiş⁹⁵⁸, Gerze nahiyesinde iskân edilen muhacirler için “*Numaniye*” isimli yeni bir köy kurularak imam ve muhtar görevlendirilmiştir⁹⁵⁹.

Karasu nahiyesinin Hasanderesi divanında iskân ettirilen Batum muhacirlerinden 110 hanenin vekili olan Mehmet imzasıyla verilen arzuhalde kendilerine bir muhtar tayin edilmesini istemişlerdir. Muhacirlerin 30 hanesi Hasanderesi köyünde yerli ahalinin yanında 80 hanesi ise toplu olarak ayrı bir mahalde iskân olduğu belirtilerek muhacirler için ayrı bir muhtarlık oluşturulması gerektiği belirtilmiştir. Muhacirlerin bu talepleri uygun bulunarak Değirmencik ismiyle yeni bir köy kurulmuş ve köye muhtar tayin edilmiştir⁹⁶⁰. 1890 yılında muhtarlık talebinde bulunan diğer bir muhacir grubu ise İstefan kazasında iskân olunan Batum muhacirlerinden 29 hanedir. İskân olundukları bölgedeki mahalle muhtarının kendilerine karşı uygunsuz ve rahatsız edici tavırlarından dolayı kendi meseleleri ile meşgul olmak üzere ayrı bir muhtarlık kurulması muhacirînden Hafız Erdi imzasıyla verilen arzuhalde talep edilmiştir⁹⁶¹.

⁹⁵⁶ BOA, ŞD, 1651/27.

⁹⁵⁷ BOA, DH.MKT, 1656/16; BOA, İ.ŞD, 97/5771; KVG. S. 808, G: 59; Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 350.

⁹⁵⁸ BOA, ŞD, 2584/7; BOA, DH.MKT, 1929/35; KVG, S. 927, G:450.

⁹⁵⁹ BOA, İ.ŞD, 115/6901. KVG, S. 927, G:450.

⁹⁶⁰ BOA, İ.ŞD, 94/5583; BOA, ŞD, 2584/7.

⁹⁶¹ BOA, DH.MKT, 1715/68.

Tablo 34: Sinop sancağında muhacirlerin iskân edildiği yerleşim yerleri⁹⁶².

Nahiye	Divan	Köy	Mahalle	Muhacir
	-	-	Camikebir	-
	-	-	Arslan	Çerkes
	-	-	Meydankapı	-
	-	Topçuoğlu	-	Abaza
	-	Karapınar	-	Çerkes/Gürcü
	-	Göçkün	-	Çerkes
	-	Orduyeri	-	Abaza
	-	-	Kapan	Sohum Abaza
	-	Değirmencili	-	Gürcü
	-	Gürcü Abdurrahman Paşa	-	Gürcü
	-	Oran/Ören?	-	Çerkes
	-	Ortaköy	-	Batum/Gürcü
	-	Avdan	-	Çerkes
	-	Lala	-	Gürcü
Sinop merkez	-	Kesdire?	Karapınaröntü	Çerkes
	-	Dibeklioglu	Kasa?	Çerkes
	-	Dikenli*	-	Çerkes
	-	-	Kaleyazısı*	Çerkes
	-	Neshaniye?	-	Gürcü
	-	Gedire/Kadire?	-	Abaza
	-	Gönenli	-	Gürcü
	-	Kaynarca	-	Çerkes
	-	İcbemeydanı	-	Gürcü

⁹⁶² Bu tablo tez çalışmasının kapsadığı tarih aralığında bulunan Sinop Şer'iyye Sicillerinin incelenmesi sonucu ulaşılan kayıtlar ışığında hazırlanmıştır. Bkz. SŞS, 4, 55, 57, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 92, 93.

* Kızılcıcalıoğlu karyesinde.

* Kasap; çalışmasında Kaleyazısı mahallesinde Gürcü muhacirlerinin de iskân olduğunu belirtmektedir. Bkz. Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 356.

Giregöz	Karacakilise	-	Çerkes	
	Karacakilise	Taş	-	Çerkes
	Karacakilise	Dikme		Çerkes
	Karacakilise	Fası?	-	Çerkes
	Karacakilise	Kadı	-	Çerkes
	Karacakilise	Irmakkenarı	-	Çerkes
	Karacakilise	Aruca	-	Çerkes
	-	Bozburun	-	Çerkes
	-	Bağcı	-	Çerkes
	-	İncirpınarı	-	-
	-	Soğucak	-	Çerkes
	Gürgen	Çoban	-	Çerkes
	-	Anbarcı	-	Çerkes
	-	Kuru	-	Çerkes
	-	Defgelenli?	-	Çerkes
	-	Kurtoğlu	-	Çerkes
	-	Tepeköy	-	Çerkes
	-	Kaz	-	Çerkes
	-	Karacakilise	-	Çerkes
	-	Kızıl Abalıoğlu	-	Çerkes
	-	Hasan Koca	-	Çerkes
	-	Karacaköy	-	Çerkes
	-	Hasan Ağa	-	Çerkes
	-	Tepe	-	Çerkes
	-	-	Gürgen	Çerkes
	-	-	Bağcıoğlu	Çerkes
	-	-	Tepe	Çerkes
	-	Hacı Alioğlu	-	Çerkes
	-	Emirköy	-	Sohum/Abaza

Çarşamba	-	Tonkulak	-	Çerkes
	-	Ay	-	Çerkes
	-	Kokbaz	-	Çerkes
	-	Şamlıoğlu	-	Çerkes
	Kozcağız	Dağyeri	-	-
	-	Kozcağız	-	Çerkes
	-	Tangaloğlu	-	Gürcü
Gerze	-	Anbarcı	-	-
	-	Acısu	-	-
	-	Koçcuğaz	-	Çerkes
	-	Sarıdüz	-	Çerkes
	-	Numaniye	-	-
İstefan	-	Dernay	-	Çerkes
	Dernay	-	-	Çerkes
	-	Emrudluyazı*	-	-
Karasu	-	Çoban	-	-
	-	Alasökö	-	Çerkes
	-	Bektaş Ağa	-	Çerkes/Sohum/Abaza
	-	Arb/Arıp	-	Çerkes
	-	Karagül/Karagöl	-	Çerkes
	-	Karagürle?	-	Çerkes
	-	İncirpınarı	-	Çerkes
	-	Köseler	-	Çerkes
	-	Uzungürgen	-	Çerkes
	-	Uzunköprü	-	Çerkes
	-	Çoban	-	Çerkes
	-	Akemrud	-	Çerkes
	-	Hocalarköprüsü	-	Çerkes

* Armutluyazı

	Gümüşlüyan	Karabağ	-	Sohum /Abaza
	-	Ateş	-	Çerkes
	-	Hatun	-	Çerkes
	Hasan Dere	Vasil?	-	Batum/Gürcü
Karasu		Hasandere	-	Gürcü
	-	Haydar		Gürcü
	-	Hamidiye	-	-
	-	Gümüş		Çerkes
	-	Kılınçlı	-	Çerkes
	-	Bağcılar	-	Çerkes
	-	Keser	-	Çerkes
	-	Salavat	-	-
	-	Topçu	-	Abaza
	-	Kaldırayık	-	Batum/Gürcü
	-	Güllü	-	Batum/Gürcü
Ayancık	-	Beydüzü	-	Çerkes
	Yenice-i Zîr	-	-	Çerkes
	Karagöl	-	-	Çerkes
		Hasandın Ovası*	-	Çerkes
		Ahmetyeri*		Gürcü
	-	Aydoğmuş	-	Gürcü

Kafkasya'nın Kuban bölgesinden 24.000 nüfustan oluşan büyük bir muhacir grubunun daha 1890 yılında Osmanlı topraklarına göçlerine izin verilmiştir. Böyle büyük sayıda bir muhacir grubunun göçlerin de izdiham yaşanmaması için bu süreci

* Boyabad kazasında.

* Kasap, eserinde bu köyde yoğun olarak Gürcü muhacirlerinin iskân edildiğini belirtmiştir. Bkz. Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 358-360.

zamana yaymaya çalışan Rus hükümeti göçleri üç seneye taksim etmiştir. Muhacirlerden 9.100 nüfusluk ilk grup 1890 yılında Novorossiyskiy Limanı'ndan Yıldız⁹⁶³ isimli vapurla Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bu muhacir gruplarının Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuratü'l-Aziz, Sivas ve Adana vilayetlerine dağıtılarak iskân edilmeleri düşünülmüştür. 9.100 nüfustan oluşan Çerkes muhacirlerinin İstanbul'a getirilmeden İnebolu ve Trabzon iskelelerine çıkartılarak buradan iskân sahalarına sevklerinin yapılmasına karar verilmiştir⁹⁶⁴. Muhacirlerden Kastamonu Vilayeti'nde iskânı düşünülenlerin Bolu ve Sinop sancaklarındaki bin hanenin iskânına uygun arazilere iskân edilmeleri planlanmıştır⁹⁶⁵. Kastamonu bölgesine 436 hane 2.000 nüfustan fazla muhacir iskân için sevk edilirken kalan muhacirlerin ise Antalya ve Mersin iskelelerine⁹⁶⁶ sevk edilerek Konya ve Adana'da bulunan boş araziler üzerinde iskân edilmelerine karar verilmiştir⁹⁶⁷.

Kuban Çerkes muhacirlerinden 5.000 nüfusun daha 1891 yılında Osmanlı topraklarına göç etmek üzere hazır olduğu görülmektedir. Muhacirler yola çıkmadan önce vekilleri gelerek muhacirlerin nerelerde iskân edilebileceğiyle ilgili tahkikatlar yapmıştır. Osmanlı Devleti muhacirleri ilk olarak Bingazi'de bulunan boş arazilere üzerinde iskân etmeyi düşünse de muhacirlerin vekilleri soğuk memleket ahalişi olduklarından Bingazi'nin iklim koşullarının kendilerine uygun olmadığından burada iskânı kabul etmeyerek Samsun, Sinop ve Sivas taraflarında iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır⁹⁶⁸. Muhacirlerin bu talepleri kabul edilerek bin hanenin Samsun, Sinop ve Sivas'ta iskân edilmeleri için adı geçen vilayet ve sancaklarla görüşülerek muhacirlerin iskânlarının sağlanacağı bildirilmiştir⁹⁶⁹. Muhacirlerin iskânı için ne kadar boş arazi bulunabileceğiyle ilgili 1892 yılında Sivas, Kastamonu ve

⁹⁶³ BOA, DH.MKT, 1778/9.

⁹⁶⁴ BOA, HR.TH, 101/63; BOA, DH.MHC, 11/31.

⁹⁶⁵ BOA, DH.MKT, 1756/108.

⁹⁶⁶ Didem Çatalkılıç-Havva Gizem Acer, "Burhaniye, Yeniyaşıpınar ve Kırkgeçit Köylerine Çerkeslerin İskânı", *Sosyal Sorunlar (Teoriler, Politikalar, Uygulamalar)*, (Ed. Ömer Faruk Aslan), Efe Akademi Yay., 2023, s. 79.

⁹⁶⁷ BOA, Y.HUS, 241/15; BOA, DH.MKT, 1778/128.

⁹⁶⁸ BOA, DH.MKT, 1893/101; BOA, Y.A.RES, 56/48.

⁹⁶⁹ BOA, DH.MKT, 1894/45.

Trabzon vilayetlerine yazı gönderildiği görülmektedir⁹⁷⁰. Kafkasya'dan göç edecek 5.000 nüfus muhacirin iskânı için arazi arayışları devam ederken 120 hane 700 nüfusluk yeni bir muhacir grubunun daha göç arzusunda olduğu ve bunların da Samsun, Sinop ve Sivas taraflarında iskânlarının mümkün olup olmadığı sorulmuştur. Hara-yı Hümayun Nazırı Muzaffer Paşa tarafından yapılan tahkikat sonucu Samsun, Sinop ve Sivas'ta 5.000 nüfusun iskânı için bile arazi bulunamayacağı belirtilerek zikr olunan 700 nüfusun Ankara'da iskânının daha uygun olacağı belirtilmiştir⁹⁷¹.

Rumeli ve Kafkasya bölgesinden göç hareketlerinin 1890 yılından sonra azalmaya başladığı görülmektedir. Sinop Sancağı'na gelen muhacirlerin iskân süreci devam ederken aynı zamanda Sinop üzerinden muhacirlerin sevklerine devam edilmiştir. 1893 yılında Granvil isimli İngiliz vapuru Sinop Limanı'ndan 150 nüfus muhaciri alarak İstanbul'a hareket etmiştir⁹⁷². 1894 yılında Sinop'ta karantinede tutulan 600 nüfus muhacirden 450 nüfus İstanbul'a gönderilirken kalan 150 nüfus ise Bursa'ya sevk edilmiştir⁹⁷³.

2.2.7. Çankırı Sancağı'na Muhacir İskânı

Kastamonu Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Çankırı, Osmanlı topraklarına yaşanan göçler sürecinde muhacirlerin iskân edildiği yerler arasında bulunmaktadır. Çankırı'nın bir iskân bölgesi olarak tercih edilmesinin başlıca sebepleri muhacirlerin geliş noktası olan Karadeniz sahilindeki liman şehirlerine yakın olması ve nüfus azlığından dolayı muhacir iskân edilebilecek boş arazilerin bu bölgede çok olmasıdır⁹⁷⁴. Karadeniz liman şehirlerinde karaya çıkan muhacirler buradan Anadolu'nun farklı vilayet ve sancaklarına iskân için sevk edilirken bir kısmı da geçici ve kalıcı iskân sahası olan Çankırı Sancağı'na sevk edilmişlerdir. Anadolu bölgesine muhacir sevkîyatının hızlandığı 1860 yılından itibaren Çankırı'ya muhacirlerin geldiği

⁹⁷⁰ BOA, DH.MKT, 1294/100.

⁹⁷¹ BOA, DH.MKT, 1940/41; BOA, Y.A.RES 59/19.

⁹⁷² BOA, BEO, 327/24517.

⁹⁷³ BOA, DH.MKT, 174/27.

⁹⁷⁴ İsa Kalaycı-Ahmet Caner Çatal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı'ya Yapılan Kırım-Kafkas Göçler," *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, (2017), s. 258.

görülmektedir. Mankıt Nogaylarından Hoca Karabulan, Ahmedîye, Zeydî, Şeraddîn ve Yusuf Efendî takımlarının yanı sıra Peştun Nogaylarından Hoca Bulan ve Canbey efendiler takımından 199 hane 1.120 nüfus Çankırı’da iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır. Muhacirlerin iskân talepleri Çankırı Sancağı’nda yerleşebilecekleri müsait arazilerin olması nedeniyle kabul edilerek iskân talimatları gereği sancak dâhilindeki kasaba ve köylerde karışık olarak iskân edilmelerine karar verilmiştir⁹⁷⁵.

Nogay muhacirlerinin 1860 yılı boyunca Çankırı’ya sevklerine devam edilmiştir. Samsun İskelesi’ne çıkan Nogay muhacirlerinden bir gurubun daha iskân olunmak üzere Çankırı’ya sevk edileceği ve geldiklerinde karışık olarak yerleştirilmeleri istenmiştir⁹⁷⁶. 1860 yılında Trabzon’a gelmiş olan 759 nüfus Çeçen ve Kabardey Çerkes muhacirlerinin Sivas’a sevk edilerek iskân edilmeleri düşünülmüştür. Ancak Sivas taraflarında bu sene için muhacir iskânına uygun arazi bulunamayacağı anlaşıldığından muhacirler Canik bölgesinde iken başka bir yerde iskânlarının sağlanması yönünde emir verilmiştir. Muhacirler iki gün boyunca Samsun’da bekledikten sonra ilk başta kararlaştırıldığı gibi kendilerine tahsis edilen araba ve hayvanlar ile Sivas’a sevk edilmişlerdir. Muhacirler Sivas taraflarına sevk edilselerde gemi ve kayıklarla muhacirlerin gelmeye devam ettiği gelenlerin Çankırı, Tokat, Çorum, Amasya ve Canik sancaklarının kazalarında iskân edilmelerinin daha uygun olacağına karar verilmiştir⁹⁷⁷. 1861 yılında Çankırı’ya iskân olunmak üzere gelen Nogay muhacirlerinden 200 hane⁹⁷⁸ halkına Çankırı ahalisi tarafından 500 kese nakdi para yardımıyla bulunulmuş ve bu hususun Cerîde-i Havâdis’te ilan edilmesine karar verilmiştir⁹⁷⁹.

⁹⁷⁵ BOA, A.MKT.NZD, 328/44; Galip Çağ, “19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay Göçmenlerinin Anadolu’da İskânı ve Çankırı Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 2, (2013), s. 139; Kalaycı-Çatal, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı’ya”, s. 260.

⁹⁷⁶ BOA, A.MKT.UM, 440/80.

⁹⁷⁷ BOA, A.MKT.UM, 444/80.

⁹⁷⁸ Galip Çağ; muhacirlere Çankırı ahalisi tarafından yapılan 500 kese nakdi yardımı 500 muhacir nüfusu şeklinde vermiştir. Bkz. Çağ, “19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay”, s. 139; Belgeye göre yardım sağlanan muhacir sayısı 200 hanedir. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 237/18.

⁹⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM, 237/18.

Muhacirlerin Çankırı Sancağı'na iskânlarına devam edilirken diğer yandan burada iskânları mümkün olmayanların başka yerlere sevk edildikleri görülmektedir. 1861 yılında Mankıt Nogaylarından Ziyaddin, Canbey ve Yusuf Efendi takımından olan 100 hane iskân olunmak üzere Çankırı'ya sevk edilmiştir. Muhacirlerin bir süre sonra Çankırı'da iskânlarının mümkün olamayacağı anlaşıldığından Sivas'a sevk edilmelerine karar verilmiş ve durum Sivas Mutasarrıfı Ahmet Paşa'ya bildirilmiştir⁹⁸⁰. Sivas Uzunyayla'ya iskân olunmak üzere Çankırı'dan yola çıkan Mankıt Nogaylarının bir süre sonra başka bir yöne gitmek üzere Çorum yoluna doğru hareket ettiği ve kendisini engellemeye çalışanlara silah göstererek istedikleri yöne gitme niyetinde oldukları anlaşılmıştır. Bu durum karşısında muhacirlerin kesinlikle başka yere salıverilmemesi yönünde emir verilmiş ve Kayseri yoluyla Sivas'a gönderilmek üzere Yozgat'a sevklerinin yapılmasına karar verilmiştir. Canik Mutasarrıflığı'na konuyla ilgili bir emir gönderilerek yolda yakalanan muhacirlerin Haymana ve Sivas taraflarına gönderilmeleri istenmiştir⁹⁸¹. Muhacirlerden Zile ve Tokat taraflarına firar edenler varsa başka yere kaçmalarına engel olunarak zaptiye eşliğinde doğrudan Sivas'a sevk edilmeleri yönünde emir verilmiştir⁹⁸².

Aynı yıl içerisinde Çankırı'da bulunan Mankıt Nogaylarından bir grubun daha iskân edilecekleri arazileri beğenmediklerinden kendilerine gösterilen araziler üzerinde iskân edilmeleri ya da Kayseri üzerinden Malatya'ya sevk edilmeleri yönünde karar alınmıştır⁹⁸³. Mankıt Nogaylarından olan ve Çankırı'ya iskân olunmak üzere gönderilen muhacirlerin sevk taleplerinin devam ettiği görülmektedir. Mankıt grubundan Çankırı'da bulunan 200 hane buranın havasının kendilerine uygun olmadığını ve iskânları için verilen arazilerin küçüklüğünü gerekçe göstererek başka bir yerde iskân edilmeyi talep etmişlerdir. Muhacirîn Komisyonu'ndan gönderilen cevapta nakliye masrafları muhacirlerin kendilerince karşılanmak kaydıyla Urfa Sancağı'na sevk edilmelerinin uygun olduğu bildirilmiştir⁹⁸⁴.

⁹⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM, 232/32; Çağ, "19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay", s. 140; Kalaycı-Çatal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı'ya", s. 261.

⁹⁸¹ BOA, A.MKT.UM, 518/96.

⁹⁸² BOA, A.MKT.UM, 501/9; BOA, MVL 618/40; BOA, MVL, 618/53.

⁹⁸³ BOA, A.MKT.UM, 495/10.

⁹⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM, 228/40; Çağ, "19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay", s. 140; Kalaycı-Çatal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı'ya", s. 261.

Çankırı Sancağı'na muhacirlerin sevk ve iskân süreci 1864 yılında da devam etmiştir. 1864 yılında 400 hane muhacirin Çankırı'ya gönderilmesi planlanırken 470 hane muhacirin sevk edildiği bunun ise iskân sürecinde küçük bir aksamaya neden olduğu görülmektedir. Çankırı meclisinden merkeze gönderilen yazıda Çankırı Sancağı'nın hissesine düşen 400 hane muhacirin yanında 70 hane fazla muhacirin gönderildiği belirtilerek bunların iskânlarının olabildiğince sağlandığı bildirilmiştir⁹⁸⁵. İskân olunmak üzere Çankırı'ya sevk edilen 400 hane muhacirin nakliye ücretleri memurlar ve ahali tarafından karşılanmış, misafir olarak iskânları süresince yerli ahali tarafından muhacirlere yardımlara devam edilmiştir. Muhacirlerin yerleştirilecekleri ve ziraat yapacakları arazilerin temin edilmesinin ardından iskânları yapılmış ve muhacirlere bu süre zarfında ahali tarafından yapılan yardımların gazetelerde ilan edilmesine karar verilmiştir⁹⁸⁶. Muhacirlerin Çankırı'da geçici ve kalıcı surette iskânları sağlanırken bir yandan da muhacirler için yerli ahalinin de desteğiyle evlerinin inşasına başlandığı görülmektedir. İnebolu ve Kastamonu yoluyla Çankırı'ya sevk olunan 415 hane 2.700 nüfus Çerkes muhaciri önce geçici olarak iskân edilmiştir. Çankırı ahalisi misafir olarak kaza ve köylerinde bulunan muhacirlere gıda ve hayvan yardımı sağlamakla birlikte aynı zamanda hanelerinin inşası için nakdi yardımda bulunmuş ve muhacir hanelerinin yapım sürecinde bir fiil çalışmışlardır. Çankırı'da muhacirler için tanesi iki bin kuruş bedel ile 115 hane inşa edilmiş ve bu iş için toplam 230.000 kuruş harcanmıştır. Ayrıca Çankırı ahalisi tarafından 470.470 kuruş para da muhacirler için hibe edilmiştir⁹⁸⁷.

Çankırı Sancağı'na muhacirlerin sevk ve iskân süreci devam ederken burada iskân edilen muhacirlerin başka yerlere sevk taleplerinin sürdüğü görülmektedir. Amasya'nın Ortaköy isimli bölgesinde iskân edilen Abzeh Çerkeslerinden İlyas tarafından verilen arzuhalde, Çankırı'da iskân olunan 15 nüfusluk ailesinin kendi yanına nakledilmesi için talepte bulunmuştur. Yapılan değerlendirmede muhacirlerin iskân olundukları yerden başka bir yere sevklerine geçerli bir sebep olmadıkça izin verilmediği, izin verilmesi durumunda ise nakliye masraflarının muhacirler tarafından

⁹⁸⁵ BOA, MVL, 691/12; Kalaycı-Çatal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı'ya", s. 260.

⁹⁸⁶ BOA, A.MKT.MHM, 309/44; Kalaycı-Çatal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı'ya", s. 264.

⁹⁸⁷ BOA, İ.DH, 528/36553; BOA, A.MKT.MHM, 312/42; Kalaycı-Çatal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı'ya", s. 264.

karşılanması gerektiği belirtilmiştir. Akraba ve aynı aileden olan muhacirleri bir arada iskân etme prensibini benimseyen Osmanlı Devleti muhacirlerin Amasya'ya nakillerine izin vermiştir⁹⁸⁸. 1864 yılında nakil talebinde bulunan diğer bir muhacir ise Çerkes muhacirleri ümerasından Bekir Efendi'dir. 35 hane olarak Çankırı'da iskân edilen ailesinin Düzce kazasına sevk edilmesi yönündeki talebi Düzce kazasında muhacir iskânına uygun arazilerin bulunmamasından dolayı kabul edilmemiştir. Yapılan tahkikatta Bekir Efendi'nin Çankırı'da kendilerine tahsis edilen arazinin ziraate elverişli olmadığı gerekçesiyle nakil talebinde bulunduğu anlaşılarak Çankırı'da daha verimli bir arazide iskânlarının sağlanması yönünde emir verilmiştir⁹⁸⁹.

Çankırı'da muhacirlerin iskân sürecindeki sorunların 1865 yılında da devam ettiği görülmektedir. Bölgeye sevk edilen ve iskânları sağlanarak haneleri inşa edilen 400 hane Çerkes muhacirlerinin reisleri olan İshak, Abdullah ve İbrahim efendilerin bir süre sonra muhacirlerin yerleştirildiği kasaba ve köyleri gezerek buranın iklim ve havasının kendileri için uygun olmadığı daha iyi bir arazide toplu olarak iskân edilmeleri yönünde muhacirleri tahrik ettiği görülmektedir. Çankırı kaza ve köylerinde karışık olarak iskân edilen muhacirlerin toplu olarak iskânına uygun arazilerin olmadığı, muhacir reislerinin verimli olarak gördükleri ve talep ettikleri arazilerin yerli ahalî tarafından yaylak ve mera olarak kullanıldığından muhacirlere tahsis edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Muhacirlerin başka bir sancağa nakillerinin hazineye yeni masraflar açacağı ve Çankırı'da bulunan diğer muhacirlere kötü örnek olacağı düşünüldükçe muhacirlerin başka bir yere gitmesinde izin verilmemiştir. Çankırı meclisinden merkeze gönderilen yazıda muhacirlerden 60 hanenin İshak Bey ile hocaları etrafında toplandığı ve toplu halde iskân edilmedikleri takdirde İstanbul'a gideceklerini beyan ettikleri belirtilerek kendilerine yapılan nasihatlere kulak asmadıkları bildirilmiştir⁹⁹⁰. Muhacirlerin toplu olarak iskân olunabilecekleri arazi mevcut olmadığından taleplerinin kabulünün mümkün olmadığı, eğer söz dinlemezlerse muhacir reisleri olan İshak, Abdullah, Arslan ve İbrahim efendilerin

⁹⁸⁸ BOA, A.MKT.UM, 798/28.

⁹⁸⁹ BOA, A.MKT.UM, 815/36.

⁹⁹⁰ BOA, MVL, 707/19.

gerekirse tutuklanması ve başka bir yerde iskân edilmeleri yönünde emir verilmiştir⁹⁹¹. İshak Bey'in bir süre sonra yanına aldığı 175 nüfus muhacirle Çankırı ve Ankara arasında olan Basdık Yaylası civarına firar ettiği ve bölgedeki yerli ahaliden 20 kişiyi darp edip mallarını ve hanelerini yağmalayarak eşkıyalığa kalkıştığı görülmektedir. İshak Bey'in yaptığı yanlıştan dönmesi için Zaptiye Binbaşı Şakir Ağa nasihat için bölgeye gönderilmiş ancak bir sonuç alınamamıştır⁹⁹². Muhacirleri Çankırı'da bulunan hanelerine nasihat ya da kuvvet yoluyla geri döndürmek için Ankara, Çankırı ve Kastamonu sancaklarında nefir-i âm⁹⁹³ ilan edilerek Çankırı veya Çerkeş redif askerinin bölgeye sevk edilmesi emredilmiştir⁹⁹⁴. İshak Bey kendisine yapılan nasihatleri dikkate almayarak İstanbul'a gitmek üzere yola koyulmuş ve Şorba⁹⁹⁵ kazasının Hamamözü isimli mevkinde muhacirlerin önleri kesilmiştir. Muhacirler karşısında kuvvet kullanılmasının çeşitli sorunlara yol açacağı ve nefiri âm kuvvetlerinin henüz bölgeye ulaşmaması karşısında muhacirlerin üzerine gidilmeyerek onların tekrar nasihat yoluyla ikna edilmelerine çalışılmıştır⁹⁹⁶.

Muhacirlerin üzerine nefiri âm kuvvetlerinin sevk edilememesinden cesaret alan İshak Bey'in yanında bulunanların sayısı 1.500 kişiye ulaşmış ve muhacirler İstanbul'a gitmek üzere Bolu tarafına yönelmiştir. Bolu'ya iki saat mesafede olan Tahtaköprü'de tekrar önleri kesilen muhacirlere yeniden nasihat edilerek dönmeleri istenmiş hatta Düzcü kazasında iskân edilen muhacir gruplarının reisleri de İshak Bey'e nasihat etmek için bölgeye gelmiştir. Kendisine yapılan uyarıları yine dikkate almayan İshak Bey üzerine nefiri âm kuvvetleri ile Bolu'da toplanan iki bölük redif askeri sevk edilerek yanındakilerle birlikte tutuklanmıştır⁹⁹⁷. Muhacirlerin neden bu şekilde davrandığıyla ilgili devam eden tahkikat sonucu Çankırı'da bulunan memurların muhacirlere karşı uygunsuz davranışları yüzünden muhacirlerin

⁹⁹¹ BOA, MVL, 705/78; BOA, A.MKT.MHM, 330/26.

⁹⁹² BOA, MVL, 744/42; BOA, BEOVGG.d, G:75; Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 169.

⁹⁹³ Genel seferberlik anlamına gelen halkın da katıldığı topyekûn savaş hali.

⁹⁹⁴ BOA, MVL, 711/68.

⁹⁹⁵ Ankara vilayetine bağlı bir kaza. Detaylı bilgi için Bkz. Melike Demircan, "19. Yüzyıl'da Şorba Kazası", (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2022.

⁹⁹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 342/32.

⁹⁹⁷ BOA, MVL, 744/42.

bulundukları yerleri terk ettiği anlaşılmış ve muhacir meselesindeki uygunsuz davranışları yüzünden Çankırı Kaymakamı azledilerek yerine Ragıp Paşa tayin edilmiştir⁹⁹⁸.

Çankırı’da iskân edilen muhacirlerin 1866 yılında başka yerlere sevk taleplerinin sürdüğü ve taleplerinin kabul edilmediği takdirde firar eylemlerinin devam ettiği görülmektedir. Çankırı Sancağı’nın Kargılı kazasında iskân edilen 20 nüfus muhacirin izinsiz olarak Düzce taraflarına giderek ormanlık arazilerin içine yerleştiği tespit edilmiştir. Muhacirler daha önce iki kez bulundukları yerden firar ettiklerinden bunların Düzce’ye yerleşmelerine izin verilmesi durumunda bunun diğer muhacirlere kötü örnek olacağından Çankırı’ya iade edilmelerine karar verilmiştir⁹⁹⁹. 1867 yılında Çankırı’da bulunan Nogay muhacirlerinden dokuz nüfus Pazarcık kazasına nakil talebinde bulunmuş, fakir hallerinden dolayı yol masraflarının devlet tarafından karşılanarak gönderilmeleri yönünde arzuhal vermişlerdir¹⁰⁰⁰.

Çankırı’ya gelen muhacirlerin boş devlet arazileri üzerinde iskân süreci devam ederken 1879 yılına gelindiğinde 4.311 Rumeli Türk muhaciri ile 3.360 Sohum muhacirinin Çankırı’da iskân süreci tamamlanmıştır¹⁰⁰¹. Muhacirlerin zaman zaman vakıf ve çiftlik gibi araziler üzerinede iskân edildiği görülmektedir. 1885 yılında Rumeli muhacirlerinden 10 hane 36 nüfus Çankırı’da bulunan Sofular Çiftliği arazisinde iskân edilerek barınmaları için birer katlı haneler ile birlikte ahır ve samanlıkların yapılmasına karar verilmiştir¹⁰⁰². Muhacirler için Sofular Çiftliği’nde oluşturulan köye sonraki süreçte “*Osmaniye*” ismi verilmiştir¹⁰⁰³. Çankırı’da bulunan Murat Molla Vakfı’na ait arazilerin kamulaştırılarak 10.000 dönüm arazi muhacir

⁹⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM, 342/32.

⁹⁹⁹ BOA, MVL, 724/74.

¹⁰⁰⁰ BOA, MVL, 534/50; Kalaycı-Çatal, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çankırı’ya”, s. 262.

¹⁰⁰¹ Erkan, *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 70-71.

¹⁰⁰² BOA, DH.MHC, 5/37.

¹⁰⁰³ BOA, DH.MKT, 1412/1; BOA, DH.MKT, 1447/92.

iskânı için devlet tarafından tahsis edilmiştir¹⁰⁰⁴. Murat Molla Vakfı’ndan temin edilen Mart ve Ayan köylerinde bulunan arazilere muhacirler iskân edilmiştir¹⁰⁰⁵.

Tablo 35: 1891 yılında Çankırı’da iskân olunan Rumeli muhacirlerinin miktarı ve iskân edildikleri yerler¹⁰⁰⁶.

İskân edildikleri yer	Geldikleri yer	Nüfus	Hane
		96	29
	Osman Pazarı		
	Tırnova	69	19
Çankırı kasabası*	-	6	2
	Vidin	9	2
	Şumnu	13	2
	Berkofça	4	1
	Osman Pazarı	14	5
	Tırnova	17	5
İç nahiyesi	Kazanlık	2	1
	Vidin	4	1
	Belvine	7	1
Tuht nahiyesi	Tırnova	6	1
Koçhisar nahiyesi*	Rahva	41	11
Şabanözü nahiyesi*	Kırım	37	11

¹⁰⁰⁴ BOA, ML.EEM, 54/11.

¹⁰⁰⁵ BOA, ML.EEM, 1121/32.

¹⁰⁰⁶ BOA, ŞD, 2584/7.

* Bu kasaba da iskân edilen muhacirler içerisinde çeşitli zanaat kollarına mensup muhacirler bulunduğundan bu muhacirler için “Hamidiye” isimli yeni bir mahalle kurulmuştur. Herhangi bir zanaat koluna mensup olmayan muhacirler ise asker, zaptiye, reji kolculuğu ve tahsildarlık gibi çeşitli iş kollarında istihdam edilmiştir.

* Burada iskân edilen muhacirlere hane inşa edildiği gibi ziraat yapmaları için 42 kıta 1.027 dönüm arazi verilmiştir.

Çerkeş kasaba ve köyleri*	Belvine	18	5
Karacaviran nahiyesi	-	-	-
Bayındır nahiyesi	Belvine	16	3
Ovacık nahiyesi	-	-	-
Kalecik kasaba ve köyleri		6*	1
İnallu ve Ballu nahiyesi	-	-	-
Toplam		365	100

Tablo 36: Çankırı sancağında muhacirlerin bulunduğu köyler¹⁰⁰⁷

Kaza	Köy	Kaza	Köy
	İnaç		Hasakçe
	Balıbdık		Değim
	Handiri		Anuza
	İkiçam		Aşağıçavuş
	Çayırpınar		Küçüklü
	Bayındır		Dedeli
	Yukarı Alagöz		Aşağı Alagöz
	Alıca		Karaşih
	Nülen?		Akviran
	Germec		Hisarcık
	Hisarcıkkapısı		Büyük Hacıbey
Çankırı	Küçük Hacıbey	Çankırı	Fene
	Alva		Hıdırlık

* Burada iskân edilen muhacirlerin haneleri inşa edilmiş ve ziraat yapmaları için kendilerine araziler verilmiştir. Muhacirler için kurulan yeni köy ise “*Osmaniye*” olarak isimlendirilmiştir.

* Çerkeş kasaba ve köylerinde iskân edilen muhacirlerin kabaca haneleri inşa edilmiş olup bu muhacirlerin birçoğu devlet hizmetinde askeri zaptiye, tahsildar ve reji kolculuğu gibi işlerde istihdam edilmişlerdir.

* Misafir olarak iskân edilmeyi bekleyen Bosna muhacirleri.

¹⁰⁰⁷ BOA, MVL, 719/114.

	Dedeli		Genek
	Maruf		Hacı
	Mudun		Berket?
	Absarı		Hoca Hasan
	Kayıçivi		Yamukviran
	Samucak		Eskiahır
	Bereket		Kızılca
	Güllüce		Hacı Musa
	Çörekçiler		Ahlat
	Kuyupınar		Kisecik
	Dikenli		Telki/Tilki
	Mesudviran		Barak/Yarak?
	Çay	Çerkeş	Kurtlar ve İdris
	Eski		Eymur
	Harun		Bedil
	Kuruçay		Yalakçukurviran
	Dorukseki		Dikenli
	Yatuk		Ağa
	Bahaeddin		Yortan
	Tepebayat		Ak Hasan
İskilip*	Yağyarlık?		Şeyh Doğan
	Kilko?		Viran
	Karaburun	Çerkeş	Karalar ve Okçular
	Samanyüzü		Kahta?
	Belviran		Ovacık
	Mezbûr		Saçak
	Kayaagzı		Saraycık
	Örübağ		Yumaklı

* Çerkes muhacirlerinin bulunduğu köyler.

	Musular?		Dağçukuraltı
	Kuzuluk		Bozoğlu
	Kuz		Kadıorta
	Tepe Tahte'l-Tarik		Türbaşı
	Karmış		Ören
	Sorhun*	Boğaz	Yeni
	Yatukçu		Dere
	Bayat/Bayan		İmam Bey*
	Saray		Mihri Hatun*
	Nehan Viran Sökü		Hafirler/Hakirler?
	Çay	Kargı	Karakise
	Yalakçay		Göl
	Çatkara		Çaykışla
	Beyoğlan		Maksudlu
	Yalınkise		Orta*
İskilip*	Uhudyakası		Dere
	Beyoğlan		Hâliler
	Yenice		Pelitözü
	Çukur		Tekyenişin
	Kuruçay		Köprübaşı
	Kotuğun		Aynalı
	Kayaağzı		Suluk/Suluk?
	Akçasu		Kara

* Nogay muhacirlerinin bulunduğu köyler.

* Günümüzde ismi Sorkun'dur.

* Mahalle.

* Mahalle.

* Mahalle.

	Karaburun	Ögez	Ortalıca
	İbik		Kemalli
	Kayı		Kethüdalı
	Çöte*		Hüseyinli
Kalecik	Elecek	Ballı	Kavlaklı
	Mezat		Kavşud?
	Çiftlik		Bostanlı
	Çandır		Hacılar
	Gökçeviran		Araf?
	Yenice	İnallı	Çaçaklar
	Mahmudlar		Mezbur
	Kınık		Mezbur
	Timurtaş		Uzak
	Halfet		Güncöse?
	Yılanlı	Bucura	Aluç
	Karacakaya		Taslıpınar
	Yalm		Gaziler
Kalecik	Taş?		Nefsi Bucura
	Kuyucak		Ömerli
	Payas/Yayas?		Okçular
	Tavşancık		Dere
	Avkaz	Bucura	Alpagut
	Dokuz Tobra		Oda Hasan
	Koyunbaba		Belviran
	Eski		Gülen
	Koçhisar		Süleyman Hacılar
	Kise	Karacaviran	Karavaciran

* Günümüzdeki ismi Yeni Çöte.

	Çendire		İğdir
	Engin		Çavundur
	Saraycık		Yozgat
	Kale	Kurşunlu	Yaban
	Musa		Köpürlü
	Mülayim		Çam
Koçhisar	İlisalık		Kapaklı
	Baslama		Kurt
	Yazı		Akçakise
	Yukarı Bozan		Dalkuz
	Hacı Hasan		Göğürt?
	Bey	Milan	Karataş
	Aşağı Meydan		Karacaoyuk
	Onaç		Eyüpözü
	Seku		Beysi
	Kayılar		Bayramviran
	Gökçeviran		Nefs-i Milan
	Kırsakal		Çatkise
	Orta		Elyevm Ağaç?
	Basdak		Üyük ve Demirli
	Eldek		Karacalar
	Yuva		Gümerdiğin
Karapazar	Buğurviran	Koru	Karaviran
	Avratili		Karakoçuş
	Kanlıca		Eregez
	Karağaç		Satılar
	Hacı Hasan		Kutluşar
	Sakralı/Sükürlü		Yenice
	Gündoğmuş		Küçükyakalı

	Kara Musa		Gümerdiken
Nallı	Oyum İğde?	Şabanözü	Sarısu
	Demirci		Arap
	Kara Hacı		Kebiryaka
	Özbek		
Tuht	Yukarı	Tuht	Yukli
	Bigay		Sazcağaz
	Boluca		Babsa
	Karacaözü		Şeyh Osman
Tuht	Ayva	Tuht	Müsellime
	Bademçay		Çiçek
	Yaka		Çakırlar
	Sarıkaya		Kollar
	Samiri		Topuzsaray
	Kavak		

3. MUHACİRLERE YAPILAN YARDIMLAR VE MUHACİRLERLE İLGİLİ SORUNLAR

3.1. Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda muhtelif zaman dilimlerinde topraklarına yönelen kitlesel göçlerle karşı karşıya kalmıştır. Siyasi ve dini meseleler sonucunda topraklarına göç etme arzusunda olanlara kapılarını açan Osmanlı Devleti yeni tebaası olarak kabul ettiği unsurları hızlı bir şekilde yeni vatanlarına yerleştirmeye çalışmıştır. Kırım, Kafkasya ve Rumeli’den kısa zaman aralıklarında büyük miktarda gerçekleşen göçler sürecinde gelen muhacirlerin sevk, iskân ve uyum süreçlerinin her biri başlı başına üstesinden gelinmesi gereken önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Göç edenlerin bir savaş ve kargaşa ortamından kaçmaya mecbur bırakılması onların Osmanlı topraklarına çok perişan bir halde gelmesi sonucunu doğurmuştur. Osmanlı Devleti topraklarına gelen muhacirlerin iskân, iaşe, barınma ve diğer temel ihtiyaçlarını ayni ve nakdi yardımlar ile karşılamak zorunda kalmış bu ise ekonomisi kötü olan devleti daha buhranlı bir sürecin içine sokmuştur¹⁰⁰⁸.

Osmanlı topraklarına kara, deniz ve demiryolu ile göç eden muhacirler önce geçici iskân sahalarına sonraki süreçte ise kalıcı olarak iskân edilecekleri bölgelere sevk edilmiştir¹⁰⁰⁹. Muhacirlerin sevk ve iskân sürecindeki barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarının yanı sıra nakil masrafları çoğunlukla devlet tarafından karşılanmıştır. 1858’den itibaren başlayan göçler sürecinde devlet ve yerli halk ilk zamanlar muhacirlere kucak açarak onların her türlü ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmiştir. Ancak göçlerin süreç içerisinde kesintisiz bir harekete dönüşmesi hem devletin hem de yerli halkın muhacirlere bakış açısını değiştirmiştir¹⁰¹⁰. Genellikle göçlerin büyük savaşlar ve toprak kayıplarından sonra gerçekleşmesi bunun yanı sıra göç edenlerin sayısındaki büyük artış devletin ve halkın ekonomik anlamda

¹⁰⁰⁸ Nevzat Sağlam, “Arşiv Kaynaklarına Göre İstanbul’a Kırım ve Kafkas Göçleri (1858-1864)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 46, (2020), s. 1540-1541.

¹⁰⁰⁹ Mehmet Esat Sarıcaoglu, “İskân-ı Muhâcirin İâne Pulları (Osmanlı Devleti’nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, *Osmanlı*, C.4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 605.

¹⁰¹⁰ Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, s. 118-120.

muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılama noktasında zorlanmasına neden olmuştur. 1860'tan önce göç eden ve sayıları henüz çok olmayan muhacirlere karşı gösterilen ayni ve nakdi yardımlardaki cömertlik bu tarihten sonra göçlerin kitlesel boyutlara ulaşmasıyla birlikte değişim gstermiřtir¹⁰¹¹. İlk zamanlar gelenlerin tamamına yiyecek yardımının yanı sıra orba, peksimet, pirinç ve et gibi gıda maddeleri temin eden Osmanlı Devleti, muhacirlerin sayısının 1860'dan sonra hızla artması karşısında bu uygulamadan vazgeçmiştir. Gelen muhacirlerin ilk etapta te birinin sonraki süreçte ise yarısının fakir kabul edilerek yardım edilmesine karar verilmiş ve kişi başına yarımşar kıyye ekmek bedeli denmiřtir¹⁰¹².

Gelen muhacirlerin büyük çoğunluğunun çok fakir bir durumda olması onların her türlü yardıma muhtaç olması sonucunu doğurmuştur. Devlet muhacirlere yiyecek yardımının yanı sıra geçici ve kalıcı iskân sahalarında giyecek ve kışlık yakacak yardımında da bulunmuř¹⁰¹³ ayrıca muhacirlerin cenaze masrafları devlet tarafından karřılanmıřtır¹⁰¹⁴. Osmanlı topraklarında karaya çıktıkları bölgelerde bir süre geçici olarak misafir edilen muhacirlerin bu süre zarfında bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırken iskân edilecekleri yerlere sevkleri esnasında yol cretleride yine devlet tarafından karřılanmıřtır¹⁰¹⁵. Kalıcı iskân bölgelerine sevk edildikten sonra devletin muhacirlere olan yardımlarının sürdüğü görülmektedir. Muhacirlerin iskân edilecekleri yerlere sevkleri yapıldıktan sonra devlet tarafından miri, vakıf, çiftlik ve boş arazilerden muhacirlere yer tahsis edilmiřtir¹⁰¹⁶. Muhacirlere tahsis edilen araziler üzerine hane inşası ve ziraate başlamaları için gerekli tarımsal araç, gereç ve hayvanlar da yine devlet tarafından verilmiştir. Herhangi bir zanaat koluna mensup olan ve şehirlere yerleştirilen muhacirlere ise iş kurmaları için kredi desteği verilmiş bu mümkün olmazsa çeşitli alanlarda istihdam edilmeleri saėlanmıřtır¹⁰¹⁷.

¹⁰¹¹ 1859 yılında bir muhacir ailesinin iskânı için 6-7 bin kuruş masraf yapılırken bu rakam göçlerin kitlesel boyutlara ulaşmasıyla birlikte değişime uğramıştır. 1861'de bir ailenin iskân masrafı 850 kuruş olarak belirlenmiştir. Bkz. Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 362.

¹⁰¹² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri* s. 156-157.

¹⁰¹³ İpek, "93 Muhacereti", s. 666.

¹⁰¹⁴ BOA, A.MKT.NZD, 301/81.

¹⁰¹⁵ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", s. 150.

¹⁰¹⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 214-215.

¹⁰¹⁷ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 70-71.

Osmanlı Devleti muhacirlerin ihtiyaçları için gereken paranın büyük bir kısmını hazine­den karşılamaya gayret etmiş ancak göçlerin kitlesel boyutlarda uzun süre gerçekleşmesi devletin muhacir masraflarının üstesinden gelmesini zorlaştırmıştır. Merkezden muhacir bulunan vilayetlere gönderilen emirlerde muhacirlere yardım edilmesi gerektiği ve harcanacak paranın bir kısmının mahalli mal sandıklarından bir kısmının ise yerli halkın yardımları ile karşılanması yönünde emir verilmiştir. Yerli halktan yardım edenlerin isimlerinin Cerîde-i Havâdis ve Takvîm-i Vekâyi gazetelerinde yayınlanacağı belirtilerek yerel yöneticilerin halkı muhacirlere yardım konusunda teşvik etmesi istenmiřtir¹⁰¹⁸. Başta padişah ve st kademe devlet yöneticileri halkı yardım konusunda teşvik etmek için yüklü miktarda para bağışı yaparken Anadolu, Rumeli ve Arap vilayetlerinden de yardımlar saėlanmıřtır¹⁰¹⁹. Muhacirlerin masraflarını hazine­den karşılamak için yeni gelir kaynakları yaratılmaya çalışılmıştır. İstanbul’da bulunan Karaköy Köprüsü’nn geçiş ücretine zam yapılarak iki katına çıkarılmış ve buradan gelecek para teminat gösterilerek bankalardan borç para alınması yoluna gidilmiřtir¹⁰²⁰. Bunun yanı sıra konser, tiyatro, kurban derisi, iane biletleri¹⁰²¹, damga vergisi, belediye gelirleri, kira gelirleri ve vakıflardan gelecek paraların bir kısmının muhacirler için harcanmasına karar verilmiřtir¹⁰²². Muhacirler için gereken yardımların daha düzenli bir şekilde toplanması ve dağıtılması için 29 Temmuz 1877’de şehremaneti bünyesinde Muhacirîn İne Komisyonu kurulmuřtur¹⁰²³. Dokuz maddelik bir nizamnamesi olan komisyonun başlıca görevleri muhacirlerin refahını temin etmek, g etmiş ve edecek olanlara yardım sağlamak, yapılan yardımların kayıtlarını tutmak ve muhacirlerin istihdam edilebileceği iş sahalarını araştırmak olarak belirlenmiřtir¹⁰²⁴.

¹⁰¹⁸ BOA, A.MKT.UM, 392/60.

¹⁰¹⁹ Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, s. 354.

¹⁰²⁰ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 163.

¹⁰²¹ Detaylı bilgi için. Bkz. Sarıcaoğlu, “İşkn-ı Muhâcirin İne Pulları”, s. 606-609.

¹⁰²² İpek, “93 Muhacereti”, s. 666.

¹⁰²³ BOA, İ.DH, 751/61326.

¹⁰²⁴ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 120-121; İpek; komisyonun kuruluş tarihini 13 Ağustos 1877 olarak vermektedir. Bkz. İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 75.

Yurt içinde muhacir masrafları için kaynak yaratma yönünde faaliyetler devam ederken uluslararası sahada da muhacirler için yardım faaliyetleri yürütüldüğü görülmektedir. Fransız Madam Burdetkotes isimli bir kadın tarafından “*Sermâye-i Şefkat-i Osmaniye Cemiyeti*” isimli bir yardım cemiyeti kurulmuştur. Faaliyet gösterdiği süre boyunca muhacirler için önemli miktarda yardımlar toplayan cemiyetin kurucusu yaptığı hizmetlerden dolayı birinci dereceden Mecidi Nişanı ile taltif edilmiştir. 1864 yılında İngiltere’de düzenlenen yardım kampanyasında toplanan 300.000 kuruş değerindeki peksimet muhacirlerin yoğun olarak ülkeye giriş yaptığı Trabzon’a gönderilmiştir¹⁰²⁵.

3.1.1. Nakdi Yardımlar

Osmanlı Devleti topraklarına göç eden muhacirlerin bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalmış ve ekonomik olarak zor durumda olmasına rağmen büyük miktarda parayı muhacirlerin masrafları için harcamıştır. Kastamonu Vilayeti’ne iskân için sevk edilen ya da bir müddet burada geçici olarak iskân edilip başka bölgelere gönderilen muhacirler için hem devlet hem de bölge halkı tarafından ayni ve nakdi yardımların sağlandığı görülmektedir. 1860 yılında Sinop’a gelen ve gelmekte olan Nogay muhacirlerinin Konya ve Adana taraflarına sevk edilmesi planlanmış ancak sevk işinin gelecek baharda mümkün olacağı anlaşıldığından muhacirlerin misafir olarak Sinop Sancağı’nın uygun yerlerine yerleştirilmesi ve kendilerine nakdi yardım yapılmasına karar verilmiştir. Muhacirler için harcanacak paranın Sinop ve Kastamonu sancakları emvalinden karşılanması uygun görülmüştür¹⁰²⁶.

Göçlerin yoğunlaşmaya başladığı 1860 yılında düzenlenen bir yardım kampanyasında Kastamonu halkı tarafından muhacirler için 95.000 kuruş para toplanmış ve bu paranın Erzurum’da bulunan Çerkes muhacirleri için harcanmasına karar verilmiştir¹⁰²⁷. 1861 yılında Bolu Sancağı’nda toplanan vergilerin bir kısmının burada iskân edilen muhacirlerin hane ve diğer masrafları için harcanması düşünülmüş

¹⁰²⁵ Habiçoğlu, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, s. 121.

¹⁰²⁶ BOA, A.MKT.NZD, 302/9.

¹⁰²⁷ BOA, A.MKT.UM, 417/28.

ve bu talep kabul edilmiştir¹⁰²⁸. Yine aynı yıl içinde Bolu'da Kırım ve Çerkes muhacirleri için yapılan masrafların miktarı 38.119,5 kuruş olarak gerçekleşmiştir¹⁰²⁹. Sinop ve Viranşehir sancakları ile diğer bazı sancaklara 1861 yılında gönderilen muhacirler için üç aylık süreçte harcanan paranın miktarı 154.800 kuruş olduğu görülmektedir¹⁰³⁰. 1861 yılında Çankırı'ya gönderilen Nogay muhacirlerinden 200 haneye ahali tarafından 500 kese tutarında nakdi yardım yapıldığı ve bu hususun Cerîde-i Havâdis'te ilan edileceği belirtilmiştir¹⁰³¹. 1862 yılında Bolu, Amasya ve Kocaeli sancaklarının mal sandıklarından muhacirler için harcanan paranın miktarı ise 388. 335 kuruş olarak gerçekleşmiş ve bu miktar muhacirine iane olarak tasdik edilmiştir¹⁰³².

Kırım'dan göç eden ve Sinop'ta bir süre misafir olarak iskân edilen Çerkes ve Nogay muhacirleri için yevmiye, nan-ı aziz, hane bedeli, öküz ve tohum bedeli olarak çeşitli masraf kalemlerinden 238. 221 kuruş para harcanmıştır. Bu meblağın 9.500 kuruşu ahali tarafından karşılanırken kalan 228.721 kuruşun ise Sinop Mal Sandığı'ndan harcandığı görülmektedir.¹⁰³³

¹⁰²⁸ BOA, A.MKT.MHM, 211/40.

¹⁰²⁹ BOA, MVL, 844/39.

¹⁰³⁰ BOA, MVL, 612/14.

¹⁰³¹ BOA, A.MKT.MHM, 237/18.

¹⁰³² BOA, İ.DH, 484/32677.

¹⁰³³ BOA, ML.MSF.d, 16768.

Tablo 37: 1863'te Sinop'ta misafir olarak iskân edilen Nogay muhacirlerine verilen paranın miktarı¹⁰³⁴.

Muhacir	Nüfus	Verilen Miktar/Kuruş
Abdüllatif Efendi Takımı	70	840
Mirza Ahmet Efendi Takımı	46	552
Mirza Seyyid Ahmet Takımı	61	732
Seyyid Mustafa Takımı	58	696
Molla Ahmet Takımı	38	570
Hacı Recep Takımı	72	1.080
Mirza Abdurrahman Takımı	95	2.660
Mirza Yusuf Efendi Takımı	80	960
Mirza Musa Takımı	75	900
Temür Halkı Takımı	80	960
Abdüsalih Efendi Takımı	28	532
Molla Ebu Talip Cemaati	38	722
Molla Baycı Efendi Takımı	114	798
Mahmudiye Halkı	76	532
Mehmet Efendi Takımı	155	1.085
Hacı Osman Efendi Takımı	259	1.813
Beşir Halkı	27	189
Arifi Takımı	200	1.800
Mirza Satı Takımı	52	312
Haktemur Takımı	196	2.156
Mirza Selim Takımı	71	781
Kuban Takımı	260	1.530
Molla Sayan Takımı	254	1.524
Kas Mehmet Efendi Takımı	223	1.338
Toplam	2.628	25.062

¹⁰³⁴ BOA, ML.MSF.d, 16768.

Tablo 38: Sinop'ta bulunan Çerkes muhacirlerinden Mahmut Giray Bey takımına 1863 yılında verilen nakdi yardımın miktarı¹⁰³⁵.

Ay/Yıl	Hane	Nüfus	Yevmiye/Kuruş	Para
Nisan 1276/13 Nisan1860*	17	-	8.909	-
Mayıs 1276/13 Mayıs 1860	17	-	2.560	-
Haziran 1276/13 Haziran 1860	17	-	3.212	-
Temmuz 1276/13 Temmuz 1860	17	-	4.000	-
Temmuz 1276/13 Temmuz 1860	17	-	4.522	-
Ağustos 1276/13 Ağustos 1860	17	-	4.286	-
Eylül 1276/13 Eylül 1860	17	-	4.475	-
Teşrin-i sani 1276/13 Kasım 1860	17	77	2.021	10
Kanun-ı evvel 1276/13 Aralık 1860	17	80	2.220	-
Kanun-ı Sani 1276/13 Ocak 1860	17	80	2.640	-
Mart 1277/ 13 Mart 1861	17	80	2.219	30
Mayıs 1277/ 13 Mayıs 1861	17	80	4.200	-
Haziran 1277/13 Haziran 1861	19	88	1.980	-
Temmuz 1277/ 13 Temmuz 1861	19	88	2.068	20
Toplam	232	573	49.313	60

¹⁰³⁵ BOA, ML.MSF.d, 16768.

* Muhacirlere verilen nakdi yardımların yukarıda gösterilen aylar içerisinde hangi gün verildiği belgede belirtilmediğinden tarih hesaplamaları her ayın ilk günü olarak tabloda gösterilmiştir.

Tablo 39: Sinop'ta misafir olarak iskân edilen Mahmut Giray Bey takımından Hacı Yusuf grubuna 1863 yılında ekmek bedeli olarak verilen meblağ¹⁰³⁶.

Ay/Yıl	Hane	Nüfus	Yemek bedeli/Kuruş
Kanun-ı evvel 1276/13 Aralık 1860	1	4	60
Kanun-ı sani 1276/13 Ocak 1861	1	4	93
Şubat 1276/13 Ocak 1861	1	4	72
Nisan 1277/13 Nisan 1862	1	4	117
Mayıs 1277/13 Mayıs 1862	1	4	95
Haziran 1277/13 Haziran 186	1	4	108
Temmuz 1277/13 Temmuz 1862	1	4	141
Toplam	7	28	686

Tablo 40: Sinop'ta bulunan çerkes muhacirlerinden Hoca İbrahim ve Hacı Abbas efendiler takımına 1863 yılında ekmek bedeli olarak verilen meblağ¹⁰³⁷.

Hane	Nüfus	Verilen/Kuruş
22	116	2615
22	116	1977
22	116	1977
22	116	1786
22	116	1977
22	116	1914
22	120	3574
Toplam		15.823

¹⁰³⁶ BOA, ML.MSF.d 16768.

¹⁰³⁷ BOA, ML.MSF.d, 16768.

Tablo 41: 1863 yılında Sinop'un İncirpınarı bölgesine yerleştirilen Çerkes ve Tatar muhacirlere yapılan nakdi yardımlar¹⁰³⁸.

Muhacirler	Hane	Verilen Miktar/Kuruş
Mahmut Giray Bey takımına öküz, tohum ve diğer ihtiyaçları için verilen	19	19.887
Mahmut Giray Bey takımı için inşa olunan haneler bedeli olarak sarf olunan	19	42.512
Çerkes muhacirlerinden Ahmet Bey'e bargir ücreti olarak verilen.	1	190
Mahmut Giray Bey takımının ziraatleri için borç suretiyle buğday bedeli olarak verilen	16	1.680
Çerkes muhacirlerinden Hoca İbrahim ve Hacı Abbas efendilere bargir ücreti olarak verilen	-	147
Çerkes muhacirlerinden Hacı Yusuf Efendi takımına bir adet hane bedeli olarak verilen	1	300
Tatar muhacirlerinden Halil'e bir adet hane bedeli olarak verilen	1	300
Çerkes muhacirlerinden Hasan oğlu Ahmet'in ziraat, öküz ve saire ile hane bedeli olarak verilen	1	1.495
Çerkes muhacirlerinden Arslan Bey oğlu Hacı Ömer ve Tarık oğlu Koca Musa'nın ziraatleri için buğday bedeli olarak verilen	1	160
Mahoş Çerkeslerinden Ahmet ve Ali beylerin ziraatleri için öküz, tohum ve saire bedeli olarak verilen	2	2.460
Çerkes muhacirlerinden Molla Mustafa'nın ziraatleri için öküz, tohum ve edevat bedeli olarak verilen	1	1.445
Mahoş Çerkeslerinden Ahmet ve Gale? beylerin ziraatleri için tohum bedeli olarak verilen	1	350
Çerkes muhacirlerinden Kudret oğlu Hasan'a bir adet hane bedeli olarak verilen	1	300
Toplam	29	70.826

Muhacirlerin cenaze masraflarının Osmanlı Devleti tarafından imkânlar çerçevesinde karşılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Aşağıda Sinop'ta vefat eden muhacirler için yapılan cenaze masrafları gösterilmiştir.

¹⁰³⁸ BOA, ML.MSF.d, 16768.

Tablo 42: Sinop'ta vefat eden Tatar ve Nogay muhacirlerinin cenaze masrafları için 1863 yılında verilen meblağ¹⁰³⁹.

Hane	Nüfus	Verilen/Kuruş
33	26	858
33	26	858
33	13	429
33	21	693
33	20	660
33	34	1.122
33	27	891
33	18	594
33	15	495
33	13	429
Toplam	213	7.029

Samsun'da bulunan muhacirler için 1864 yılında Kastamonu'da bir yardım kampanyası düzenlenmiş ve toplanan 125.000 kuruş muhacirler için kullanılmak üzere Samsun'a gönderilmiştir¹⁰⁴⁰. 1873 yılında Düzce'nin Develi köyünde 59 hane olarak iskân edilen muhacirlere ziraat yapmaları için mahalli mal sandığından 88.128 kuruş borç para verilmiştir. Ancak muhacirlerin köydeki hane sayılarının 43'e düşmesi, bunun yanı sıra aralarında dul ve yetimlerin çok olması, fakir ve perişan bir halde bulunmaları mal sandığından aldıkları borcu ödeyememelerine neden olmuştur. Bunun üzerine yapılan değerlendirmede söz konusu meblağın muhacirlerden tahsilinin mümkün olmadığına kanaat getirilerek borcun affedilerek muhacirlere sadaka olarak bağışlanmasına karar verilmiştir.¹⁰⁴¹

Kastamonu bölgesinde muhacirlere yardım faaliyetlerinin 93 Harbi süresince ve savaş sonrasında yaşanan göçler esnasında da devam ettiği görülmektedir. 1878

¹⁰³⁹ BOA, ML.MSF.d, 16768.

¹⁰⁴⁰ BOA, A.MKT.MHM, 312/39.

¹⁰⁴¹ BOA, ŞD, 255/25; BOA, A.MKT.MHM, 450/43; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 128; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 110.

yılında Bolu ahalisi tarafından fakir muhacirler için kullanılmak üzere 60.800 kuruş para toplanmış ve bu hususun gazetelerde ilan edilmesine karar verilmiştir¹⁰⁴². 1886 tarihinde Bulgaristan ve Şarki Rumeli'den göç eden muhacirlere sarf olunmak üzere Kastamonu Vilayeti'nde bulunan memurların maaşlarından kesinti yapılarak 1.675 kuruş toplanmış ve toplanan para merkeze gönderilmiştir¹⁰⁴³. 1887 yılında yine Bulgaristan ve Şarki Rumeli'den göç eden muhacirlerinin iskân masrafları için kurban derilerinin satışından elde edilen 3.213 kuruş da merkeze gönderilmiştir¹⁰⁴⁴.

3.1.2. Hane İnşası

Osmanlı topraklarına göç eden muhacirler ilk olarak geldikleri liman bölgeleri ve şehirlerde bulunan han odaları, dükkân, konak ve ev gibi boş olan binalara geçici olarak yerleştirilmiş bunun yanı sıra çadırlar da muhacirlerin barınması için kullanılmıştır. Muhacirler bir süre buralarda misafir olarak bekletildikten sonra kalıcı iskân bölgelerine sevk edilmiştir. Daimi iskân bölgelerine sevk edilen muhacirlerin yerleşmeleri için gereken evlerin inşası hem devlet hem de yerli ahalinin yardımları ile mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti göçlerin henüz kitlesel boyutlara ulaşmadığı dönemlerde gelen muhacirlerin hane ihtiyacını kendi karşılama yoluna giderken 1861'den itibaren göçlerin yoğunlaşmaya başlamasıyla birlikte bu düşüncesinden vazgeçmiştir¹⁰⁴⁵. Muhacir sayısının bir hayli artması ve Osmanlı hazinesinin bu masrafları karşılama noktasında yetersiz kalması bu duruma yol açarken sonraki süreçte devlet muhacirlere en azından barınacakları küçük bir kulübe inşa etmeleri için 250 kuruş hane yardımı yapılmasına karar vermiştir¹⁰⁴⁶. Devletin yaptığı bu yardım hane inşası için çoğu zaman yetersiz kalmakla birlikte yerli halkın yardımlarıyla muhacirlerin hanelerinin inşa sürecine başlanmıştır. İskân bölgelerine sevk edilen muhacirler yerli ahalinin yanında bir süre misafir olarak iskân edilmişler ayrıca yerleştirilecekleri bölgede boş evler bulunursa buraların yerli ahalinin yardımları ile

¹⁰⁴² BOA, DH.MKT, 1323/61.

¹⁰⁴³ BOA, DH.MKT, 1381/86.

¹⁰⁴⁴ BOA, DH.MKT, 1433/32.

¹⁰⁴⁵ Saydam *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 162-164.

¹⁰⁴⁶ BOA, Y.PRK.KOM, 1/26.

tamir edilerek muhacirlere tahsis edilmesine karar verilmiştir. Muhacirler geçici olarak yerleştirildikten sonra kendilerine hane inşa edilecek arazilerin tahsis edilmesiyle birlikte evlerinin yapımına başlanmıştır¹⁰⁴⁷.

Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen muhacirlere hanelerini inşa etmek için devlet ve yerli ahali önemli derecede katkıda bulunmuştur. 1861 yılında Kastamonu meclisinden merkeze gönderilen yazıda, Kastamonu Sancağı'nda iskân olunmak üzere sevk edilen muhacirlerin Taşköprü kazasının Mahreoluğu isimli mevkiide iskân edilmelerine karar verilmiş ve dokuz hane 30 nüfus muhacir için evler inşa edilmiştir. İnşa edilen evlerin masrafları ile birlikte muhacirlerin ziraate başlamaları için gerekli olan tarım aletleri ve hayvanların masrafları Cide, Hoşalay ve diğer kazaların ahali tarafından karşılanmıştır¹⁰⁴⁸. Yine aynı yıl içinde Bolu'nun Düzce kazasında iskân edilen Besleney Çerkesleri için 160.993 kuruş bedelle Develi Kırında 32, Muncurlu'da ise 17 hane inşa edilerek toplamda 49 hane muhacirlere tahsis edilmiştir¹⁰⁴⁹. 1862 yılında Bolu'nun Düzce ve Üskübi kazalarında iskân edilen Çerkes muhacirleri için hane inşasına başlanmış, hanelerin kereste ve amele ücreti olan 37.000 kuruş Bolu Kaymakamı Hamdi Efendi'nin zimmetinde olduğundan Düzce ahalisinin vekili İzzet Efendi tarafından verilen arzuhal ile tahsil edilmesi talep edilmiştir¹⁰⁵⁰.

Kastamonu ve İnebolu yoluyla 1864 yılında Çankırı'ya sevk edilen 415 hane Çerkes muhaciri sancak dâhilinde yerleştirilerek barınmaları için tanesi iki bin kuruştan 115 hane inşa edilmiş ve toplamda muhacirlerin hane masrafları için 230.000 kuruş harcanmıştır¹⁰⁵¹. Çankırı ahalisinin yardımlarıyla inşa edilen muhacirlerin haneleri ve diğer masraflar için harcanan 470.470 kuruş hazineye bağışlanmıştır¹⁰⁵². 1866 yılında Çankırı'nın İç kazasında iskân edilen muhacirlerin barınmaları için ahali tarafından inşa edilen hanelerin yanı sıra kaza dâhilinde boş bulunan ahır ve samanlık gibi alanlarda yerleşime açılarak 100 hane muhacirlere tahsis edilmiştir. Muhacirlere hane başına birer ikişer yatak, kilim, araba ve hayvan ücreti ile hane yapımında

¹⁰⁴⁷ BOA, İ.MVL, 541/24269.

¹⁰⁴⁸ BOA, BEOVGG.d, 150. G:11.

¹⁰⁴⁹ BOA, ML.MSF.d, 15497.

¹⁰⁵⁰ BOA, A.MKT.UM, 573/72.

¹⁰⁵¹ BOA, İ.DH, 528/36553.

¹⁰⁵² BOA, A.MKT.MHM, 311/74.

kullanılan malzemelerin temini için ahaliden kişi başı altışar para yardım toplamıştır¹⁰⁵³. 1866 yılında Kastamonu'nun Devrekâni, Göl, Sorgun, Daday, Akkaya ve Taşköprü kazalarında muhacirler için 79 hane inşa edilmiştir. Muhacirlerin hane bedeli ve diğer masrafları için harcanan 398.530 kuruş yerli halkın yardımlarıyla karşılanarak hazineye bağışlanmıştır¹⁰⁵⁴. Kastamonu halkının muhacirler için yaptığı bu yardımın diğer vatandaşlara da örnek olması için Takvîm-i Vekâyi'de yayınlanmasına karar verilmiştir¹⁰⁵⁵.

Tablo 43: 1866'da Kastamonu sancağının kazalarında iskân edilen muhacirler için hane inşası ve diğer masraflar için verilen paranın miktarı¹⁰⁵⁶.

Kaza/ Nahiye	Hane bedeli	Hane	Ekmek bedeli	Nakit para	Nakliye ücreti	Cenaze masrafı
Devrekâni	49.000	49	28.500	-	19.060	1.555
Akkaya	3.000	3	17.680	14.000	23.290	-
Göl	-	-	5.025	6.000	14.810	740
Sorgun	-	-	-	4.000	6.245	-
Daday	3.000	3	-	7.000	8.135	-
Taşköprü	33.086	19	15.200	19.297	25.732	-
Köni	4.266	3	10.120	7.500	12.690	-
Gökçağaç ve Akviran	2.844	2	2.150	5.077	3.118	-
Genel Toplam	95.196	79	78.675	62.874	113.080	2.295

Çankırı Sancağı'nın kazalarına 1866 yılında iskân edilen Çerkes muhacirleri için yerli ahali tarafından 372 hane inşa edilmiş ayrıca muhacirlerin nakliye, yemek, elbise, arazi ve cenaze masrafları için de yerli halk yardımlar da bulunmuştur. Bu masraf kalemlerinde muhacirler için harcanan paranın miktarı 2.424.836,5 kuruşa

¹⁰⁵³ BOA, MVL, 719/114.

¹⁰⁵⁴ BOA, BEOVGG.d, 154. G: 149.

¹⁰⁵⁵ *Takvîm-i Vekâyi*, S. 845, 2 Muharrem 1283/17 Mayıs 1866.

¹⁰⁵⁶ BOA, İ.MVL, 551/24752; Saydam *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 189.

ulaşmıştır. Muhacirler için harcanan bu para yerli ahali tarafından hazineye bağışlanmış ve bu husus için Takvîm-i Vekâyi¹⁰⁵⁷ ve Cerîde-i Havâdis'te ilan edilmiştir¹⁰⁵⁸.

Tablo 44: Çankırı'da iskân edilen Çerkes muhacirleri için 1866 yılında inşa edilen hanelerin sayısı ve inşa bedeli¹⁰⁵⁹.

Kaza	Hane sayısı	Hane bedeli/Kuruş*
Çankırı	82	164.000
Tuht	16	32.400
Kargı ve Öğez	20	40.000
Koçhisar ve Tecvire	42	84.100
Milan, Karacaviran ve Kurşunlu	27	54.000
Çerkeş ve Boğaz	45	90.000
Karapazar, Şabanözü, Kuru ve Nallu?	26	53.750
Kalecik	52	105.000
İnallu ve Ballu	16	33.000
İskilip	46	93.600
Toplam	372	749.850

Rumeli'den Bartın taraflarına 1878 yılı içerisinde sevk edilen 2.786 nüfus Sohum muhaciri ile 1.101 nüfus Tırnova muhacirlerinin iskânları için kış gelmeden 600 hane inşa edilmesine karar verilmiştir. Hanelerin inşa sürecinde yapılan masraflar Bartın halkı tarafından ekilen ve hasatı yapılan 8.000 kile zahirenin satılarak buradan elde edilen gelirle karşılanmıştır. Bartın halkının muhacirler için yaptığı bu yardımdan çok memnun kalan merkezi hükümet bu yardımı yapan kişilerin isimlerini gazetelerde

¹⁰⁵⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, S. 847, 18 Muharrem 1283/2 Haziran 1866.

¹⁰⁵⁸ BOA, İ.MVL, 552/24782.

¹⁰⁵⁹ BOA, İ.MVL, 552/24782; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 188.

* Hane bedeli hesaplamalarında bir hane için kaç kuruş paranın harcandığı hakkında arşiv belgesinde net bir bilgi bulunmamaktadır. Diğer bir belgede Çankırı sancağında inşa edilen muhacir hanelerinin bedeli hane başına 2.000 kuruş olarak gösterildiğinden burada da bir hanenin inşa bedeli 2.000 kuruş olarak hesaplanmıştır.

ilan ettirmiştir¹⁰⁶⁰. 1879 yılında Kastamonu'nun Araç kazasında iskânları düşünülen muhacirlerin hanelerinin inşasına başlanmış ve hanelerde kullanılacak kerestelerden vergi alınmamasına karar verilmiştir¹⁰⁶¹. Muhacirlerin haneleri inşa edilip yerleşimleri temin edildikten sonra kendilerine tahsis edilen hanelerin tamire muhtaç olması durumunda talep edilecek keresteden vergi alınacağı ayrıca belirtilmiştir¹⁰⁶². 1909 yılında dört hane olarak Bolu'da iskân edilen muhacirler için hane inşası ve diğer masraflar için 2.237 kuruş masraf yapıldığı ve bu meblâğın Bolu emvalinden karşılandığı bildirilmiştir¹⁰⁶³.

3.1.3. Arazi Tahsisi ve Zirai Yardımlar

Osmanlı Devleti topraklarına göç eden muhacirleri kalıcı olarak iskân ettikten sonra ekonomik olarak kendi geçimlerini sağlayabilmeleri için muhacirlere devlet arazilerinden yer tahsis ederken aynı zamanda ziraat yapabilmeleri için gerekli tarım araç-gereçleri ve hayvan desteğinde de bulunmuştur. Göç eden muhacirler geçici iskân bölgelerinden kalıcı iskân sahalarına sevk edildikten sonra yerleşimlerini temin eden Osmanlı Devleti muhacirlere iskân edildikleri bölgelerde bulunan ve boş olan miri, vakıf ve çiftlik arazilerinden toprak tahsis etmiş ayrıca muhacir iskânı son bulana kadar boş arazilerin kimseye verilmemesi yönünde emirler yayınlamıştır¹⁰⁶⁴. Muhacirler kendilerine arazi tedarik edilip tarımsal faaliyetlere başlayana kadar yerli ahalinin yanında ortakçılık, rençberlik ve amelelik gibi işlerde istihdam edilmişler böylelikle muhacirlerin bu süreçte mümkün olduğu kadar devlete yük olmamaları amaçlanmıştır¹⁰⁶⁵. Muhacirlere verilecek arazilerin sulak ve verimli yerlerden olmasına dikkat eden Osmanlı Devleti ilk zamanlar hangi muhacire ne kadar arazinin verileceğini bir hükme bağlamamış bu durum ise farklı farklı uygulamaların yapılmasına ve çeşitli sorunların oluşmasına neden olmuştur. Muhacirlere verilecek

¹⁰⁶⁰ BOA, DH.MKT, 1325/31.

¹⁰⁶¹ BOA, İ.ŞD, 48/2664.

¹⁰⁶² BOA, BEOAYN.d, 1152.

¹⁰⁶³ BOA, DH.MUI, 18/4.

¹⁰⁶⁴ BOA, A.MKT.MHM, 239/80; BOA, A.MKT.NZD, 420/52.

¹⁰⁶⁵ BOA, İ.MVL, 541/24269.

arazilerin miktarını belirleme ihtiyacı hisseden Osmanlı Devleti, 1858 Arazi Kanunnamesi¹⁰⁶⁶ gereğince verimli arazilerden 70, orta verimli arazilerden 100 ve verimi düşük olan arazilerden ise 130 dönüm arazinin muhacirlere tahsis edilmesine karar vermiştir¹⁰⁶⁷.

Arazilerin tahsis edilmesinden sonra tarımsal faaliyetlerin başlaması için gerekli malzemeler devlet tarafından muhacirlere temin edilmiştir. 1865'te yayınlanarak muhacir bulunan bütün vilayet ve sancaklara gönderilen İskân Talimatnamesi'nde her haneye bir çift öküz ile beş kile tohumluk zahire yardımı yapılacağı belirtilmiş ve bir defaya mahsus olmak üzere muhacirlere tahsis edilecek arazinin yerli ahali tarafından sürülmesi istenmiştir. Talimatnamenin devamında beş nüfus bir muhacir hanesi olarak varsayılmış ve iki haneye bir çift öküz verileceği eğer bir hane 10 nüfustan oluşuyorsa yalnızca bu gibi durumlarda bir haneye bir çift öküz verileceği ifade edilmiştir¹⁰⁶⁸. Bunun yanı sıra muhacirlere tarım yapmaları için gerekli araç-gereçlerin temin edileceği muhacir bulunan bölgelere gönderilen yazılardan anlaşılmakta olup bunların cinsi ve miktarı hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Muhacirlere temin edilen tarım aletlerinin çapa, kazma, kürek ve saban gibi çift aletleri olduğu düşünülebilir¹⁰⁶⁹. Devlet muhacirlere arazi ve ziraat yapmaları için gerekli araç-gereçleri temin ettikten sonra bazı muhacirlerin ellerindeki eşyaları satarak başka yerlere firar ettiği durumlarla karşılaşmıştır. Bunun önlenmesi için muhacir bulunan bölgelere emirler gönderilmiş ve muhacirlerin ellerindeki araç gereçleri satarak başka yerlere göç etmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını taşradaki kamu görevlilerinden istemiştir¹⁰⁷⁰. Devlet tarafından muhacirlere arazi ve tarımsal faaliyetlere başlamaları için yardım faaliyetleri devam ederken benzer yardımların muhacirlerin iskân edildiği bölgelerdeki yerli halk tarafından da yapıldığı

¹⁰⁶⁶ 1858 Arazi Kanunnamesi'nde çiftlik için "Kanunen çiftlik her sene ziraat olunur ve hasılat verir. İki öküzlük yer bir çiftlik demektir ki en verimli yerlerden 70-80 dönüm, orta verimli yerden 100 dönüm ve verimsiz yerden 130 dönüm kadar araziden ibarettir." Bkz. Habibe Polat, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y. 7, (2022), s. 1790.

¹⁰⁶⁷ BOA, Y.PRK.KOM, 2/13; BOA, Y.HUS, 162/53; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 170; Asan, *Kırım ve Kafkasya'dan*, s. 149.

¹⁰⁶⁸ BOA, İ.MVL, 541/24269.

¹⁰⁶⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 172.

¹⁰⁷⁰ BOA, DH.MKT, 2611/91; BOA, DH.UMVM, 123/21.

görülmektedir. Kastamonu Vilayeti'ne iskân edilen muhacirlere de bu tür yardımların sağlandığı arşiv belgelerinden tespit edilmiştir.

Düzce kazasına 1860 yılında iskân için sevk edilen Çerkes muhacirlerinden 20 hanenin çok fakir bir durumda olmaları, ellerinde ziraat yapacak hayvan ve araç gereçleri olmadığından zor durumda kaldıkları anlaşılmıştır. Muhacirlerin sıkıntılarının giderilmesi ve ziraate başlamaları için mal sandığından 30.000 kuruşun muhacirlere borç olarak verilmesine karar verilmiştir¹⁰⁷¹. Kastamonu'da 1861 yılı boyunca iskân edilen muhacirlerin öküz, tohum ve diğer ihtiyaçları bölge halkı tarafından karşılanmış, yardım kampanyalarında toplanan paranın miktarı Muhacirîn Komisyonu'na bildirilmiştir¹⁰⁷². Komisyondan gönderilen cevapta muhacirlere karşı gösterilen bu yardımsever tutumdan çok memnun kalındığı Kastamonu Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir¹⁰⁷³. 1861'de Bolu'nun Düzce kazasında iskân edilen muhacirlere iskân talimatları gereğince öküz, tohum ve gıda yardımı verilmesi hakkında Bolu Kaymakamı'na emir gönderilmiştir¹⁰⁷⁴. Yine 1861 yılı içinde Kastamonu'da iskân edilen muhacirlerin öküz, tohum ve diğer ihtiyaçları için zengin ahaliden para toplandığı ve bir sene içinde muhacirler için harcanan paranın üç bin kuruş olduğu merkeze bildirilmiştir¹⁰⁷⁵. 1862 yılında Kastamonu'nun Taşköprü kazasında iskân edilen dokuz hane 30 nüfus Çerkes muhacirinin tohum, çift aletleri ve diğer masrafları için yerli ahali tarafından 15.000 kuruş harcanmıştır. Bu masrafların üçer bin kuruşu Cide ve Hoşalay, ikişer bin kuruşu Boyalı, Gökçe ağaç ve Akviran kazaları, beş bin kuruşu ise Kastamonu ahalisi tarafından karşılanmış ve bu hususun Cerîde-i Havâdis'te¹⁰⁷⁶ ilan edilmesine karar verilmiştir¹⁰⁷⁷.

1865'te Kastamonu Sancağı'nın Devrekâni kazasında Belovacık isimli mevkiide iskân edilen muhacirlere verilen araziler kaza ahalisi tarafından

¹⁰⁷¹ BOA, A.MKT.MHM, 431/70; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 146.

¹⁰⁷² BOA, A.MKT.NZD, 368/76.

¹⁰⁷³ BOA, A.MKT.NZD, 369/75.

¹⁰⁷⁴ BOA, A.MKT.NZD, 379/28.

¹⁰⁷⁵ BOA, BEOVGG.d, 150, G:6.

¹⁰⁷⁶ Cerîde-i Havâdis, S. 1077, 3 Şaban 1278/3 Şubat 1862.

¹⁰⁷⁷ BOA, A.MKT.NZD, 394/11; BOA, A.MKT.NZD, 396/49.

sürülmüştür¹⁰⁷⁸. 1865 yılında Düzce'nin Darıyeri Boğazı'nda iskân edilen Ubih Çerkeslerinden 50 hane 220 nüfusa ziraat yapmaları için 100 dönüm arazi tahsis edilerek tarım aletleri, öküz ve tohumluk zahire temin edilmiştir. Ancak bir süre sonra muhacirler tarafından yapılan şikâyetle arazilerine yerli ahali tarafından yapılan müdahaleden dolayı zor durumda olduklarını ve ellerinde bulunan öküzleri keserek yemek zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Yapılan tahkikat sonucu muhacirlerin arazisine yerli halk tarafından herhangi bir müdahalenin yapılmadığı, muhacirlerin zor durumda kalmasının sebebinin kendilerine verilen arazinin yeterli olmadığından kaynaklandığı anlaşılmıştır. 30 hane 150 nüfus muhacirin ziraat yapabilecekleri toprak ve gerekli tarım aletlerinin olmadığı, kalan 20 hane 70 nüfus muhacirin ise öküz ve tohumluklarının bulunduğu ancak ziraate elverişli arazilerinin olmadığı tespit edilmiştir. Muhacirlerin zaruretlerinin giderilmesi için iki haneye bir çift öküz ve 10 dönüm arazi verilmesi gerektiği ve bunun için 30 bin kuruşun mal sandığından muhacirlere borç olarak verilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁷⁹

Çankırı'nın İskilip kazasına 1865 yılında iskân edilen Çerkes muhacirlerine ziraat yapmaları için İskân Memuru Muhtar Efendi, Çankırı Tapu Kâtibi ve meclis üyeleri huzurunda 58 kıta, Nogay muhacirlerine ise 94 kıta arazi taksim edilerek deftere kaydedilmiştir. Çankırı'nın Çerkeş ve Boğaz kazalarında iskân edilen Çerkes muhacirlerine 90, Kalecik kazasında iskân edilenlere 58, Kargı ve Ögez kazasına yerleştirilenlere 60, İnallı ve Ballı kazalarında iskân edilenlere 63, Koçhisar ve Bucura kazasında bulunanlara 86, Karacaviran, Kurşunlu ve Milan kazalarında bulunanlara 70, Karapazar, Kuru, Şabanözü ve Nallu kazalarında bulunanlara 155 ve Tuht kazasında iskân edilen Çerkeslere ise 77 kıta arazi devlet ve yerli ahali tarafından tahsis edilmiştir. Çankırı kazasında iskân edilen Çerkes muhacirlerine tahsis edilen 254 kıta arazi ile birlikte 1865 yılında sancak dâhilinde iskân edilen Çerkes ve Nogay muhacirlerine verilen arazilerin miktarı toplam 270 köy ve mahalle de 1.065 kıta arazide 27.027 dönümdür¹⁰⁸⁰.

¹⁰⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM, 323/19.

¹⁰⁷⁹ BOA, ŞD, 1638/5; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 111.

¹⁰⁸⁰ BOA, MVL, 719/114.

Tablo 45: Çankırı’da 1865 yılında muhacirlere dağıtılan arazilerin miktarı¹⁰⁸¹.

Çankırı sancağı ¹⁰⁸²	Verilen Arazi/Kıta	Muhacir
Çankırı kazası	254	Çerkes
İskilip kazası	58	Çerkes
İskilip kazası	94	Nogay
Çerkeş kazası	80	Çerkes
Boğaz kazası	10	Çerkes
Kalecik kazası	58	Çerkes
Kargı kazası	50	Çerkes
Öğez kazası	10	Çerkes
Ballı kazası	42	Çerkes
İnallı kazası	21	Çerkes
Koçhisar kazası	48	Çerkes
Bucura kazası	38	Çerkes
Karacaviran kazası	5	Çerkes
Kurşunlu kazası	31	Çerkes
Milan kazası	34	Çerkes
Karapazar kazası	87	Çerkes
Kuru kazası	9	Çerkes
Şabanözü kazası	42	Çerkes
Nallu kazası	17	Çerkes
Tuht kazası	77	Çerkes
Toplam	1.065	

Çankırı Sancağı’nda arazi tahsis edilen muhacirlere hangi köy ve mahallede arazi verildiği arşiv belgelerinden tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda Çankırı Sancağı

¹⁰⁸¹ BOA, MVL, 719/114.

¹⁰⁸² Okunamayan kaza isimlerinin tespiti için “Tanzimat’tan Birinci Dünya Harbi’ne Çankırı Sancağı (1839-1914) isimli doktora tezinden faydalanılmıştır. Bkz. Sıraç Aktürk, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Harbi’ne Çankırı Sancağı (1839-1914)” (Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi), 2020.

kazalarında muhacirlere arazi tahsis edilen mahalle ve köylerin isimleri ile dağıtılan arazilerin miktarı verilmiştir.

Tablo 46: 1866'da Çankırı'da muhacirlere arazi verilen köylerin isimleri¹⁰⁸³.

Kaza	Köy	Arazi/Dönüm	Köy	Arazi/Dönüm
İskilip*	Çay	393	Kilko?	120
	Eski	320	Karaburun	92
	Harun	290	Samanyüzü	300
	Kuruçay	120	Belviran	65
	Dorukseki	65	Mezbur	65
	Yatuk	100	Kayaağzı	150
	Bahaeddin	300	Örübağ	300
	Tepe Bayat	200	Musular?	55
	Yağyarlık?	120		
İskilip*	Kuzuluk	282	Yalınkise	60
	Kuz	60	Uhudyakası	90
	Tepe Tahte'l-tarik	100	Beyoğlan	70
	Karmış	192	Yenice	135
	Sorhun*	206	Çukur	205
	Yatukçu	100	Kuruçay	85
	Bayat/Bayan	145	Kotuğun	40
	Saray	122	Kayaağzı	191
	Nehan Viransökü	70	Akçasu	60
	Çay	60	Karaburun	110
	Yalakçay	66	İbik	41

¹⁰⁸³ BOA, MVL, 719/114.

* Çerkes muhacirlerine verilen araziler.

* Nogay muhacirlerine verilen araziler.

* Günümüzde ki ismi Sorkun'dur.

	Çatkara	70	Kayı	60
	Beyoğlu	31	-	
	Kurtlar ve Edris	85	Karalar ve Okçular	80
	Eymur	77	Kâhta?	150
	Bedil	131	Ovacık	160
	Yalak Çukurvıran	80	Saçak	200
	Dikenli	125	Saraycık	100
Çerkeş	Ağa	110	Yumaklı	105
	Yortan	110	Dağçukuraltı	105
	Ak Hasan	90	Bozoğlu	108
	Şeyh Doğan	102	Kadıorta	90
	Viran	80	Türbaşı	141
	Ören	110	Dere	90
Boğaz	Yeni	70		
	Çöte*	40	Yılanlı	110
	Elecek	110	Karacakaya	120
	Mezat	130	Yalm	90
Kalecik	Çiftlik	100	Taş?	112
	Çandır	46	Kuyucak	100
	Gökçeviran	100	Payas/Yayas?	100
	Yenice	200	Tavşancık	120
	Mahmudlar	110	Avkaz	100
	Kınık	90	Dokuztobra	100
	Timurtaş	160	Koyunbaba	100
	Halfet	105	Eski	100
	İmam Bey*	155	Orta*	100

* Günümüzdeki ismi Yeni Çöte'dir.

* Belgede mahalle olarak gösterilmiştir..

	Mihri Hatun*	200	Dere	95
	Hafirler/Hakirler?	155	Haliler	100
Kargı	Karakise	90	Pelitözü	80
	Göl	90	Tekyenişin	120
	Çaykışla	55	Köprübaşı	106
	Maksudlu	115	Aynalı	200
	Suluk/Suluk?	200	Ortalıca	150
Öğez	Kara	100	-	
	Kemalli	116	Kavşud?	89
Ballı	Kethüdalı	116	Bostanlı	56
	Hüseyinli	68	Hacılar	141
	Kavlaklı	152	-	
	Araf?	124	Mezbûr	80
İnallı	Çaçaklar	112	Uzak	60
	Mezbur	48	Günlöse?	55
	Koçhisar	100	Baslama	30
	Kise	50	Yazı	80
Koçhisar	Çendire	55	Yukarıbozan	65
	Engin	60	Hacı Hasan	60
	Saraycık	80	Bey	70
	Kale	75	Aşağımeydan	65
	Musa	80	Onaç	90
	Mülayim	90	Seku	50
	İlisalık	105	-	
	Aluç	50	Dere	60
	Taşlı Pınar	95	Alpagut	70
	Gaziler	90	Oda Hasan	80

* Belgede mahalle olarak gösterilmiştir..

* Belgede mahalle olarak gösterilmiştir..

Bucura	Nefsi Bucura	7	Belviran	83
	Ömerli	85	Gülen	50
	Okçular	85	Süleyman Hacılar	70
Karacaviran	Karacaviran	155	-	
Kurşunlu	İğdir	50	Köpürlü	96
	Çavundur	85	Çam	75
	Yozgat	85	Kapaklı	95
	Yaban	85	Kurt	60
Milan	Akçakise	92	Bayramviran	55
	Dalkuz	50	Nefsi Milan	90
	Göğürt?	50	Çatkise	90
	Karataş	60	Elyevm Ağaç?	45
	Karacaoyuk	85	Üyük ve Demirli	90
	Eyüpözü	95	Karacalar	180
	Beysi	45	-	
	Kayılar	91	Buhya	100
Karapazar	Gökçeviran	115	Bükdüz	120
	Kırsakal	95	Avratili	80
	Orta	95	Kanlıca	80
	Basdak	170	Karağaç	83
	Eldek	94	Hacı Hasan	31
	Yuva	100	Sakralı/Sükürlü	100
	Buğurviran	82	-	
	Gümerdiğin	115	Kara Koçaş	95
Koru	Karaviran	70	-	
Şabanözü	Eregez	127	Gümerdiken	85
	Satılar	120	Sarısu	100
	Kutluşar	105	Arap	98
	Yenice	85	Kebiryaka	75

	Küçükyakalı	100	-	
	Gündoğmuş	120	Demirci	90
Nallı	Kara Musa	90	Kara Hacı	120
	Oyum İğde?	90	Özbek	83
	Yukarı	75	Yukli	60
	Bigay	80	Sazcağaz	75
Tuht	Boluca	65	Babsa	66
	Karacaözü	70	Şeyh Osman	166
	Ayva	80	Müsellime	80
	Bademçay	50	Çiçek	90
	Yaka	83	Çakırlar	60
	Sarıkaya	60	Kollar	148
	Samiri	100	Topuzsaray	165
	Kavak	202	-	
	İnaç	60	Has Akçe	100
	Balıbdık	32	Değim	124
	Handiri	14	Anuza	66
Çankırı	İkiçam	34	Aşağı Çavuş	40
	Çayırpınar	21	Küçükklü	52
	Bayındır	107	Dedeli	74
	Yukarıalagöz	200	Aşağıalagöz	100
	Alıca	72	Karaşlı	20
	Nülen?	100	Akviran	54
	Germec	56	Hisarcık	200
	Hisarcıkkapısı	44	Büyükhacıbey	168
	Küçükxacıbey	100	Fene	50
	Alva	58	Hıdırlık	60
	Dedeli	120	Genek	68
	Maruf	216	Hacı	100

	Mudun	61	Berket?	130
Çankırı	Absari	14	Hoca Hasan	65
	Kayıçıvi	110	Yamukviran	71
	Samucak	108	Eskiahır	70
	Bereket	70	Kızılca	89
	Güllüce	75	Hacı Musa	70
	Çörekçiler	170	Ahlat	25
	Kuyupınar	46	Kisecik	92
	Dikenli	98	Telki/Tilki	200
	Mesudviran	33	Barak?	229
Toplam	141	14.461	129	12.566
Genel Toplam	Köy: 270		Arazi/Dönüm: 27.027	

Çankırı’da bulunan muhacirlere arazi ve tarım araç gereçlerinin temini için çalışmaların 1866 yılı boyunca devam ettiği görülmektedir. Merkezden Kastamonu Mutasarrıflığı ve Çankırı Kaymakamlığı’na gönderilen yazıda Kastamonu ve Çankırı’da iskân edilen muhacirlerin haneleri için gerekli yapı malzemelerinin ahali tarafından karşılanarak hanelerinin inşa edildiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra muhacirlere verilmesi gereken öküz ve çift aletlerinin henüz temin edilemediğinden bahsedilerek ziraat mevsimi geçmeden bu hususun biran önce halledilerek muhacirlere mahsul aldırılması gerektiği, aksi takdirde hazinenin yeni masraflar ile karşı karşıya kalacağı bildirilmiştir¹⁰⁸⁴. 1866 yılında Düzce kazasının Develi köyünde iskân edilen muhacirlere öküz ve tohum bedeli olarak 88.000 kuruş borç olarak Mal Sandığı’ndan verilmiştir¹⁰⁸⁵. 1866 yılında Kastamonu kazalarında iskân edilen muhacirlere ziraate başlamaları için arazi, zahire ve hayvan bedeli olarak nakdi yardımlar yapılmıştır.

¹⁰⁸⁴ BOA, MVL, 719/37.

¹⁰⁸⁵ BOA, BEOVGG.d, 154. G: 323.

Tablo 47: Kastamonu sancağının kazalarında iskân edilen muhacirlere 1866'da yapılan zirai yardımların miktarı¹⁰⁸⁶.

Kaza/Nahiye	Arazi bedeli	Zahire bedeli	Hayvan bedeli
Devrekânî	22.000	12.660	-
Akkaya	-	-	-
Göl	-	-	-
Sorgun	-	-	-
Daday	-	-	-
Taşköprü	-	2.450	3.750
Köni	-	1.925	1.750
Gökçağaç ve Akvıran	-	875	1.000
Genel Toplam	22.000	17.910	6.500

Muhacirlere arazi dağıtım sürecinde zaman zaman sorunların yaşandığı görülmektedir. 1866 yılında Sinop'un Bozburun isimli bölgesinde iskân edilen Çerkes muhacirlerinden 11 nüfusa verilen arazinin verimsiz olması onların ekip biçseler bile ürün alamamalarına neden olarak sefaletle düşmelerine yol açmıştır. Muhacirlerden Yakup Efendi tarafından verilen arzuhalde nakdi yardım talebinde bulunan muhacirlerin bu durumunun araştırılması, eğer iddialar doğruysa sancak dâhilinde daha verimli bir yerde iskân edilmeleri yönünde emir verilmiştir¹⁰⁸⁷.

Düzce kazasında iskân edilen Ubih Çerkeslerinden 30 nüfus muhacire 1867 yılında öküz ve nakdi yardım yapılmışsa da reisleri Cabi muhacirlere bu yardımları ulaştırmadığından bu durum onların sefil olmasına yol açmıştır. Muhacirlerin vekili tarafından verilen arzuhalde fakir olanlarına yardımların peyderpey verildiği ve reisleri Cabi'nin ise bunlara el koyduğundan bahisle bu yardımların muhacirlere yeniden adil bir şekilde dağıtılmasını talep etmiştir¹⁰⁸⁸.

¹⁰⁸⁶ BOA, İ.MVL, 551/24752.

¹⁰⁸⁷ BOA, MVL, 513/90.

¹⁰⁸⁸ BOA, MVL, 544/122; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 134-135; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 113.

Sinop'un Bozburun bölgesinde 1867 yılında iskân edilen 130 nüfus muhacire hane, arazi, öküz ve tohum yardımı sağlanarak iskânları temin edilmiştir. Ancak muhacirler bir süre sonra bulundukları yerde kalmak istemediklerini ve İslimiye'de bulunan akrabaları yanına iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır. Muhacirlere şimdiye kadar yapılan yardımların boşa gitmesini istemeyen Osmanlı Devleti onları Sinop Sancağı'nın istedikleri başka bir bölgesinde iskân etmeleri yönünde ikna etmeye çalışmış ancak muhacirler İslimiye'ye nakilleri yönünde ısrarcı olmuşlardır. Muhacirlerin ısrarcı tavrı karşısında yeni bir tahkikat yapılarak muhacirlerin sıkıntılarının giderilmesine karar verilmiştir¹⁰⁸⁹.

Tablo 48: Sinop'un Bozburun bölgesinde 1867'de iskân edilen muhacirlere yapılan yardımlar¹⁰⁹⁰.

Yakup Efendi Takımı		Hacı Ali Takımı	
Arazi	295 dönüm	Arazi	250 dönüm
Öküz ve tohum bedeli	13.900 kuruş	Öküz ve tohum bedeli	10.387 kuruş
Hane bedeli	52 hane, hane başına 250 kuruştan 13.000 kuruş	Hane bedeli	24 hane, hane başına 250 kuruştan 6.000 kuruş
Kurtköy'de iskân olunan 12 nüfusa verilen	716 kuruş	Tavizen yapılan masraf	1.410 kuruş
Toplam	27.611 kuruş	Toplam	17.797 kuruş
Genel toplam: 45. 408 kuruş.			

Ankara ve Kastamonu vilayetlerinde iskân edilen muhacirlere verilmek üzere 1875 yılında 10.000 çift ziraat hayvanı satın alınması planlanmıştır. İlk etapta 7.681 hayvan satın alınmış, Çankırı ve İskilip kazalarında bulunan muhacirler için de 1.100 hayvan temin edilerek toplamda 8.781 çift hayvanı satın alınmıştır. Bunun yanı sıra 4.000 çift damızlık hayvan daha temin edilmesi düşünülmüş ancak bu damızlıkların temini plan dışında olduğundan İlane-i Muhacirîn Komisyonu ile yapılan yazışmalarda

¹⁰⁸⁹ BOA, MVL, 726/56.

¹⁰⁹⁰ BOA, MVL, 726/56.

eldeki mevcut paranın damızlık hayvanları almaya yetmeyeceğinden dolayı Erzurum Vilayeti'nden iki milyon kuruş hazine adına talep edilmiştir¹⁰⁹¹.

Tablo 49: 1879'da Kastamonu vilayetinde muhacirlere yapılan zahire yardımlarının miktarı¹⁰⁹²

Yardım Sağlayan Yer	Zahire Kile-i İstanbul
Çankırı	910
-	7.090
Nakl-i yekûn	8.000
Çerkeş	500
İskilip	800
Bolu	847
Def'a Bolu	1.002
Göynük ve Mudurnu	31
Ereğli	226
Def'a Ereğli	2.859
Def'a Göynük ve Mudurnu	31
Taşköprü	60
Def'a Taşköprü	1.500
Tosya	394
İstefan kazasıyla Gerze ve Karasu nahiyesinden	3.925
İkinci def'a olarak Çerkeş'ten	1.800
Toplam	21.975 ¹⁰⁹³

¹⁰⁹¹ BOA, BEOAYN.d, 1142. G: 42.

¹⁰⁹² Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 74.

¹⁰⁹³ Erkan; çalışmasında bu sayıyı 26.476 olarak vermiştir ancak tabloda verilen sayılar toplandığından 21.975 sayısına ulaşılmaktadır; Bkz. Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki*, s. 74.

3.1.4. Nakliye Masraflarının Karşılanması

Osmanlı Devleti kara, deniz ve demiryolu ile topraklarına göç eden muhacirlerin yol masraflarının büyük çoğunluğunu imkânlar çerçevesinde karşılama yoluna gitmiştir. Kırım ve Kafkasya'dan göç eden muhacirler çoğunlukla deniz yolunu kullandığından Osmanlı Devleti muhacirlerin sevkî için vapurlar tahsis etmiş bunun yanı sıra tüccar gemileri ve yabancı şirketlerden gemiler kiralanmıştır¹⁰⁹⁴. Rumeli'den gelen muhacirler kara, deniz ve demiryolu ile göç ederken onların nakliye masrafları da devlet tarafından karşılanmıştır. Muhacirler Osmanlı topraklarına ulaştıktan sonra iskân edilecekleri bölgelere sevkleri esnasındaki yol masrafları da yine devlet ve yerli halk tarafından karşılanmıştır¹⁰⁹⁵.

Kastamonu'nun Tosya kazasından 1860 yılında Sivas'a iskân için sevk edilen muhacirlerin araba ve hayvan ücretleri kaza müdürü, meclis üyeleri ve Kastamonu memurları tarafından yapılan yardımlarla karşılanmış¹⁰⁹⁶ ve bu hususun Cerîde-i Havâdis'te ilan edilmesine karar verilmiştir¹⁰⁹⁷. 1861 yılında Sinop, Viranşehir, Ankara, Çankırı, Bolu, Kütahya, Konya ve Kocaeli'ye gönderilen muhacirlerin yevmiye ve nakliye ücretleri için 154.800 kuruş harcama yapılmıştır¹⁰⁹⁸. Yine 1861 yılı içerisinde Konya, Aydın, Bolu ve Gelibolu sancaklarında muhacirlerin ekmek, araba ve hayvan ücretleri için harcanan para 339.886 kuruştur¹⁰⁹⁹. 1864 yılında Çankırı'ya iskân için sevk edilen 400 hane muhacirin nakliye masrafları yerli ahali tarafından karşılanmış ve bu hususun gazetelerde ilan ettirilmesine karar verilmiştir¹¹⁰⁰. Yine 1864 yılında Düzce kazasına iskân için sevk edilen 40 hane muhacirin temel gıda ihtiyaçlarıyla birlikte nakliye masrafları Düzce halkı tarafından karşılanarak toplam 12.043 kuruş harcanmıştır.¹¹⁰¹ 1865 yılında Ankara ve Çankırı'da

¹⁰⁹⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 153.

¹⁰⁹⁵ Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler", s. 144-151.

¹⁰⁹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 191/57.

¹⁰⁹⁷ BOA, A.MKT.NZD, 321/68; BOA, A.MKT.MHM, 192/24.

¹⁰⁹⁸ BOA, İ.MVL, 4550/20066.

¹⁰⁹⁹ BOA, İ.DH, 479/32255.

¹¹⁰⁰ BOA, A.MKT.MHM, 309/44.

¹¹⁰¹ BOA, A.MKT.MHM, 315/9; Bozbiyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 155; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 110.

bulunan Çerkeslerin sevkleri esnasında kiralanan hayvan ve araba ücretlerinin devlet tarafından karşılanması ve muhacirlerden hiç para alınmadan iskân yerlerine ulaştırılması hakkında eski Bolu Kaymakamı'nın gösterdiği çaba merkezi hükümet tarafından takdir edilmiştir¹¹⁰².

Tablo 50: Kastamonu'da 1866'da muhacirlerin nakliyesi için harcanan paranın miktarı¹¹⁰³.

Kaza/Nahiye	Nakliye ücreti
Devrekâni	19.060
Akkaya	23.290
Göl	14.810
Sorgun	6.245
Daday	8.135
Taşköprü	25.732
Köni	12.690
Gökçağaç ve Akvıran	3.118
Genel Toplam	113.080

3.1.5. Gıda ve Yakacak Yardımları

Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den zor şartlar altında her şeylerini geride bırakarak Osmanlı topraklarına göç eden muhacirler geldiklerinde en başta temel ihtiyaç maddeleri açısından çok muhtaç bir durumda olduklarından devlet ve yerli halk gelen muhacirlere iskân süreci boyunca yiyecek ve yevmiye yardımı yapmak zorunda kalmıştır. Yevmiye ya da nân-ı aziz adıyla muhacirlere yapılan gıda yardımları ilk etapta ayni olarak yapılmış ancak göçlerin yoğunlaşması ve ayni yardımların dağıtılmasındaki zorluklar sonraki süreçte bu yardımların nakdi olarak yapılmasına

¹¹⁰² BOA, MVL, 713/11.

¹¹⁰³ BOA, İ.MVL, 551/24752.

neden olmuştur¹¹⁰⁴. Göçlerin yoğunlaşmaya başladığı 1860 yılı sonlarından itibaren gelen muhacirlerin yarısı fakir kabul edilerek günlük yarımşar kıyye ekmek bedeli ödenmiştir. Muhacirlere yevmiye ve gıda yardımları iskânlarının sağlanmasının ardında da devam etmiştir. Muhacirlere ziraate başlayıp ilk ürünlerini hasat edinceye kadar yevmiye yardımına devam edilmiştir. Örneğin 1861 yılında Sinop'ta bulunan Nogay muhacirlerinin fakir olanlarına günlük yarımşar kıyye ekmek bedeli ödenmesi kararlaştırılmış ve gelecek baharda iskân edilmeye kadar muhacirlere gıda yardımlarının ahali tarafından temin edilmesine karar verilmiştir¹¹⁰⁵.

Bolu'da muhacirlerin beslenmesi için 1861 yılında sarf olunan paranın miktarı 166.700 kuruş olmuştur¹¹⁰⁶. Düzce kazasına iskân için sevk edilen Besleney Çerkeslerinden 300 nüfusa yevmiye yardımı olarak 15.810 kuruş verilmiştir¹¹⁰⁷. 1861 yılında İstanbul'dan Sinop'a gönderilen muhacirlere dağıtılan ekmek bedeli 23.662 kuruştur¹¹⁰⁸. Çankırı'da iskân edilen Nogay muhacirlerine 1861 yılında verilen ekmek bedeli 26.035 kuruş olup bu meblâğ Çankırı Mal Sandığı'ndan karşılanmıştır¹¹⁰⁹. Besleney Çerkeslerinden 19 nüfusluk bir grup 1862 yılında Samsun'a gelmiş buradan Bolu'da bulunan akrabalarının yanına iskân talebinde bulunmuştur. Gelen muhacirlerin çok fakir olması ve Bolu'ya sevklerinin ancak ilkbaharda yapılabileceği göz önüne alınarak bir süre Samsun'da misafir olarak bekletilmeleri ve bu süre zarfında fakir ve muhtaç olanlarına günlük yarımşar kıyye ekmek verilmesi uygun görülmüştür. İlkbaharda araba ve hayvanlarıyla birlikte kara yoluyla Bolu'ya sevk edilecek muhacirlere ekmek yardımının Bolu'da da devam edilmesine dair Bolu Kaymakamına emir verilmiştir¹¹¹⁰. 1862 yılında Çankırı'da bulunan Nogay muhacirlerine dağıtılan ekmek bedeli 46.706 kuruştur¹¹¹¹.

¹¹⁰⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 156.

¹¹⁰⁵ BOA, A.MKT.MHM, 206/44.

¹¹⁰⁶ BOA, İ.DH, 475/31941.

¹¹⁰⁷ BOA, ML.MSF.d, 15497.

¹¹⁰⁸ BOA, İ.DH, 482/32430.

¹¹⁰⁹ BOA, İ.DH, 490/33209.

¹¹¹⁰ BOA, A.MKT.NZD, 394/76.

¹¹¹¹ BOA, İ.MVL, 480/21746.

Bolu'nun Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarında iskân edilen Çerkes muhacirlerinin ettikleri arazilerin hasadının 1866 yılında kötü olması ve kendilerine yetmemesi onların sefaletine yol açacağından üç kazada toplam 2.241 nüfusa mahsul alıncaya kadar yarımşar kıyye ekmek bedeli olarak yevmiye yardımı yapılmasına karar verilmiştir¹¹¹². 1878 yılında Bartın halkı muhacirlerin gıda ihtiyaçlarının karşılanması için tohumluk ve yemeklik olmak üzere kendi arazilerine ettikleri mahsulden bir seferlik öşür vergisi alınmaması yönünde talepte bulunmuşlardır¹¹¹³.

Göçlerin yoğunluk gösterdiği dönemlerde muhacirlerin sevk ve iskânında sorunlar yaşanırken aynı zamanda muhacirlerin işleri yönünden de ciddi sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. 93 Harbi'nden sonra göçlerin yoğunluk gösterdiği 1880 yılında Sinop'tan merkeze gönderilen bir yazıda Sinop'ta bulunan 2.000 kadar muhacirden 1.100'ünün açlıktan öldüğü kalan 900 nüfusun ise ölmek üzere olduğu belirtilerek muhacirlerin beslenmesi için acilen 10.000 kuruş zahire bedeline ihtiyaç olduğu bildirilmiştir¹¹¹⁴. 1888 yılında Rusya'dan göç ederek Sivas ve Mamuratü'l-aziz vilayetlerinde iskân olunmak üzere Sinop'ta karaya çıkan muhacir grubundan 80 nüfus hasta olmalarından dolayı Sinop'ta karantinaya alınmış ve kendilerine gıda yardımı yapılmasına karar verilmiştir¹¹¹⁵. 1900 yılında Kafkasya'dan göç ederek Düzce kazasının Hacı Bata Bey köyünde bulunan akrabaları yanında iskân edilen dört hane muhacirin çok fakir olmalarından dolayı 14 büyük ve dokuz küçük nüfusa yarımşar kıyye ekmek bedeli olan 6.840 kuruş yardım yapılmasına karar verilmiştir¹¹¹⁶. 1901 yılında Bolu ve Sinop sancaklarında bulunan muhacirin için harcanan ekmek bedeli 20.120 kuruşa yükselmiştir¹¹¹⁷.

Muhacirlere gıda yardımının yanı sıra yapılan diğer bir yardım ise kışlık yakacak odun, kömür ve elbise yardımıdır. 1861 yılında Kastamonu'da iskân edilmek üzere sevk edilen muhacirler için gereken odun ve kömürün parası 7.215 kuruş olup bunun 2.500 kuruşunu Kastamonu Mutasarrıfı, 800 kuruşunu Belediye Naibi Raşit

¹¹¹² BOA, MVL, 731/2.

¹¹¹³ BOA, DH.MKT, 2068/79.

¹¹¹⁴ BOA, BEOVGG.d, 931, G:41.

¹¹¹⁵ BOA, DH.MKT, 1485/77.

¹¹¹⁶ BOA, DH.MKT, 2395/100; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s.128.

¹¹¹⁷ BOA, A.MKT.MHM, 513/7.

Efendi, 500 kuruşunu Muhasebeci Vehbi Efendi, 300 kuruşunu Arazi Memuru Hamdi Efendi ile 300 kuruşu Mutasarrıf Kethüdası ve Divan Kâtibi Hakkı Efendi tarafından ödenmiş olup kalan 2.815 kuruş¹¹¹⁸ ise Kastamonu’da görevli memurlar ile bölgenin ileri gelenleri tarafından karşılanmıştır¹¹¹⁹. Muhacirlere yapılan bu yardımdan memnun kalan merkezi hükümet bu olayın Takvîm-i Vekâyi¹¹²⁰ ve Cerîde-i Havâdis’te ilan ettirilmesine karar vermiştir¹¹²¹. 1863 yılında Sinop’a gelen muhacirlerin çok fakir ve perişan bir halde olmasından dolayı depolarda bulunan eski askeri elbiseler muhacirlere tahsis etmiştir¹¹²².

Tablo 51: 1866 yılında Çankırı’da muhacirlere verilen çeşitli eşyalara ödenen para¹¹²³.

Sancak/Kaza	Yatak	Kilim	Elbise	Bakır eşya
Çankırı	33.000	8.800	-	16.500
Tuht	8.000	-	-	1.500
Kargı ve Öğez	6.400	1.600	-	3.000
Koçhisar ve Bucura	14.566	4.000	14.483	3.000
Milan, Karacaviran ve Kurşunlu	8.100	1.000	13.500	3.000
Çerkeş ve Boğaz	18.000	3.000	15.000	5.000
Kuru Pazar, Şabanözü, Kuru ve Nallu	25.800	4.300	-	18.000
Kalecik	21.200	-	2.300	7.576
İnallı ve Ballı	10.000	5.000	-	5.000
İskilip	-	5.840	60.000	75.000
Toplam	145.066	33.540	105.283	137.576

¹¹¹⁸ Cerîde-i Havâdis, S: 1031, 6 Ramazan 1277/18 Mart 1861.

¹¹¹⁹ BOA, A.MKT.MHM, 211/35.

¹¹²⁰ Haberin detayları ve yardım yapanların detaylı listesi için bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, S: 610, 23 Ramazan 1277/4 Nisan 1861.

¹¹²¹ BOA, A.MKT.MHM, 212/56.

¹¹²² BOA, A.MKT.MHM, 291/39.

¹¹²³ BOA, İ.MVL, 552/24782.

3.1.6. Sağlık, Eğitim ve Kültür Alanında Yardımlar

Osmanlı Devleti zor şartlar altında vatanlarını terk ederek topraklarına göç edenlerin tüm ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığı gibi aynı zamanda muhacirlerin sağlık ve eğitimi için çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Karadeniz sahil şeridinde muhacirlerin geliş noktası olan bölgelere hastane ve karantinahane gibi sağlık kurumları açan Osmanlı yönetimi ayrıca bölgeye çok sayıda doktor, hemşire ve eczacı da görevlendirmiştir¹¹²⁴.

Muhacirlerin sağlık sorunlarıyla “*Muhacirîn Sıhhiye Komisyonu, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi*” gibi kuruluşlar da yakından ilgilenererek muhacirlerin yoğun olarak bulunduğu bölgelere hastane açarak ve personel bulundurarak destek olmuşlardır¹¹²⁵. Özellikle göçlerin yoğunluk gösterdiği zamanlarda kitlesel olarak göç yollarına düşen muhacirler beraberlerinde birçok salgın hastalığı getirmiştir¹¹²⁶. 1864 yılında Trabzon’da bulunan muhacirler arasında görülen hastalıktan dolayı birçok muhacir hayatını kaybetmiştir¹¹²⁷. Bölgeye acil olarak bir doktorun gönderilmesi ayrıca muhacirlerin yoğun olarak bulunduğu Sinop ve Samsun bölgesine birer doktorun görevlendirilmesi istenmiştir¹¹²⁸. 1864 yılında muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği Bolu’da görevli Doktor Kadri Efendi’nin hem muhacir hem de yerli halktan hasta olanların tedavisinde gösterdiği üstün başarıdan memnun kaldığı ve kendisinin taltif edildiği görülmektedir¹¹²⁹. 1865 yılında Düzce’de bulunan

¹¹²⁴ Sinop’ta inşa edilen karantinahane hakkında. Bkz. BOA, DH.MKT, 1977/87; Trabzon ve Sinop sahillerinde inşa edilen karantina barakaları hakkında. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 561/1.

¹¹²⁵ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 168.

¹¹²⁶ Tuğba Erdem, “1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar”, *1864 Kafkas Techiri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 187-196.

¹¹²⁷ Özgür Yılmaz, “1864 Göçü’nde Trabzon”, *1864 Kafkas Techiri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 325-331; Ayrıca bkz. Özgür Yılmaz, “1864 Kafkas Göçü’nde Trabzon’da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 5, (2018), s. 1-31; Kerim Tiryaki-Zeynel Özlü, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Muhacirlerin Sosyal Hayata Entegrasyonunda Yaşanılan Salgınlar ve Sağlık Hizmetleri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, (2022), s. 358.

¹¹²⁸ BOA, A.MKT.MHM, 290/37.

¹¹²⁹ BOA, A.MKT.UM, 797/32.

Çerkes muhacirleri ve yerli halk arasında sıtma hastalığının ortaya çıkması üzerine hastalığın önlenmesi için merkezden sülfat istenmiştir¹¹³⁰.

Osmanlı Devleti muhacirlerin sağlık sorunlarıyla ilgilendiği gibi Müslüman olan ancak sünnetsiz olan muhacirlerin sünnet edilmesi yönünde de faaliyetlerde bulunmuştur. 1865 yılında Ankara ve Kastamonu vilayetleri genelinde 15-50 yaş arası birçok sünnetsiz muhacir bulunduğu ve ahali tarafından işinin ehli berberlere sünnet işinin yaptırılmak istendiği ancak yerli halkın olumsuz bir durum oluşmasından endişe ettiği bildirilmiştir. Muhacirler arasında 50-60 yaşları arasında sünnetsiz olanların olduğu göz önüne alınarak bu işin ehil biri tarafından yapılması için usta bir cerrahın bölgede görevlendirilmesi talep edilmiştir¹¹³¹. Muhacirîn Komisyonu'nda yapılan değerlendirmeler ve İskân Memuru Muhtar Efendi'nin verdiği rapora göre bölgede çok sayıda sünnetsiz muhacirin bulunmasından dolayı Cerrah Hüseyin Efendi'nin 500 kuruş maaş ve 1.500 kuruş harcırah ile bölgede görevlendirilmesine karar verilmiştir¹¹³². 1867 yılında Abaza muhacirlerinden birçoğunun göç etmeye başlaması üzerine muhacirlerin geliş noktaları olan Trabzon, Canik ve Sinop'a yeni iskân memurları tayin edildiği gibi yanlarına birer doktor da görevlendirilmiştir. Bölgede görevlendirilen doktorlar Haydarpaşa Hastanesi'nden Rasim Hüseyin Efendi, Bâb-ı Seraskeri Hastanesi'nden Bekir Ali Efendi ve Maltepe Hastanesi'nden Aziz Süleyman Efendi'dir¹¹³³. Ayrıca bölgede görevlendirilen doktorların yanına üç adet eczacı ile yeterli miktarda ilaçta verilmiştir¹¹³⁴.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren frengi hastalığı yaşanan göçlerinde etkisiyle Batı Karadeniz bölgesinde yayılmıştır¹¹³⁵. 1881 yılında Kastamonu Vilayeti'nin sancak ve kazalarında frengi salgınının hızla yayıldığı görülmektedir¹¹³⁶.

¹¹³⁰ BOA, A.MKT.MHM, 340/57; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 133.

¹¹³¹ BOA, MVL, 705/33.

¹¹³² BOA, MVL, 709/26.

¹¹³³ BOA, A.MKT.MHM, 380/57.

¹¹³⁴ BOA, MVL, 734/82.

¹¹³⁵ Coşkun Genç, "Batı Karadeniz'de Frengi Hastalığıyla Mücadele (1860-1922)", (Karabük Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019, s. 34.

¹¹³⁶ Kastamonu vilayetinde frengi hastalığı 1881 yılında İnebolu ve Taşköprü kazalarında görülmüştür. 1884 yılında hastalık Bartın, Ereğli, Azdavay, Cide, Araç, Safranbolu, Bolu, Düzce, Gerede, Göynük, Tosya, İskilip, Çankırı, Çerkeş, Sinop ve İstefan gibi yerleşim yerlerinde de yayılmış ve önlemler

1883 yılına gelindiğinde Düzce ve Taşköprü olmak üzere Kastamonu Vilayeti'nin birçok noktasında frengi illetinin görülmesinden dolayı bölgeye merkezden 1.500 kuruş maaşla dört doktor ve 800 kuruş maaşla eczacılar görevlendirilmesine karar verilmiştir¹¹³⁷. 1888 yılında Frengi hastalığı ile mücadele etmek için Kastamonu ve Safranbolu'da birer frengi hastahanesi açılmıştır. Hastalık kıyıya yakın şehirler olan Safranbolu, İnebolu ve Sinop'ta ağır bir şekilde seyretmiştir¹¹³⁸. Bunun nedenleri arasında Sinop ve İnebolu'nun muhacirlerin geliş noktası olan yerler arasında olmasının etkisinin büyük olduğu söylenebilir. 1897 yılına gelindiğinde ise Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilât-ı Sıhiyyesi Nizamnâmesi hazırlanmış ve frengi hastalığı ile mücadeleye devam edilmiştir¹¹³⁹.

Muhacirlerin sağlık sorunlarının yanı sıra onların eğitimlerine destek sağlayan Osmanlı Devleti muhacir iskân edilen her kasaba ve köyde en az bir cami ve mektep inşa etmeye özen göstermiş, inşa edilen cami ve mekteplerin masrafları devlet ile yerli ahali tarafından karşılanmıştır. Zaman zaman muhacirler de kendi çabaları ile yaşadıkları bölgelere cami ve mektep inşa etmişlerdir¹¹⁴⁰. Muhacir çocuklarının eğitimi ve ibadetleri için müderris ve naib gibi görevliler tayin edilmiş ayrıca muhacir gruplarının âlimleri yeni açılan cami, mektep ve medreselerde görevlendirilmiştir. Muhacir çocuklarının eğitimi için okullar açıldıktan sonra eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli araç gereçler devlet tarafından tedarik edilerek muhacirlere tahsis edilmiştir¹¹⁴¹. 1860 yılında Kastamonu'da iskânı kararlaştırılan Canboyluk Nogaylarından Kurbet ve Can Mehmet Efendi takımlarına istekleri üzerine müderris ve naib tayin edilmiştir¹¹⁴².

alınmaya çalışılmıştır. Bkz. Seda Özdemir, "XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde Salgın Hastalıklar", (Karabük Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019, s. 43.

¹¹³⁷ BOA, İ.DH, 890/70858; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 133.

¹¹³⁸ Genç, "Batı Karadenizde Frengi", s. 35.

¹¹³⁹ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2021, s. 69.

¹¹⁴⁰ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 170; Habibe Polat, "II. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.2, (2020), s. 138-139.

¹¹⁴¹ Kerim Tiryaki-Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklarının Sosyal Hayata Entegrasyonunda Eğitim Meselesi (19. Yüzyılın İkinci Yarısında)", *Tarih ve Günce*, S. 7, (2020), s. 336.

¹¹⁴² BOA, A.MKT.NZD, 329/37.

Çemguy/Temirgoy Çerkeslerinden olan ve 1866 yılında Bolu'nun Üskübi kazasının Hacı İbrahim Ağa Çiftliği'nde iskân edilen 150 nüfus muhacir için bir cami ile yanına bir sıbyan mektebi inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılacak cami ve mektep inşaatında muhacirlerden her gün 10 kişinin amele olarak çalışacağı ayrıca inşaat sürecinde lazım gelen bütün malzemelerin muhacirler tarafından temin edileceği belirtilmiştir. Yapılacak cami ve mektebe muhacirlerin ulemasından Ömer Efendi'nin tayin edilmesi talep edilmiştir. Yapılan tahkikat sonucu Ömer Efendi'nin bu göreve layık olduğu ve cami ile mektebin 6.148 kuruşa inşa olunacağı anlaşılmıştır¹¹⁴³. 1867 yılında Bolu'nun Üskübi kazasında bulunan muhacirler için inşa olunacak caminin masrafları merkezden talep edilmiştir¹¹⁴⁴. 1868 yılında Düzce kazasının Akçaşehir köyüne muhacirler için 5.000 kuruş maliyetle bir cami ve mektep yapılmasına karar verilmiştir¹¹⁴⁵. 1871 yılında Düzce kazasında iskân edilen Çerkes muhacirleri ibadet etmek için köylerine bir mescit inşa edilmesini talep etmişlerdir. Yapılan araştırmada böyle bir mescidin inşaatının 6.500 kuruşa mâl olacağı anlaşılmıştır. Mescidin inşası için gerekli olan 1.000 kuruşun muhacirler tarafından temin edileceği kalan 5.500 kuruşun ise Dâhiliye Nezareti tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir¹¹⁴⁶.

Düzce kazasında iskân edilen Çerkes muhacirlerinden ve Nakşibendi Tarikatı'ndan Âtîf Efendi tarafından 1873 yılında verilen arzuhalde muhacirler yaşadıkları bölgeye bir mescit ile yanına zaviye ve medrese inşa edilmesi için talepte bulunmuşlardır. 40 odalı bir medrese ile yanına bir mescit ve zaviye inşasının 60.000 kuruşa mâl olacağı anlaşıldığından Osmanlı Devleti'nin bu masrafı karşılamasının mümkün olmadığı belirtilerek muhacirlerin bu talebine olumsuz cevap verilmiştir¹¹⁴⁷. 1878 yılında Düzce'nin Gümüşabad nahiyesine tabi Nuhviran ve Bıkkı köylerinde iskân edilen 200 haneden fazla Abaza muhaciri yaşadıkları yerde bir cami olmadığından kendi imkânları ile köylerine bir mescit inşa ederek bu mescide Mustafa

¹¹⁴³ BOA, İ.MVL, 561/25226; BOA, BŞS 936, G:15.

¹¹⁴⁴ BOA, BEOVGG.d, 150, G: 120.

¹¹⁴⁵ BOA, MVL, 1055/16.

¹¹⁴⁶ BOA, İ.DH, 628/43699; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 130; Özlü, "19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler", s. 209-210; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 112.

¹¹⁴⁷ BOA, ŞD, 2875/20.

Efendi'nin imam olarak tayin edilmesini talep etmişlerdir¹¹⁴⁸. 1879 yılında Düzce'nin Kabahviran ve Bıçkı köylerinde meskûn bulunan Abaza muhacirleri çocuklarının eğitimi için bir mektep inşa edilmesi yönünde talepte bulunmuşlardır. Yapımı istenen mektebin kaç kuruşa mâl olacağının tespit edilerek keşif defterinin gönderilmesi istenmiştir.¹¹⁴⁹

Sinop'un Karasu nahiyesine bağlı Hasandere köyünde iskân edilen muhacirlerin çocukları için 1881 yılında sıbyan mektebi inşa edilmiş ayrıca diğer köylere bu tarz mektepler inşa edileceği bildirilmiştir¹¹⁵⁰. 1888 yılında Sinop'un Güllü köyünde iskân edilen muhacirlerin okuduğu sıbyan mektebindeki muallim için maaş tahsisi talebinde bulunulmuş ancak sıbyan mekteplerinin masrafları yerli ahali tarafından karşılandığından dolayı maarif hazinesinden böyle bir ödemenin yapılamayacağı ifade edilmiştir¹¹⁵¹. Aynı yıl Kastamonu'da muhacirler için kurulan mahalleye hayırsever Hacı Bata Bey'in varisleri tarafından inşa edilen camiye imam olarak 50 kuruş maaş ile Murtaza Efendi, müezzinlik, kayyımlık ve ferraşlık görevine ise 45 kuruş maaşla Murat Efendi tayin edilmiştir¹¹⁵².

Düzce'nin Hamidiye köyünde iskân edilen muhacirler için yöre halkı tarafından 1890 yılında köye bir cami inşa edilmiş ancak camii masrafları için harcanan para evkaf hazinesinden tahsil edilemediğinden caminin bütün inşa masrafları yerli ahali tarafından karşılanmıştır¹¹⁵³. 1890 yılında muhacir çocuklarının eğitimi için Düzce İbtidai Mektebi'ne muallim olarak Hacı Yakup Efendi tayin edilmiştir¹¹⁵⁴. 1895 yılında Düzce'nin Abaza Hasan Bey köyünde iskân edilen 100 haneden fazla muhacir yaşadıkları köyde bir cami ve mektep olmadığından taş ve keresteleri kendileri tarafından karşılanarak bir cami ve mektep inşa edilmesi yönünde

¹¹⁴⁸ BOA, BŞS, 979, G: 36; Işıl Yurtışığı, "979 numaralı Bolu Şer'iyye Sicilinin XIX. yüzyıl Bolu Tarihine Katkıları (H.1295?1296/ M.1878?1879)", (AİBÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Bolu 2009, s. 324-325.

¹¹⁴⁹ BOA, MF.MKT, 61/1; Bozbiyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 130.

¹¹⁵⁰ BOA, MF.MKT, 72/112.

¹¹⁵¹ BOA, DH.MKT, 1476//89.

¹¹⁵² BOA, DH. MKT, 1480/63.

¹¹⁵³ BOA, DH.MKT,1717/87; Bozbiyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 128.

¹¹⁵⁴ BOA, ŞD. 2560/36, Bozbiyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 131.

talepte bulunmuşlardır. Bu talebi değerlendiren hükümet gereğinin yapılması yönünde Bolu’da bulunan kamu görevlilerine emir vermiştir¹¹⁵⁵. 1900 yılında Sinop’un Ayancık kazasının Adliye köyünde iskân edilen muhacirler bulundukları köye bir mektep ve cami inşa etmek niyetinde olduklarını belirterek inşaat için gerekli olan dört bin kuruşun hazineden karşılanması için yardım istemeleri üzerine gereken meblâğın hazineden verilmesine karar verilmiştir¹¹⁵⁶.

3.2. Muhacirlerin İskân Sürecinde ve Sonrasında Karşılaşılan Sorunlar

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçler sürecinde hem Osmanlı Devleti’nin siyasi, askeri ve ekonomik olarak güç bir durumda olması hem de muhacirlerin bir savaş ve kargaşa ortamından kaçarak göç yollarına düşmeleri her iki taraf açısından sevk ve iskân sürecinin sancılı geçmesine neden olmuştur. Muhacirler göç yolculukları esnasında ve Osmanlı topraklarına ulaştıktan sonra çeşitli sorunlar ile karşı karşıya kalmışlardır¹¹⁵⁷. Topraklarına gelmek isteyenlere kapılarını açan Osmanlı Devleti muhacirleri mümkün mertebe yeni vatanlarına en iyi şekilde yerleştirmeye gayret ederken gelenlerin beklenenden çok daha fazla sayıda olması ve devam eden ekonomik sıkıntılar muhacirlerin sevk ve kalıcı iskânları sürecinde çeşitli sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Muhacirlerin karşı karşıya kaldığı başlıca sorunlar şunlardır; kalıcı iskân sahalarına sevklerinin gecikmesi ve iskân organizasyonunda yaşanan aksaklıklar, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanmasındaki zorluklar, salgın hastalıklar ve buna bağlı ölümler, kalıcı iskân sahalarında barınacakları meskenlerin yapımına kadar açıkta kalmaları ve kendilerine tahsis edilmesi planlanan arazilerin temininde yaşanan zorluklardır¹¹⁵⁸. Sevk ve iskân sürecinde muhacirlerin zaman zaman kendilerine gösterilen iskân sahalarını beğenmemeleri, toplu olarak ya da akrabalarının yanında iskân talepleri, ülkelerine

¹¹⁵⁵ BOA, DH.MKT, 331/37; Bozbıyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 130..

¹¹⁵⁶ BOA, DH.MKT, 2318/13.

¹¹⁵⁷ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 82-87.

¹¹⁵⁸ Mehmet Demirtaş, “Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkas Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig*, S. 57, (2011), s. 18-37.

dönme teşebbüsleri ve iskân memurlarının suistimalleri¹¹⁵⁹ muhacirlerin Osmanlı topraklarına yerleşim sürecini sekteye uğratan diğer etkenler olarak söylenebilir.

Muhacirler kalıcı olarak iskân edildikten sonra bazen yerli halk ve devletten kaynaklanan bazen ise kendilerinden dolayı ortaya çıkan sorunlar ile karşı karşıya kalmışlardır. Farklı dil, din, kültür ve etnik yapıdan olan muhacirlerin yeni göç ettikleri Osmanlı topraklarına, kültürüne ve yaşadıkları bölgelerdeki yerli halka hemen uyum sağlamaları kolay olmamıştır. Yerleştirildikleri bölgelerde yerli halk ve devlet görevlileri ile zaman zaman sorunlar yaşayan muhacirlerin kalıcı iskânlarından sonra karşı karşıya kaldığı başlıca sorunlar; yerli halk ile yaşanan arazi ve sınır anlaşmazlıkları, muhacirlerin farklı dil, kültür ve geleneklere sahip olması ve bunun bazı sorunlara yol açması, muhacirlerin devletin koyduğu kanunlara zaman zaman riayet etmemesi, muhacirlerin gasp, hırsızlık, cinayet ve eşkıyalık gibi adli olaylara karışmaları ve iskân edildikleri bölgelerden firar etmeleridir¹¹⁶⁰.

3.2.1. İskân Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar

3.2.1.1. Muhacirlerin İskân Yerlerini Beğenmemeleri ve İzinsiz Olarak Yer Değiştirmelerinden Kaynaklı Sorunlar

Osmanlı Devleti en kısa sürede muhacirleri yerleştirmek için devlet arazilerinden sulak ve verimli toprakları onlara tahsis ederek iskân sürecini tamamlamaya çalışmıştır. Muhacirler iskân sahalarının belirlenmesinden sonra misafir olarak bekledikleri bölgelerden yerleştirilecekleri arazilere sevk edilmişler ancak zaman zaman iskân olunacakları yerleri beğenmeyerek başka yerlere iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti muhacirlerin iskân edilecekleri yerlerin belirlenmesi sürecinde muhacir vekillerinin görüşlerini alma yoluna gitmiş ve muhacirlerin yerleştirileceği yerler daha önceden vekillerine gösterilmiştir¹¹⁶¹. Takip edilen bu usule rağmen muhacirler iskân sahalarına geldiklerinde kimi zaman

¹¹⁵⁹ BOA, A.MKT.MVL, 138/69.

¹¹⁶⁰ Türkan, “Osmanlı Devleti’nde Muhacir”, s. 168.

¹¹⁶¹ Bolu’da iskân edilecekleri mahalleri görmek üzere gidecek olan Hatukoy Çerkes muhacirlerinden Hüseyin Bey ve adamlarına yardımcı olunması hakkında. Bkz. BOA, A.MKT.MHM, 175/75.

yerleşmeyi kabul etmeyerek iskân sürecinin aksamasına neden olmuşlardır. Muhacirlerin bu şekilde davranmasının başlıca sebepleri; iskân sahalarını beğenmemeleri, toprağın verimsiz, iklim ve havasının muhacirlere uygun olmaması, toplu şekilde iskân talepleri, akraba ya da soydaşlarının başka yerlerde iskân edilmeleri ve muhacirlerin iskân sürecini uzatarak devletten aldıkları yardımların kesilmesini önleme çabaları olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti iskân sürecinde yaşanan bu gibi sıkıntılı durumlarda bir orta yol bulmak için çoğunlukla muhacirlerin taleplerini kabul etmiş ve istedikleri yerlerde iskân etmeye gayret etmiştir.

Kastamonu Vilayeti'ne iskân için sevk edilen muhacirlerin de zaman zaman kendilerine gösterilen yerlerde iskânı kabul etmedikleri görülmektedir¹¹⁶². 1860 yılında Bolu'nun Düzce kazasına iskân için sevk edilen Han ve Besleney Çerkesleri kendilerine gösterilen yerlerin haricinde kaza dâhilinde başka yerlerde de araştırma yaparak beğendikleri arazilerde iskânları yönünde talepte bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti muhacirlerin iskân sürecini uzatarak yevmiye almak niyetinde olduğunu anlayarak kendilerine gösterilen yerlerde yerleşmelerini başka yerlere gitmek isterlerse kendilerine yardım yapılmayacağını muhacirlere bildirmiştir¹¹⁶³. Bu durum karşısında Han Çerkesleri, Üskübi kazasında iskâna razı olurken Besleney Çerkeslerinin liderleri kendilerine yapılan teklifleri kabul etmeyerek vekillerini İstanbul'a göndermişlerdir. İstanbul'da da istekleri kabul edilmeyen Besleneyler sonunda kendilerine gösterilen yerde iskâna rıza göstermişlerdir¹¹⁶⁴. 1861 yılında Kastamonu'ya sevk edilen 214 hane 1.482 nüfus Çerkes muhaciri Taşköprü ve Küre kazalarında kendilerine gösterilen arazileri beğenmeyerek başka bir bölgeye nakil talebinde bulunmuş ve vekillerini de Sivas taraflarına arazi bulmak için göndermişlerdir. Yapılan tahkikat sonucu muhacirleri başka yerde iskân yönünde tahrik edenlerin muhacir reisleri olduğu anlaşılmıştır. Kendilerine yapılan tüm telkinlere rağmen Kastamonu'da iskâna razı olmayan muhacirlerin kış mevsimi gelmeden başka bir yere sevkleri hususunda ne yapılması gerektiğiyle ilgili Kastamonu'dan merkeze yazı gönderilmiştir¹¹⁶⁵. Yapılan tahkikat sonucu muhacirlere Kastamonu'da gösterilen arazilerin ziraat yapmalarına

¹¹⁶² BOA, A.MKT.UM, 470/63.

¹¹⁶³ BOA, A.MKT.MHM, 193/58; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 134.

¹¹⁶⁴ BOA, A.MKT.UM, 435/83.

¹¹⁶⁵ BOA, A.MKT.UM, 479/71.

uygun olmadığı anlaşıldığından muhacirlerin istekleri doğrultusunda Sivas tarafına sevk edilmelerine karar verilmiştir¹¹⁶⁶. Yine aynı yıl içinde Kastamonu'ya sevk edilen Çerkes ve Nogay muhacirlerinden bazılarının burada iskânı kabul etmedikleri görülmektedir. Muhacirlerin bu tavrı karşısında ne yapılması gerektiği Kastamonu Meclisi'nden Muhacirîn Komisyonu'na sorulmuştur¹¹⁶⁷. 1861 yılında Sinop'ta iskân olunmak üzere sevk edilen 130 nüfus muhacir kendilerine gösterilen yerde iskânı kabul etmeyerek bir kısmının geldikleri yere geri dönmek bir kısmının ise Konya'da iskân edilmek arzusunda olduğu anlaşılmıştır¹¹⁶⁸. Osmanlı Devleti muhacirlerden Konya'ya gitmek isteyenlerin sevk edilmesine, ülkelerine dönmek isteyenlere ise müsaade edilmeyerek ya oldukları yerde ya da istedikleri başka bir yerde yerleştirilmelerine karar vermiştir¹¹⁶⁹. Yine 1861 yılında Sinop'ta iskân edilen Nogay muhacirlerinden 14 hane 47 nüfus Sinop'un iklim ve havasının kendilerine uygun olmadığını belirterek Konya'ya nakil talebinde bulunmuş ve talepleri Muhacirîn Komisyonu tarafından kabul edilmiştir¹¹⁷⁰.

İskân sürecinde sorunların yaşanmasına neden olan diğer bir olay ise muhacirlerin izinsiz olarak bulundukları yerleri terk etmeleridir. Muhacirlerin resmi makamların izni olmadan yer değiştirmemeleri yönünde kesin emirler olmasına rağmen muhacirler bu emirlere çok fazla riayet etmemişlerdir¹¹⁷¹. İskân edilecekleri bölgelere yerleştirilmek üzere gönderilen muhacirler kendilerine gösterilen arazileri beğenmeyerek ya da ikliminin kendilerine uygun olmadığını bahane ederek bulundukları yerlerden izinsiz olarak firar etmişlerdir. 1866 yılında Çankırı'nın Kargılı kazasında iskân edilen ve kendilerine hane, öküz ve diğer konularda yardım sağlanan muhacirlerden 20 nüfus bulundukları yerden firar ederek Düzce kazasına gelmişlerdir. Bu muhacirlerin daha önce birkaç kez daha firar eyleminde bulunduğu anlaşıldığından geldikleri yere geri iadeleri hususunda emir verilmiştir¹¹⁷². 1867 yılında

¹¹⁶⁶ BOA, A.MKT.MHM, 219/53.

¹¹⁶⁷ BOA, A.MKT.MHM, 224/75.

¹¹⁶⁸ BOA, A.MKT.MHM, 227/41.

¹¹⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM, 229/76.

¹¹⁷⁰ BOA, A.MKT.MHM, 222/57.

¹¹⁷¹ KVG, S. 775. G:24; KVG, S. 778, G: 37.

¹¹⁷² BOA, MVL, 724/74.

Kastamonu'nun Belovacık kazasında iskân edilen Ubıh Çerkes muhacirlerinden 37¹¹⁷³ hane 182 nüfus bulundukları yerden firar ederek Sinop'un İstefan kazasına yerleşmiş ve firarlarının üzerinden iki yıl geçtikten sonra bu olay ortaya çıkmıştır. Kastamonu'ya iadeleri talep edilen muhacirlere Sinop'ta yardım edilerek yerleşimleri sağlandığından burada yapılan masrafların boşa gitmemesi için yerlerinde bırakılmalarına karar verilmiştir¹¹⁷⁴. 1878 yılında Kastamonu'nun Taşköprü kazasında iskân edilen ve haneleri inşa edilen Çerkes muhacirlerinden bazılarının evlerini satarak başka yere gitme niyetinde oldukları yönünde duyumlar alınmış ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir¹¹⁷⁵. 1879 yılında Sinop'ta iskân olunan Sohum muhacirlerinden 140 nüfus izinsiz olarak Trabzon'a gelmiş ve Hristiyan olduklarını beyan ederek memleketlerine dönmek için teşebbüste bulunmuşlardır. Muhacirlere yapılan masrafların boşa gitmesini istemeyen Osmanlı Devleti onların ülkelerine geri dönmesine izin vermemiştir¹¹⁷⁶.

3.2.1.2. Muhacirlerin Toplu İskân ve Akrabalarının Yanına Yerleşme Talepleri

Muhacirlerin iskân sürecinde karşılaşılan sorunlardan bir diğeri de muhacirlerin yerleştirilecekleri bölgelere topluca iskân talepleridir. Osmanlı Devleti takip ettiği iskân politikası gereği Anadolu'da muhacirleri toplu olarak yerleştirmekten ziyade onları karışık olarak iskân etme yolunu seçmiştir. Bu politika ile devlet hem muhacirlerin yerli halk ile uyum sürecini hızlandırmak hem de muhacir masraflarının bir kısmını yerli halkın yardımlarıyla karşılamayı amaçlamıştır. Kasaba ve köylere üçer beşer hane olarak dağıtılan muhacirlere yerli halkın yardım etmesinin daha kolay olacağı düşünülmüştür. Ancak muhacirler zaman zaman karışık olarak iskânı kabul etmeyerek toplu şekilde iskân talebinde bulunmuş bu ise iskân sürecinde bazı aksamalara neden olmuştur. Örneğin 1860 yılında Bolu'da iskân olunmak üzere sevk edilen Kabardey Çerkeslerinden bir grubun sancak dâhilinde bulunan köylere ikişer

¹¹⁷³ Ayniyat defterindeki kayıta muhacirlerin hane sayısı 30 olarak verilmiştir. Bkz. BOA, BEOAYN.d, 957, G:30.

¹¹⁷⁴ BOA, MVL, 738/68.

¹¹⁷⁵ BOA, DH.MHC, 3/22.

¹¹⁷⁶ BOA, BEOAYN.d, 1151. G:88.

üçer hane olarak dağıtılıp iskân edilmesine karar verilmiştir. Ancak muhacirlerin reisi Bolu'ya geldiklerinde karışık olarak iskânı kabul etmeyerek toplu olarak iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuştur¹¹⁷⁷. Toplu olarak iskân edilmedikleri takdirde İstanbul'a gitme tehdidinde bulunan muhacirlerin bu talepleri karşısında yapılan tahkikatta muhacirlerin ancak karışık olarak iskânına uygun arazilerin mevcut olduğundan toplu olarak yerleştirilmelerinin mümkün olmadığı belirtilmiştir¹¹⁷⁸. Muhacirîn Komisyonu'na intikal eden olay neticesinde muhacirlerin daha önce kararlaştırıldığı gibi karışık olarak iskân edilmelerine karar verilmiştir¹¹⁷⁹. 1861 yılında Viranşehir Sancağı'na sevk edilen muhacirler burada karışık olarak iskânı kabul etmeyerek toplu şekilde yerleştirilmeleri yönünde ısrarcı olmuşlardır. Muhacirlerin bu tavrı karşısında ne yapılması gerektiği hakkında Kastamonu Meclisi'nden Muhacirîn Komisyonu'na bir yazı gönderilmiştir¹¹⁸⁰.

Muhacirlerin sevk edildikleri iskân bölgelerinde toplu iskân taleplerinin yanı sıra akrabalarının ya da soydaşlarının bulunduğu bölgelere nakil talepleri de iskân süreçlerinin uzamasına ve yeni masrafların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1861 yılında Kastamonu'da iskânları kararlaştırılan Nogay muhacirlerinin sevkleri yapılmış ancak Kastamonu'ya geldiklerinde kendilerine yevmiye verilmediğinden sefalet içine düşmüşlerdir. Muhacirlerin vekili tarafından verilen arzuhalde, burada biriken yevmiyelerinin kendilerine toptan ödenerek Kırşehir'de bulunan akrabalarının yanına nakil talebinde bulunmuşlardır¹¹⁸¹. Yine aynı yıl içerisinde Viranşehir'e gönderilen muhacirler akrabalarının Konya'da bulunmasından dolayı kendilerinin de oraya sevk edilmesini talep etmişlerdir¹¹⁸². Osmanlı Devleti muhacirlerin bu talepleri karşısında nakliye masraflarını kendilerince karşılanması kaydıyla muhacirlere izin vermiş ve bu yöntemi diğer nakil talebinde bulunan muhacirler için de uygulamıştır¹¹⁸³. Mesela 1866 yılında Sinop'ta Bozburun adlı mevkiide iskân edilen Çerkes muhacirlerinden

¹¹⁷⁷ BOA, A.MKT.NZD, 324/95.

¹¹⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM, 218/43.

¹¹⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM, 194/99; Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 169.

¹¹⁸⁰ BOA, A.MKT.MHM, 221/89.

¹¹⁸¹ BOA, A.MKT.UM, 480/73.

¹¹⁸² BOA, A.MKT.UM, 483/29.

¹¹⁸³ BOA, A.MKT.MHM, 229/71.

120 nüfus İslimiye’de bulunan akrabalarının yanında yeniden iskân edilmeleri yönünde talepte bulunmuşlardır¹¹⁸⁴. Kendileriyle birlikte Sinop’ta bulunan diğer muhacir gruplarının da İslimiye’ye gitmek istemesi üzerine Osmanlı Devleti şimdiye kadar muhacirler için yapılan masrafların boşa gitmesini engellemek ve Sinop’ta iskân edilen diğer muhacirlerinde bu gibi taleplerinin önüne geçmek için muhacirleri nakil talebinden vazgeçirmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Muhacirlerin sıkıntılarının giderilmesi ve nakil taleplerinden vazgeçirilmeleri için yeni bir tahkikatın yapılması istenmiştir¹¹⁸⁵.

3.2.1.3. İskân Sürecinin Uzaması ve Yardımların Ulaştırılmasında Yaşanan Gecikmelerden Kaynaklı Sorunlar

Osmanlı Devleti topraklarına göç eden muhacirleri iskân etmeye çalışırken ortaya çıkan çeşitli sorunların iskân sürecinin uzamasına yol açtığı Osmanlı Arşivi’ndeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Muhacirlerin sevklerinde yaşanan problemler, mevsimsel şartlar ve muhacirlerin iskân olunacağı arazilerin bulunması sürecinde karşılaşılan sorunlar iskân sürecinin uzamasının nedenleri arasındadır. Sevk sürecinde yaşanan sıkıntılara örnek olması açısından 1859 yılında Sinop’ta biriken 3.000’den fazla muhacir iskân olunmak üzere sevk edilmeyi beklerken para eksikliğinden dolayı bir aydır gemi gönderilemediğinden sevklerinin yapılamadığı ve Sinop’ta bekleme sürelerinin uzadığı görülmektedir¹¹⁸⁶. 1860 yılında İstanbul’da bulunan 200 hane 867 nüfus Nogay muhacirinin Ankara Eyaleti’nde iskânları düşünülmüş ancak kış mevsiminde olunmasından dolayı sevkleri mümkün olmadığından bir kısmının Bolu’nun Tobralı kazasına misafir olarak iskân edilmelerine karar verilmiştir¹¹⁸⁷. 1860 yılında Gözleve’den Rumeli’ye göç etmek üzere gemiye binen Kırım muhacirlerinden 209 nüfus kötü hava koşulları nedeniyle Sinop’ta karaya çıkmıştır. Muhacirlerin tekrardan Rumeli taraflarına gitmesinin hayli zor olacağı anlaşıldığından muhacirler bir süre Sinop’ta misafir olarak bekledikten

¹¹⁸⁴ BOA, MVL, 724/72.

¹¹⁸⁵ BOA, MVL, 503/25; BOA, MVL, 726/56.

¹¹⁸⁶ BOA, A.MKT.MHM, 174/22; BOA, A.MKT.MHM, 174/77.

¹¹⁸⁷ BOA, A.MKT.MMH, 178/88; BOA, A.MKT.UM, 399/58; BOA, A.MKT.NZD, 307/57.

sonra Taşköprü ve Boyabat kazalarında iskân edilmeyi kabul ederek buralara yerleştirilmişlerdir¹¹⁸⁸. Yine aynı yıl içerisinde Kastamonu'ya gönderilen muhacirlerin iskân süreci kış mevsimine denk geldiğinden mümkün olmamış ve gelecek baharda iskânlarının yapılmasına karar verilerek geçici olarak iskân edilmişlerdir¹¹⁸⁹. 1861 yılında Kastamonu'ya sevk edilen başka muhacir gruplarının iskân sürecinin kış mevsiminden dolayı sekteye uğradığı ve muhacirlerin geçici olarak iskân edildiği görülmektedir¹¹⁹⁰. 1864 yılında Kastamonu'nun Devrekâni kazasına iskân olunmak üzere sevk edilen Çerkes muhacirlerinden Kurgun Mehmet Bey ve takımının iskân sürecinin uzaması onların sefaletе düşmesine yol açmıştır. Mehmet Bey verdiği arzuhalde kendilerinin zor durumda olduğunu belirterek iskânlarının bir an önce yapılmasını talep etmiştir¹¹⁹¹.

Muhacirlerin iskân sürecinin uzamasındaki diğer bir önemli sebep de iskâna müsait arazilerin zaman içerisinde azalması ve bulunmasındaki zorluklar olarak gösterilebilir. Zaman içerisinde hayli fazla sayıda muhacirin sevk edildiği Kastamonu Vilayeti'nde arazi bulmakta sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Mesela 1864 yılında Kastamonu'da muhacir iskânı için uygun arazilerin kalmadığı bildirilmiştir¹¹⁹². Kastamonu'da sadece 15-20 hane iskânına uygun arazinin olduğu belirtilirken bu sayıdan fazla muhacirin gönderilmemesi istenmiştir¹¹⁹³. Benzer durumun vilayetin diğer sancaklarında da olduğu görülmektedir. 1864 yılında Bolu'nun en fazla muhacir iskân edilen kazası olan Düzce'de muhacir iskânına uygun arazi kalmadığı için buraya muhacir gönderilmemesi ve gelmek isteyenlere de izin verilmemesi yönünde emir verilmiştir¹¹⁹⁴. Sinop'ta iskâna müsait arazilerin 1892 yılı itibarıyla bittiği ve gelen muhacirlerin iskânında sorunların yaşandığı görülmektedir. Kafkasya'dan göç etmelerine izin verilen 5.000 nüfus muhacirin Samsun, Sinop ve Sivas'ta iskân

¹¹⁸⁸ BOA, A.MKT.NZD, 329/63.

¹¹⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM, 202/17.

¹¹⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM, 255/36; BOA, A.MKT.MHM, 212/5; BOA, A.MKT.NZD, 344/95.

¹¹⁹¹ BOA, A.MKT.UM, 812/4.

¹¹⁹² BOA, A.MKT.MHM, 308/92.

¹¹⁹³ BOA, MVL, 682/19.

¹¹⁹⁴ BOA, A.MKT.MHM, 305/65; BOA, A.MKT.MHM, 306/39; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 106.

edilmesi düşünülmüş ancak Sinop'ta muhacirlerin iskânına uygun arazi bulunamayacağı bildirilmiştir¹¹⁹⁵.

Osmanlı Devleti iskân bölgelerine sevk ettiği muhacirlere iskân süreci tamamlanıncaya kadar yevmiye yardımında bulunmuş ve kendilerine verilen araziler üzerinde ziraat yapmaları için çeşitli araç-gereç ile çift hayvanları devlet tarafından temin edilmiştir. Ancak kimi durumlarda bu yardımların muhacirlere ulaştırılmasında sorunlar yaşandığı ve muhacirlerin sıkıntıya düştüğü görülmektedir. 1861 yılında Viranşehir Sancağı'na gönderilen Nogay muhacirlerinden 35 hanenin iskânı için uygun arazi bulunamamış ayrıca muhacirlere yevmiye yardımı yapılmadığından aç ve açıkta kalmışlardır. Bunun üzerine muhacirler Konya'da bulunan akrabalarının yanında iskân edilmeleri için talepte bulunmuşlar ve oraya sevk edilmişlerdir¹¹⁹⁶. Aynı yıl içerisinde sevklerini isteyen diğer bir muhacir grubu da Bolu'ya iskân için gönderilenlerdir. 160 hane olarak Bolu'ya gelen muhacirler nakdi yardım alamadıkları ve iskânlarına uygun arazi temin edilemediğinden zor durumda kalarak Konya'da bulunan akrabalarının yanına iskân talebinde bulunmuşlardır¹¹⁹⁷. 1862 yılında Kastamonu'da iskân edilen muhacirlere ziraat mevsimi gelmiş olduğu halde tarım yapmaları için gerekli olan öküz ve tohumluk zahire temin edilememiştir. Muhacirler tarafından verilen arzuhalde eğer kendilerine gerekli yardım yapılmadığı takdirde sefaletle düşecekleri belirtilerek gerekli malzemelerin bir an önce kendilerine verilmesini talep etmişlerdir¹¹⁹⁸.

Düzce kazasının Karapınar divanına tabi Mergiç köyünde 1864 yılında iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Said Bey ve ailesinin haneleri inşa edilerek arazi tahsis edilmiş ayrıca öküz ve tohum bedelleri devlet tarafından karşılanarak muhacirlerin tarlaları ahali tarafından sürülmüştür. Ancak bir süre sonra muhacirler tarafından yapılan başvuruda kendilerine verilen öküz bedelinin talimatlara uygun olarak tahsis edilmediği ayrıca kendilerine verilen arazilerin yanı sıra ahalinin elinde bulunan arazilerden bir kısmının kendilerine verilmesi yönünde talepte bulunmuşlardır. Yapılan değerlendirmede muhacirlerin talimatlara uygun olarak verilmediğini iddia ettikleri

¹¹⁹⁵ BOA, DH.MKT, 1940/41.

¹¹⁹⁶ BOA, A.MKT.DV, 190/86.

¹¹⁹⁷ BOA, A.MKT.DV, 190/87.

¹¹⁹⁸ BOA, A.MKT.UM, 556/19.

öküz bedelinin yeniden ödeneceği ancak ahalinin elinde bulunan arazilerden muhacirlere ilave yer tahsisi talebinin kabul edilemez olduğuna karar verilmiştir. Muhacirlere tahsis edilen arazilerin sınırlarının kesin olarak belirlenip deftere kaydedilmesi ayrıca bunun muhacir iskân edilen kazalarda da aynen uygulanması emredilmiştir.¹¹⁹⁹ 1868 yılında Düzce kazasında iskân edilen Çerkes muhacirlerine verilen arazilerin verimsiz olması ve devlet tarafından kendilerine öküz ve tohum bedeli olarak yapılan nakdi yardımları zor durumda kalarak harcamalarından dolayı perişan olan muhacirler tarafından verilen arzuhalde kendilerine yeni arazilerin tahsis edilmesi istenmiştir. Bölge halkının arazilerine dokunulmadan ormanlık ve boş olan arazilerden 200 dönümden fazla ilave arazi muhacirlere tahsis edilerek mağduriyetlerinin giderilmesine çalışılmıştır¹²⁰⁰.

Kastamonu'nun Devrekâni kazasına 1874 yılında iskân için gönderilen Çerkes muhacirlerinden Bekir ve kardeşleri tarafından verilen arzuhalde kendilerine tahsis edilen araziye yöre halkı tarafından müdahale edildiğinden yerleşemedikleri ayrıca kendilerine zirai yardımların da yapılmadığı belirtilmiştir. Muhacirlerin şikâyetleri karşısında bölgede yapılan tahkikatta muhacirlere tahsis edilen arazinin devlet arazisi olduğu ve yöre halkının müdahalesinin engellenerek muhacirlerin burada iskân edilmeleri, bu mümkün olmadığı takdirde daha munasip bir yere yerleştirilmeleri istenmiştir¹²⁰¹. 1876 yılında Düzce kazasına sevk edilen Çerkes muhacirlerinden 36 nüfus buraya yerleşmiş ancak arazi ve zirai araç gereç yardımı alamadıklarından dolayı gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir¹²⁰².

¹¹⁹⁹ BOA, MVL, 725/64.

¹²⁰⁰ BOA, ŞD, 1638/13; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 111.

¹²⁰¹ BOA, BEOAYN.d, 959, G:70.

¹²⁰² BOA, BEOAYN.d, 959, G: 117.

3.2.2. İskân Sonrasında Karşılaşılan Sorunlar

3.2.2.1. Muhacirler ve Yerli Halk Arasında Yaşanan Arazi Anlaşmazlıkları

Muhacirlerin Osmanlı topraklarında kalıcı olarak iskânları sağlandıktan sonra yerleştirildikleri bölgelerde yerli halk ve devlet görevlileri ile çeşitli sorunlar yaşadığı görülmektedir. Muhacirlerin yerli halk ile yaşadığı sorunların başında arazi meselelerinden kaynaklı sorunlar gelmektedir. Sınır anlaşmazlıkları ve arazi temininde yaşanan hukuksuzluklar muhacir-yerli halk çatışmasının temel sebeplerini oluştururken zaman zaman muhacirlerin kendi aralarında da toprak meseleleri yüzünden anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Kastamonu Vilayeti dâhilinde iskân edilen muhacirlerin arazi meseleleri nedeniyle bölge halkıyla zaman zaman karşı karşıya geldiği olayların yaşandığı arşiv belgelerindeki kayıtlarda görülmektedir. Kastamonu Vilayeti'nde yaşanan arazi kaynaklı muhacir-ahali çatışmasının başlıca sebepleri muhacirlere verilen arazilere yerli halk tarafından yapılan müdahaleler olduğu görülmektedir. Yaşadıkları bölgelere iskân edilen muhacirlerin varlığını hemen kabul etmeyen ve daha önce kendi tasarruflarında bulunan arazilerin devlet tarafından muhacirlere verilmesiyle bu araziler üzerinde hak iddia ederek imtiyazlarını korumak için müdahalede bulunan bölge halkı ile muhacirler arasında çeşitli sorunların yaşanılması kaçınılmaz olmuştur¹²⁰³.

Bolu'nun Düzce kazasında iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Musa ve Davut beylere, 1863 yılında Develi ve Muncurlu bölgelerinde arazi tahsis edilerek haneleri yapılmış ve iskânları tamamlanmıştır. İskânlarının üzerinden bir sene geçtikten sonra Düzce'nin ileri gelenlerinden İbrahim Efendi, Develi'de muhacirlere tahsis edilen tarlanın kendi arazisi olduğunu iddia ederek buraya el koyarken Muncurlu'daki birer tarlalarına emekli iki yüzbaşı, altı dönüm araziye ise Düzce ahalisinden Osman Efendi sahip çıkarak muhacirlerin elinden arazileri almışlardır. Kendilerine verilen arazilerin yarısına yakınına el koyan bu kişiler hakkında suç duyurusunda bulunan muhacirler devlet tarafından kendilerine tahsis edilen arazilerin

¹²⁰³ Georgi Chochiev, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler", *Kebikeç*/23, (2007), s. 413.

bu adamların elinden alınarak yeniden kendilerine verilmesi veya başka arazilerin tahsis edilmesi yönünde talepte bulunmuşlardır¹²⁰⁴.

Düzce kazasında iskân edilen Şapsığ Çerkeslerinden ve Şeyh Devlet Efendi takımından 65 haneye ziraat yapmaları için 1864 yılında arazi tahsis edilmiştir. Ancak muhacirlere verilen arazilere yapılan müdahaleden dolayı muhacirler ziraate başlayamamış ve zor durumda kalmışlardır. Muhacirler tarafından yapılan başvuruda arazilerine yapılan müdahalenin engellenerek kendilerine yardım edilmesi talep edilmiştir¹²⁰⁵. Yaşanan arazi anlaşmazlıklarının çoğunluğunu yerli halkın muhacir arazilerine yaptığı müdahaleler oluştururken zaman zaman muhacirlerin sebep olduğu sorunların da olduğu görülmektedir. 1865 yılında Bolu'nun Üskübi kazasında İstilli isimli bölgede iskân edilen Besleney Çerkeslerinden ve Adil Giray Bey takımından olan 50 hanelik muhacir grubuna sekiz dönüm arazi tahsis edilerek haneleri inşa edilmiştir. Muhacirlere iskân mahallerine yarım saat mesafede olan Tafoluk isimli bölgede ziraat yapmaları için 1.200 dönüm arazi tahsis edilmiş ayrıca ziraat aletleri ve tohum yardımı da bulunulmuştur. Ancak muhacirler kendilerine verilen arazilerde ziraat yapmadıkları gibi iskân edildikleri bölgenin hemen arkasında Elmalık olarak isimlendirilen bölgede bulunan ve içerisinde 200 adet elma ağacı bulunan 10 dönüm arazinin yanı sıra civar köylerin ahalisine ait olan 360 dönüm araziye zorla gasp ederek tasarruflarına almışlardır.

Bölge halkı tarafından yapılan şikâyet üzerine konu kaza meclisinde değerlendirilmiş ve muhacirler ile ahali arasındaki anlaşmazlığın çözüme kavuşturulması için muhacirlerin gasp ettiği arazilerden 50-60 dönümünün muhacirlere verilerek konunun nihayete erdirilmesine karar verilmiştir. Üskübi Kaza Meclisi'nden bir heyet söz konusu arazilerde inceleme yapmak üzere bölgeye gittiği sırada muhacirlerden 40 civarında kişi ellerinde sopa ve bıçaklarla gelenlerin üzerine saldırmış, teftiş heyetinden bir kişiyi kolundan yaralayarak ahaliden de bir kişiyi darp etmişlerdir. Muhacirleri söz konusu arazilerden çıkarmak mümkün olmamış ve araziler muhacirlerin elinde kalmıştır. Muhacirler hakkında Düzce Kaza Meclisi tarafından yapılan tahkikatta bu gurubun fesat çıkaran muhacir gruplarından biri olduğu, ilk etapta Çorum'da iskânlarına çalışıldığı ancak muhacirlerin burada iskânı kabul

¹²⁰⁴ BOA, MVL, 415/53.

¹²⁰⁵ BOA, A.MKT.UM, 792/26.

etmeyerek eşkıyalık faaliyetlerine giriştikleri tespit edilmiştir. Muhacirlerin sorun çıkarmaya meyilli bir gruptan olduğu göz önüne alınarak söz konusu araziden 55 dönümün muhacirlere terk edilerek konu çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Elmalık köyü ahalisi tarlalarına giderken muhacirler yeniden sopalarla ahaliye saldırmış bundan dolayı ahali arazilerini ekip biçememiştir. Muhacirlerin yerli ahaliye ve arazilerine karşı giriştikleri eşkıyalık hareketlerini önlemek isteyen devlet fesada sebep olan muhacir reislerinin tutuklanmasına karar vermiştir. Muhacir reislerinden İlyas, Süleyman ve Mahir beyler tutuklanarak Bolu Hapishanesi'nde mahkûm edilmiştir. Muhacirler reislerinin tutuklanmasının ardından yaptıkları başvuruda anlaşmaya razı olduklarını, ahalinin kendilerine ve arazilerine karşı menfi bir harekete girişmeyeceklerine dair söz vererek reislerinin serbest bırakılmalarını talep etmişlerdir. Bolu Müftüsü Sıbgatullah Efendi'nin şahitliğinde yapılan anlaşmada muhacirlere ahalden gasp ettikleri arazilerden 65 dönüm daha toprak verilmiş ayrıca Elmalık, Tafoluk ve Dana Ecmesi bölgelerinde toplam 3.200 dönüm arazi muhacirlere tahsis edilmiştir.¹²⁰⁶

1866 yılında Sinop'un Devran kazasının Oluk isimli bölgesinde iskân edilen Çerkes muhacirlerine verilen arazilere Yukarı Karacaviran köyünden Ahmet Ağa ile Çayağzı köyünden Kara Kâtip isimli kimselerin müdahale ederek sahip çıkmak istediği muhacirler tarafından bildirilerek bu şahısların müdahalesinin engellenmesi talep edilmiştir¹²⁰⁷. 1867 yılında Düzce kazasında iskân olunan Şapsığ Çerkeslerinden İsmail'e ziraat yapması için Develi bölgesinde tahsis edilen araziye o bölgede yaşayan İshâk isimli şahsın müdahale ettiği muhacirler tarafından Bolu Kaymakamlığı'na bildirilmiştir. Konu hakkında tahkikat yapılarak olay gerçek ise muhacirlerin arazisine yapılan müdahalenin hemen engellenmesi emredilmiştir¹²⁰⁸.

Kastamonu'nun Devrekâni kazasına tabi Osman Kırı isimli bölgede iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Bekir ve üç hane halkına yerleşmeleri için 1874 yılında arazi tahsis edilmiş ancak yöre halkı tarafından yapılan müdahaleden dolayı muhacirlerin buraya yerleşmeleri mümkün olmamıştır. Bu durum karşısında zor

¹²⁰⁶ BOA, MVL, 700/49. Kara, *Düzce'de Muhacir İskânı*, s. 51-55; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 154.

¹²⁰⁷ BOA, MVL, 500/55.

¹²⁰⁸ BOA, MVL, 527/80; Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 166.

durumda kalan muhacirler tarafından yapılan başvuruda durumun araştırılarak bir çözüme kavuşturulması ve iskânlarının sağlanması talep edilmiştir. Yapılan tahkikat sonucu muhacirlere verilen arazilerin devlet malı olduğu ve yöre halkının haksız müdahalesinin engellenerek muhacirlerin burada iskân edilmesi, eğer bu mümkün olmazsa daha uygun bir arazinin bulunarak muhacirlerin yerleştirilmeleri emredilmiştir¹²⁰⁹.

Düzce kazasına tabi Paşa Ormanı isimli bölgede iskânlarına izin verilen Çerkes muhacirlerinden 32 haneye 1874 yılında devlet tarafından tahsis edilen araziye bölge halkının kendi meraları olduğu iddiasıyla müdahalede bulunduğu muhacirler tarafından bildirilerek arazilerine yapılan müdahalenin engellenmesi talep edilmiştir¹²¹⁰. Yine Düzce kazasının Beyköy'ünde 1876 yılında iskân edilen 55 hane Çerkes muhaciri kendilerine hükümet tarafından verilen araziye ıslah ederek kullandıkları halde Mekük? köyü ahalisi tarafından bu arazilere müdahale olunduğunu beyan ederek bu müdahalenin engellenmesi için yardım talebinde bulunmuşlardır. Yapılan tahkikat sonucu ahalinin müdahalesinin hukuksuz olduğu tespit edilerek bunun yasaklanması yönünde emir verilmiştir¹²¹¹. 1882 yılında yine arazi meselesi yüzünden Düzce'de muhacirler ve yerli halk arasında anlaşmazlık sonucu ortaya çıkan kavgada muhacirlerden altı, yerli halktan ise sekiz kişi yaralanmıştır. Bolu'dan bölgeye hemen takviye zabtiye kuvvetleri ve doktor gönderilerek olay kontrol altına alınmış ve yapılan incelemede halktan yaralı kimse olmadığı sadece darp hadisesinin vuku bulunduğu anlaşılmıştır¹²¹².

Bolu'nun Gülyüzü Çayırı isimli bölgesinde bulunan boş araziler üzerine 1886 yılında muhacirlerin iskân edilmesi düşünülmüş ve söz konusu bölgede evler inşa edilmeye başlanmıştır. Devlet tarafından bu araziye muhacirlerin iskân edileceğini haber alan bölge halkı Abdullah imzasıyla verdikleri arzualde, Gülyüzü Çayırı'nın boş arazi statüsünde olmayıp mera olduğunu ve kendileri tarafından kullanıldığını belirterek buraya muhacir iskân edilmemesi için Bidayet Mahkemesi'ne başvuruda bulunmuşlardır. Mahkeme sonuçlanana kadar bölgeye muhacirler için ev inşa

¹²⁰⁹ BOA, BEOAYN.d, 959. G: 70.

¹²¹⁰ BOA, BEOAYN.d, 959, G: 67.

¹²¹¹ BOA, BEOAYN.d, 959, G: 122.

¹²¹² KVG, S. 426, G:15.

edilmemesi yönünde geçici bir karar alınmış ve dava sürecinde yerli halkın muhacirler aleyhinde herhangi bir müdahalesi vuku bulursa kuvvet yoluyla engellenmesine karar verilmiştir¹²¹³. Yapılan tahkikat sonucu ahalinin iddia ettiği gibi bölgenin mera olmadığı ispat olunarak söz konusu bölgeye muhacirlerin hemen iskânlarının teminine karar verilmiştir¹²¹⁴.

Trabzon'dan sevk edilerek 1887 yılında Bolu'nun Akçehir nahiyesinde iskân edilen 40 hane muhacirin inşa eylediği evler Koçar köyü ahalisi tarafından yıkılmak istendiği muhacirler tarafından Kastamonu Valiliğine bildirilmiştir. Köy halkının muhtemelen daha önce kendileri tarafından kullanılan arazilerin muhacirlere ev yapılması için tahsis edilmesinden dolayı böyle bir teşebbüste bulunduğu anlaşılmaktadır. Muhacirler bölge halkının hanelerine karşı giriştiği bu gibi hareketlerin kendilerinin perişanlığına yol açacağından bahisle vekilleri Ferman imzasıyla verdikleri arzuhalde bunun engellenmesi yönünde talepte bulunmuşlardır¹²¹⁵. 1887 yılında Düzce'nin Uzun Mustafa köyünde iskân edilen ve kendilerine arazi tahsis edilen Kafkasya muhacirlerinin ellerinde bulunan arazilere bir süre sonra yerli halk tarafından müdahalede bulunulduğu ve ellerinden alınmak istendiği görülmektedir. Muhacirlerden Zekeriya tarafından verilen arzuhalde yerli halkın bu müdahalesinin önlenmesi ve ellerinde bulunan arazilerin tapusunun kendilerine verilmesi istenmiştir¹²¹⁶. Düzce'ye yerleştirilen muhacirlerin zaman zaman mahalli hükümetin arazi konusunda uygulamaları yüzünden de mağdur olduğu görülmektedir. 1887 yılında Düzce'nin Hamidiye köyünde iskân edilen Kafkasya muhacirlerine verilen meralık arazi bir süre sonra Düzce hükümetince satışa çıkarılmıştır. Söz konusu arazinin satılması halinde muhacirler zor durumda kalacağından bunun engellenmesi için muhacirler tarafından arzuhal verilmiştir¹²¹⁷.

Muhacirler arazi meseleleri yüzünden çoğunlukla yerleştirildikleri bölgelerdeki yerli halk ile sorunlar yaşarken kimi zaman kendi aralarında da bu yüzden olayların

¹²¹³ BOA, DH.MKT, 1353/17.

¹²¹⁴ BOA, DH.MKT, 1390/6; BOA, DH.MKT, 1399/17; Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 167.

¹²¹⁵ BOA, DH.MKT, 1572/23; Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 167.

¹²¹⁶ BOA, DH.MKT, 1417/114; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 142; Özlü, "19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler", s. 207.

¹²¹⁷ BOA, DH.MKT, 1410/117; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 153.

yaşandığı görülmektedir. 1889 yılında Düzce'nin Şadiye köyünde iskân edilen Çerkes ve Gürcü muhacirleri arasında tarla sınırı anlaşmazlığından dolayı sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Çerkes muhacirleri tarafından yapılan şikâyetle, Gürcü muhacirlerinin hükümet tarafından sınırları belirlenen arazilerine müdahalede bulunduklarını beyan ederek bunun engellenmesi için gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir¹²¹⁸. Düzce'nin Akpınar köyünde iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Haneş tarafından 1889 yılında Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen telgrafta kendisine tahsis edilen araziye Çerkes muhacirleri ümerasından Mahmut Bey tarafından müdahale olduğu ayrıca bölgede devam eden yol çalışmalarına katılmadığı için bölge halkı tarafından kendisine baskı uygulandığından bahisle arazisine ve kendisine yapılan müdahalenin engellenmesi hakkında yardım talep etmiştir¹²¹⁹.

Arazi meselesinden dolayı muhacirler ile yerli halkın karşı karşıya geldiği diğer bir olay ise 1890 yılında Bolu'da vuku bulmuştur. Bolu'nun Yumrukaya bölgesinde iskân edilen muhacirlere hane ve ziraat yapmaları için tahsis edilen arazilerde Paşa köyü ahalisinin hak iddia ederek muhacirleri buradan çıkarmaya teşebbüs etmesi üzerine muhacir vekili İbrahim imzasıyla verilen arzuhalde Paşaköy ahalisinin müdahalesinin menedilmesi için yardım talebinde bulunulmuştur¹²²⁰. Yapılan tahkikat sonucu Rusçuk muhacirlerinin 12 hane olarak burada iskân edildiği ve kendilerine ziraat yapmaları için arazi tahsis edildiği tespit edilmiştir. Ancak bu arazilerin bir süre sonra defter-i hakani memurları tarafından Paşaköy ahalisine verildiği anlaşılmıştır. Muhacirlerin vekili Halil Bey tarafından verilen arzuhalde bu hususun düzeltilmesi talep edilmiştir.¹²²¹ Yine aynı yıl içinde Bolu'da muhacir yerleşimi ile oluşturulan Elmalık köyünde yaşayan Çerkes muhacirlerine ziraat yapmaları için mahalli hükümet tarafından 600 dönüm arazi tahsis edilmiştir. Ancak muhacirlere tahsis edilen bu arazilerin komşu köy tarafından otlak alanı olarak kullanıldığı iddiasıyla muhacirlerden geri alınmaya çalışılması üzerine muhacirlerden Ramazanzade Mecid tarafından verilen arzuhalde söz konusu arazinin muhacirlere terk edilmesi talep

¹²¹⁸ BOA, DH.MKT, 1628/96; Bozbıyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 157; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 108.

¹²¹⁹ BOA, DH.MKT, 1676/24.

¹²²⁰ BOA, DH.MKT, 1771/76.

¹²²¹ BOA, DH. MKT, 1952/119; Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 167.

edilmiştir¹²²². Düzce'nin Ağa köyünde iskân edilen muhacirlere 1890 yılında bedeli alınarak tahsis edilen arazilerin bir süre sonra yeniden satışa sunulması üzerine muhacirler tarafından verilen arzuhalde kendilerine para karşılığı tahsis edilen arazilerin yeniden satışa çıkarılmasının uygun olmadığı ve söz konusu arazilerin kendilerine verilmesi için vekilleri Ali vasıtasıyla talepte bulunmuşlardır¹²²³.

Rumeli muhacirlerinden olup 1892 yılında Sinop'un Çiftlik köyünde iskân edilen ve hane yapması için kendisine miri araziden tahsis olunan yere bölge halkından Arap Said isimli şahsın müdahalesinden dolayı hanesini inşa edemeyen Mehmet tarafından Kastamonu Valiliğine gönderilen arzuhalde, arazisine yapılan müdahalenin engellenmesi ve hanesinin inşası için yardım talep edilmiştir¹²²⁴. Muhacirler ile yerli halk arasında yaşanan arazi anlaşmazlıklarının bir diğeri 1895 yılında Düzce kazasında yaşanmıştır. Düzce'de Kiremit Ocağı ve Uzun Mustafa köyleri arasında kalan arazilerin kullanımı hakkında muhacirler ve bölge halkı arasında çıkan anlaşmazlık çözülememiş ve olay mahkemeye intikal etmiştir. Mahkeme süreci devam ederken Düzce Kaymakamlığı anlaşmazlık konusu olan arazilerin tasarrufunu Uzun Mustafa köylülerine veren bir mazbata tanzim etmiştir. Mahkeme henüz sonuçlanmadan bu arazilerin yerli halka tahsis edilmesinin kendilerini mağdur ettiğini savunan muhacirler Hüseyin Hüsnü imzasıyla verdikleri arzuhalde konunun çözüme kavuşturulması için talepte bulunmuşlardır¹²²⁵.

Düzce kazasında hatırı sayılır bir muhacir nüfusu bulunması bölge halkı ile muhacirler arasında sık sık arazi meseleleri yüzünden sorunların devam etmesine neden olmuştur. 1899 yılında Düzce kazasından Arapkirizade Rıza Bey tarafından verilen arzuhalde, kendisine babası tarafından miras kalan 300 dönüm araziye Çerkes muhacirlerinden Uzun Mustafa ve Topal Hüseyin tarafından el konulduğu, arazilerini onların elinden geri alamadığını belirtilerek şikâyetle bulunmuştur. Rıza Bey söz konusu arazinin muhacirlerin tasarrufundan kurtarılacak ya askeri depo yapılmak üzere kendisi tarafından devlete bağışlanacağı ya da satılarak elde edilecek gelirin yine

¹²²² BOA, DH.MKT, 1781/103: Türkkân, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 167.

¹²²³ BOA, DH.MKT, 1746/28; Bozbiyık, "Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler", s. 153; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 113.

¹²²⁴ BOA, DH.MKT, 1922/16.

¹²²⁵ BOA, DH.MKT, 331/38; Özlü, "19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler", s. 207; Yaşayanlar, "Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu", s. 113.

askeriyeye bağışlanmasını talep etmiştir¹²²⁶. Muhacirler ellerinde bulunan arazi üzerine depo yapılacağını haber alınca verdikleri arzuhalde söz konusu arazinin 30 yıldır kendi tasarruflarında olduğunu ve burada ziraat yaptıklarını belirterek deponun başka bir yere inşa edilmesi için talepte bulunmuşlardır¹²²⁷. Düzce meclisinde redif taburu binbaşısının hazır olduğu toplantıda Arapkirlizade tarafından bağışlanan arazinin depo inşası için çok uygun olduğu ve 55 dönüm arazi üzerine bu deponun inşa edilebileceğine karar verilmiştir. Muhacirler ve bölge halkı tarafından yapılan itirazlar ve deponun inşa edileceği arazilerin istimlakı sırasında yaşanan sorunlar nedeniyle deponun hangi araziler üzerine inşa edilmesi gerektiği hakkında yeni bir tahkikat yapılarak kararın süratle bildirilmesine karar verilmiştir¹²²⁸. Muhacir-ahali çatışmasının yanı sıra zaman zaman devlet görevlilerinin de taraf olduğu arazi anlaşmazlıklarının olduğu görülmektedir. 1899 yılında Bolu'nun Develi köyünde iskân edilen Batum muhacirlerinden Mehmet Abdullah'a tahsis edilen araziye Düzce Tapu Katip'i Mustafa Efendi tarafından el konulduğundan muhacirler açıkta kalmış ve kendilerine yardım edilmesi yönünde arzuhal vermişlerdir¹²²⁹.

3.2.2.2. Muhacirlerin Sebep Olduğu Adli Sorunlar ve Karıştığı Suçlar

Osmanlı topraklarının farklı bölgelerine yerleştirilen Kırım, Kafkasya ve Rumeli muhacirlerinin kalıcı olarak iskânları sağlandıktan sonra bir uyum süreci sorunu yaşadığı yadsınamaz bir gerçektir. Farklı dil, din, kültür ve geleneklere sahip coğrafyalardan yeni bir ülkeye ve çevreye göç etmek zorunda kalan muhacirler karşılaştıkları sosyo-kültürel ve ekonomik sıkıntıların etkisiyle yaşadıkları bölgelerdeki yerli halk ve devlet görevlilerine karşı çeşitli suçlara karışmışlardır. Muhacirleri suç işlemeye yönelten temel sebepler; iskân sürecinde yeterince yardım alamamaları, kendilerine verilen arazilerin verimsiz ve küçük olması sonucunda yaşanan ekonomik sıkıntılar ve muhacirlerin vatanlarında benimsedikleri bazı

¹²²⁶ BOA, DH. MKT, 2196/19; “Bozbıyık eserinde bu arazinin 100 dönüm olduğunu belirtmektedir. Ancak belge incelendiğinde muhacirler tarafından zaptedilen arazinin 300 dönüm olduğu görülmektedir”. Bkz. Bozbıyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 154.

¹²²⁷ BOA, DH.MKT, 2325/40.

¹²²⁸ BOA, DH.MKT, 2344/65.

¹²²⁹ BOA, DH.MKT, 2275/150; Bozbıyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 155; Özlü, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, s. 207.

alışkanlıkları burada da devam ettirme isteği olarak gösterilebilir. Muhacirler tüm bu sorunlar ve yaşadıkları kültürel şokun da etkisiyle iskân edildikleri bölgelerde yaşayan insanların arazi, ürün, hayvan ve eşyalarına karşı hırsızlık ve gasp gibi fiilleri işlerken zaman zaman ölüm ve yaralama suçlarını da işlemişlerdir¹²³⁰. Bunların yanı sıra yaşadıkları çevreye rahatsızlık verme ve silahla gruplar halinde dolaşma da muhacirlerin neden olduğu uygunsuzluklar arasında zikredilebilir. Kastamonu Vilayeti'nde iskân edilen muhacirler de yukarıda sayılan sebeplerin etkisiyle suç olarak nitelendirilen birtakım fiilleri işledikleri görülmektedir. 1861 yılında Çankırı'da bulunan Nogay muhacirlerinden Otagun ile Murat Sultan isimli şahısların yaşadıkları bölgede çeşitli fesat hareketlerine girişerek çevreye rahatsızlık verdikleri görülmektedir. Haklarında yapılan şikâyet üzerine muhacirlerin yakalanarak deniz yoluyla muhacir olmayan başka bir yere sevk edilmelerine dair Zaptiye Nezareti'ne emir verilmiştir¹²³¹.

Kastamonu'nun Taşköprü kazasında ikamet eden Çerkes muhacirlerinden Hacı Osman 1862 yılında kendi cariyesini Sivas'a götürmek isteyen kardeşi Hacı Mehmet ile anlaşmazlık yaşamış ve çıkan arbede esnasında kardeşini öldürmüştür. Yapılan tahkikat neticesinde Hacı Osman'ın nefsi müdafa amacıyla kardeşini öldürdüğüne hükmedilerek kendisine herhangi bir ceza verilmemesine karar verilmiştir¹²³². 1865 yılında Sinop'un İstefan kazasında iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Hok oğlu Ahmet kaza dâhilinde iskân edilen diğer muhacirlerin kızlarını kaçırarak başka yerlere götürüp satmış ayrıca hayvan ve eşya hırsızlığı da yaptığından yakalanarak hapse atılmış ve burada hastalığından dolayı vefat etmiştir¹²³³. 1866 yılında Bolu'da Çerkes muhacirlerinin çocuk kaçırma olayına karıştığı görülmektedir. Bolu'da yaşayan Hatice isimli bir kadın tarafından yapılan şikâyetle üç yaşındaki Şakir isimli oğlunun o bölgede yaşayan Çerkes muhacirleri tarafından kaçırıldığını beyan ederek oğlunun bulunması için talepte bulunmuş ve konunun araştırılarak gereğinin yapılması için

¹²³⁰ Selahattin Kaya, "H.1307/M.1889 Tarihli Muhacir İskân Cetveline Göre Mihaliç Kazası Muhacir Yerleşimleri ve Muhacirlerin Karışıklıkları Suçların Analizi", *Cumhuriyetin İlanının 98. Yıl Dönümü Anısına Ulusal Tarih Sempozyumu*, (Ed. Barış Sarıköse), Karabük Üniversitesi Yay. No: 83, Karabük 2022, s. 136-137.

¹²³¹ BOA, A.MKT.NZD, 356/8.

¹²³² BOA, A.MKT.MVL, 140/36.

¹²³³ BOA, MVL, 743/9.

Bolu Kaymakamlığı'na emir verilmiştir¹²³⁴. 1869 yılında Bolu'da çıkan büyük bir yangın esnasında Çerkes muhacirlerinin bazı hanelere girerek hırsızlık yaptığı iddia edilmiş ve bu olay hakkında Bolu meclisinden bilgi istenmiştir. Gelen cevapta yangın sırasında Çerkes muhacirlerinin kesinlikle böyle bir eyleme kalkışmadığı belirtilerek hırsızlık haberinin asılsız olduğu ifade edilmiştir¹²³⁵.

Sinop Sancağı'nda ve Bolu'nun Düzce kazasında bulunan muhacirlerin 1869 yılında ellerinde silahlarla gezerek çevreye korku ve zarar verdikleri anlaşılmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan muhacirlerin ellerindeki silahların toplatılması ve muhacirlerin terbiye edilmesi için üç bölük tüfekli askerin görevlendirilmesi düşünülmüştür. Ancak bölgeye asker sevk edilmesi hem yerli halk hem de muhacirler tarafından hoş karşılanmayarak bir isyana sebep olabileceği düşünülerek şimdilik bu bölgelere sadece takviye zaptiye kuvvetlerinin gönderilmesine karar verilmiştir¹²³⁶. 1873 yılında Düzce'nin Develi köyü ahalisinden Mustafa, mallarının ve eşyalarının Çerkes muhacirlerinden Hasan Bey tarafından gasp edildiğini iddia ederek şikâyetle bulunmuştur¹²³⁷. 1878 yılında Safranbolu Kaymakamlığı'na bağlı Ulus nahiyesinde iskân edilen Sohum muhacirlerinden bazılarının buradaki halka zulüm ettiği haber alınmış ve bölgede görevli muhacirlerden sorumlu memur olarak görev yapan Yüzbaşı Hüseyin Ağa'ya halka zulmeden muhacirlerin cürüm ve kabahatlerine göre cezalandırılması yönünde emir verilmiştir¹²³⁸. Aynı yıl içerisinde yine Safranbolu kazasında iskân olunmak üzere sevk edilen Sohum muhacirlerinin yerli halkın hayvan ve eşyalarını gasp ettikleri kaza ahalisi tarafından haber verildiğinden konunun araştırılarak gereğinin yapılması emredilmiştir¹²³⁹.

Kastamonu Vilayet Gazetesi'nde 1882 tarihli yayımlanan bir haberde Bolu sancağında iskân edilen Çerkes, Gürcü ve Abaza muhacirlerin sayısının 40.000 civarında olduğu özellikle Düzce kazasının muhacirlerin büyük çoğunluğunu barındırdığı ifade edilmektedir. Gazete haberinde Düzce'de iskân edilen muhacirlerin

¹²³⁴ BOA, MVL, 494/78.

¹²³⁵ BOA, A.MKT.MHM, 436/15; Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir", s. 171.

¹²³⁶ BOA, BEOAYN.d, 956, G: 71.

¹²³⁷ BOA, BEOAYN.d, 959. G:12.

¹²³⁸ BOA, BEOAYN.d, 960. G: 10.

¹²³⁹ BOA, BEOAYN.d, 960. G: 40.

burada bulunan yerli halk ile daima husumetli olduklarından bahsedilerek Abaza muhacirlerinin 11 Ağustos 1882 gecesi Efteni köyünde bir evi basarak sahibini öldürdükleri ve Düzce’de bulunan zaptiyelerin ise başlarında bulunan komutanlarının ehliyetsiz bir kişi olmasından dolayı güvenliği sağlamada yetersiz kaldığı belirtilmektedir. Düzce’de yaşanan olayların engellenmesi ve güvenliğin sağlanması için zaptiye askerlerinin sayısının artırılarak başlarına daha dirayetli birinin atanması için Düzce Kaymakamı İsmail Hakkı Efendi tarafından vilayet merkezine yazı gönderilmiştir. Düzce kazasında muhacirlerin eşkıyalık faaliyetlerinin engellenmesi için takviye zaptiye kuvvetinin yanı sıra nefir-i amm ilan edilerek muhacirlerin üzerine gidilmesi ayrıca talep edilmiştir. Düzce’de yaşanan bu olaylar karşısında geniş bir tahkikat yapılmış ve olaylara sebep olan kişinin Düzce Kaymakamı İsmail Hakkı Efendi’nin yönetimde gösterdiği gevşek tutum olduğu ve bunun muhacirler ile yerli halk arasında çatışmalara sebep olduğu anlaşılmıştır. Düzce kazasında ileri de daha büyük sorunların çıkabileceği göz önüne alınarak İsmail Hakkı Efendi’nin görevden alınarak yerine daha ehliyetli bir kimsenin tayin edilmesi ve asayişin yeniden sağlanması emredilmiştir¹²⁴⁰. Kastamonu Vilayeti dâhilinde bu şekilde muhacir-yerli ahalî çatışmasının yaşanmaması için muhacir iskân edilen tüm kaza ve köylere yazı gönderilerek tedbir alınması ayrıca istenmiştir¹²⁴¹.

Kastamonu’nun Devrekânî kazasının Belovacık divanında 1887 yılında iskân edilen Çerkes muhacirlerinden İbrahim yaşadığı tartışma esnasında Kara Hüseyin oğlu Numan ile annesi Hatice ve karısı Safure’yi silahla yaralamıştır. Cinayet kastıyla itham olunarak yakalanan İbrahim’in cinayet suçuna teşebbüs edip etmediğine dair yeter kanıt olmadığından darp ve yaralama suçundan birbuçuk sene hapis cezası almasına karar verilmiştir¹²⁴². 1889 yılında Düzce’nin Şekerpınarı köyünde iskân edilen Çerkes muhacirlerinden Koçal oğlu Mustafa köy ahalisinden Ali Efendi’nin oğlu Hasan’ı tabanca ile vurarak öldürmüştür. Aynı şahsın oğullarından Hasan’ın da bir sene önce köy halkından Osman Çavuşu idam ederek firar ettiği Alemdarzade Osman imzasıyla

¹²⁴⁰ KVG, S. 449, G:88.

¹²⁴¹ KVG, S. 472, G:184-185.

¹²⁴² KVG, S: 689, G:253.

verilen arzuhalde hükümete bildirilmiş ve muhacirlerin uyguladığı zulme karşı yardım talebinde bulunulmuştur¹²⁴³.

Düzce kazasında bulunan Abaza muhacirleri¹²⁴⁴ 1890 yılında koyun tüccarından Abullah Tevfik Efendinin çobanlarından birisini darp edip yaralarken diğerini öldürerek 500 adet koyunu ile 10 adet beygirini çalmaları üzerine yapılan şikâyet gereğince yakalanarak gerekli cezaya çarptırılmaları için emir verilmiştir¹²⁴⁵. Muhacirlerin yaşadıkları yerleşim yerlerinde ahaliye karşı işledikleri suçların yanı sıra kendi aralarında olan kan davalarından dolayı birbirlerini yaralama ve öldürme gibi fiilleri işledikleri görülmektedir. 1892 yılında İzmit ve Bolu sancaklarında bulunan Gürcü muhacirlerinin aralarındaki kan davalarına bağlı olarak işlenen suçların engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir¹²⁴⁶.

Kastamonu Vilayeti'nde Abaza ve Çerkes muhacirlerinin meskûn oldukları bölgelerde hırsızlık suçlarının çok sık görülmesi üzerine 1892 yılında merkezden gönderilen emirde muhacirlerin sebep olduğu hırsızlık ve eşkıyalık hareketlerinin engellenmesi istenmiştir¹²⁴⁷. 1893 yılında Sinop'ta hırsızlık ve cinayet suçlarını işlemekle suçlanan Çerkes Hanko ve 10 adamının tutuklanarak Trablusgarp'a sürgün edilmesi düşünülmüştür. Ancak suçlular hakkında suçu işlediklerine yönelik kesin kanıtların olmamasından dolayı sürgün edilmeleri uygun bulunmayarak Sinop merkez kazasında bulunan hapis haneye zabtiye nezaretinde gönderilmelerinin daha münasip olacağına karar verilmiştir¹²⁴⁸. 1893 yılında Düzce kazasının Akneti köyünde ahaliden Osman'ın beygirlerini çalan ve yakalanarak dört aydır cezaevinde olan Çerkes

¹²⁴³ BOA, DH.MKT, 1584/43.

¹²⁴⁴ Ahmet Şerif, Düzce'de iskân edilen Çerkes ve Abaza muhacirlerinin sıklıkla kaçakçılık işiyle uğraştıklarını belirttikten sonra kaçakçılık ve hayvan hırsızlığı arasında güçlü bir bağ olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir; "Kaçakçılığın hayvan hırsızlığı ile samimi bir ilişkisi vardır. Çünkü kaçakçı, kaçıracağı tütün için hayvana muhtaçtır, bu ise komşularda vardır, meydan da uygunsa onu alıvermekte ne zarar var?". Bkz. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, (Haz. Mehmed Çetin Börekçi), TTK, Ankara, 1999, s. 384.

¹²⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1795/45.

¹²⁴⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 84/35.

¹²⁴⁷ BOA, ŞD, 1655/3.

¹²⁴⁸ BOA, DH.MKT, 107/47.

muhacirlerinin tahliyesi yönünde akrabaları tarafından Kastamonu Valiliği ile Bolu Mutasarrıflığı'na talepte bulunulmuş ancak tahliye talebi kabul edilmemiştir¹²⁴⁹.

Muhacirlerin cinayet, gasp ve hırsızlık gibi suçların yanı sıra kaçakçılık faaliyetlerinde de bulunduğu görülmektedir. Ahmet Şerif Düzce'de iskân edilen Çerkes ve Abaza muhacirleri hakkında yaptığı değerlendirmede “Çerkes ve Abazalar, her ne kadar çiftçilikle uğraşırlarsa da bu bölgede köylülerin en geniş işleri tütün kaçakçılığı ve hayvan hırsızlığıdır. Bunlar sırasına göre civardan elli-yüz yük tütün yükletir, martinlerini kucaklarına alırlar Ankara, Konya ve hatta Halep'e, Zor'a kadar dolaşırlar” diyerek muhacirlerin kaçakçılık işleriyle yoğun bir şekilde ilgilendiğini belirtmektedir¹²⁵⁰. Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde yukarıda yapılan değerlendirmenin haklılığını gösteren belge kayıtları tespit edilmiştir. 1893 yılında Kastamonu, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetlerine gönderilen emirde martin tüfekleri ile 20-30 kişiden oluşan Çerkes ve Gürcü kaçakçılık çetelerinin Hendek ve Taşagıl bölgelerinden temin ettikleri tütünleri Eskişehir, Beypazarı ve Kırşehir taraflarına götürdükleri bu bölgelerde bulunan reji müdürleri tarafından tespit edilmiştir. Kaçakçıların peşine reji kolcuları gönderilmesine rağmen çetenin kalabalık ve kuvvetli olmasından dolayı yakalanmaları mümkün olmamış ve jandarma desteğinin sağlanması için hükümetten yardım talep edilmiştir¹²⁵¹. 1894 yılında Sinop'un Ayancık kazasında iskân edilen Abaza ve Gürcü muhacirlerinin yöre halkından Hatip Efendi'nin oğlunu darp ettiği ayrıca hırsızlık ile bazı fena hareketlerde bulundukları kaza ahalisi tarafından bildirilerek gereğinin yapılması için yardım talep edilmiştir¹²⁵². İşledikleri suçlardan dolayı ceza alarak hapis yatan muhacirlerin zaman zaman af taleplerinin de olduğu görülmektedir. 1895 yılında Sinop'un Sarıdüz köyünde yaşayan ve adam öldürme suçundan dolayı idam cezasına çarptırılan ancak cezası hapse çevirilerek 17 seneden beri cezaevinde yatmakta olan Çerkes muhacirlerinden Zarik oğlu Ahmet cezasını çektiğini belirterek af talebinde bulunmuştur¹²⁵³.

¹²⁴⁹ BOA, DH.MKT, 2048/21.

¹²⁵⁰ Şerif, *Anadolu'da Tanin*, s. 384.

¹²⁵¹ BOA, DH.MKT, 2059/132.

¹²⁵² BOA, BEO, 480/35996.

¹²⁵³ BOA, DH.MKT, 399/9.

Düzce’de iskân edilen Abaza ve Çerkes muhacirler ile Ermeniler arasında 1895 yılı içerisinde çeşitli sorunların yaşandığı ve Düzce’de bulunan zaptiyelerin sayısının oluşabilecek olumsuz durumları engellemede yetersiz kaldığı görülmektedir. Muhacirler ile Ermeniler arasında yaşanabilecek olayları engellemek ve güvenliği sağlamak için 20 zaptiyenin daha Düzce kazasında görevlendirilmesine karar verilmiştir¹²⁵⁴. 1897 yılında Düzce’de iskân edilen ve cinayet suçundan uzun süredir aranan Rumeli muhacirlerinden Kara Ali isimli şahıs yakalanarak tutuklanmıştır¹²⁵⁵. Sinop’un Gazi köyünde yaşayan Çerkes muhacirlerinden İshak’ın yolunu keserek 13 lira parasını gasp eden ve cinayetle suçlanmasından dolayı firarda olan Topçuoğlu köyünde sâkin Sohum Abaza muhacirlerinden Küçük Süleyman’a teslim olması için 10 gün süre verildiği ve gelmediği takdirde gıyaben yargılanacağına dair Kastamonu Vilayet Gazetesi’ne ilan verilmiştir¹²⁵⁶.

Muhacirlerin 1899 yılında Kastamonu bölgesinde kaçakçılık faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Safranbolu reji kolcularından bir görevliyi öldürüp diğer ikisini yaralayarak firar eden kaçakçılardan Düzceli olan Çerkes Topal Hüseyin oğlu Nuri Bey ile arkadaşlarının yakalanması için çalışmalar yürütüldüğü belirtilerek kaçakçıların Ankara ve İzmit taraflarına kaçmaları muhtemel olduğundan yakalanmaları hususunda adı geçen bölgelere emir gönderilmiştir¹²⁵⁷. 1903 yılında Çerkes muhacirlerinden birtakım kimselerin silahlı olarak Bartın’ın Amasra nahiyesinde gezdiği ve etrafa rahatsızlık verdiği haber alınmıştır. Yapılan tahkikatta silahla gezip etrafa korku veren muhacirlerin Boz köyünden Çerkes İbrahim, Mehmet ve Hasan isimli kimseler olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan İbrahim isimli şahıs zaptiye tarafından yaralı olarak yakalanmış, firarda olan diğerlerinin de yakalanması için çalışmaların devam ettiğini görülmektedir. Bartın Kaymakamı tarafından Bolu Mutasarrıflığı’na gönderilen yazıda Amasra’da silahla dolaşan muhacirlerin eşkıya takımından kimseler olmayıp bütün kaçakçılığı yapan gruptan olduğu belirtilerek kaza dâhilinde asayişin sağlandığı bildirilmiştir¹²⁵⁸.

¹²⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM, 656/6.

¹²⁵⁵ KVG, S. 1192, G:279.

¹²⁵⁶ KVG, S. 329, G:329.

¹²⁵⁷ BOA, DH.MKT, 2234/147.

¹²⁵⁸ BOA, DH.MKT, 802/9.

Muhacirlerin yerleştirildikleri bölgelerdeki yerli halka ve devlete karşı işledikleri suçların yanı sıra muhacirlerin kendi memleketlerindeki bazı adet ve uygulamaları iskân edildikleri bölgelerde de devam ettirmeleri olumsuz durumların yaşanmasına neden olmuştur. Örneğin muhacirlerin kız kaçırma adetlerini Düzce kazasında sürdürmeleri çeşitli adli vakaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Düzce’de Çerkesler tarafından gerçekleştirilen kız kaçırma ve izdivaç hadiselerinden dolayı sorunların yaşanması üzerine bu âdetin engellenmesi için din âlimlerinin bu eylemin yanlış bir uygulama olduğunu Çerkeslere nasihat yoluyla anlatması istenmiştir¹²⁵⁹.

Muhacirlerin adetlerinden kaynaklanan ve sorun oluşturabilecek diğer bir durum ise 1886 yılında Düzce kazasında vuku bulmuştur. Düzce’de yaşayan Çerkes muhacirlerinden İshâk Bey’in Rusya’da bulunan Hangiray isimli bir Çerkes beyinin yeğeniyle evleneceği ve Düzce’de debdebeli bir düğün yapılarak İstanbul’dan da birçok Çerkes beyinin bu düğüne katılacağı haber alınmıştır¹²⁶⁰. Çerkeslerin toplu olarak cemiyet ve toplantı yapmalarının yasak olması nedeniyle Düzce’de yapılacak bu düğün sakıncalı bulunmuş ve çeşitli olumsuzluklara yol açabileceğinden düğünün yapılmasına izin verilmemiştir¹²⁶¹. Bolu Mutasarrıfı’nın bölgedeki yol çalışmalarını teftiş etmek bahanesiyle bölgeye hareket ettiği asıl amacının ise düğün yapılmasını engellemek olduğu anlaşılmaktadır. İshak Bey gelin olarak alacağı Çerkes kızının asil bir aileden gelmesinden dolayı debdebeli bir düğün tertip etmek istemiş ancak buna izin verilmemiştir. Düzce’de düğünün yapılmasına izin verilmemesi üzerine İzmit’te bir düğün yapılması planlanmış ancak buna da izin verilmemiştir¹²⁶². İstanbul’a gelen gelinin deniz yoluyla Akçāşehir İskelesi’ne sevk edileceği ve buradan 5-10 kişiden oluşan sade bir alayla Sapanca yoluyla Düzce’ye getirilmesi uygun görülmüştür¹²⁶³.

Muhacirlerin Osmanlı ülkesinde en çok yadırgan adetlerinden biri köle ve cariyelerini satma gelenekleridir. Özellikle Kafkasya’dan göç eden muhacirler arasında

¹²⁵⁹ BOA, DH.MKT, 2335/68.

¹²⁶⁰ BOA, DH.MKT, 1374/78.

¹²⁶¹ BOA, DH. MKT, 1377/4.

¹²⁶² BOA, DH.MKT, 1375/54.

¹²⁶³ BOA, DH.MKT, 1382/118; BOA, DH.MKT 1384/55; Kara *Düzce’de Muhacir İskânı*, s. 70-71; Bozbiyık, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, s. 137.

katı bir sosyal sınıf ayrımı ve kölelik müessesinin olması ve sahip oldukları köleler ile Osmanlı topraklarına göç etmeleri bu yapının buraya taşınmasına neden olmuştur¹²⁶⁴. Osmanlı Devleti Kafkasya'dan gelen muhacirlerin sahip olduğu bu sosyal yapıyı yeni yerleştirilecekleri topraklarda sürdürmelerine izin vermemek için Kafkasya muhacirlerini çoğunlukla dağıtarak iskân etme yolunu benimsemiştir. Kafkasya'da köleleri üzerinde sahip oldukları egemenlik haklarını burada da devam ettirmek isteyen muhacir reisleri Osmanlı Devleti'nin bu uygulamalarına karşı çıkarken zaman zaman toplu iskân talepleriyle iskân süreçlerinin uzamasına neden olmuşlardır. 1865 yılında muhacirlerin iskân süreci tamamlanıncaya kadar köle ve cariyeye satışlarını yasaklayan Osmanlı Devleti köle statüsünde olan muhacirlerin kendilerine toprak tahsis ederek onları ayrı bir şekilde iskân etmeye gayret etmiştir¹²⁶⁵. Osmanlı Devleti kendi topraklarına göç eden muhacirleri hür insan kategorisinde değerlendirdiğinden köle olmadıklarını iddia ederek hür insan olduklarını beyan eden muhacirlerin taleplerini çoğunlukla kabul etmiş ve onları beylerinin yanından alarak başka bölgelere iskân etmiştir¹²⁶⁶.

Osmanlı Devleti, Afrika ile yapılan köle ticaretini yasakladığı sıralarda Kafkasya'dan göç eden muhacirlerin yanlarında getirdikleri köleleri üzerinden ticaret yaparak Osmanlı ülkesinde alım-satımlarının yapılmasını hoş karşılamamış ve bu ticareti engellemek için zaman zaman çeşitli tedbirler alarak yasaklamalar getirmiştir¹²⁶⁷. 1862 yılında Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda Kafkasya'dan göç eden Çerkes muhacirlerinin kölelerini burada satmaya çalıştıklarından bahsedilerek bu durumun hoş karşılanmayacağı belirtilmiştir. Muhacirlerin bu şekilde kölelerini satmasının engellenmesi, esirlerin özgürlüklerinin temin edilmesi ve sadece 25-35 yaş arası olup esir olduğunu kabul edenlerin satışlarına izin verilebileceği Kastamonu Vilayeti'ne bildirilmiştir¹²⁶⁸. Muhacirlerin köle satışları

¹²⁶⁴ Ömer Karataş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik", *Avrasya Araştırmaları Dergisi (AVID)*, 1/2, (2012), s. 108.

¹²⁶⁵ Ufuk Tavkul, "Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı", *Bilig*, S. 17, (2001), s. 46-47.

¹²⁶⁶ Karataş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında", s. 115-116.

¹²⁶⁷ BOA, A.MKT.UM, 551/23; BOA, A.MKT.UM, 526/41; BOA, A.MKT.NZD, 396/97; BOA, A.MKT.UM, 561/49.

¹²⁶⁸ BOA, KŞS, 121, G: 186.

hakkında çeşitli sınırlamalar getirilmesine rağmen Kastamonu bölgesinde muhacirlerin kölelerini sattıkları kayıtlara rastlanmaktadır. 1864 yılında Çerkes muhacirlerinden olan ve Taşköprü kazasında iskân edilen İshak Efendi'nin cariyesini 4.200 kuruş bedelle başkasına sattığı görülmektedir¹²⁶⁹.

Kastamonu bölgesinde muhacirlerin köle satışlarının devam ettiğinin haber alınması üzerine 1864 yılında merkezden Kastamonu Vilayeti'ne yeni bir emir gönderilerek çocuk, akraba, köle ve cariyelerini adeta kurbanlık koyun gibi satanlara ve bu işin ticaretini yapan esir tüccarlarına bir kez daha engel olunması gerektiği bildirilerek köle satışının yasaklanması emredilmiştir¹²⁷⁰. Muhacirlerin köle ticareti çeşitli dönemlerde yayınlanan emirlerle engellenmeye çalışılırken 1881 tarihli bir belgede hala Düzce kazasında iskân edilen muhacirler arasında köle ticaretinin yaygın olarak sürdüğü muhacirler tarafından yapılan şikayetten anlaşılmaktadır. Osmanlı kanunlarına ve toplum yapısına uygun olmayan bu durumun engellenmesi için daha sert tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir¹²⁷¹.

3.2.2.3. Muhacirlerin Çevreye Zarar Vermeleri

Muhacirlerin sebep olduğu diğer bir önemli bir sorun ise yerleştirildikleri bölgelere verdikleri zararlardır. Osmanlı topraklarının çeşitli vilayet ve sancaklarında iskân edilen muhacirler yerleştirildikleri esnada veya sonrasındaki süreçte başta ormanlık alanlar olmak üzere yaşadıkları çevrelere çeşitli zararlar vermişlerdir. Muhacirlerin ormanlık arazilere zarar vermelerinin başlıca sebepleri tarım arazisi elde etmek amacıyla ağaçları keserek ya da yakarak yer açmak ve kışlık yakacak odun ile hane inşaatında kullanılacak keresteleri devlet ormanlarından para vermeden temin etmek olduğu görülmektedir¹²⁷². Kastamonu Vilayeti'ne iskân için gönderilen ya da izinsiz olarak bu bölgeye firar eden muhacirlerin zaman zaman çevreye zarar verdiği kayıtlara yansımıştır. 1889 yılında Düzce kazasına tabi Gümüşova bölgesinde iskân edilen Gürcü muhacirlerinin Çamdağı Ormanları'nın içine girerek ormanlık araziye

¹²⁶⁹ BOA, KŞS, 123, G: 22.

¹²⁷⁰ BOA, KŞS, 124, G:51.

¹²⁷¹ BOA, ŞD, 2900/30.

¹²⁷² Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 184.

zarar verdikleri ve kendilerini engellemek isteyenlere ise silah gösterdikleri haber alınmıştır. Abaza ve Gürcü muhacirlerinin yaşadığı Abaza Hacı Bata Bey ve Halil Bey köylerine¹²⁷³ yakın olan bu ormanlara zarar verilmemesi, ormanlara verilen zararın tespiti ve önlenmesi için Bolu ve İzmit orman müfettişlerinden oluşan bir heyet yanlarında zaptiye’den birkaç memur ve bölgede bulunan köy ahalisinden birkaç kişi ile bölgeye gönderilmiştir¹²⁷⁴. 1895 yılında Kastamonu’nun İnebolu kazasında Kodla, Çubuklu ve Karaorman köylerinin baltalı olan ormanın Gürcü muhacirleri tarafından tahrip edilerek buraya yerleşmek için baraka inşa ettikleri ve kaza kaymakamının ise buna göz yumduğu bölge ahalisi tarafından şikâyet edilmiştir. Yapılan ihbardan dolayı konunun araştırılarak gereğinin yapılması yönünde emir verilmiştir¹²⁷⁵.

Muhacirlerin ormanlık alanlara zarar vermesiyle ilgili diğer bir olay ise 1897 yılında Sinop’ta vuku bulmuştur. Sinop’un İcbe Meydanı isimli bölgesindeki miri ormanlar dâhilinde iskân olunan altı hane Gürcü muhacirinin ormanı birkaç yerden ateşe vererek yaktıkları haber alınarak derhal yangının söndürülmesi için bölgede tedbir alınmış ve muhacirlerin ormanlık alana zarar vermelerini önlemek amacıyla ellerindeki baltalara el konulmuştur. Ancak muhacirlerin tarla açmak maksadıyla ormanlara verdiği zararın devam etmesi üzerine orman müfettişliği tarafından yapılan tahkikat neticesinde eğer muhacirlerin burada yaşamalarına izin verilirse yaklaşık bin dönümlük ormanlık arazinin zarar görebileceği bildirilerek muhacirlerin bulundukları yerden başka bir yere iskân edilmelerinin daha uygun olacağı yönünde karar alınmıştır¹²⁷⁶. 1899 yılında Ordu’dan göç ederek Bolu’nun Düzce kazasında Kavak Bıçkısı Ormanı’na yerleşen 16 hane muhacirin ormanlara zarar verdiği tespit edilmiştir. Muhacirlerin ormanlık bölgelere yerleşmelerinin yasak olduğu halde Ordu bölgesinden göç eden 346 hane muhacirin ormanlık arazilere girerek buraya yerleştiği ve kulübe inşasına başladıkları yapılan tahkikat neticesinde anlaşılmıştır. Tarla açmak ve kulübe inşası için gerekli odunları ormanlık alandan temin eden muhacirlerin ormanlara ciddi zarar verdiği anlaşılarak bunun engellenmesi yönünde emir

¹²⁷³ BOA, DH. MKT, 1510/119; Özlü, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, s. 210.

¹²⁷⁴ BOA, DH.MKT, 1617/10.

¹²⁷⁵ BOA, DH.MKT, 389/29.

¹²⁷⁶ BOA, DH.MKT, 2087/25.

verilmiştir¹²⁷⁷. Yapılan tahkikat sonucu Düzce ormanlarına yerleşen muhacirlerin buraya yerleşmelerine göz yumanın Düzce Kaymakamı olduğu belirtilerek muhacirlerin bir an önce buradan çıkarılması, eğer çıkarılmazlarsa Düzce ormanlarının tamamen yok olacağı bildirilmiştir.

Bölgede bir ay içinde beş-altı büyük orman yangının çıktığı ve bunun sebebinin Ordu'dan göç eden muhacirler olduğu bildirilerek o bölgeden göç etmek isteyenlere izin verilmemesi ve halen ormanların içerisinde bulunanların ise bir an önce ormanlık arazilerden süratle çıkarılması istenmiştir¹²⁷⁸. Ordu muhacirlerinin ormanlık arazilerden çıkarılarak uzak bir mahalde iskân edilmeleri, bunu kabul etmezlerse geldikleri yerlere iade edilmeleri emredilmiştir¹²⁷⁹. 1900 yılında Düzce kazasında ormanlık alana yerleşen Gürcü muhacirleri buradan çıkarılmaya çalışılırken Giresun'dan 18 hane muhacir daha Düzce'ye geldiği belirtilerek gelecek günlerde bin hane halkının daha göç edebileceği haber verilmiş, bunun üzerine muhacirlerin bir an önce ormandan çıkarılması ve gelmek isteyenlere de engel olunmasına dair emir verilmiştir¹²⁸⁰. Kastamonu Vilayeti genelinde muhacirlerin ormanlık alanlara verdikleri zararların önlenmesi için 1899, 1900 ve 1902 yılında gönderilen emirlerde muhacirlerin ormanlık bölgelerin içlerine ve çevresine iskân edilmeleri yasaklanırken orman ürünleriyle ilgili her türlü ticarete yasaklanmıştır¹²⁸¹.

¹²⁷⁷ BOA, DH.MKT, 2225/97; Özlü, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, s. 212.

¹²⁷⁸ BOA, DH.MKT, 2499/58. Kara, *Düzce'de Muhacir İskânı*, s. 57-58.

¹²⁷⁹ BOA, DH.MKT, 2157/29; BOA, DH.MKT, 601/13.

¹²⁸⁰ BOA, DH.MKT, 2415/38; Türkan, “Osmanlı Devleti'nde Muhacir”, s. 170; Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında*, s. 368.

¹²⁸¹ KVG, S. 1379, G:399; BOA, DH.MKT, 2355/90; BOA, DH.MKT, 2587/22.

SONUÇ

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda yaşadığı büyük toprak kayıpları neticesinde kaybedilen yerlerden büyük göç hareketleriyle karşı karşıya kalmıştır. Farklı zaman dilimlerinde Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den göç edenlerin sayısı milyonlara ulaşmış ve gelen muhacirler başta Anadolu vilayetleri olmak üzere Rumeli'deki boş araziler üzerinde iskân edilmiştir. Kastamonu Vilayeti Karadeniz sahil şeridinde yakın bir konumda olduğundan muhacirlerin Anadolu'ya giriş yaptığı liman ve iskelelere sahip olması, Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarında muhacir iskân edilebilecek boş ve geniş arazilerin bulunması sebebiyle muhacirlerin sevk ve iskânında önemli bir konumda olmuştur.

Karadeniz sahilinde, Sinop, İnebolu, Çatalzeytin, Bartın, Amasra ve Ereğli iskeleleri muhacirlerin Osmanlı topraklarına önemli giriş noktalarıdır. Kastamonu Vilayeti aynı zamanda muhacirlerin toplanma merkezleri olan Samsun ve Trabzon şehirlerine de yakınlığından dolayı önemli bir konumdadır. Bu konumundan dolayı Kastamonu, muhacirlerin Anadolu, Rumeli ve Arap vilayetlerine sevkinde bir merkez iken aynı zamanda önemli sayı da muhacir iskân edilen bir vilayet olduğu Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden tespit edilmiştir.

Kastamonu Vilayeti'nde muhacirlerin iskân edildiği önemli sancakların başında Bolu gelmektedir. Bolu, sahip olduğu düz ve geniş araziler, iklim şartları ve ana yol güzergâhı üzerinde İstanbul'a yakın olmasından dolayı Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin tercih ettiği bir bölge olmuş ve muhaceret esnasında binlerce muhacir bu bölgede iskân edilmiştir. Kastamonu Vilayet Gazetesi'nde 1882 yılında yer alan bir haberde Bolu'da bulunan Çerkes, Abaza ve Gürcü muhacirlerin sayısının 40.000 civarında olduğundan bahsedilmektedir. Ancak araştırma esnasında Bolu'nun muhacir iskânında yoğun olarak tercih edilen bir bölge olduğu görülmektedir, haliyle muhacir sayısının bu rakamdan çok daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Zira göçlerin kısa zaman aralıklarında kitlesel olarak gerçekleşmesi gelen ve iskân edilen muhacirlerin istatistiksel verilerinin doğru şekilde kaydedilmesini zorlaştırmıştır.

Kastamonu Vilayeti'nde muhacirlerin iskân edildiği diğer bir önemli yerleşim yeri de Sinop Sancağı'dır. Sinop, muhacirlerin sevkinde bir merkez görevi görürken aynı zamanda gelen muhacirlerin büyük bir kısmının sancak dâhilinde iskân edildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1881 tarihli bir iskân cetvelinde Sinop'ta

iskân edilen Kafkasya ve Rumeli muhacirlerinin sayısının altı binin üzerinde olduğu görülmektedir. Sinop 1859'dan itibaren başlayıp 1860-1864 yılları arasında yoğunlaşan büyük göç sürecinde ve 93 Harbi'nden sonra başlayan kitlesel göçler de muhacirlerin yoğun olarak bulunduğu bir yer olduğu göz önüne alındığında sancak dâhilinde iskân edilen muhacirlerin sayısının çok daha fazla olduğu düşünülmektedir.

Kastamonu merkez sancağı da muhacirlerin iskân sürecinde tercih edilen bir bölge olmuştur. Sinop, İnebolu, Çatalzeytin, Bartın ve Amasra gibi liman şehirlerine çıkan muhacirlerin bir kısmı Kastamonu Sancağı'nda bulunan boş arazilerde iskân edilirken önemli bir kısmı da Anadolu ve Rumeli de bulunan iskân sahalarına sevk edilmiştir. Kastamonu Sancağı gibi Çankırı Sancağı'nda sahip olduğu boş araziler ve muhacirlerin geliş noktası olan yerlere yakınlığından dolayı sevk ve iskân sürecinde tercih edilen yerler arasındadır. Gelen muhacirlerin bir kısmı Çankırı Sancağı'nda iskân edilmiş bir kısmı da Çankırı üzerinden Konya, Sivas ve Ankara gibi vilayetlere sevk edilmiştir.

Kastamonu Vilayeti'ne muhacirlerin iskân süreci incelendiğinde genel olarak karışık iskân prensibinin tercih edildiği görülmektedir. Kasaba ve köylere üçer, beşer ve onar hane şeklinde yerleştirilen muhacirler ara sıra toplu olarakta bir yerde iskân edilmişlerdir. Kastamonu Vilayeti'ne muhacirlerin iskânı devam ederken yaşanan sorunlar iskân sürecinin uzamasına neden olmuştur. Muhacirlerin karışık iskân yerine toplu iskân talepleri, iskân edilecekleri yerleri beğenmemeleri, akrabalarının ya da soydaşlarının bulunduğu yerlere sevk talepleri, bulundukları yerlerden başka yerlere firar etmeleri, vatanlarına dönme teşebbüsleri ve iskân süreçlerini bilerek uzatarak devletten aldıkları yardımları sürdürme niyetleri iskân sürecinde yaşanan başlıca sorunlardır.

Göç eden muhacirlerin bütün ihtiyaçları Osmanlı Devleti ve yerli ahali tarafından ekonomik imkânlar çerçevesinde karşılanmış ancak bu durum XIX. yüzyıl sonlarında var olan ekonomik krizi daha da derinleştirmiştir. Kastamonu halkı muhacirlere beslenme, barınma, giyinme, arazi tahsisi, tarımsal faaliyetler ve nakdi destek gibi hususlarda yardımlar yapmıştır. Kastamonu Vilayeti'nde muhacirlere yapılan yardımlardan çok memnun kalan merkezi hükümet vilayet yöneticilerini çoğu kez tebrik ettiği gibi Kastamonu halkı tarafından yapılan yardımların başkalarına örnek olması açısından Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gibi büyük gazetelerde ilan

ettirmiştir. Buna karşın yardımların muhacirlere zamanında ulaştırılamamasından kaynaklı sorunların da sıkıntılara yol açtığı ve iskân sürecinin uzamasına neden olduğu görülmektedir. Özellikle göçlerin kitlesel boyutlara ulaştığı zamanlarda muhacirlere yardım sağlamada ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Örneğin 1880 yılında Sinop'ta bulunan 2.000 muhacirden 1.100 kadarının açlıktan ölmesi ve 900 kişinin ise çok perişan bir durumda olması yaşanan sıkıntıların en bariz örnekleri arasında zikredilebilir.

Muhacirlere yerli halk ve devlet tarafından yapılan yardımlarla Kastamonu Vilayeti'nde iskânları sağlanırken kalıcı iskân sonrasında da sorunlar devam etmiştir. Muhacirlerin yeni bir ülke ve topluma uyum sağlamaları kolay olmamıştır. Farklı din, dil, kültür ve geleneklere sahip olan muhacirler yerleştirildikleri bölgelerde bulunan yerli halk ile çeşitli sorunlar yaşamışlardır. Muhacirler ve yerli halk arasında yaşanan sorunların başında arazi ve sınır anlaşmazlıkları gelmektedir. Muhacirlere tahsis edilen arazilere çoğu kez müdahalede bulunan bölge halkı geçmişte boş olan ve kendi tasarruflarındayken muhacirlere verilen arazilerde hak iddia etmişlerdir. Buna karşın muhacirler de yerli halkın arazilerini gasp ederek sınır ihlallerinde bulunmuştur. Bu gibi durumlarda Osmanlı Devleti yaşanan sorunlara müdahale ederek olayların adil bir şekilde çözüme kavuşturulmasına çalışmıştır. İskân sonrasında karşılaşılan bir diğer önemli sorun ise muhacirlerin yaşadığı kültürel şok ve devam eden ekonomik sıkıntıların etkisiyle suç işlemeleridir. Kastamonu Vilayeti'nde yerleştirilen muhacirlerin işlediği suçlar incelendiğinde cinayet, hırsızlık, gasp, çocuk ve kız kaçırma, araziye müdahale, kaçakçılık, eşkıyalık ve silahlı çeteler halinde gezerek halkı korkutma gibi olayların yaşandığı görülmektedir. Bu gibi durumlarda Osmanlı Devleti suç işleyen muhacirleri yakalayıp mahkemelerde adil bir cezalandırma yoluna gitmiş kimi zaman da sürgün etmiştir.

Osmanlı Devleti çeşitli sıkıntılar yaşanmasına topraklarına göç eden muhacirlerin tamamını kalıcı olarak iskân etmeyi başarmıştır. Kastamonu Vilayeti'nin Anadolu'da muhacir iskân edilen önemli bölgelerden biri olduğu arşiv belgelerinde yapılan incelemelerde tespit edilmiştir. Kastamonu bölgesinde muhacir hareketliliği 1859'dan itibaren başlamış ve 1860-1865 yılları arasında yoğunluk gösterdikten sonra bir yavaşlama evresine girmiştir. Bu dönemde önemli sayıda muhacir Kastamonu Vilayeti'ne gelmiş, gelenlerin bir kısmı burada iskân edilmiş, bir kısmı ise farklı vilayetlere sevk edilmiştir. Ancak bu dönemde gelen muhacirlerin sayıları tam olarak

kaydedilemediğinden Kastamonu Vilayeti'ne ne kadar muhacir iskân edildiği sorusuna net bir cevap vermek mümkün değildir.

Kastamonu Vilayeti'nde muhacir hareketliliği 93 Harbi'nden sonra başlayan göçler sürecinde tekrar hız kazanmıştır. Bu dönemde sevk ve iskân edilen muhacir sayılarıyla ilgili Osmanlı Arşivi'nde farklı tarihlere ait iskân cetvelleri tespit edilmiştir. Örneğin 1878 tarihli bir iskân cetveline göre Kastamonu Vilayeti'ne yerleştirilen muhacir sayısı 25.000 kişi olarak verilmiştir. 1879 tarihli bir diğer iskân cetvelinde ise Kastamonu'ya iskân edilen muhacirlerin sayısı 34.875 kişiye ulaşmıştır. 1893 tarihli başka bir iskân cetvelinde ise Kastamonu'ya 29.074 Rumeli muhacirinin sevk edildiği ve bunlardan 28.815'nin iskânlarının sağlandığı ve 259 nüfusun ise iskân edilmeyi beklediği görülmektedir. Yukarıdaki iskân cetvellerinde bulunan nüfus istatistikleri incelendiğinde Kastamonu Vilayeti'nin Kırım, Kafkasya ve Rumeli göçleri sürecinde muhacirlerin yoğun olarak iskân edildiği bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Kastamonu Vilayeti'ne muhacirlerin iskân süreci bir bütün olarak değerlendirilerek muhacirlerin yerleştirildiği köy ve mahallelerin isimleri ile bu yerleşim yerlerine ne kadar muhacir iskân edildiği tespit edilmiştir. Kastamonu, Bolu, Sinop ve Çankırı sancaklarında muhacir iskân edilen yerleşim yerlerinin isimleri çalışmada tablolar halinde verilmiştir. Bu verilere göre; Kastamonu Sancağı'nda dört nahiye ile 15 kazaya muhacir iskân edilmiş, iskân edilen muhacirlerin; Çerkes, Tatar, Nogay, Abaza, Sohum, Rumeli, Bulgaristan, Romanya, Bosna ve Rusya muhacirleri olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Arşivi'ndeki 1878 tarihli bir belgede Kastamonu Vilayeti'ne 30.000 Sohum, Rumeli ve Çerkes muhacirinin iskân edildiğinden bahsedilirken 1879 tarihli diğer bir belgede 28.700 nüfus muhacir için hane yapılması gerektiği belirtilmiştir. Bu iki belgeden anlaşılabacağı üzere Rumeli'den yaşanan kitlesel göçlerin hemen öncesinde Kastamonu Vilayeti'nde bulunan muhacirlerin sayısı 30.000'den fazladır.

Kastamonu Vilayeti'nin en fazla muhacir iskân edilen sancağı olan Bolu'da 13 kaza dâhilinde muhacirler yerleştirilmiştir. Çok sayı da muhacirin iskân edildiği Düzce kazasında 15 mahalle ile 253 köy de muhacir kaydına rastlanmıştır. Bu köyler içerisinde 130 Çerkes, 49 Abaza, 36 Rumeli, 20 Batum-Gürcü, altı Ordulu ve bir de Tatar muhacirlerinin iskân edildiği köy tespit edilmiştir. Arşiv belgelerinde yapılan incelemelerde Bolu'da iskân edilen muhacirlerin Çerkes, Nogay, Tatar, Dağıstan,

Abaza, Sohum, Batum, Rumeli, Bulgaristan, Bosna ve Tırnova muhacirleri olduğu görülmüştür. Sinop Sancağı'nda ise dört kaza ve beş nahiye muhacir yerleştirilmiştir. 1881 tarihli bir iskân cetveline göre Sinop'ta 88 köyde 6.346 Kırım, Kafkasya ve Rumeli kökenli muhacir iskân edilmiştir. İskân yapılan köyler arasında 34 Çerkes, 30 Sohum-Tatar, 20 Batum ve dört Rumeli muhacir köyü bulunmaktadır. Sinop şer'iyye sicilleri'nde yapılan incelemede muhacirlerin Sinop dâhilinde 88 köy ile 10 mahallede iskân edildikleri tespit edilmiş, 61 köy ile yedi mahalle de Çerkes, 12 köyde Gürcü, sekiz köyde Abaza, dörder köyde ise Sohum ve Batum muhacirleri iskân edilmiştir. Çankırı Sancağı'nda 12 nahiye muhacir iskân edilmiştir. 1866 tarihli bir belgeye göre Çankırı'da muhacirlere arazi verilen köy sayısı 270 olarak verilmiştir.

18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den gelen ve sayıları milyonlara ulaşan göçler Osmanlı Devleti'nin nüfusunu Müslüman-Türk kökenliler lehine homojenleşmiştir. Bunun yanı sıra muhacir göçleri Türk toplum yapısını sosyo-kültürel ve ekonomik yönlerden de etkilemiştir. Bu çalışmada Osmanlı topraklarına gerçekleşen muhacir göçleri Kastamonu Vilayeti özelinde incelenmiştir. Muhacirlerin göç süreçleri, neden Kastamonu Vilayeti'ne iskân edildikleri, sevk ve iskân süreçleri, muhacirlerin nerelere yerleştirildikleri, sevk ve iskân süreçlerinde karşılaşılan sorunlar, devletin ve yerli halkın muhacirlere bakış açısı ve yapılan yardımların neler olduğu, muhacirlerin kalıcı iskânlarından sonra yaşadığı sorunlar arşiv belgeleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın göçler konusunda yapılacak sonraki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Fuat Türk geldi Evrakı (HDS.AFT.): 3/76.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.): 316/23660, 327/24517, 480/35996, 495/37078, 564/42241, 568/42547, 629/47148, 654/49015, 1190/89198, 1646/123438.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d.): 956, 957, 959, 960, 1136, 1139, 1141, 1142, 1151, 1153, 1508, 1552.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Nezaret Gelen Giden (BEONGG.d.): 761.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Vilayet Gelen Giden (BEOVGG.d.): 150, 154, 931.

Cevdet Dâhiliye (C.DH.): 39/1941, 182/9074, 251/12537, 255/12744.

Dâhiliye Mektûbî Kalemi(DH.MKT.): 107/47, 174/27, 322/63, 331/38, 331/37, 384/1, 388/62, 389/29, 399/9, 490/14, 601/13, 763/55, 802/9, 1294/100, 1318/49, 1319/68, 1319/71, 1319/85, 1322/80, 1322/103, 1323/61, 1324/38, 1324/39, 1324/77, 1325/31, 1325/56, 1325/67, 1326/66, 1328/9, 1353/17, 1364/26, 1371/43, 1374/78, 1375/54, 1377/4, 1381/86, 1382/118, 1384/55, 1390/6, 1399/17, 1399/77, 1410/117, 1412/1, 1417/114, 1427/87, 1431/53, 1433/32, 1447/92, 1459/13, 1459/110, 1460/62, 1461/34, 1464/103, 1468/116, 1476//89, 1480/63, 1485/77, 1510/119, 1535/93, 1555/19, 1555/114, 1572/23, 1584/43, 1605/100, 1607/41, 1609/106, 1610/46, 1617/10, 1628/96, 1637/102, 1656/16, 1676/24, 1717/87, 1722/94, 1715/68, 1746/28, 1749/57, 1756/108, 1771/76, 1773/41, 1778/9, 1778/128, 1781/76, 1781/103, 1782/67, 1795/45, 1799/19, 1893/101, 1894/45, 1915/42, 1922/16, 1927/98, 1929/35, 1930/86, 1938/5, 1940/41, 1952/119, 1977/87, 2048/21, 2059/132, 2063/38, 2068/79, 2076/66, 2076/73, 2076/89, 2087/25, 2191/22, 2196/19, 2196/45, 2200/87, 2212/90, 2225/97, 2234/147, 2275/150, 2318/13, 2325/40, 2328/9, 2335/68, 2344/65, 2355/90, 2395/100, 2454/75, 2480/125, 2587/22, 2592/87, 2499/58, 2517/29, 2611/91.

Dâhiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI.): 18/4.

Dâhiliye Muhacirîn Komisyonu (DH.MHC.): 2/32, 3/22, 4/23, 4/43, 5/3, 5/37, 6/28, 6/60, 7/26, 7/51, 7/83, 7/91, 8/10, 8/41, 8/96, 8/97, 9/12, 9/31, 9/43, 10/81, 11/31, 11/61, 11/86, 12/10, 13/12, 15/16, 15/54, 15/55, 15/57, 15/77, 15/80, 16/17, 16/34, 20/44, 25/107.

Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.): 72/89, 610/65, 611/2, 618/60.

Dâhiliye Umur-u Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü (DH. UMVM.): 123/21.

Hariciye İdare (HR.İD.): 11/27, 12/18, 12/19, 16/12.

Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT.): 536/46, 591/96.

Hariciye Tahrirat (HR.TH.): 87/81, 88/25, 88/66, 101/63.

Hariciye Tercüme Odası (HR.TO.): 350/43.

İrade Dâhiliye (İ.DH.): 343/22622, 354/23387, 445/29415, 475/31941, 476/31952, 479/32255, 480/32320, 482/32430, 484/32677, 486/32799, 490/33209, 500/33971, 524/36153, 528/36553, 628/43699, 751/61326, 754/615522, 769/62639, 772/62903, 774/63028, 841/67594, 873/69729, 889/70771, 890/70858, 953/75394, 1044/82058, 1314/58, 1324/22, 1382/37.

İrade Hususi (İ.HUS.): 73/120.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.): 16/696, 22/962, 27/1189, 38/1590, 59/2786, 63/2971, 133/5690.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.): 505/22848, 541-24269, 551/24752, 552/24782, 561/25226, 689/94, 4550/20066, 480/21746.

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.): 48/2664, 94/5583, 97/5771, 687/6, 115/6901, 115/6923.

Maliye Emlâkı-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.): 54/11, 1121/32

Maliye Masraf Defterleri (ML.MSF.d.): 15497, 16768.

Maarif Mektubi Kalemi (MF.MKT.): 61/1, 72/112.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): 20518.

Meclis-i Vâlâ (MVL.): 415/53, 494/78, 500/55, 503/25, 511/40, 513/90, 518/76, 527/80, 528/36, 528/130, 534/50, 544/122, 612/14, 618/40, 618/53, 634/42, 659/6, 665/1, 675/63, 675/67, 676/26, 682/19, 686/72, 689/94, 691/12, 694/65, 700/49, 705/33, 705/76, 705/78, 707/19, 707/58, 709/26, 711/2, 711/68, 713/11, 716/99, 719/37, 719/114, 720/81, 724/72, 724/74, 725/64, 726/56, 731/2, 734/82, 736/75, 738/68, 743/9, 744/42, 837/110, 844/39, 934/4, 1055/16, 1055/24.

Meclisi Vükelâ Mazbatataları (MV.): 99/78, 84/85.

Sadaret Deavi Evrakı (A.MKT.DV.): 190/86, 190/87, 202/41.

Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL.): 138/69, 140/36.

Sadaret Mühimme Evrakı (A.DVN.MHM.) : 33/89

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT.MHM.): 169/88, 174/22, 174/77, 175/64, 175/75, 176/9, 177/89, 178/6, 178/88, 181/88, 182/56, 191/57, 192/24, 193/58, 194/83, 194/99, 195/64, 195/100, 198/46, 198/53, 200/83, 201/87,

201/102, 202/17, 202/24, 206/44, 207/22, 209/76, 211/35, 211/40, 211/99, 212/56215/15, 215/58, 217/18, 217/24, 218/43, 219/53, 220/8, 221/68, 221/89, 222/57, 222/72, 224/75, 225/33, 226/3, 227/41, 227/81, 227/100, 228/28, 228/40, 229/39, 229/71, 229/76, 230/10, 230/35, 231/43, 231/57, 231/73, 232/32, 233/15, 234/82, 235/63, 237/18, 237/24, 238/42, 239/80, 245/43, 254/9, 255/36, 266/1, 279/63, 290/37, 291/39, 298/38, 299/3, 301/17, 305/65, 306/39, 307/46, 308/92, 309/44, 311/74, 312/32, 312/39, 312/42, 312/75, 313/38, 315/9, 315/58, 317/43, 323/19, 327/15, 330/26, 340/57, 342/32, 380/57, 431/70, 436/15, 450/43, 455/52, 483/74, 495/12, 503/1, 503/7, 503/11, 513/7, 561/1, 656/6, 760/71, 760/95, 761/7.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.): 294/3, 297/26, 299/35, 300/10, 300/79, 300/88, 300/98, 301/36, 301/55, 301/81, 302/3, 302/9, 302/28, 302/43, 302/52, 302/60, 304/53, 307/57, 311/81, 314/19, 321/68, 322/3, 323/57, 324/8, 324/36, 324/95, 327/80, 327/81, 328/27, 328/33, 328/44, 328/93, 329/37, 329/63, 332/43, 344/28, 344/95, 346/6, 348/4, 354/52, 354/71, 355/19, 356/8, 360/52, 362/66, 363/98, 368/31, 368/76, 369/75, 375/49, 376/91, 379/28, 382/36, 389/63, 391/60, 394/11, 394/76, 396/49, 396/97, 408/13, 420/52, 441/68, 465/25.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.): 373/39, 392/60, 393/25, 394/27, 399/58, 405/31, 405/40, 405/84, 417/28, 417/58, 420/19, 420/20, 420/22, 420/23, 420/27, 420/28, 420/30, 420/31, 421/17, 421/28, 423/68, 430/44, 435/83, 440/80, 444/80, 451/93, 460/32, 464/91, 467/92, 469/63, 470/63, 479/71, 480/73, 483/29, 483/1, 483/65, , 495/10, 501/9, 502/70, 504/65, 504/98, 508/4, 511/7, 515/11, 515/52, 518/3, 518/96, 520/63, 522/18, 526/41, 537/72, 542/32, 551/23, 553/25, 556/19, 566/68, 573/72, 791/66, 791/92, 792/26, 792/32, 797/32, 798/26, 798/28, 798/38, 800/42, 804/24, 806/33, 808/91, 810/37, 811/50, 812/4, 814/63, 814/100, 815/36, 819/22.

Şura-yı Devlet (ŞD.): 255/25, 267/3, 305/1, 317/44, 695/26, 1638/1, 1638/5, 1638/13, 1643/42, 1651/27, 1655/3, 2426/23, 2429/47, 2584/7, 2588/13, 2868/7, 2875/20, 2900/30.

Yıldız Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.): 11/25, 15/63, 84/35.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.): 36/72.

Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.): 2/93, 9/22.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 44/124, 94/28.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.HUS.): 162/43, 162/53, 201/61, 241/15, 255/64, 277/136, 309/45.

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.): 1/26, 1/52, 2/13, 2/84, 3/22, 3/70, 4/65, 6/164, 10/95, 11/54, 16/41, 16/55.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.): 18/69, 63/108, 191/68, 192/54, 201/14, 204/5, 247/3, 290/8, 291/143, 296/33, 299/67, 300/44, 304/157, 311/96.

Yıldız Resmi Maruzat (Y.RES.): 1/41, 29/27, 56/48, 59/19, 72/12, 90/5, 98/29, 108/87, 111/8, 112/35.

Yıldız Sadaret (Y.PRK.A.): 3/27.

Yıldız Umumi (Y.PRK.UM.): 10/31, 30/27.

ŞER'İYE SİCİLLERİ

Bolu Şer'iyye Sicilleri (BŞS.d): 932, 936, 938/A, 939, 943, 944, 949, 949/A, 951, 952, 961, 963, 965, 966, 969, 972, 975, 979, 985, 990, 992, 993, 995, 997, 998, 1000, 1001, 1007, 1009, 1013, 1014, 1015, 1016, 1017, 1022, 1022/A, 1029, 1032, 1037, 1038, 1041, 1044, 1051, 1056, 1059, 1061, 1065, 1066, 1067, 1078, 1085, 1087, 1088, 1090, 1141, 1143, 1144, 1146, 1147, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1153, 1154, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160, 1161, 1166.

Kastamonu Şer'iyye Sicilleri (KŞS.d): 115, 121, 123, 124, 125, 132, 147, 154, 172, 173, 192.

Sinop Şer'iyye Sicilleri (SŞS.d): 4, 55, 57, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 92, 93.

GAZETELER

Cerîde-i Havâdis: S. 485, 1031, 1077.

Kastamonu Vilayet Gazetesi: S. 329, 426, 449, 472, 609, 689, 775, 778, 808, 927, 939, 1192, 1379, 1395.

Takvîm-i Vekâyi: S. 610, 619, 760, 845, 847.

SALNÂMELER

Devlet Salnâmeleri: 1263, 1264, 1265, 1266, 1267, 1268, 1269, 1270, 1271, 1272, 1273, 1274, 1275, 1276, 1277, 1279, 1280, 1281, 1282, 1283, 1284, 1285, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1325, 1326, 1327, 1328, 1333.

Kastamonu Vilâyet Salnâmeleri: 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298, 1299, 1306, 1310, 1311, 1312, 1314, 1317, 1321.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

BOA, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. No: 121, İstanbul 2012.

BOA, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. No: 122, İstanbul 2012.

BOA, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 84, Ankara 2006.

BOA, *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyeti Anadolu Defteri (937/1530) II, Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livâları*, Defteri Hâkânî Dizisi I: Yayın No:20, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1994.

Kitaplar

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yay., İstanbul 2001.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307.

Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 3, (Haz. Abdülkadir Özcan), TTK, Ankara 2018.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Cem Yay. İstanbul 1995.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 1453/1559*, C. 2, Tekin Yay., Ankara 1979.

Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987.

Armaoğlu, Fahir *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 1997.

Aslantaş, Selim, *Osmanlı'da Sırp İsyanları 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, Kitap Yay., İstanbul 2007.

Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (Çev. Ludmilla Denisenko), Belge Yay., İstanbul 2004.

- Aydemir, İzzet, *Göç Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988.
- Ayhan, Bahattin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkan-Kafkas Göçleri ve Mübadiller*, Dorlion Yay., Ankara 2020.
- Babuş, Fikret, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti Uygulamaları*, Ozan Yay., İstanbul 2006.
- Baddeley, John F., *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Çev. Sedat Özden), Kayıhan Yay., İstanbul 1989.
- Barlas, Cafer, *Dünü ve Bugünü İle Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yay., İstanbul 2014.
- Berje, Adolf, *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, (Çev. Murat Papşu), Chiviyazıları Yay., İstanbul 2010.
- Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, Ankara, 1988.
- Bıykoğlu, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele I*, TTK, Ankara 1987.
- Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, TDV Yay., Ankara 1991.
- Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012.
- Blaramberg, Yohann F., *Kafkasya Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tarihi*, (Çev. Habibe Eren), Kafdav Yay., Ankara 2017.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, (Yay. Cavid Baysun), TTK, Ankara 1953.
- Çelik, Osman, *İngiliz Belgelerinde Kafkasya*, Gelişim Matbaası, Ankara 1992.
- Demirhan, Hasan, *Büyük Güçlerin Gölgesinde Yunan İsyanı*, İdil Yay., İstanbul 2016.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara 2014.
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- Dündar, Fuat, *Hicret Dîn ü Devlet Osmanlı Göç Politikası (1856-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 2021.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000.

- Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, TTK, Ankara 2018.
- Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.
- Erkan, Davut, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı 1876-1887*, C. II, TTK, Ankara 2022.
- Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yay. No: 182, Trabzon 1996.
- Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kutluk ve Kuraklık Olayları (1800-1880)*, Libra Kitap, İstanbul 2010.
- Ersoy, Hayri, *Dili, Edebiyatı ve Tarihi ile Çerkesler*, Nart Yay, İstanbul 1993.
- Eyüpgiller, Kutgün Kemal, *Bir Kent Tarihi Kastamonu*, Eren Yay., İstanbul, 1999.
- Fedakâr, Cengiz, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.
- Fisher, Alan, *Kırım Tatarları*, (Çev. Eşref B. Özbilen), Selenge Yay., İstanbul 2009.
- Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1979.
- Gökoğlu, Ahmet *Paphlagonia (Paflagonya)*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952
- Göktepe, Tarık Mümtaz, *Dağıstan Aslanı İmam Şamil*, Sebil Yay., İstanbul 1994.
- Gözaydın, Ethem Feyzi, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948.
- Grassi, Fabio L., *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, (Çev. Birgül Göker Perdise), Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2017.
- Gülsoy, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı Rus-Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. No: 132, İstanbul 1993.
- Günay, Nejla *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, Bilge Yay, Ankara 1997.
- Güran, Tevfik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

- Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK, Ankara 1995.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 2020
- Halil, Mükrimin *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri Anadolu'nun Fethi*, 1, Akşam Matbaası, İstanbul 1934.
- Hammer, Joseph Von, *Kırım Hanlığı Tarihi*, (Çev. Seyfi Say), İnsan Yay., İstanbul 2013.
- Henze, Marry L., *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslarda Din*, (Çev. Ahmet E. Uysal), ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Gurubu Yay. No:11, Ankara 1984.
- Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, (Çev. Akın Kösetorunu), OTDÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Yay. No: 18, Ankara 1985.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 1-4*, (Yalınlaştıran İsmet Parnaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979.
- İnalcık, Halil - Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Eren Yay., İstanbul 2004.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- İnalcık, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.
- İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yay., Trabzon 2006.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara 1999.
- Kankal, Ahmet, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV. Ve XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Zafer Matbaası, Ankara 2004.
- Kara, Adem, *Düzce'de Muhacir İskânı ve Karşılaşılan Problemler*, Duvar Yay., İzmir 2021.
- Karacakaya, Recep – Yücedağ, İsmail – Yılmaz, Nazım, *Arşiv Belgelerinde Karabük, Karabük Valiliği Kültür Yay, İstanbul, 2013.*

- Karpat, Kemal H., *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, (Çev. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2017.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitapevi, Ankara 2002.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), İmge Kitapevi, Ankara 2006.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yay., İstanbul, 2013.
- Kasaba, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, (Çev. Ayla Ortaç), Kitap Yay., İstanbul 2012.
- Kasap, Murat, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*, Gürcistan Dostluk Derneği Yay., İstanbul 2018.
- Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, (Haz. Bülent Özukan), Boyut Yay., İstanbul 2008.
- Kaya, Ayhan, *Türkiye'de Çerkesler Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2011.
- Kırımlı, Hakan, *Türkiye'deki Kırım Tatar Nogay Köy Yerleşimleri*, Tarık Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2011.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, TTK, Ankara 1998.
- Kohen, Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Çev. Ağâh Oktay Güner), İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.
- Kosok, Pşimaho, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Savaşı Tarihinden Yapraklar*, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960.
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, TTK, Ankara 2006.
- Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972.

- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Başından Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011.
- Kuş, Ayşegül, *Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Gözüyle 19. Yüzyılda Kafkasya*, Serander Yay., Trabzon 2019.
- Kuzucu, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yay., İstanbul 2013.
- Maden, Fahri, *XVIII. Sonlarında Kastamonu*, Roza Yay., İstanbul 2012.
- McCarthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yay., İstanbul 2006.
- McCharty, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), TTK, Ankara 2014.
- Muhammed Tâhir El-Karahî, *Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şamil'in Gazavatı "İmamın Kılıcının Savaşlarda Parlaması"*, (Çev. Tâhirü'l-Mevlevî), (Haz. Ensar Köse), Büyüyenay Yay., İstanbul 2016.
- Okday, Hasan - Cerrah, Ufuk, *Uluslararası Politikada Kafkasya*, Hitabevi Yay., Ankara 2018.
- Orat, Julide Akyüz – Aslan, Nebahat Oran - Tanrıverdi, Mustafa, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi, Kars 2011.
- Özsaray, Mustafa, *Çerkeslerin İslamlaşması Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslâmiyetin Kuzey Kafkasya'ya Girişi*, İz Yay., İstanbul 2012.
- Öztuna, Yılmaz, *Resimlerle 93 Harbi 1877-78 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yay., 1969.
- Quartaert, Donald *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berkday), İletişim Yay., İstanbul 2002.
- Richmond, Walter, "Çerkeslerin Yenilgisi ve Sürgünü", *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 163-168.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara, 1997.
- Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yay., İstanbul 2010.
- Smirnov, V.D. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2016.
- Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yay., İstanbul 1975.
- Şerif, Ahmet, *Anadolu'da Tanin*, (Haz. Mehmed Çetin Börekçi), TTK, Ankara, 1999.

- Şimşir, Bilal N. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, C. 3, TTK, Ankara 1989.
- Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. No: 34, Ankara 1968.
- Taşbaş, Erdal, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Berikan Yay., Ankara 2017.
- Turhan Sarıköse, Selma, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2021.
- Tekeli, İlhan, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.
- Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Yer Adları*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1969.
- Ürekli, Muzaffer, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Hâkimiyetinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, 98, Ankara 1989.
- Yakubovskiy, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yay.: 226, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976.
- Yaman, Talat Mümtaz, *Kastamonu Tarihi XV. Asır Sonlarına Kadar*, İstanbul 1935.
- Yaşayanlar, İsmail, “Kafkas Göçmelerinin Yolculuğu ve Düzce’de İskânı (1857-1914), *Düzce’de Tarih ve Kültür*, (Ed. Ali Ertuğrul), Gaye Kitabevi, Bursa 2014.
- Yüksel, Ahmet, *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Ağı*, Dergâh Yay., İstanbul 2014.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.6, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yay, İstanbul 2011.

Makale, Tez, Bildiri ve Ansiklopedi Maddeleri

- Akay, Tolga, “XIX. Yüzyılda Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop’un Yeri”, *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi*, 06-09 Ekim 2011 Sinop, s. 3-13.
- Akbayar, Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.1238-1248.

- Akter, Ahmet, “Kafkas Göçleri ve Kafkas Göçmenlerinin Türkiye’deki Nüfus Dağılımı”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s.37-59.
- Aktürk, Sıraç, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Harbi’ne Çankırı Sancağı (1839-1914)” (Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi), 2020.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu, ”Derbend”, *TDVİA*, C. 9, TDV Yay., İstanbul 1994, s.164-166.
- Alpargu, Mehmet, “Nogaylar”, *TDVİA*, C. 33, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 202-204.
- Altın, Hakan, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)”, *Belgi*, S. 14, (2017), s. 580-591.
- Altuğ, Yılmaz, “Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler”, *Belleten*, C. 55, S. 212, (1991), s. 109-120.
- Arabacı, Hacı Murat, “1783’ten II. Dünya Savaşına Kadar Kırım’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler (Sebepleri ve Sonuçları), *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007, s.227-242
- Arık, Türkan, “Çarlık Rusya’nın Göç Siyaseti Kapsamında Ermenilerin Nahçıvan Bölgesine Yerleştirilmesi”, *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C.1, S. 1, (2021), s.1-11.
- Asan, Hakan, “Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914), *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, (2016), s. 34-61.
- Asan, Hakan, “Güç ve Güvenlik Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti”, *TESAM Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Boyutları ile Göç)*, (Ed. Yıldırım Deniz-Fatih Bilgin), Bursa 2017. s. 219-244.
- Asan, Hakan, “Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler (1856-1914), *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı-IV*, S. 74, (2015). s. 621-631.
- Asan, Hakan, “Kırım ve Kafkasya’dan Diyarbakır Havalisine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği”, (Erciyes Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2016.
- Aslan, Cahit, “1864 Trajedisi”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 89-113.
- Aslan, Cahit, *Doğu Akdeniz’deki Çerkesler*, Adana Kafkas Kültür Derneği Yay., Temmuz 2005.

- Aslan, Zehra, “Genel Hatlarıyla 19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye’ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve İskân”, *19 .Yüzyıldan Günümüze Türkiye’ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum*, (Ed. Zehra Aslan), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2022, s. 1-11.
- Aslantaş, Selim, “Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804), *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, S. 3, (2005), s.115-145
- Aybar, Meriç, “Osmanlı Devletinde Kıtık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği”, *Mavi Atlas*, C. 5, S. 2, (2017), s. 474-488.
- Aydın, Mahir, “Doksanüç Harbi”, *TDVİA*, C. 9, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 498-499.
- Aydın, Mahir, “Doksanüç Savaşı Sonrası Balkanlar”, *Balkanlar ve Göç*, (Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe), Bursa 2013, s. 127-135.
- Aydın, Mithat, “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)’nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü”, *Belleten*, S. 69, (2005), s. 913-936.
- Aydın, Mustafa, “Şeyh Mansur”, *TDVİA*, C.36, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 60-62.
- Aydın, Nurhan - Kaya, Handan, “Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Çerkez Göçleri”, *Tarih ve Günce*, S. 9, (2021), s. 223-254.
- Aydingül, İsmail, “Kırım Tatarları”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı XI*, S. 81, (2015), s. 350-361.
- Baydil Emin - İbret B. Ünal, “Kastamonu Şehrinin Tarihi Gelişimi ve 1924/1925 Şehir Planı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.7, N.1, (1999), s. 3-18.
- Bayraktar Hilmi, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, (2007), s. 405-434.
- Bazna, Yalçın “Osmanlı Taşra İdaresi: Kastamonu Örneği (1839-1876)”, (Çankırı Karatekin Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Çankırı 2021.
- Berber, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 3, (2011), s. 17-49.
- Beşikçi, Mehmet, “Başıbozuk Savaşçıdan “Makbul” Tebaaya: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Çerkez Muhacirler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 23, (2015), s. 85-123.
- Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *TDVİA*, C. 26, TDV Yay., Ankara 2002, s. 524-227.

- Bıyık, Ömer, “Osmanlı Yönetiminde Kırım”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı, (*Basılmış Doktora Tezi*), İzmir 2007.
- Bozbiyık, İbrahim, “Kafkasya’dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler”, (Erciyes Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, *Basılmamış Doktora Tezi*), Kayseri 2015.
- Budak, Mustafa, “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)”, *Osmanlı*, C. 1, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.594-612.
- Chochiev, Georgi, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler”, *Kebikeç/23*, (2007), s. 407-456.
- Chochiev, Georgy ,“1867 Abhaz Göçüne Dair Birkaç Rus, Osmanlı ve İngiliz Belgesi”, *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, (2015), s. 103-158.
- Çağ, Galip, “19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay Göçmenlerinin Anadolu’da İskânı ve Çankırı Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 2, (2013), s.132-142.
- Çapraz, Hayri, “I. Aleksandr Dönemi Rusya’nın Balkan Politikası”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 28, (2015), s. 45-75.
- Çatalkılıç, Didem - Acer, Havva Gizem, “Burhaniye, Yenyassıpınar ve Kırkgeçit Köylerine Çerkeslerin İskânı”, *Sosyal Sorunlar (Teoriler, Politikalar, Uygulamalar)*, (Ed. Ömer Faruk Aslan), Efe Akademi Yay., 2023, s. 75-85.
- Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, “Çarlık Rusya’nın Kafkas Hattı’nı İnşası ve Kuzey Kafkasya’da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi”, *Belleten*, C. 86, S. 306, (2002), s. 717-754.
- Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, S. 6, (1999), s. 49-110.
- Çevik, Umut, “1853 Kırım Harbinden Sonra Anadolu’ya Göç Eden Nogayların Geçici İskân Mıntıkları: Sinop Örneği”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 16, S. 32, (2022), s. 441-458.
- Çiçek, Kemal-Saydam, Abdullah, ”Osmanlı Devletinde Nüfus Hareketleri ve Yerleşme”, *Yeni Türkiye: Habitat Özel Sayısı* 8, (1996), s. 102-125.
- Çiçek, Nazan, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimetî”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865), *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 64, (2009), s.57-88.
- Darkot, Besim, “Balkan”, *İA*, C. 2, , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.280-283.

- Darkot, Besim, “Kastamonu”, *İA*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 399-403.
- Demircan, Melike, “19. Yüzyıl’da Şorba Kazası”, (AnkaraYıldırım Beyazıt Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2022.
- Demirel, Muammer, “Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, (Erzurum 2009), s. 317-340.
- Demirtaş, Mehmet, “Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkas Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig*, S. 57, (2011), s. 17-44.
- Demirtaş, Mehmet, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânlarında Karadeniz Limanlarının Önemi ve Göçmenlerin Yaşadıkları Sıkıntılar” *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 12, (2015), s. 263-275.
- Deringil, Selim, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991, s.435-442.
- Dinçer, Emine, “19. Yüzyılda Bafra’da Poşıyan Taifesi”, *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*, C. 2, (Ed. Osman Köse), Berikan Yay, Ankara 2023, s. 137-148.
- Dobrev, Margarita, “Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes), *OTAM*, S. 33, (2013), s. 1-30.
- Dursun, Davut, “Kafkasya”, *TDVİA*, C. 24, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 157-158.
- Efilolu, Ahmet, “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 9, (2011), s. 111-182.
- Elbol, Numan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 2, (2007), s. 135-160.
- Emiroğlu, Akif, “Political Relations Between Ottoman Empire and the Crimean Khanate in Ottoman Archives”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 61, (2017), s. 357-368.
- Erdem, Tuğba, “1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar”, *1864 Kafkas Techiri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 171-200.

- Erkan, Süleyman, “Dramatik Bir Sürgün Hikâyesi”, *Çerkesleri Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay. 15, Ankara 2001.
- Erkan, Süleyman, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri” *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 612-631.
- Erşan, Mesut, “Balkanlar’da Kafkas Göçmenleri”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri 1-5 Kasım 2006*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2011, s. 391-402.
- Evcî, Tevfik, “Osmanlı Taşra İdaresinde Reform: Kastamonu Örneğinde Eyaletten Vilayete Geçiş ve Vilayet Umûm Meclisleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 7, S. 2, (2021), s. 923-946.
- Fedakâr, Cengiz, “Anapa”, *TDVİA*, C. Ek-1, TDV Yay., Ankara 2020, s. 92-94.
- Firuzoğlu, Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 687-696.
- Fisher, Alan W., “Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 35, (1987), s. 356-371.
- Gemici, Nurettin “Seyyahlar Gözüyle Kastamonu”, *Milli Kültürümüzün Mayası Halk Kültürü Ahîlik ve Kastamonu Panel ve Sempozyum Bildirileri*, Kastamonu 23-24 Mayıs 2019. s. 141-160.
- Gencer, Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması”, *TDVİA*, C. 4, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 225.
- Genç, Coşkun, “Batı Karadeniz’de Frengi Hastalığıyla Mücadele (1860-1922), (Karabük Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.
- Gençoğlu, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, (2011), s. 29-50
- Gökbunar, Ali Rıza, “19. ve 20. Yüzyıllarda Yaşanan Göçlerin Türk Maliye Tarihi Açısından Analizi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/3, (2004), s. 231-252.
- Göktepe, Kaya, “Türkiye Trakya’sında Nüfus ve İskân Politikaları (1830-1914)”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, (2014), s. 100-123.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, “Türk-Hunların Balkanlardaki Faaliyetleri”, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar I*, (Ed. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Slobodan Ilıc,

Danko Leovac), Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay. No:5, 2020, s. 299-308.

Görgen, İsmail, “Kırım’ın Jeopolitik Önemi ve Kırım Türkleri”, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(1), (2022), s. 283-300.

Göyünç, Nejat “Türkler ve Balkan Milletleri Arasında Kültürel İlişkiler-Sorunlar”, *Belleten*, C. 61, S. 230, (1997), s. 121-132.

Gülsoy, Ufuk, “Osmanlı Topraklarına Avrupa’dan Muhacir İskânı”, *İlmi Araştırmalar*, S.3, (İstanbul 1996), s. 51-65.

Gündoğdu, Abdullah, “Çorum’da Bir Türk Aşireti: Dedesli”, *OTAM*, S. 3, (1992), s. 211-222.

Gündoğdu, Raşit, “Arşiv Belgeleri Işığında Kırım ve Çerkes Göçleri”, *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2005. s. 122-125.

Gündüz, Tufan, “Konar Göçer”, *TDVİA*, C. 26, TDV Yay., Ankara 2002, s. 161-163.

Güner, Ali, “Anadolu ve Rumeli’nin Nüfus Durumu ve Göçler”, Ankara Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü, *(Basılmamış Doktora Tezi)*, Ankara 1996.

Güneş, Mehmet, “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib’de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XVIII, (2014), s. 421-452.

Güneş, Zübeyde, “1487 (H.892) Tahririne Göre Kastamonu Kazası”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 1993.

Güngör, Fethi, “Kafkasya’da Bitmeyen Soykırım ve Sürgün Soykırımlarla Dolu Bir İnsalık Tarihi”, *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2005, s. 141-146.

Güngör, Fethi, “Kafkasya’da Soykırım ve Sürgün-Kısa Bir Sosyolojik Tahlil”, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi*, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 13-38.

Güzey Ahmet Rıfat, “Kastamonu Şehrine Türk İskânı ve Şehrin Kısa Bir Tarihi Değerlendirmesi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XXXV, (2018), s. 39-63.

Güzey, Ahmet Rıfat, “VII. Yüzyıl Sonu ve XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu”, *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, s. 845-877.

- Habiçoğlu, Bedri, “Göçün (veya Sürgünün) Nedenleri”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay. 15, Ankara 2001, s. 118-122.
- Halaçoğlu, Ahmet, “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 669-676.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Balkanlardan Anadolu’ya Yönelik Göçler”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 887-895.
- Halil İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu” , *Belleten*, C. 28, (1964), s. 603-622.
- Henze, Paul B., “Tarihte Çerkesler”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 153-162.
- İşıltan, Fikret, “Şeyh Şamil”, *İA*, C. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 468-474.
- İbret, B. Ünal “Kastamonu’nun Göç Olgusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S. 20, (2010), s. 34-47.
- İlgürel, Mücteba, “Celâlî İsyanları”, *TDVİA*, C. 7, TDV Yay., İstanbul 1993, s.252-257.
- İmamoğlu, Hüseyin Vehbi - Erdem, İlayda, “Kafkaslar’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçlerde Sinop Limanı”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop’ta Türk-İslâm Kültürü Sempozyumu 5-7 Ekim 2018*, Bildiriler Kitabı, C. II, Sinop 2018, s. 963-974.
- İmamoğlu, Hüseyin Vehbi, “93 Harbinden Sonra Balkanlardan Anadolu’ya Göçler”, *Geçmişten Günümüze Göç I*, (Ed. Osman Köse), Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun 2017. s. 139-154.
- İncalcık, Halil, “Kırım Hanlığı”, *TDVİA*, C.25, TDV Yay., Ankara 2022, s. 449-457.
- İncalcık, Halil, “Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Osmanlı*, C.1, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 37-117.
- İncalcık, Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, C. 12, S. 46, (1948), s. 349-402.
- İncalcık, Halil, “Rumeli”, *TDVİA*, C. 35, TDV Yay., İstanbul 2008, s. 232-235.
- İncalcık, Halil, “Rumeli”, *İA*, C. 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 766-773.
- İncalcık, Halil, “Timar”, *TDVİA*, C. 41, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 168-173.
- İncalcık, Halil, “Türkler ve Balkanlar”, *Bal-Tam Türklük Bilgisi-3*, (2005). s. 20-44.

- İnciciyan, L. - Andreasyan, H.D., “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, (İstanbul 1974). s. 11-88.
- İpek, Nedim, “93 Muhacereti”, *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 661-668.
- İpek, Nedim, “Balkanlar, Savaş ve Göç”, *Balkanlar ve Göç*, (Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe), Bursa 2013, s. 195-206.
- İpek, Nedim, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, (1991), s. 101-138.
- Kale, Başak, “Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri”, *Türkiye’nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, (Der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2015, s. 155-169.
- Kankal, Ahmet, “Osmanlı Döneminde Kastamonu’nun Sosyo-Kültürel Yapısı”, *Anadolu’nun Fethinden Milli Mücadele’ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu, 2018, s. 133-150.
- Karagöz, Rıza “Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Siyaseti”, *Akademik Açıl*, (1997/2), s. 155-170.
- Karakök, Tunay, “H.1288 (M. 1871) Tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesine Göre Kastamonu Vilayeti”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 11, (2010), s. 267-276.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995.
- Karasalıhoğlu, Murat, “Antikçağ Kaynaklarında ve Sonraki Seyahatnamelerde Kastamonu Kıyıları”, *Mediterranean Journal of Humanities*, IV/2, (2014), s. 151-165.
- Karataş, Ömer, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (2012), s. 355-388.
- Karataş, Ömer, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik”, *Avrasya Araştırmaları Dergisi (AVİD)*, I/2, (2012), s. 99-138.
- Karpat, Kemal H. “Balkanlar”, *TDVİA*, C. 5, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 25-32.
- Karpat, Kemal H., “Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 48, (1987). s. 13-37.

- Karpat, Kemal H., “Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskânı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay., Ankara 2001, s. 78-111.
- Kaya, Ayhan, “Türkiye’de Çerkesler”, *Türkiye’nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, (Der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul 2015, s. 135-151.
- Kaya, Selahattin, “H.1307/M.1889 Tarihli Muhacir İskân Cetveline Göre Mihaliç Kazası Muhacir Yerleşimleri ve Muhacirlerin Karıştıkları Suçların Analizi”, *Cumhuriyetin İlanının 98. Yıl Dönümü Anısına Ulusal Tarih Sempozyumu*, (Ed. Barış Sarıköse), Karabük Üniversitesi Yay. No:83, Karabük 2022, s. 124-142.
- Keha, Murathan, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbine Kadar Yaşana Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum’un Durumu”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 57, (2013), s. 91-106.
- Kiel, Machiel, “Rahova”, *TDVİA*, C. 34, TDV Yay, İstanbul 2007, s. 424-425
- Kırımlı, Hakan, “Kırım’dan Türkiye’ye Kırım Tatar Göçleri”, *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, Zeytinburnu Belediye Başkanlığı, İstanbul 2005, s. 147-152.
- Kırımlı, Hakan, Kırım “Rus İdaresi Dönemi”, *TDVİA*, C. 25, TDV Yay., Ankara 2022, s. 457-465.
- Kızılkaya, Oktay - Akay, Tolga, “Kafkasya Muhacirlerinin Suriye Vilayetine İskânı ve Karşılaşılan Zorluklar”, *Turkish Studies*, Vol. 8/2, (2013), s. 137-152.
- Kocacık, Faruk, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, *Osmanlı Araştırmaları I*, (1980). s. 137-190.
- Kocacık, Faruk, “Rumeli’den Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Sonuçları”, *Osmanlı*, C. 4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 655-660.
- Kocacık, Faruk, “XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları”, *Tarih Dergisi*, S. 32, (1979), s. 415-426.
- Koç, Nurgün, “Kuzey Kafkasya’dan Ortadoğu Çöllerine Irak Çerkesleri: Ruslar’ın Kuzey Kafkasyalıları’na Uyguladığı Sürgün/Soykırım’dan Bir Kesit”, *Journal of Social Sciences and Humanities*, Irakta Osmanlı İzleri Sempozyumu, C. 6, S. 1, (2022), s. 1-16.
- Koç, Yunus, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı*, C.4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 535-550.
- Koç, Yunus, “İskân”, *TDVİA*, Ek-1.Cilt, TDV Yay., Ankara 2020, s. 649-650.

- Kodaman Bayram - İpek, Nedim, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912), *Erdem*, C. 12, S. 35, (2000), s. 377-417.
- Koyuncu, Aşkın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu", *Avrasya Etüdleri*, C. 44, S. 2, (2013), s. 177-208.
- Kozelsky, Mara, "Casualties of Conflict: Crimean Tatars During the Crimean War", *Slavic Review*, Vol. 67, (2008), s. 866-891.
- Köse, Osman, "Osmanlı Devleti Tarafından Kırım ile İlgili Rusya'ya Verilen Resmi Belge Sened (1784)", *History Studies*, Vol 2, (2010), s. 353-362.
- Köse, Osman, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870), *1864 Kafkas Techiri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 117-135.
- Köse, Osman, "XVIII. Osmanlı-Rus Münasebetleri," *Osmanlı*, C. 1, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 536-549.
- Kuran, Ercüment, "Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti (1856-1878)", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 147-152.
- Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-1878 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C. XXVI, (1962), s. 567-592.
- Küçük, Cevdet - Ertüzün, Tefik, "Düvün-u Umûmiyye", *TDVİA*, C. 10, TDV Yay. , İstanbul 1994, s. 58-62.
- Küçük, Cevdet "Osmanlı Yönetiminde Kastamonu ve Osmanlı Millet Sistemi", *Anadolu'nun Fethinden Milli Mücadele'ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu 2018, s. 114-132.
- Meyer, James H., "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 39, (2007), s. 15-32.
- Ocaklı, Arzu Kılınç, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 896-906.
- Orat, Jülide Akyüz - Tanrıverdi, Mustafa, "Kafkaslarda Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *1864 Kafkas Techiri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 219-243.

- Ortaylı, İlber, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *TDVİA*, C. 30, TDV Yay., Ankara 2020, s. 66-70.
- Öz, Mehmet, “Sinop”, *TDVİA*, C.37, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 252-256.
- Özcan, Besim, “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 46, (2011), s. 195-204.
- Özdemir, Seda, “XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti’nde Salgın Hastalıklar”, (Karabük Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.
- Özgül, Oktay – Ceylan, Nezahat, “Eski Çağlarda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XIII, (2017), s. 24-62.
- Özkaya, Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, (1981). s. 171-203.
- Özkaya, Yücel, “XVII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 699-709.
- Özkaya, Yücel, “XVIII. Yüzyılın Ortalarında Kastamonu Sancağı”, *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, s. 3-8.
- Özlü, Zeynel, “19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler”, *Bilig*, S. 61, (2012), s. 201-222.
- Özsoy, Ercan, “Türklerde Bir İskân Siyaseti Olarak Derbend Teşkilatı”, *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, (2008), s. 47-53.
- Özsoy, Nejat, “Çerkes ve Abazaların Düzce’de İskânı ve Kurulan Yeni Yerleşimler” 2. *Uluslararası Düzce Tarih, Kültür ve Sanat Sempozyumu 11-12 Aralık 2015 Düzce “Düzce’de Tarih, Kültür ve Sanat”*, Düzce Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 372-389.
- Özsoy, Nejat, “Düzce’nin Etnik ve Kültürel Topluluklarının 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıl Başlarına Düzce’nin Nüfus Değişimine Olan Etkileri”, *Düzce’de Tarih, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, (2023), s. 1-19.
- Öztürk, Yücel, “Kırım Hanlığı”, *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 480-513.
- Paşaoğlu, Derya Derin, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies*, Vol. 5/2, (2013), s. 347-386.
- Penah Naz - Shakirov, Elchin, “Kafkasya Özgürlük Mücadeleleri ve Müridizm”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 66, (2019), s. 413-420.

- Pinson, Marc, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlı’lar Tarafından Çerkeslerin Rumeli’ne İskânı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yay. 15, Ankara 2001, s. 52-77.
- Pinson, Mark, “Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire 1854-1862”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, (1972), s. 101-114.
- Polat, Habibe “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y. 7, (2022), s. 1788-1817.
- Polat, Habibe, “II. Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.2, (2020), s. 133-150.
- Polatel, Oğuz, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağında Göçler ve Göçmenlerin İskânı”, (AÜSBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.
- Polatkan, Salih, “Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Yapılan Göçler”, *Kuzey Kafkasya*, S. 66-67, (1984), s. 5-12.
- Pul, Ayşe, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 181-207.
- Sağlam, Nevzat, “Arşiv Kaynaklarına Göre İstanbul’a Kırım ve Kafkas Göçleri (1858-1864)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. 46, (2020), s. 1525-1555.
- Saray, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *TDVİA*, C.2, TDV Yay., İstanbul 1989, s.538-540.
- Saray, Mehmet, “Astarhan Hanlığı”, *TDVİA*, C.3, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 505
- Sarıcaoğlu, Mehmet Esat, “İskân-ı Muhâcirin İâne Pulları (Osmanlı Devleti’nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)”, *Osmanlı*, C.4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 603-611.
- Sarıköse, Barış, “Sultan II. Abdülhamid Adına Kurulan Hamidiye Kazası”, *Zonguldak Antik Çağ’dan Cumhuriyete Bir Kent Tarihi*, (Ed. Ahmet Efiloğlu, Gürbüz Arslan, Yücel Namal, Çağlar Tan), Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yay. No: 37, Ankara 2022, s. 327-335.
- Sayar, Mustafa Hamdi, “Eski Çağ’da Kastamonu ve Çevresi”, Anadolu’nun Fethinden Milli Mücadele’ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, *Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu, 2018, s. 24-29.

- Saydam, Abdullah, “Kafkas Muhacirleri (1860-1870)”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 9-45.
- Saydam, Abdullah, “Kırım ve Kafkasya’da Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)”, *Osmanlı*, C.4, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 677-686.
- Saydam, Abdullah, “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 5, (1990), s. 243-261.
- Saydam, Abdullah, “Rusya’nın Kırım ve Kafkasya’yı İstilasında Uyguladığı Demografik Yöntemler”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 93-115.
- Saydam, Abdullah, “Muhacir”, *TDVİA*, C. Ek-2, TDV Yay., Ankara 2019, s. 286-288.
- Sertçelik, Seyit, “Rus İmparatorluğu’nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası’nın Türklere Yönelik Politikaları”, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 385-399.
- Serter, Yelda Tutar, “Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri”, *The Journal of Turk-Islam Word Social Studies*, S. 20, 2019. s. 337-348.
- Sezgin, İbrahim, “Osmanlıların Rumeliye Geçisi ve İlk Fetihler”, *Osmanlı*, C. 1, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 212-216.
- Shenfield, Stephen D., “Çerkesler-Unutulmuş Bir Soykırım mı?”, *Sürgün 21 Mayıs 1864*, Kafdav Yay., Ankara 2011, s. 121-136.
- Sonyel, Salahi “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, *Osmanlı*, C. 2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 142-146
- Sonyel, Salâhi R., “Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora’daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?”, *Belleten*, C. 62, S. 233, (1998), s. 107-120.
- Şahin, Burhan, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Kastamonu Nüfusu”, *Akademik Bakış*, S.7, (2009), s. 1-10.
- Şahin, İlhan “Kastamonu”, *TDVİA*, TDV Yay., C. 24, İstanbul, 2001, s. 585-588.
- Şaşmaz, Musa “Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, *OTAM*, S. 9, (1998), s. 311-366.
- Şimşek, Eyyub, “18. Yüzyılın Sonunda Rusya’nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya’ya Göçü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 31, S.2, (2016), s. 543-568.

- Şimşir, Bilal N., “Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu”, *Bulgaristan’da Türk Varlığı: Bildiriler 7 Haziran 1985*.
- Tanrıverdi, Mustafa, “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları), *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı, (2017), s. 538-557.
- Tanrıverdi, Mustafa, “Rusya İmparatorluğunun Kafkasya’da Ermenileri İskân Politikası ve Türklerin Göçü”, *Yeni Türkiye*, C. 2, S. 61, (2014), s. 939-945.
- Taşkın, Figen, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlı Devleti’ne Yönelik Göç Dalgası ve Devletin Göçmenlere Yönelik Çalışmaları”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006-Bildiriler*, İstanbul 2007, s. 235-244.
- Tavkul, Ufuk, “Kafkasya’da Hristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 128, (2000), s. 101-110.
- Tavkul, Ufuk, “Osmanlı Devleti’nin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşımı”, *Bilig*, S. 17, (2001), s. 33-53.
- Tellioglu, İbrahim, “Kırım’daki Türk Varlığının Tarihi Gelişimi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 51, (2016), s. 1-13.
- Temizkan, Abdullah, “Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur”, *Sûfi Araştırmaları*, C. 4, S. 8, (2013), s. 1-35.
- Tepekaya, Muzaffer, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’da Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, (2006), s. 463-480.
- Tiryaki, Kerim - Özlü, Zeynel, “Osmanlı Devleti’nde Muhacir Çocuklarının Sosyal Hayata Entegrasyonunda Eğitim Meselesi (19. Yüzyılın İkinci Yarısında)”, *Tarih ve Günce*, S. 7, (2020), s. 323-358.
- Tiryaki, Kerim - Özlü, Zeynel, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Muhacirlerin Sosyal Hayata Entegrasyonunda Yaşanılan Salgınlar ve Sağlık Hizmetleri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, (2022), s. 354-378.
- Tokgöz, Erdiç, “19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi”, *H.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, (2000), s. 365-376.
- Topsakal, İlyas, “Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, (2016), s. 33-53.
- Tosunoğlu, Ayşe “XVI. Yüzyıl’da Kastamonu Sancağı”, (İstanbul Üniversitesi, Yeniçağ Kürsüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1984.

- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Turan, Ömer, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaş’ında Bulgaristan’dan Türk Göçü”, *Balkanlar ve Göç*, (Ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe), Bursa 2013, s. 159-167.
- Turan, Refik “Kastamonu’nun Türkler Tarafından Fethi ve İskânı”, *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, s. 1-2.
- Turan, Şerafettin, “Edirne Antlaşması”, *TDVİA*, C. 10, TDV Yay, İstanbul 2010. s. 442-443.
- Turğut, Reyhan, “Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)”, (Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2019.
- Türkkan, Hakan, “Osmanlı Devleti’nde Muhacir Uyuşmazlıkları (XIX. Yüzyıl Bolu Örneği)”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, (Ed. Mutlu Adak), Gazi Kitapevi, Ankara 2020, s. 157-177.
- Türkkan, Hakan, “XIX. Yüzyıl Karabük ve Çevresinde Muhacirler Meselesi”, *History Studies*, 11(6), (2019), s. 2087-2104.
- Türkoğlu, İsmail, “Kazan Hanlığı”, *TDVİA*, C.25, TDV Yay., Ankara 2022, s. 136-138.
- Uludağ, Süleyman, “Müridizm”, *TDVİA*, C.32, TDV Yay., İstanbul 2006, s. 50-52.
- Urhan, Vahit Cemil, “Kosova’ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)”, *Belleten*, C. 85, S. 304, (2021), s. 991-1024.
- Uzun, Mustafa Cüneyt-Afşar, Bilge, “Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, (2019), s. 54-93.
- Uzun, Turgay, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, (2000), s. 257-275.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK, Ankara 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, TTK, Ankara 1988.
- Ünal, Mehmet Ali, “XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Sinop Tersanesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, Ankara 9-13 Eylül 2022, s. 911-958.

- Üstün, Hulusi, “Savaş, Sürgün ve Soykırım Bağlamında Kafkas-Rus Savaşlarının Değerlendirilmesi”, *Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi*, Uluslararası Konferans 21 Mayıs 2005, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2006 s. 127-138.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, “Osmanlı Devleti’nin Kuzey Kafkasya Siyaseti: Çerkeslerden Bağlılık Senedi Alınması”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 2, (2009), s. 97-109.
- Yakupoğlu, Cevdet, “Çobanoğulları ve Candaroğulları Zamanında Kastamonu”, *Anadolu’nun Fethinden Milli Mücadele’ye Sosyo-Kültürel Yapısıyla Kastamonu, Uluslararası Kastamonu Türk Dünyası Kültür Başkenti Sempozyumu*, Kastamonu, 2018. s. 62-72.
- Yakut, Kemal, “Kırım Tatarları ve Nogayların Osmanlı İmparatorluğu’na Göçleri (1783-1922)”, *Türkiye’nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, (Der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay, İstanbul 2015, s. 121-130.
- Yakut, Kemal, “Yeni Türk Kimliğinin Oluşmasında Göç ve İskânın Etkisi”, *TESAM Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Ekonomik, Siyasal ve Sosyal Boyutları ile Göç)*, (Ed. Yıldırım Deniz-Fatih Bilgin), Bursa 2017.
- Yapıcı, Hakkı, “93 Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Neticeleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (2012), s. 181-189.
- Yapıcı, Hakkı, “Kafkasya’nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi”, *International Social Sciences Studies Journal*, C. 8, S. 96, (2022), s. 862-864.
- Yaşayanlar, İsmail, “Kafkas Göçmenlerinin Anadolu’da İskânları ve Osmanlı Devleti’nin Göçmenlere Yönelik Sosyal ve Ekonomik Politikaları”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı IV*, S. 74, (2015), s. 670-679.
- Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, (Çev. Şirin Tekeli), İletişim Yay, İstanbul 2010.
- Yıldız, Yusuf, “15.-19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun Çerkezistan’daki İslamı Yayma Siyasetine Kısa Bir Bakış”, *KAREN Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/13, (2017), s. 275-285.
- Yılmaz, Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, *Osmanlı*, C. IV, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 587-602.
- Yılmaz, Mehmet, *Konya Vilayetinde Muhacir Yerleşimleri 1854-1914*, (Selçuk Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1996.

- Yılmaz, Özgür, “1864 Göçü’nde Trabzon”, *1864 Kafkas Techiri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), BALKAR&IRCICA, İstanbul 2014, s. 325-331.
- Yılmaz, Özgür, “1864 Kafkas Göçü’nde Trabzon’da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 5, (2018), s. 1-31.
- Yılmazçelik, İbrahim - Tatar, Özcan, “Osmanlı İskân Politikaları Bağlamında Aşiretlerin İskânı ve Sonuçları”, *Geçmişten Günümüze Göç II*, (Ed. Osman Köse), Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun 2017, S. 1251-1324.
- Yurtışığı, Işıl “979 numaralı Bolu Şer’iyye Sicilinin XIX. Yüzyıl Bolu Tarihine Katkıları (H.1295?1296/ M.1878?1879)”, (AİBÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Bolu 2009.
- Yücel, Yaşar, “Candarogulları”, *TDVİA*, C.7, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 146-149.
- Yücel, Yaşar, Kastamonu’nun İlk Fethine Kadar Osmanlı-Candar Münasebetleri (1361-1392), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, (1963), s. 133-144.
- Yüksel, Ahmet-Karademir, Zafer, “Ulemâ, Göç ve Devlet: Kırım Harbi’nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemânın İskânına Dair Bazı Bilgiler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, (2012), s. 253-276.
- Zafer, Ayşenur Bilge, ”Migrations From Caucasia to Anatolia and Caucasian Immigrants” *U.U International Journal of Social Inquiry*, Vol. 10/1, (2017), s. 165-193.

İnternet Kaynakları

- T.C Kastamonu Valiliği, <http://www.kastamonu.gov.tr/ilcelerimiz> (Erişim tarihi 08.06.2022)

TABLÖLAR LİSTESİ

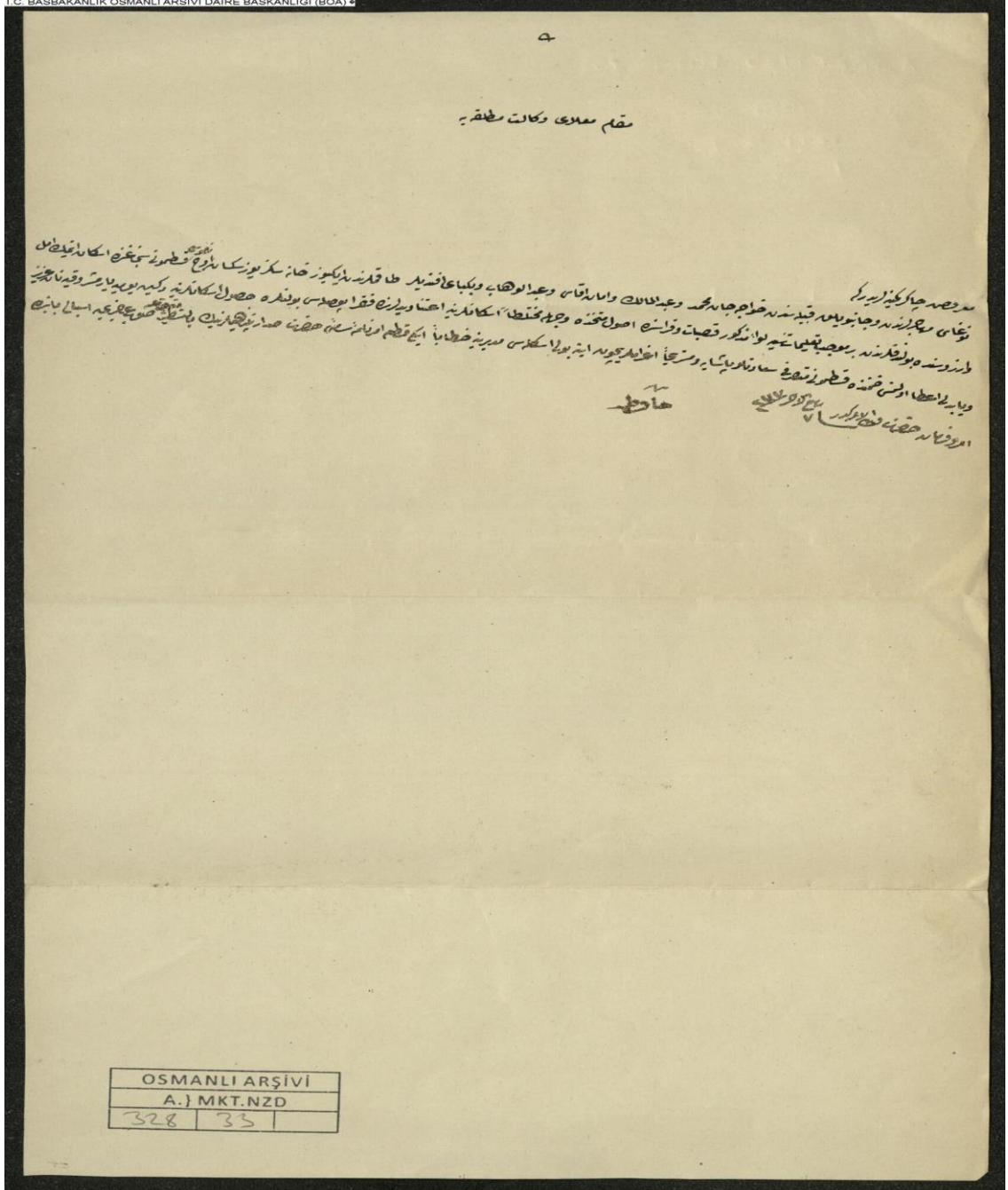
Tablo 1: 1871 Kastamonu vilayet salmanesine göre kastamonu vilayeti.	31
Tablo 2: Anadolu, rumeli ve orta doğu vilayetlerinde iskân edilen kırım-kafkas muhacirlerinin hane ve nüfus sayılarını gösteren 19 şubat 1862 tarihli cetvel. 68	
Tablo 3: 1877-1891 yılları arasında istanbul’a gelen muhacirlerin sayısını yıllara göre gösteren cetvel.	72
Tablo 4: Rumeli muhacirlerinin iskân mahallerini ve nüfuslarını gösteren 27 Kasım 1878 tarihli cetvel.	73
Tablo 5: Rumeli muhacirlerinin nüfus ve iskân mahallerini gösteren 31 Ağustos 1879 tarihli cetvel.	75
Tablo 6: Rumeli muhacirlerinin hane ve nüfus bilgilerini gösteren 1 Mayıs 1893 tarihli iskân cetveli.	76
Tablo 7: Kastamonu merkez sancağına 1843 yılında iskân edilen aşiretler ve nüfus durumları.	114
Tablo 8: Muhacirlerin 1878’de vilayetlere iskânı için tayin olunan memurlar.	118
Tablo 9: 1878’de iskân memurlarının yerleştirmekle görevli olduğu muhacir sayısı.	119
Tablo 10: Kastamonu Vilayeti dâhilinde kurulan muhacirîn komisyonları.	121
Tablo 11: Kastamonu vilayetinde 1879 yılında misafir olarak bulunan ve iskân edilmeyi bekleyenler muhacirler	141
Tablo 12: Kastamonu sancağında 1879 yılında misafir olarak bekleyip daimi iskân yerlerine sevk edilen muhacirler.	142
Tablo 13: 1879’da Kastamonu vilayetinin sancaklarında bulunan muhacirlerin miktarı	143
Tablo 14: Kastamonu’ya 1889’da iskân için gönderilen Çerkes muhacirlerinin hane bilgilerini gösteren cetvel.	145
Tablo 15: 1893 yılında Kastamonu vilayeti dâhilinde bulunan muhacirlerin miktarı.	148

Tablo 16: 1897-1908 yılları arasında İstanbul'dan Kastamonu'ya sevk edilen rumeli muhacirlerinin miktarı.....	151
Tablo 17: 1861 yılında Bolu sancağı kazalarında iskân edilen çerkesler	159
Tablo 18: 1861 yılında Bolu sancağı kazalarında iskân edilen nogaylar.	160
Tablo 19: 1864 yılında Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarında bulunan muhacirlerin miktarı.....	166
Tablo 20: 1864 yılında haneleri inşa edilen, öküz ve tohum yardımı alan muhacirler.	166
Tablo 21: 1864-1865'te Düzce ve çevresinde peyderpey iskân edilen muhacirler...	167
Tablo 22: 1866'da Düzce kazasında iskân edilen çerkesler	171
Tablo 23: 1866'da Üskübi kazasında iskân edilen çerkesler	172
Tablo 24: 1866'da Gümüşabad kazasında iskân edilen çerkesler.....	172
Tablo 25: 1879'da Bolu sancağında bulunan muhacirlerin miktarı.....	177
Tablo 26: Bartın kazasına 1878-1884 yılları arasında iskân edilen Kafkasya ve Rumeli muhacirlerinin hane, nüfus ve iskân mahalleri.	179
Tablo 27: 1887-1891 yılları arasında Bolu sancağına sevk edilen Rumeli muhacirlerinin miktarı.....	179
Tablo 28: Bolu sancağında muhacirlerin geçici olarak iskânlarının sağlandığı medrese, dergâh ve çiftliklerin isimleri.	182
Tablo 29: Bolu sancağı dâhilinde muhacir iskân edilen mahallelerin isimleri.	182
Tablo 30: Düzce kazasında muhacirlerin iskân edildiği yerler.....	183
Tablo 31: 1865'te Sinop'ta iskân edilen muhacirlerin iskân mahalleri, muhtar ve imamlarının isimleri.	198
Tablo 32: 1879'da Sinop sancağında bulunan muhacirler	204
Tablo 33: Sinop'ta iskân edilen muhacirlerin miktarını gösteren 1881 tarihli iskân cetveli.	204
Tablo 34: Sinop sancağında muhacirlerin iskân edildiği yerleşim yerleri.	212
Tablo 35: 1891 yılında Çankırı'da iskân olunan Rumeli muhacirlerinin miktarı ve iskân edildikleri yerler.....	224
Tablo 36: Çankırı sancağında muhacirlerin bulunduğu köyler.....	225

Tablo 37: 1863'te Sinop'ta misafir olarak iskân edilen Nogay muhacirlerine verilen paranın miktarı.....	236
Tablo 38: Sinop'ta bulunan Çerkes muhacirlerinden Mahmut Giray Bey takımına 1863 yılında verilen nakdi yardımın miktarı.	237
Tablo 39: Sinop'ta misafir olarak iskân edilen Mahmut Giray Bey takımından Hacı Yusuf grubuna 1863 yılında ekmek bedeli olarak verilen meblağ.	238
Tablo 40: Sinop'ta bulunan çerkes muhacirlerinden Hoca İbrahim ve Hacı Abbas efendiler takımına 1863 yılında ekmek bedeli olarak verilen meblağ.	238
Tablo 41: 1863 yılında Sinop'un İncirpınarı bölgesine yerleştirilen Çerkes ve Tatar muhacirlere yapılan nakdi yardımlar.	239
Tablo 42: Sinop'ta vefat eden Tatar ve Nogay muhacirlerinin cenaze masrafları için 1863 yılında verilen meblağ.	240
Tablo 43: 1866'da Kastamonu sancağının kazalarında iskân edilen muhacirler için hane inşası ve diğer masraflar için verilen paranın miktarı.	243
Tablo 44: Çankırı'da iskân edilen Çerkes muhacirleri için 1866 yılında inşa edilen hanelerin sayısı ve inşa bedeli.	244
Tablo 45: Çankırı'da 1865 yılında muhacirlere dağıtılan arazilerin miktarı.	249
Tablo 46: 1866'da Çankırı'da muhacirlere arazi verilen köylerin isimleri.	250
Tablo 47: Kastamonu sancağının kazalarında iskân edilen muhacirlere 1866'da yapılan zirai yardımların miktarı.	256
Tablo 48: Sinop'un Bozburun bölgesinde 1867'de iskân edilen muhacirlere yapılan yardımlar.	257
Tablo 49: 1879'da Kastamonu vilayetinde muhacirlere yapılan zahire yardımlarının miktarı	258
Tablo 50: Kastamonu'da 1866'da muhacirlerin nakliyesi için harcanan paranın miktarı.	260
Tablo 51: 1866 yılında Çankırı'da muhacirlere verilen çeşitli eşyalara ödenen para.	263

EKLER

Ek 1: Canboyluk Nogay Muhacirlerinin Kastamonu'da İskânı (BOA, A.MKT.NZD, 328/33).

A.} MKT.NZD.00328.00033.001

Ek 2: Osmanlı vilayet ve sancaklarında iskân edilen-iskân edilmeyi bekleyen muhacirlerin sayısını gösteren cetvel (BOA, A.MKT.MHM, 503/1).

بند اول: قسطنطنیہ و ولایت و ایالت و کوندریایہ و سایر بلاد و محلات و قسطنطنیہ و ولایت و ایالت و کوندریایہ و سایر بلاد و محلات و قسطنطنیہ و ولایت و ایالت و کوندریایہ و سایر بلاد و محلات							
ملاحظات	رقبہ	در دولت اسکانه اولاد		اسکانه امیران		سوقه اولاد	
		نفس	خان	نفس	خان	نفس	خان
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	حدائق	۱۸۷۴	۲۴۱	۱۶۹۸۴	۲۱۴۱۸	۱۷۱۰۵۷	۲۱۷۴۹
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	اورنگ	.	۲۰۰	۱۱۰۹۹۷	۴۷۸۸۴	.	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	بروق	۴۷۴	.	۴۵۴۴	.	۴۸۱۶	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	قوسه	۵۵۵	.	۱۱۴۰۸	۴۸۵	۱۴۲۶۴	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	روانکر	.	.	۲۵۰	.	۲۵۰	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	اشعور	۵۸۴۴	.	۴۴۴۶	.	۸۱۷۱	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	آلش	.	۴۰	۶۴۶۴	۴۰۶۴	.	۴۰۶۴
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	طبرستان	۷۱	۴۴	۴۵۱۸۹	۱۰۰۴۴	۴۵۴۶	۱۰۰۷۴
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	مهر	.	.	۸۰۹	.	۸۰۹	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	اندر	.	.	۴۰۷۴۵	.	۴۰۷۴۵	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	سایر	۱۶۵۹	.	۱۶۵۱	.	۴۴۱۰	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	سورج	۷۰	.	۱۰۷۸۹	.	۱۰۸۵۹	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	علیه	.	.	۱۵۵۶	.	۱۵۵۶	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	سایر	۷۶۷۴	۴۰۵۵	۶۴۶۴	۲۹۴۰	۴۴۱۴۶	۶۹۷۵
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	امیران	۱۵۰۸۸	۴۱۴۴	۱۹۵۷۴	۴۷۴۰	۴۴۶۶۰	۴۸۵۴
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	قطر	۴۵۹	.	۴۸۸۱۵	.	۴۹۰۷۴	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	آمران	۱۰۴۶	.	۵۱۹۴۴	.	۵۴۹۵۱	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	سایر	۸۹۱	.	۵۷۴۵۹	.	۵۸۱۵۰	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	قوسه	۴۸۰۱	.	۵۸۳۴۵	.	۶۴۴۴۶	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	سایر	.	.	۱۵۵۷	.	۱۵۵۷	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	امیران	.	.	۴۶۴۶۴	.	۴۶۴۶۴	.
۱۸۹۷ خاندان ۷۰۴۹ نفوس	سایر	۹۷۴۹	۴۴۱۱	۴۴۴۴۰	۵۴۶۵	۴۴۱۶۹	۷۶۷۶

OSMANLI ARŞIVI
A.) MKT.MHM
503 1 18

2 vrk
(2 shf bos)

503.00001.008

Ek 3: Kastamonu vilayetinde iskân edilen ve iskân edilmeyi bekleyen muhacirlerin sayısını gösteren cetvel (BOA, A.MKT.MHM, 503/1).

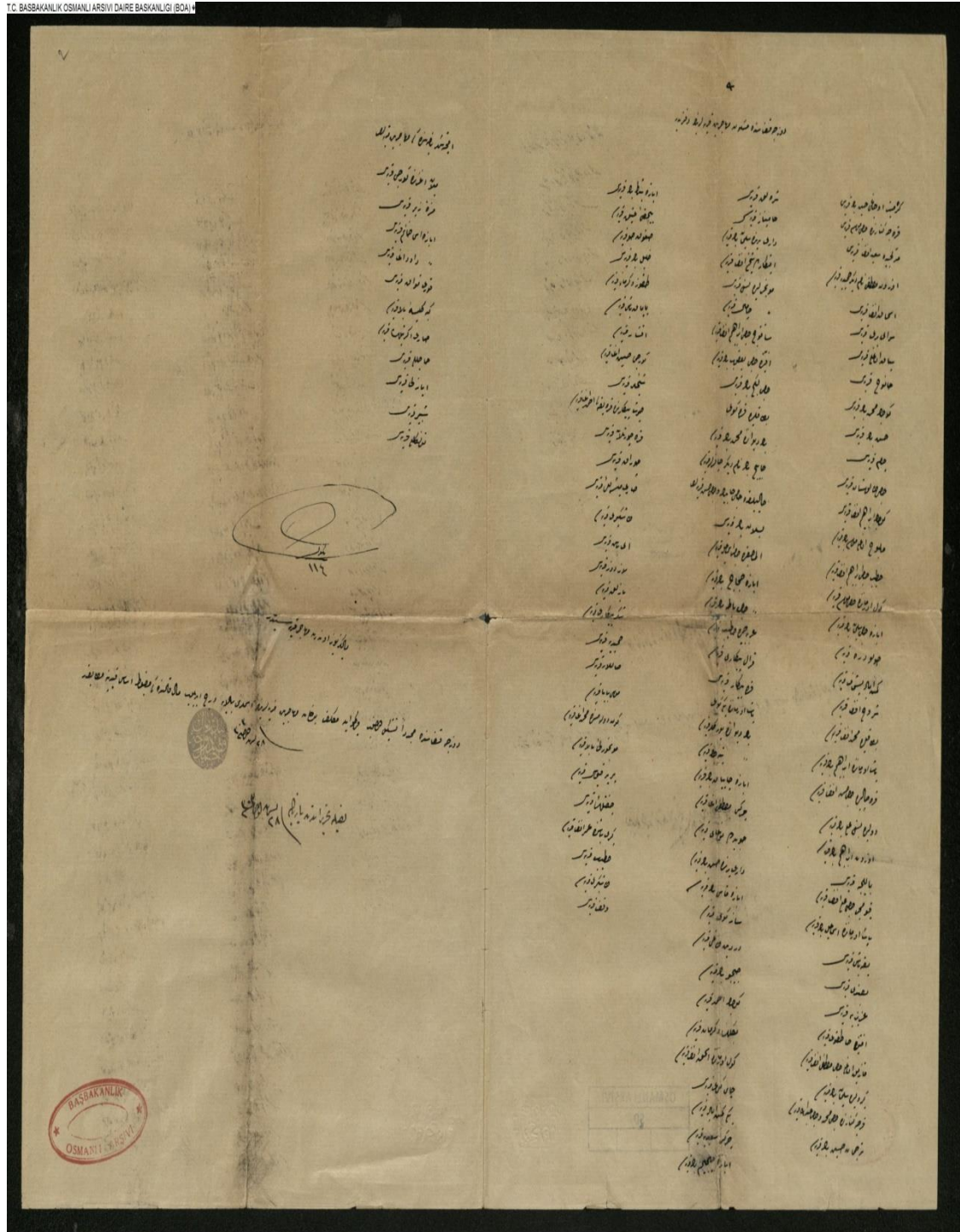
OSMANLI ARŞIVI
A.) MKT.MHM
503 1 33

[illegible]

Ek 5: Düzce, Üskübi ve Gümüşabad kazalarında bulunan Çerkes muhacirlerinin sayısını gösteren defter (BOA, MVL, 711/2).

[illegible]

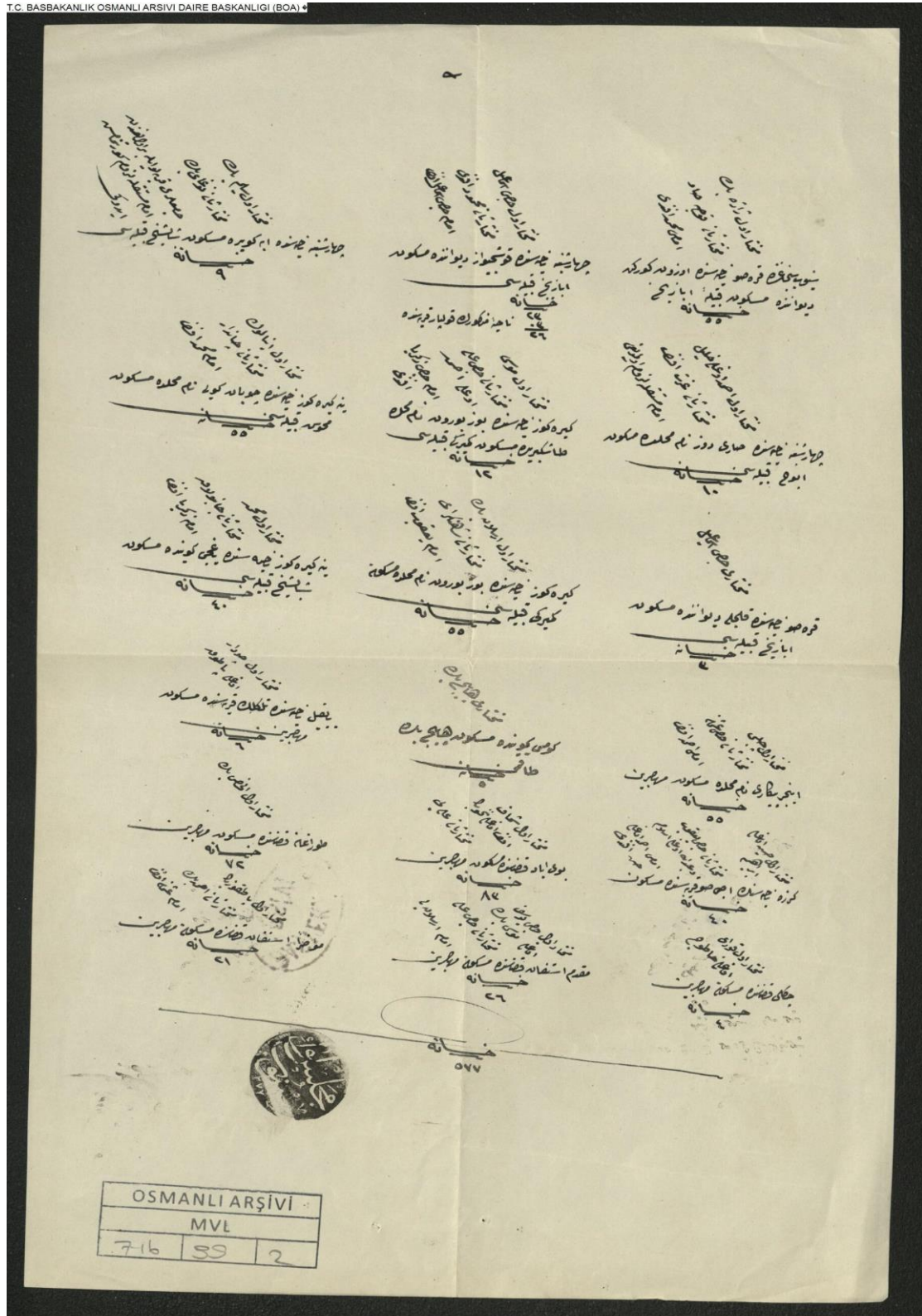
Ek 6: Düzce kazasında bulunan muhacir köylerini gösteren defter (BOA, ŞD, 2584/7).

ŞD.02584.00007.004

[illegible]

Ek 8: Sinop'ta iskân olunan muhacirlere muhtar tayini (BOA, MVL, 716/99).

MVL.00716.00099.002

Ek 9: Sinop sancağı'nda iskân edilen muhacirlerin yerleşim yerlerini ve nüfus bilgilerini gösteren cetvel (BOA, Y.PRK.KOM, 3/22).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		محل سکونت		م

[illegible]

[illegible]

ÖZGEÇMİŞ

Selahattin Kaya; 2017 yılında Karabük Üniversitesi Tarih Bölümünde lisans eğitimini tamamlamıştır. Aynı üniversitede “807 Numaralı Bartın Şer’iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi” başlıklı teziyle 2019 yılında Yüksek Lisans eğitimini tamamlamıştır. Aynı yıl içerisinde Tarih Anabilim Dalında doktora eğitimine başlamıştır. “Kastamonu Vilayeti’ne Muhacir İskânı (1850-1900)” başlıklı doktora tezini yazarak 2024 yılında doktora eğitimini tamamlamıştır.

